

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

SAMADOV AKTAMKUL RAFIKOVICH

GEOSIYOSAT ASOSLARI

O‘quv qo‘llanma

*Samarqand davlat universiteti Kengashining 2021 yil 24 avgustdagi 1-
bayonnoma qarori bilan nashrga tavsiya etilgan*

SAMARQAND - 2021

UO‘K:58.9(75)

KBK: 65.6

Geosiyosat asoslari: tuzuvchi f.f.d. dots. A.R.Samadov. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2021. – 344 bet.

Hozirgi globallashuv davrida talabalar tomonidan geosiyosatni o‘rganish juda zarur bo‘lib, geosiyosiy bilimlarning asoslarini o‘zlashtirish, zamonaviy geosiyosatdagi mavjud tushunchalar to‘g‘risida nazariy g‘oyalarni, shuningdek dunyoning turli mamlakatlari va mintaqalaridagi siyosiy vaziyatni tahlil qilish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni oladilar. Ushbu o‘quv qo‘llanmaning asosiy maqsadi geosiyosatning barcha asosiy muammolarini qamrab olish, talabalarda geosiyosiy voqelikning murakkab masalalarini anglash qobiliyatini shakllantirish, mustaqil fikrlash va tarixiy davlatlararo jarayonlar va institutlarni baholash ko‘nikmalarini shakllantirishdir.

Ushbu tajribaviy o‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarida 5111600 - Milliy g‘oya, ma‘naviya asoslari va huquq ta‘limi va 5120500-Falsafa (yo‘nalishlar bo‘yicha) yo‘nalishlarida o‘qitiladigan “Geosiyosat asoslari” fani yuzasidan tayyorlandi. U Samarqand davlat universiteti tomonidan tasdiqlangan namunaviy dastur hamda ishchi o‘quv dasturidagi mavzularni qamrab olgan bo‘lib, talabalarga ma‘ruza va seminar darslariga tayyorgarlik ko‘rishda hamda dunyoni geosiyosiy manzarasini tushunish uchun amaliy yordam beradi.

Shuningdek, mazkur o‘quv qo‘llanma universitetning balakavr bosqichida ta‘lim olayotgan talabalar, magistrantlar, shuningdek, o‘rta maxsus ta‘lim o‘quvchilar hamda geosiyosat bilan qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo‘ljalangan.

Mas‘ul muharrir: f.f.d., prof. J.Ya. Yaxshilikov.

Taqrizchilar:

O‘zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi

proffessori

s.f.d. V.Qo‘chqorov

SamDU Falsafa va milliy g‘oya

f.f.d.Sh.Sh.Negmatova

kafedrasi dotsenti

Samarqand chet tillar instituti

f.f.d., prof O.G‘aybullayev

yoshlar masalasi bo‘yicha prorektor

ISBN 978-9943-7042-1-3

©Samarqand davlat universiteti, 2021

KIRISH

XXI asrda kechayotgan global integratsion jarayonlar dunyoning g'oyaviy-mafkuraviy qiyofasini o'zgartirib, yangicha tafakkur uslubini taqoza qilmoqda. Hozirgi kunda biz uchun nisbatan yangi fanga qiziqish ortib bormoqda, u XX asr boshlarida geosiyosat fani nomini oldi. Jahon tarixining zamonaviy bosqichi ko'plab vaziyatlar, ham jahon siyosiy jarayoni, ham Markaziy Osiyo davlatlari rivojlanishi tufayli jahon arenasidagi kuchlar muvozanatidagi kuchli siljishlar bilan tavsiflanadi. Davrning o'tishi dunyo voqealari rivojini har tomonlama tushuntirish va uzoqni ko'ra bilishni talab qiladi. Zamonaviy geosiyosat davlatlarning xalqaro munosabatlardagi xulq-atvorini belgilovchi asosiy omillar to'plamini kengaytirish orqali analitik fan sifatida geografik, iqtisodiy, mafkuraviy determinizmni yengib o'tadigani bejiz emas.

Hozirgi mamlakatlar uchun geosiyosat dolzarbdir. Chunki u jamoat ongida tashqi va ichki siyosiy jarayonlarini idrok etishning mafkuraviy mohiyatini anglashga yordam beradi. Geosiyosat geografiya, tarix, iqtisod, etnologiya va boshqa fanlar chegaralarida ma'lum bilimlarni talab qiladi. Bu esa professional tahlilchi uchun nafaqat makon va zamon hodisalarni malakali tahlil qilish uchun, balki bashorat, ssenariylar va rivojlanishning strategiyasini ishlab chiqish uchun ham zarurdir. Shu bilan birga geosiyosat klassikalari guvohlik berganidek, geosiyosatchi yuqori umumiy ta'lim madaniyati va eng muhimi, yangi g'oyalar generatori bo'lishi kerak. Geopolitikaning izchil rivojlanishi o'z sohasiga nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, ekologik va boshqa jihatlarni kiritish yo'lidan boradi.

Hozirgi kunda Yangi O'zbekistonni har tomonlama salohiyatini oshirish, geosiyosiy kelajagini yaratish, tashqi "katta o'yinlar"dan himoyalash asosiy maqsad qilib olingan. Prezident Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "...dunyo miqyosida beshafqat raqobat, qarama-qarshilik va ziddiyatlar tobora keskin tus"¹ olayotganligi, geosiyosiy raqobat, egallab turgan mavqemizni xolisona va tanqidiy tahlil qilishimiz, tobora globallashuv talablariga javob berishimiz dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda.

Bugun butun dunyoda va har bir mamlakatda keng va strategik dunyoqarashga, global tafakkurga, konkret makon va vaziyatlarda operativ qaror qabul qilish qobiliyatiga, to'g'ri yo'l tanlash imkoniga ega bo'lgan professional geosiyosatchi va siyosatshunoslarning yetishmasligi his qilinmoqda.

Bugungi kungacha jiddiy o'zgarishlarga uchramagan geosiyosat, davlatlararo aloqalar bo'lmasa kerak. Bu esa o'z navbatida, xalqaro munosabatlarga amaliy

¹ Мирзиёев Ш.М.Жисмоний ва маънавий баркамол ёшлар – бугунги ва эртанги кунимизнинг хал қилувчи кучидир.// Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. –Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. –Б.505.

ta'sir o'tkazib kelmoqda. O'z milliy va ijtimoiy manfaatlarini ilgari surar ekan, har bir davlat bu bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy sohalarda jahon darajasiga ko'tarmoqchi bo'ladi. Bu uchun ichki va tashqi konfliktlarni, boshqa geosiyosiy vazifalarni hal etish uchun o'z milliy xavfsizligi doktrinasini negizida ham xalqaro imkoniyatlardan, ham milliy imkoniyatlaridan hamda kuch-qudratidan foydalanishga harakat qilmoqda.

Katta imperiyalar, strategik maqsadlar yo'lida birlashadigan davlatlar ittifoqlari, buyuk derjavalar va boshqa jahoniy kuchlar xalqaro munosabatlar ruhi va dunyo siyosatining asosiy tamoyillarini belgilab bergan va belgilab bermoqda. Haqiqatda ayni shu davlatlar bevosita yoki bilvosita o'z azmu irodasini boshqa davlatlarga zo'rlab o'tkazmoqdalar, jahonning geosiyosiy xaritasini tuzmoqdalar, uning tuzilmasini shakllantirmoqdalar, davlatlararo boshqaruvchi va hakamlik vazifasini bajarmoqdalar, shu tariqa ular yashash, xalqaro yurish-turish qoidalarini belgilab bermoqdalar. Ular mavjud moddiy va ma'naviy boyliklarni, geoiqtisodiy va strategik xom ashyo resurslarini taqsimlash, geosiyosiy ta'sir o'tkazish sohasini, jahon miqyosida tovarlar va xizmatlar narxini belgilashda asosiy vazifani hal etmoqdalar. Boshqa davlatlarga kelsak, ular paydo bo'lgan vaqtdan boshlab bugungi kungacha o'z milliy manfaatlarini ta'minlash yo'lida har biri o'z-o'zicha yoki boshqa davlatlar bilan birgalikda mustaqillik, hur hayot, buyuk davlatlardan himoyalaniish uchun kurash olib bormoqdalar.

Mazkur o'quv qo'llanmani tarbiyaviy ahamiyati shundaki, dunyodagi geosiyosiy vaziyatga nisbatan mustaqil qaror qabul qilish, tashqi siyosatdagi barqarorlik, ijtimoiy-siyosiy birdamlik, sabr-toqatlilik omilini targ'ib qilinishida amaliy ahamiyat kasb etadi.

Geosiyosat asoslari fanini o'qitish yoshlar ongida dunyoda qadimgi davrdan buyon bugungi kungacha bo'lgan vaqtlarda geosiyosat asosiy tushunchalarining paydo bo'lishi, shakllanish va rivojlanish tarixini bilib oladi, turli-tuman geosiyosatchi olimlarning qarashlarini tahlil qiladi, asosiy manbalar, qonuniyatlar, geosiyosatning ob'ekti, predmeti, kategoriyalari, aktorlarini mavjudligini e'tirof etadi, har xil davr va geosiyosiy maktablarga mansub siyosatshunoslarning fikrlari va nazariyalari ko'rib chiqilib, qiyosan O'zbekistonning geosiyosiy kelajagi to'g'risida fikrlay boshlaydi. Ushbu fan talaba yoshlarning Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda katta xizmat qiladi.

O'quv qo'llanmani tayyorlashda tadqiqotchi O.Maxammatovning "Global ijtimoiy-madaniy jarayonlarda yoshlarning ma'naviy-mafkuraviy xavfsizligi masalalari" nomli ilmiy tadqiqot ishi bilan qatnashdi. Unining ilmiy ishidan o'quv qo'llanmani milliy manfaatlar va milliy xavfsizlik degan V bobida foydalanildi.

I-BO'LIM

GEOSIYOSAT ASOSLARI FANINI METODOLOGIK JIHATLARI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI

I-BOB.GEOSIYOSAT ASOSLARI FAN SIFATIDA

1.1. "Geosiyosat asoslari" fanining predmeti, obykti, maqsad va vazifalari

1.2.«Geosiyosat asoslari» fanining kategoriyalari, qonunlari, metodlari va funksiyalari

Tayanch iboralar: geosiyosat, siyosiy faoliyat, jahon urushlari, siyosat, tarix, geografiya, kategoriyalar, ekosiyosat, davlat tuzilishi, qonunlar, geografiya, funksiyalar, yondashuvlar.

1.1. "Geosiyosat asoslari" fanining predmeti, obykti, maqsad va vazifalari

Siyosat olamining tarixi insoniyat tarixi bilan uzviy bog'langan. Qadimgi dunyo mutafakkirlari siyosat, siyosiy faoliyat (ular asosan hukmdorlarning harakatlarini tushungan) va bu faoliyatlarni amalga oshirishda yerni qulay joyi va yashash makoni bilan tabiiy aloqasini payqashgan. Darhaqiqat, uzunlik o'lchovi, maydon, relef, o'simlik, iqlim, daryolar suv to'siqlari va aloqa yo'llari, dengiz qirg'og'i siyosatdagi alohida geografik omil bo'lib, ularni bilmasdan turib, siyosiy tadbirlarni rejalashtirish mumkin emas. Mamlakatning iqtisodiy qudrati va armiyaning harbiy kuchini bilmasdan, hech bo'lmaganda fazoviy omilning asosiy xususiyatlarini va qarama-qarshi tomonlar kurashni o'ziga xos tomonini bilmasdan va ishlatmasdan urushda yoki hatto bitta jangda g'alabaga erishish mumkinmi? Bundan tashqari, egallab olingan hududni uning aholisi - uning miqdori, zichligi, boshqa demografik xususiyatlari va milliy xususiyat xususiyatlari qanday ekanligi haqida tasavvurga ega bo'lmasdan uni saqlab qolishni mumkin emas.

Shu ma'noda, geosiyosat siyosiy faoliyatning (tinchlik yoki harbiy) muvaffaqiyatini geografik, tarixiy, ijtimoiy-psixologik, etnografik, iqtisodiy omillar bilan belgilash sifatida siyosatning fazoviy-ijtimoiy munosabatlari tizimida azaldan mavjud bo'lib kelgan. Aslida bu atama ikki qismdan iborat bo'lib "geo" yer, "politika" siyosat degan ma'nolarni bildirib siyosatni geografik ma'noni anglatadi. Umuman olganda, geosiyosat geografik omillarni davlat siyosatiga ta'sirini o'rganadi. Ushbu ta'sir etuvchi omillar orasida asosiysi bular:

◆ hudud;

- ◆ geografik joylashuvi, ya'ni davlatning qit'adagi joylashuvi;
 - ◆ chegaralarning uzunligi, ularning tabiiy yoki sun'iy chegaralardagi o'rni;
- Geosiyosatni asosiy tushunchasi va predmeti bu:
- ◆ suv to'siqlari va aloqa yo'llari sifatida daryolarning mavjudligi;
 - ◆ mamlakatning dengizga nisbatan pozitsiyasi, qirg'oq chizig'ining uzunligi va suvga chiqish shartlari;
 - ◆ iqlim (sovuq, mo'tadil, issiq, quruq va boshqalar);
 - ◆ tuproqlar (ular qishloq xo'jaligi, infratuzilma, sanoat rivojiga qay darajada ko'maklashadi);
 - ◆ mineral resurslar, ularning boyligi, aholining iqtisodiy o'sishini va ijtimoiy ehtiyojlarini ta'minlash qobiliyati;
 - ◆ aholi, uning miqdori, zichligi, ijtimoiy tarkibi va boshqa xususiyatlari¹.

Geosiyosat fan sifatida XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida vujudga keldi. Uning vujudga kelishi yirik mustamlakachi davlatlarning vujudga kelishi, dunyoni bo'lib olishga intilish, jahon savdosining yuksalishi, sanoat inqilobining tugallanishi, sanoat va moliya kapitalining rivojlanishi, jahon bozori uchun kurashning avjiga chiqishi, yangi bozorlarga, mustamlakalarga ega bo'lishga intilish va uning ustiga qurilgan siyosatning hosilasi sifatida kechdi. Geografik kashfiyotlar davri tugab "geo-grafiya" atamasi siyosat predmetiga aylanib ulgurgan edi. Aynan o'sha davrlarda "geo" atamasini ildizi ikkinchi ma'nosi tez-tez ishlatiladigan bo'lgan. U tobora siyosatning "sayyora", "global" o'lchovi sifatida talqin qilinib, super kuchlar yoki harbiy bloklar (AQSh va SSSR, NATO va Varshava shartnomasi) o'rtasidagi munosabatlarni "sivilizatsiyalar to'qnashuvi" (A. Toynbi, S. Xantington) yoki o'zgarish sifatida tavsiflanadi. Bu atama dunyo tizimining umumiy konfiguratsiyasi, masalan, bipolyar tizimdan to monopolitsentrikgacha o'z ichiga olgan edi.

Atamaning ikkinchi qismi – "siyosat" - bu mazmunda hukmronlikni amalga oshirish, hokimiyatni egallash, makon va uning rivojlanishini anglatadi. So'nggi paytlarda u zamonaviy geosiyosat sub'ektlari yangi hududlarni egallash va rivojlantirishni juda istamasliklari, chunki ular mumkin bo'lgan bo'shliqlarni boshqarishga intilishlari va bu zamonaviy geosiyosatning o'ziga xos xususiyati - umuman hududni emas, balki aksariyat hollarda ushbu hududlar va ulardan o'tuvchi savdo oqimlarning aloqa yo'nalishlari (moliyaviy, tovar, ishchi kuchi va boshqalar), shu bilan ularning rivojlanishi va farovonligi uchun eng qulay sharoitlarni qo'llab-quvvatlaydi.

Shunday bo'lsada bugungacha uning shaklu shamoyiliga, tadqiqot doirasiga, ob'yektiga aniq bir ta'rif berilmadi. Bu bir tomondan yangidan shakllangan har bir

¹ Исаев Б. А. Геополитика: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — С.6.

fan uchun o'ziga xos xususiyat bo'lsa, ikkinchi tomondan geosiyosiy jarayonlarning naqadar murakkabligi bilan izohlanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda, ayniqsa sovuq urushi tugashi arafasida «Geosiyosat» atamasi ommabop atamaga aylandi. Fransuz olimi Iv Lakostning e'tirof etishicha geosiyosat atamasi 1980 - yillardan boshlab, ayniqsa «sovuq urush» davri tugaganidan keyin nihoyatda keng qo'llanila boshlandi. "Geopolitikani o'ziga xos muammoli ilmiy yo'nalish sifatida ta'riflash mumkin, uning asosiy vazifasi asosan turli darajadagi (harbiy, iqtisodiy, siyosiy, sivilizatsion, ekologik) kuch maydonlarining fazoviy chegaralarini belgilash va prognoz qilishdir"¹. N.A Nartovning. ta'rifiga ko'ra geosiyosat - bu fan, yerdagi makonni boshqarish haqidagi bilimlar tizimidir². Yana uning fikricha geosiyosat oraliq fan bo'lib, maxsus o'ziga xos tadqiqot maydoniga ega emas. Siyosatga, siyosiy hodisalarga ko'proq e'tiborini qaratsada, ularni geografik omillar, aspektlar asosida umumlashtiradi. O'z navbatida geosiyosat davlatning ichki, tashqi siyosatini tushuntirishda, asoslab berishda bir qator geografik omillardan keng foydalanadi: chegara tafsifi, tabiiy va qazilmalar resurslarga boyligi, u joylashgan orol yoki quruqlikning qulayligi, iqlimi, reliefi va boshqalar. Uzoq yillar davomida geosiyosatda hal etuvchi omil metropoliyaning geografik makonda kengayib borishi asosiy ahamiyat kasb etib kelgan edi. Vaqt o'tishi bilan bu omil o'z ahamiyatini davlatlar o'rtasidagi hamkorlikka, tenglikka asoslangan o'zaro hamkorlikka asoslangan munosabatlarga bo'shatib bera boshladi.

K. Xausxofer unga quyidagicha ta'rif beradi: geosiyosat geogragik kenglikni davlat nuqtai nazaridan o'rganadigan fandır. A.Dugin geosiyosatni dunyoqarash deb biladi va quyidagi majoziy ta'riflarini beradi:

- geosiyosat bu hokimiyat dunyoqarashidir, hokimiyat uchun fan;
- siyosiy elita intizomi;
- hukmdor haqida qisqa qo'llanma, kuch egalik qilish darsligi;

Geosiyosat- bu g'oliblik haqidagi fandır³.

Amerikalik geosiyosatchi Kolin Filint o'zining 2006 yilda nashr etilgan "Geosiyosatga kirish" kitobida Geosiyosat - bu tasavvurlarni uyg'otadigan so'z. Bir ma'noda, bu so'z urush, imperiya va diplomatiya g'oyalarini qo'zg'atadi. geosiyosat - bu hududlarni boshqarish va raqobatlashadigan davlatlarning amaliyotidir. Geopolitika obrazlarni yaratishni nazarda tutadigan yana bir ma'no bor: geosiyosat, nazariya, til va amaliyotda hududlar va odamlar massasini tasniflaydi. Masalan, Sovuq Urush - bu hududni boshqarish ustidan ziddiyat bo'lib,

¹ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001 С.18.

² Нартов Н.А. Геополитика: Учебник для вузов / Под ред. Проф. В.И. Староверова . –2-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004.С.12.

³ Макошев А.П. Политическая география и геополитика: Учебное пособие. – Горно –Алтайск, 2005, - С.53.

u “temir parda” va “erkin dunyo” va kommunizmning “tahdidi” ning geografik asosidagi tasvirlari orqali qo‘zg‘atilgan va oqlangan¹.

Bugungi kunda bu atama barcha davlatlarning OAV larida jurnalistlar nafaqat Yevropa davlatlari o‘rtasidagi hududiy raqobatchilikni, ayni damda unga qarshi jamoatchilik fikridagi e‘tirozlarni ham ko‘tarib chiqishmoqda. Ba‘zan esa geosiyosat atamasi turli hodisalarga, jumladan hech qanday aloqasi yo‘q hodisalarga nisbatan ham ishlatilmoqda. «The Economist» jurnalida e‘tirof etilishicha geosiyosat atamasi fundamental hodisa hisoblansada, uni shunday bir yorliqqa qiyoslash mumkinki, bu yorliqni istalgan hodisaga ilib qo‘yish mumkin.

O‘zida iqtisodiy va siyosiy geografiyani umumlashtirgan geosiyosat harbiy yoki diplomatik tarixga shunchaki qo‘shilgan oddiy hodisa emas. Geosiyosiy uslub ularni o‘zlashtirgan holda namoyon bo‘ladi. Alohida tadqiqot, masho‘ulot sohasi sifatida, dunyoga nazar tashlash uslubi sifatida geosiyosat asoslari fanining istiqbollari quyidagi holatlar bilan o‘z dolzarbligini namoyon qiladi:

1) jamiyatning demokratik, fuqarolik siyosiy madaniyatini shakllantirishda, aholii tafakkurini qaramlik tafakkur tarzidan xalos bo‘lishida, radikal geosiyosiy hatti - harakatlar mohiyatini anglab yetishda geosiyosatning asoslarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi;

2) geosiyosiy paradigmalari, alohida faoliyat turi sifatidagi geosiyosat shakllanayotgan ko‘p qutbli dunyoda, jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallashida muhim ahamiyat kasb etadi;

3) endigina shakllanayotgan geosiyosat fani oldida g‘arb geosiyosati erishgan yutuqlarni o‘zlashtirish, uning asosiy tendensiyalarini, hozirgi zamon geosiyosiy jarayonlarining rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish kabi masalalar turibdiki, ularning yechimi O‘zbekistonning Markaziy Osiyoda, jahon hamjamiyatida tutgan maqomini belgilab olishda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Fransuz geosiyosatchisi Mishel Fushe ingliz va nemis geosiyosati xususida fikr yuritib, jahonda iqtisodiy va siyosiy hukmronlikni qo‘lga kiritish ustida kurash natijasidagi ehtiyoj natijasida yuzaga kelganligini ta‘kidlaydi. Uning fikricha geosiyosat faqatgina uslub hisoblanmasdan, ayni damda tasavvur va amaliyot ham hisoblanadi². Negaki dastlabki geosiyosatchilar sifatida turli davrlarda turli hukmdorlar maydonga chiqishgan. Geosiyosatni tasavvur sifatida shu ma‘noda e‘tirof etiladiki qator geosiyosiy maktablar ilgari surgan nazariy muhokamalar dunyo haqidagi tasavvurlarni inikos ettirgan, u yoki bu davlatning olib borayotgan siyosatini belgilab bergan. Geosiyosat metod sifatida ilmiy, pedagogik ahamiyatga ega bo‘lgan bilimlar mohiyatini ifoda etgan.

¹ Colin Flint. Introduction to Geopolitics. Madison Ave, New York, 2006 P-13.

² Дугин А. Основы геополитики. Арктогея. – Москва. 1997-С.35.

Insoniyatning kelajagi to'g'risida har xil farazlarni o'rtaga qo'yayotgan turli siyosiy va ilmiy doiralar – siyosatshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, futurologlar, astrologlar va boshqalar XXI asrda insoniyatning taqdiri qanday bo'lishi haqida har kuni turli-tuman farazlarni ilgari surmoqdalar. Global dunyo tartibotini, zamonaviy geosiyosiy va xalqaro munosabatlarni yaxshilash uchun ayrim tadqiqotchilar liberal-demokratik qadriyatlarni rivojlantirishni taklif qilsalar, boshqalar insoniyatga tahdid solayotgan milliy-etnik va shu asosda kelib chiqadigan etnik ziddiyatlar, madaniyatlararo konfliktlar, ijtimoiy, iqtisodiy, moliyaviy va ekologik va hokazo ofatlarga qarshi turishning keskin yo'llarini izlamoqdalar. Biroq, geosiyosatchi olim V.A.Dergachevning so'zlari bilan aytganda, insoniyatga xavf tug'dirayotgan jadal rivojlanayotgan, o'zgaruvchan va globallashib borayotgan jahon hodisa va jarayonlari chuqur geosiyosiy tafakurga, jiddiy global yondashuv va professional tadqiqotlarga asoslangan javoblarga ehtiyoj sezayotgani ularning hammasiga birday xos xususiyatdir. Uning fikricha, XX asrda, garchi ilmiy-texnika taraqqiyoti tantana qilgan bo'lsa-da, yer kurrasi va har bir mamlakatda sodir bo'ladigan global o'zgarishlarning oqibatlari to'g'risida mantiqiy va malakali fikr yuritish hamda xulosalar chiqarish imkonini beradigan fan asoslari yaratilgani yo'q.

"*Geosiyosat*" so'zi garchi yunon tilidagi "*geo*" (yer) va "*politika*" (davlatni boshqarish san'ati) ma'nolarini anglatsada, bahs etayotganimiz geosiyosat nazariyasi ham avvalo nemis geosiyosiy maktabida shakllanganligi barchaga ma'lum.

Buyuk geografik kashfiyotlar davrida asos solingan siyosiy geografiyadan insonlar o'sha vaqtlari mutlaqo boshqacha vazifalarni hal qilib berishini kutgan edilar. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida olingan ko'pdan-ko'p ma'lumotlarni umumlashtirish, yangi geografik va siyosiy aloqalar, maqsadlarni sistemalashtirish, eski va yangi dunyolarning geografik xaritasini yangidan tuzish va hokazolar, ayniqsa, dolzarb edi.

Bularning hammasi geograflardan jiddiy harakat va mehnat talab qilar edi. Ayni shuning uchun ham ko'pgina tadqiqotchilar "siyosiy geografiya" "geosiyosat"dan oldin paydo bo'lgan va asosan "qayd etuvchi" vazifasini bajargan, deb hisoblaydilar. Klassik geosiyosatchilar bu fanga birinchi navbatda yangi hududlar va yangi geosiyosiy sharoit xususida davlatning "qaror qabul qilish" hamda "buyurish" funksiyasini amalga oshirish sohasi deb qaraganlar. "Siyosiy geografiya"ga nemis olimi Fridrix Rattsel (1844-1904) 1897 yilda yozgan "Siyosiy geografiya" asarida asos solgan. «Geosiyosat» so'zini asarlarida ishlatmasada, geosiyosat fanining «otasi» deb nemis olimi Fridrix Ratselni aytish mumkin.

Rattselning aytishicha, geosiyosat davlatning o'z atrofiga, qo'shnilariga, birinchi navbatda, joylashgan makoniga munosabatini o'rganadi va geografik makon munosabatlaridan (atrofdagi olamdan) kelib chiqadigan masalalarni hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Shuningdek, Rattsel geosiyosatni geografik jihatdan izohlangan siyosat, o'z mustaqil tadqiqot sohasi bo'lmagan oraliq ilm sifatida baholagan, uni ko'proq siyosatga yaqin bo'lgan, siyosiy sharoitlarga, uning

geografik jihatlarining tahliliga va geografik sharhiga yo'naltirilgan soha deb hisoblagan.

“Geosiyosat” tushunchasini bo'lsa, taxminan yigirma yildan so'ng asli shved bo'lgan germanshunos olim Rudolf Chellen (1864-1922) ilmiy adabiyotga kiritgan, deb hisoblashadi. Rudolf Chellen o'zining “Davlat hayotning shakli sifatida” asarida geosiyosatni “konkret makonda joylashgan, doim kengayadigan va rivojlanadigan, geografik va biologik organizm – davlat haqidagi ta'limot” sifatida ta'riflagan. Shuningdek, geosiyosat “... makonni fundamental asosda tadqiq qilish bo'lib, tadqiqot yer va undagi foydali qazilmalar bilan bogliq. Bu esa o'z navbatida imperiyalarning tashkil topishini, mamlakatlarning yuzaga kelishini va davlatlar hududlarini o'rganish demakdir” deydi.

Jahon hamjamiyatining, butun insoniyatning kelajakdagi taqdiri va ehtiyojlari bugungi kunda geosiyosatchilar oldiga klassik geosiyosatning asos tamoyillari, baholash mezonlari, geosiyosiy bilim va qoidalarini tubdan qayta baholash va hozirgi zamon talablariga uyg'unlashtirish vazifasini qo'ydi. Rossiyalik tadqiqotchi E.A.Pozdnyakovning fikricha, geosiyosat geografik muhitning siyosiy omillaridan foydalanish yo'li bilan unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga, ularni o'rganishga, davlatning iqtisodiy, ekologik, harbiy-strategik xavfsizligi ta'min etilishiga xizmat qiladi. Amaliy geosiyosat davlatning hudud muammolari, sarhadlari, aholisi bilan birga, u molik bo'lgan strategik zahiralarning joylashtirilishi va foydalanilishiga oid barcha narsalarni o'rganadi. Shunday qilib, Pozdnyakovning fikricha, geosiyosat – makon ustidan nazorat haqidagi bilimlar tizimini o'rganadigan fandır.

Y.Tixonravov fikricha geosiyosatni siyosatni geografik muhit tomonidan yaratilgan – joylashgan atrof - makon, iqlim, landshaft, foydali qazilmalar, ekologiya, demografiya, va h.k siyosiy bo'lmagan tizim o'zaro ta'siri qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sohasi sifatida olib qaraydi. Ba'zilar esa geosiyosatning jamiyatdagi, ma'lum bir mintaqa yoki davlatlardagi harbiy - siyosiy, madaniy va iqtisodiy omillarni tadqiq etuvchi fan ekanligini isbotlashga urinishadi. N.Starikov mazkur fan nimani o'rganishini ushbu formula asosida tushuntirishga harakat qiladi: $geosiyosat = siyosat + tarix + geografiya$. Eng ahamiyatlisi tartibi aynan mana shu: geografiyani bilmasdan turib, ozmi-ko'pmi muvaffaqiyatli harakat qilish mumkin, ammo dunyo siyosati va ushbu sohadagi tarix tamoyillarini tushunmasdan muvaffaqiyat deyarli mumkin emas. Bu xuddi xokkeydagi kabi - konkida ucha olmaslik ushbu sport turi bilan shug'ullanishga imkoniyat bermaganidek. Bizning holatlarimizda siz siyosatni tushunishingiz, tarixni o'rganishingiz va geografiyani bilishingiz kerak¹.

Geosiyosatga o'ziga xos ta'rif o'z vaktida «*Geopolitika*» nomli nemischa jurnalda berilgan: Geosiyosat yer va siyosiy jarayonlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fandır. U geografik fundamentga ega. SHuningdek, geosiyosatdagi siyosiy organizmlar va ularning tuzilishini urganuvchi fan — siyosiy geografiyaga asoslanadi. Geosiyosatning maqsadi siyosiy harakatlarni kerakli vositalar bilan ta'minlash va umuman siyosiy hayotga yo'nalishni ko'rsatadi. Bu jihatdan

¹ Стариков Н. В. Геополитика. Как это делается / Н. В. Стариков — «Эксмо», 2019 9-10-с

geosiyosatni amaliy siyosatni boshqarish hakidagi fan deyish mumkin. Geosiyosat — davlatning geografik aqlidir. Ko‘plab tadqiqotchilar geosiyosatga davlatning geostrategik qudratiga ta’sir o‘tkazuvchi geografik, tarixiy, siyosiy, madaniy va boshqa omillarni o‘rganuvchi fan sifatida qarashadi. Ba’zilar esa geosiyosatning jamiyatdagi, ma’lum bir mintaqa yoki davlatlardagi harbiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy omillarni tad etuvchi fan ekanligini isbotlashga urinishadi.

Umuman geosiyosatga nisbatan berilgan ta’riflarni shartli ravishda uchta asosiy qismga ajratish mumkin. Bular:

- 1) geografiya va siyosat o‘rtasidagi munosabatlarga katta e’tibor beriladi. Bu yo‘nalishdagilar geografiyaga birlamchi omil sifatida qarab, uning siyosatga ko‘proq ta’sir etishini uqtirishadi;
- 2) muayyan mintaqa yoki jahonda hokimiyat uchun siyosiy kuch markazlarining o‘zaro kurashlariga kengroq e’tibor beriladi. Bu yunalishdagilar asosan davlatlararo raqobatga e’tibor berib, fanning umumbashariy xususiyatlari bo‘yicha bahs olib boradilar;
- 3) xalqaro maydonda hokimiyat uchun kurashni geografik asosda tadqiq qilgan va ishlayotgan geosiyosatshunos tadqiqotchilar fikrlari. Bu yunalishdagilar geosiyosiy konsepsiyalarning davlatlar tashqi siyosatining ko‘rinishi sifatida qabul qilishadi. Shu o‘rinda aytish mumkinki, ikkinchi yo‘nalishdagi tadqiqotchilar fikrlari uchun ushbu yo‘nalishga oid olimlarning fikrlari genetik asos bo‘lishi mumkin.

Umuman siyosiy borliqdagi asosiy geosiyosiy omillar quyidagi ko‘rinishlarda namoyon buladi:

Siyosiy - davlatning siyosiy tuzilishi va uning uziga xos xususiyatlari, davlatdagi ijtimoiy qatlamlar, davlatning chegaralari.

Geografik – borliqda joylashuv holati, tabiiy resurslari, fauna va flora dunyosi va iqtisodiy aholining turmush darajasi, ishlab chiqaruvchi kuchlar qudrati, tuzilishi va madaniy -milliy an’analar, madaniy qadriyatlar fan va ta’lim taraqqiyoti darajasi va demografik-aholi tarkibi va joylashuvi, aholini o‘sish darajasi va harbiy-qurolli kuchlarining qudrati va harbiy tayyorgarligi, harbiy mutaxassislarni tayyorlash darajasi va ekologik-aholining davlatlar va mintaqalar tabiiy resurslarining chegara munosabati, xom-ashyo zahiralarning kamayishi va geosiyosat o‘z qamrovi jihatidan ko‘p qirrali va juda kengdir.

Zamonaviy geosiyosat mundarijasi jahon siyosati, hokimiyat muammosi va jamiyatdagi ustuvor mafkuralar omillari bilan bevosita bog‘liq. Bu jihatdan geosiyosatga — geosiyosat jamiyatdagi boshqaruv muammolarini tadqiq etadigan fan deb ta’rif berish mumkin. Bundan tashqari, geosiyosat fan sifatida bir qator mustaqil fan va fan sohalarining xususiyatlarini, o‘zida mujassamlashtirgan. Bular - geografiya, siyosatshunoslik, tarix, etnografiya, dinshunoslik, ekologiya, milliy g‘oya, mafkuralar tarixi, sosiologiya, harbiy bilimlar nazariyasi va amaliyoti, demografiya va boshqalar. Ko‘rinib turibdiki, geosiyosat shunchaki bir fan emas, balki ko‘plab fanlarga xos xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan tarmoqlararo fan tizimidir.

*Yuqoridagi mulohazalar asosida geosiyosat tushunchasiga quyidagi ta'rifni berish mumkin: **geosiyosat** — davlatning strategik qudratiga ta'sir etuvchi geografik-siyosiy fizalogiyasini rivojlanrishga qaratilgan, tabiiy makon ustidan boshqarish, nazorat haqidagi tarmoqlararo fandır.*

Geosiyosat asoslari fanning ob'yekti va predmeti

“Siyosiy geografiya” va “geosiyosat” fanlari paydo bo'lgan vaqtdan to bugungi kungacha ularning predmeti, funktsiyalari va qonuniyatlari to'g'risidagi uzoq munozaralar davom etmoqda. Aytish mumkinki, geosiyosat bilan shug'ullanadigan har bir tadqiqotchi bu ilmiy sohalarning ob'ektlari va predmetlari, umumiy xususiyatlari va tafovutlari to'g'risida o'z qarashi va o'z mulohazalarini ilgari surmoqda.

Biroq geosiyosatning asosiy vazifasi uni boshqa fanlar bilan taqqoslashda emas, balki uni tushunishning hamma tomonidan qabul qilinadigan shaklini topishda, ob'ekti, predmeti va tadqiqot metodologiyasini aniq ta'riflashdadir. Mana bir asrdiki, siyosatshunoslar “Geosiyosat nima, u nimani tadqiq etishi kerak?” degan asosiy savollarga qaysidir jihati bilan o'xshash, qaysidir jihati bilan esa tamomila bir-biiriga zid javoblar berishmoqda.

Fan ob'ekt va predmetini belgilashda geosiyosatchilar aniq ikki guruhga bo'linadi. Bular – klassik geosiyosatchilar va hozirgi sivilizatsiya geosiyosati tarafdorlaridir. Klassik mualliflar orasida F.Rattsel va R.Chellen geosiyosatning vazifalari, ob'ekti va predmetini eng to'la shaklda bayon etib berishgan.

F.Rattselning aytishiga ko'ra, geosiyosat siyosiy omillarning makon bilan o'zaro munosabatlarining mamlakat hududi, aholisi va sub'ektlarining madaniy xatti-harakatiga ta'sirini o'rganadi. R.Chellen bo'lsa, geosiyosatning tadqiqot ob'ektlari va tarkibini uch qismga bo'lib, bunday taqdim qilgan: *monosiyosat* – konkret davlatning siyosiy muhofazasini, tashqi olamning va siyosiy ittifoqchilarining unga ko'rsatadigan ta'siri va tazyiqini o'rganadi; *morfosiyosat* – davlat yerining shakli, o'lchamlarini o'rganadi; *fiziosiyosat* – davlat yerining geostrategik mazmun va xarakteristikasini, fizik-geografik holatlari va hokazolarni o'rganadi.

Shunday qilib, klassik geosiyosatchilarning qarashlarini umumlashtiradigan bo'lsak, geosiyosatning ob'ekti va predmeti quyidagilardan iborat:

1) *sayyoraviy makon* – quruqlik, suv (dengiz va okeanlar, daryolar va ko'llar), Yer kurrasini o'rab olgan havo qatlami, dengiz va quruqlik, havo va yer o'rtasida ming yillardan beri mavjud qarama-qarshilik, sivilizatsiyalar va jamiyatlar orasidagi aloqalar, chegaralar, tabiiy zahiralalar va boyliklar ustida davlatlar orasida borayotgan kurash; 2) jahon geosiyosiy tuzilmasining shakllanishiga va uni yana o'zgartirishga sabab bo'ladigan geosiyosiy jarayonlar

va hodisalar;) amaliy geosiyosiy faoliyat. davlatlar va xalqlar, ularning sifat xarakteristikalarini va o'zaro munosabatlari bu jarayonga jalb etilgandir; 4) konkret tarixiy sharoitdagi tafakkur (bilish), milliy ruh, ijtimoiy faollik va psixologik muhit.

Geosiyosat ob'yekti sifatida jahonning geosiyosiy xaritasi turishi birinchi navbatda, dunyoning ko'p qutbli dunyoga aylanishi bilan va xalqaro munosabatlarning yangi bir transformatsiya – davlatlarning o'z ta'sir doiralari uchun kurash bosqichiga ko'tarilishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, xalqaro maydonda ko'pqirrali global dunyoviy siyosat tushunchasining shakllanishi bilan ham bog'liqdir. Mazkur masalalar geosiyosat ob'yektida yaxlit holatda turishi mumkin, biroq geosiyosat ularni tahliliy jihatdan o'rganishni bir qator bosqichlarda ko'radi. Geosiyosatning tarixiy - tadrijiy taraqqiyotiga e'tibor bersak, uning predmeti ham zamonga mos tarzda takomillashib, o'zgarib borganligiga amin bo'lamiz. Chunki jamiyatdagi geosiyosiy jarayonlar mavjud davlatlar manfaatlarini bilan bog'liq bo'lgan real voqelikni o'zida aks ettiradi. Shu boisdan har bir davrda geosiyosat predmeti sifatida jamiyatdagi ustuvor sohalar va xalqaro siyosatga daxldor bo'lgan strategik masalalar namoyon bo'lgan.

Geosiyosat predmeti. Xalqaro va mintaqaviy muammolarni hal etishda geosiyosiy sub'yektlar va tabiiyat o'rtasida, shuningdek geosiyosiy sub'yektlarning o'zaro munosabatlari, jamiyatda kechayotgan har xil darajadagi ijtimoiy - siyosiy jarayonlar, ularning yuzaga kelishi, harakatlanishi va o'zgarib borishini o'zida aks ettiruvchi voqealar rivoji geosiyosat predmeti sifatida olindi. Zamonaviy geosiyosatning asosiy muammolari bo'lib kelayotgan quyidagi masalalarni geosiyosiy tadqiqotlarning predmeti sifatida ko'rish mumkin: ilmiy - texnika inqilobi rivojining samarasi bo'lgan harbiy - texnikaviy vositalar va ular turlarining ko'payib va takomillashib borayotganligi; o'z navbatida davlatlarning harbiy - texnika vositalaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarish yoki chiqarmaslikka nisbatan munosabatlari; shuningdek, insoniyatning ommaviy qirg'in qurollarini ishlab chiqarishga kirishishi bilan bog'liq jarayonlar.

XXI asrda harbiy va moliyaviy axborot oqimi, axborot texnologiyalari va yangiliklari, ma'naviy-madaniy ehtiyojlar va boshqa omillar birinchi qatorga chiqdi. Bularning hammasi davlat, uning harbiy tizimi, iqtisodiy boshqaruv global kompyuter sistemalarida ishlatiladigan axborot-kompyuter texnologiyalariga yuqori darajada bog'liq bo'lib qolganini bildiradi.

O'tmishda ham, hozirgi vaqtda ham, odatda, jahon va mintaqa muammolarini hal etishda geosiyosiy sub'yektlarning o'zaro munosabatlarini ham geosiyosat predmeti sirasiga kiritishadi. Hozirgi bosqichda, shuningdek, axborot urushi, sub'yektlararo axborot-psixologik ta'sir, jamoatchilik fikrini shakllantirish va boshqa masalalarni ham geosiyosat predmeti qatoriga kiritish lozim bo'ladi.

Geosiyosatning aktorlari

Geosiyosat fani tadqiqotlarida siyosiy sosiologiyaning “aktor”¹ tushunchasidan keng foydalaniladi. **Geosiyosiy aktor** – konkret hudud va makon haqidagi o‘z tasavvurlari doirasida maqsadini aniqlashtiradigan, uni turli shaklda, jumladan har xil talablar shaklida ifodalaydigan hamda makonga ta’sir o‘tkazadigan, kishilar, tashkilotlar va hududlarni o‘z ichiga oladigan o‘zaro harakat tarmog‘ini tuzadigan kishilar yoki tuzilmalar majmuasidan iboratdir.

Globalashtirish, liberallashtirish, demokratiyani yanada rivojlantirish sharoitida, shuningdek geosiyosiy transformasiya talablari va ta’siri ostida geosiyosiy aktorlar safiga kundan kunga yangi-yangi sub’ektlar qo‘shilmoqda. Jahon siyosiy fanida hozirgacha mavjud bo‘lgan va bugungi kunda faoliyat ko‘rsatayotgan barcha geosiyosiy aktorlarni quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Hududiy aktorlar. Har qanday siyosiy faoliyatning harakatga kelishida muayyan hudud muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda hududning quyidagi bir qator imkoniyatlariga, xususiyatlariga keng e’tibor beriladi: joylashgan o‘rni, iqlimi, tabiiy boyliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosi, transport - kommunikativ imkoniyatlari va boshqalar. Jahon savdosi vujudga kelib yuksalib borishi bilan unda asosiy o‘rinni dengiz transporti egallay boshladi. Buyuk Britaniya dengizda o‘z hukmronligini o‘rnatadi. Kuchli zamonaviy armiya va flotga ega bo‘lgach Gibraltar, Adan, Keyptaun, Singapur singari muhim bo‘g‘ozlar ustidan o‘z nazoratini joriy qiladi.

Albatta ushbu muhim yo‘llar Buyuk Britaniyaga jahon savdosini o‘z nazoratida ushlashga, boshqa yirik davlatlarning tashqi siyosiy faoliyatiga ta’sir etish, ularni nazoratda ushlashga imkon berdi. Yoki e’tiborni Yaqin Sharqqa qarataylik. Quddusda joylashgan Iso Masih qabrini musulmonlardan ozod qilish bahonasi ostida deyarlik uch asr davom etgan salib yurishlari bo‘lib o‘tdi. 1930-yillarda Boliviya va Paragvay o‘rtasida yangi neft konlari topilgan Chakao - Boreal viloyati ustida urush kelib chiqadi. Qrim yarim orolini Rossiya qaytarilishi (2014), Tog‘li Qarabog‘ ustida Armaniston va Ozarbayjon davlatlarini qonli to‘qnashuvlari (2020). Ko‘rinib turibdiki hududning turli mazmundagi geosiyosiy hatti-harakatlarga undovchi imkoniyatlari beqiyos.

2. Klassik yoki an’anaviy geosiyosiy aktorlar. Davlat, armiya, diniy va milliy muassasalar shular jumlasidandir.

3. Yangi geosiyosiy aktorlar. Siyosiy partiyalar, nodavlar notijorat tashkilotlari, xalqaro tashkilotlar (XT), kuch ishlatadigan jangari ekstremistik tashkilotlar, millatchi ijtimoiy guruhlar, transmilliy korporasiyalar (TMK), global

¹ U yoki bu maqsadni ko‘zlashi, uni aniqlashi, ifoda etishi va shu maqsadga muvofiq faoliyat yuritishi bilan boshqalardan ajralib turadigan ob’ektga – individga yoki tuzilmaga aktor deyiladi.

korporatsiyalar (GK) OAVlar va kommunikasiya vositalari ana shular sirasiga kiradi.

xalqaro tashkilotlar (XT) - muayyan maqsadlarga erishish uchun kelishuvlar asosida tuzilgan davlatlararo yoki nodavlat tabiatdagi birlashmalar, ular o'z navbatida xalqaro hukumatlararo (davlatlararo) tashkilotlar tomonidan bo'linadi. Xalqaro nodavlat (nodavlat, jamoat) tashkilotlar;

- transmilliy (transmilliy yoki xalqaro) korporatsiyalar (TMK), global korporatsiyalar (GK);

- xalqaro ekstremistik guruhlar (xalqaro nodavlat tashkilotlarning maxsus turi);

- ommaviy axborot vositalari (ommaviy axborot vositalari) - geosiyosiy jarayonning mustaqil aktyori.

Shu bilan birga, xalqaro maydondagi yangi geosiyosiy aktyorlar faoliyatining ahamiyati va roli tobora ortib borayotganiga qaramay, bizning fikrimizcha, ular hanuzgacha geosiyosiy jarayonning ikkinchi darajali sub'ektlari bo'lib, davlat esa geosiyosiy jarayonning asosiy ishtirokchisi bo'lib qolmoqda.

4. Inson. Har qanday geosiyosiy g'oyalarni amalga oshishi unda kishilarning ishtirokisiz mumkin emas. Kishilik jamiyati, unda ishtirok etayotgan kishilik birlashmalari, uyushmalari rang - barang, murakkab bo'lib, ularning ichida geosiyosiy ahamiyatlilik bilan etnos, irq, millat muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning manfaatlari, intilishlari turli mazmundagi geosiyosiy harakatlarga sabab bo'ladi.

Geosiyosiy aktorlar masalasi "hududiy tasavvur" (*representations of space*) va "makon amaliyoti" (*special practices*) tushunchalari bilan bog'liq ravishda o'rganiladi va yoritiladi. Shu bilan birga, geosiyosiy makon formatidan, aktorning kelib chiqish xususiyatidan qat'iy nazar, aktorning asosiy maqsadi ushbu makonda rivojlanish uchun hayotiy va zarur bo'lgan resurslarni rivojlantirishdir. Resurslarni insoniyat jamoalarining yashashi va rivojlanishi vositasi sifatida tushunish kerak. Ushbu resurslarga tabiiy resurslar (xom ashyo), tabiiy va ijtimoiy resurslar (aholi), ijtimoiy resurslar (siyosiy va iqtisodiy tizim elementlari), aqliy resurslar (hayot tamoyillari va hukmron mafkura) kiradi. Resurslarni ishlab chiqish zarurati ma'lum bir xarakterdagi aktor tomonidan amalga oshiriladigan geosiyosiy makonning o'ziga xos turini boshqarish sohasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Shuni ta'kidlash kerakki, davlatning umumiy quvvati hajmiga qarab, bunday o'zgarishlar nazorat zonasining kengayishi (ekspansiyai) yoki torayishi (kontraksiya), kamayishi shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Turli xil bo'shliqlar mavjudligiga asoslanib, navbati bilan farqlanadi:

- ekspansiya yoki kontraksiya turlari: geografik, iqtisodiy, axborot-kibernetik va axborot-mafkuraviy;

- ekspansiya yoki kontraksiya darajalari: kengayish yoki qisqarish hajmi va miqyosiga qarab - global daraja, mintaqaviy daraja va mahalliy daraja.

Xulosa qilib aytganda, *birinchidan*, hozirgi kunda biz geosiyosiy jarayonda yangi aktorlarning paydo bo'lishi va xilma-xilligi bilan ajralib turadigan jahon tartibi tizimida sezilarli o'zgarishlarga guvoh bo'lishimiz mumkin;

ikkinchidan, shu bilan birga, davlat geosiyosiy jarayonning asosiy (yetakchi) ishtirokchisi bo'lib qolmoqda. Geosiyosiy jarayonning boshqa barcha aktorlari ikkinchi darajali aktorlardir;

uchinchidan, har qanday dunyo tartibi akyorlar, birinchi navbatda davlatlar ierarxiyasi bo'lib, unda davlat tegishli joy yoki darajani egallaydi (davlatning geosiyosiy holati);

to'rtinchidan, davlatning geosiyosiy holati uning umumiy kuchi va davlatning geosiyosiy jarayonning ma'lum bir tarixiy davrida harbiy, iqtisodiy, demografik, axborot-kibernetik va axborot-mafkuraviy makonda kengaytirish (ekspansiya) yoki qisqartirish (toraytirish) qobiliyati bilan belgilanadi;

beshinchidan, kengayish yoki qisqarish hajmi va miqyosiga qarab, global, mintaqaviy va mahalliy darajalari farqlanadi;

oltinchidan, faqatgina qudratli davlatgina mutlaq geosiyosiy kuchga ega, bu uning global miqyosda kengayishiga va geosiyosiy jarayonning ma'lum bir tarixiy davrida jahon tartibi tuzilmasining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishiga imkon beradi.

1.2. Geosiyosat asoslari» fanining kategoriyalari, qonunlari, metodlari va funksiyalari

Geosiyosat asoslarining asosiy tushunchalari. Ijtimoiy - siyosiy fanlarning barchasida bo'lgani singari geosiyosat ham mustaqil fan sifatida o'zining nazariy kategoriyalariga ega. Ushbu fan o'zining ushbu kategoriyalari orqali o'z tadqiqot ob'yektini tahlil etadi, xulosalar beradi. Geosiyosatning asosiy kategoriyalari sifatida quyidagilarni ko'rib chiqamiz: geosiyosiy makon, geosiyosiy maydon, geostrategik mintaqa, geosiyosiy mintaqa, geosiyosiy liniya, geosiyosiy raqobat, geostrategiya chegara, davlatning milliy xavfsizligi, milliy manfaat, hudud, ekspansiya va sh.k.

Geosiyosiy makon. Siyosat har doim qator geografik makondagi omillarga tayangan holda ish yuritishiga hech qanday shubha yo'q. F.Ratsel tabiiy - fizik, geografik makondagi faoliyat yo'nalishlarini geosfera, gidrosfera, atmoosfera ketma - ketligida tahlil ostiga olgan edi. Albatta, geosfera, gidrosfera, atmosferalar, insoniyat hayotida o'rni, imkoniyatlari turli darajada siyosatning asosiy

yoʻnalishlarini belgilab beradi. Geosfera xos omillar: yerning oʻlchamlari; iqlimi, dengizga yaqinligi, hosildorligi, tabiiy boyliklari va h.k. Gidrosfera xos xususiyatlar: quruqlik ahamiyatiga moliklik, suvosti dunyosi boyliklari, hayvonot dunyosi, savdo-sotiq, turizm va h.k. Atmosferaga xos omillar: yer sirtida turli toʻsiqlarning yoʻqligi, dengiz kengliklaridan oʻtishning qulayligi, yuqori tezlik, geosferani tadqiq qilishdagi qulayliklar, harbiy ahamiyatga moliklik, kosmos imkoniyatlari. Albatta bugungi kunda kosmosni alohida qayd etib oʻtish lozim. Bugungi kunda kosmos yerning sunʻiy yoʻldoshlari orqali, xalqaro kosmik stansiya imkoniyatlari bois quyidagilarga ega boʻlmoqda: yer sayyorasining barcha nuqtalari ustidan sifatli nazorat oʻrnatish; yerning ustki va yerosti qatlamlarini samarali oʻrganish va oʻzlashtirish; axborot - kommunikatsiyalari xizmatining yangi bosqichga koʻtarilishi; gallaktika kengliklarini oʻrganish; sohaga doir fan va texnik kashfiyotlarning amalga oshirilishi va shu kabilar.

Geosiyosiy maydon - ushbu atama odatda maʼlum bir davlat tomonidan yoki ittifoqchilar tomonidan nazorat qilinayotgan makonni anglatish uchun qoʻllaniladi. Xalqaro munosabatlar tarixidan maʼlumki, geosiyosiy borliq ustidan nazoratni oʻrnatishning turli shakllari mavjud. Bular harbiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy, kommunikatsion va boshqa turlari boʻlishi mumkin. Yangi ming yillik boshlariga kelib xalqaro munosabatlarda geosiyosiy borliqni nazorat qilishda yangicha yondashuvlar – rangli inqiloblarni amalga oshirish, informatsion mafkuraviy, texnologik va madaniy - sivilizatsiyaviy nazoratlar yuzaga kelib, ularning amaliyotdagi oʻrni sezilarli boʻlmoqda. Rangli inqiloblarni muayyan bir davlatdagi ichki ziddiyatlardan, kelishmovchiliklardan foydalanilgan holda amalga oshirilmoqda: Qirgʻiziston, Gruziya, Ukraina, Liviya, Iroq, Suriya, Misr bunga misol boʻladi. Geosiyosatda odatda “rangli inqilob” hokimiyatini qon toʻkish evaziga oʻzga hukmronlarga berish deb tushuniladi. Geosiyosat siyosiy institutlar tomonidan, birinchi navbatda davlatlar va davlatlar ittifoqi tomonidan borliqni nazoratga olishining asoslari, imkoniyatlari darajasi, amaliy mexanizm va shakllarini oʻrganadi. Davlat nazoratida turgan yoki nazoratga olishga intilayotgan borliq umumiy maydon markazida boʻlishi, rivojlanish darajasi, u yerning tashqi dunyo bilan aloqalari koʻlami, tabiiy imkoniyatlari bilan ahamiyatli boʻlishi mumkin. Geosiyosatda davlat yoki davlatlar ittifoqi nazoratida boʻlgan borliq geosiyosiy maydon tushunchasi bilan izohlanadi.

Geosiyosiy maydon tushunchasiga nisbatan koʻplab taʼriflarni uchratish mumkin. Rus geosiyosatchisi K.V.Pleshakov geosiyosiy maydon tushunchasi keng maʼnoga ega boʻlganligi bois uni tadqiq etish koʻlamiga qarab quyidagicha klassifikatsiyalashni taklif qiladi:

- **endemik maydon** – uzoq vaqtlardan beri maʼlum bir davlat tomonidan, maʼlum bir milliy guruh tomonidan nazorat qilib kelinayotgan borliq boʻlib, oʻsha

borliqning aynan shu jamoaga tegishli ekanligini boshqa qo'shnilar tomonidan tan olinishini nazarda tutadi.

- **chegaraviy maydon** - bunday maydonda ma'lum bir milliy jamoa istiqomat qilsada, davlatning u yerda nazorat qilish funksiyasi rasmiy xarakterda bo'lib, yashayotgan odamlar turmush tarzi chegaradosh davlatga yaqinroq bo'ladi. Masalan, Shimoliy Qozog'istondagi rus millati vakillarining Rossiya davlati turmush tarzi bilan, Shimoliy Tojikistondagi, Qirg'izistonning O'sh viloyatidagi yoki Janubiy Qozog'istondagi o'zbeklarning O'zbekistondagi xalqlar turmushi bilan nafaqat tarixan, balki ham milliy, ham umuminsoniy qadriyatlar asosida bir - biri bilan uyg'unlashgan. Ular yashayotgan makonni chegaraviy maydonga aylantirgan omil - ularning turli davlatchilikka oidligi bilan izohlanadi; -

chorrahaviy maydon – turli milliy jamoalarning yashashidan qat'iy nazar, ikki yoki undan ko'proq davlatlar da'vogar bo'lgan geosiyosiy borliq. Biroq u chegaraviy maydondan milliy jamoaning atrofida emas, endemik maydon ichkarisida joylashgan bo'lishi bilan (Tog'li Qorabog'), mintaqadagi jamoaning etnik va diniy tarkibi tarixan o'sha jamoaga mansub bo'lsada, borliqning bugungi davlatlar chegarasida chorrahaviy xarakter kasb etayotganligi bilan farqlanadi. Masalan, Turkiya, Eron, Iroq va Suriya davlatlarining geografik jihatdan tutashgan muayyan kengliklarida - chorrahaviy maydonda 40 mln.ga yaqin kurd xalqining yashab kelayotganligi va bunday geosiyosiy bo'shliqdan chiqish uchun milliy mustaqillik yo'lida olib borayotgan harakatlarini eslashimiz mumkin;

geosiyosiy mintaqa – geostrategik mintaqaning bir qismi. U siyosiy, iqtisodiy, madaniy, savdo va boshqa aloqalar uchun qulay imkoniyatlarga va istiqbollarga ega bo'lganligi bilan ajralib turadi. Masalan, Janubiy - Sharqiy Osiyo, Yevropa, Xitoy va b.

Geostrategik mintaqa – o'zining geografik joylashuvi, turmush tarzi, xarakteri, savdo va madaniy - mafkuraviy aloqalarining yo'nalishi bilan qo'shni yirik xorijiy davlatlar tashqi siyosatida munosabatlar o'rnatish uchun ustuvor yo'nalishda ko'rilayotgan makon. Shuningdek, geostrategik mintaq – bu davlat yoki chegaradosh davlatlar (mintaqa) hududlari ham bo'lishi mumkin. Uning geostrategik ahamiyati muhim transkommunikatsion yo'llarga tutashganligida b o'ladi. Dengizga chiqishga qulay hududda joylashganlikda va boshqa shu kabi ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Siyosiy borliq - bu geosiyosatning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Davlat geosiyosatning markaziy tushunchalaridan biri hisoblansa, siyosiy borliq davlatning siyosiy holati va hayotiy mazmunini ko'rsatib beruvchi muhim omildir. Siyosiy borliq davlat turmush tarzini ko'rsatib turuvchi dastlabki nishona ham hisoblanadi. Shuning uchun geosiyosatda davlatlar o'rtasidagi borlig'iy (makoniy) munosabatlarga katta e'tibor beriladi. Chunki borliq

tushunchasi geosiyosat nazariyasining asosini tashkil etadi. Har qanday davlatning siyosiy borlig'i chegaralangan, ya'ni u muayyan chegaralar doirasida bo'ladi.

Chegara esa davlat xavfsizligini ta'minlovchi, siyosiy borliqni ko'rsatib turuvchi geosiyosiy funksiyani bajaradi. Siyosiy borliqda chegaraning bajaradigan funksiyalari: a) siyosiy; b) suverenitetni himoya qilish; v) harbiy - strategik bo'lishi mumkin; d) fuqarolik, soliqlar, boj va shu kabilar. Geosiyosatda chegara muammosiga ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Chunki qachon borliq uzra nazorat boshlansa siyosiy borliqlar chegarasi buziladi. Yoki biror kuchning borliq uzra nazoratni o'rnatishi, siyosiy borliqlar chegaralarini inkor etish, buzish evaziga bo'lishi mumkin.

Total maydon - bu milliy hamjamiyat nazorati ostidagi uzluksiz makon (hozirgacha bunday maydon Rossiya Federatsiyasining aksariyat hududlarini qamrab oladi).

Geosiyosiy tayanch nuqta - bu ma'lum bir davlat tomonidan boshqariladigan umumiy aloqa maydonidan tashqaridagi hudud bo'lib, uning aloqalari milliy jamoat tomonidan boshqarilmaydi. Shunday qilib, Vetnam, Kuba, Laos, Kambodja va boshqa mamlakatlar SSSRning geosiyosiy nuqtalari edi.

Metapole - bir vaqtning o'zida bir nechta davlatlar tomonidan zabt etilayotgan makon (Zyuganovning fikriga ko'ra, bu tur Rossiyaning butun hududini o'z ichiga oladi) (Pleshakov, 1994; Zyuganov, 1997). Meta (gr. - keyin, uchun, orqali) - ergashish, o'tish, o'zgartirish, o'zgartirish.

Milliy manfaat. Manfaatga muayyan guruhlariga moddiy va ma'naviy tomondan foyda keltiruvchi omil sifatida qarash mumkin. Biroq geosiyosatda milliy manfaat tushunchasi kengroq ma'noda – xalqlar, davlatlar manfaatlaridan kelib chiqib talqin etiladi. Bizningcha, milliy manfaatning geosiyosiy tus olishi avvalo o'sha davlatda olib borilayotgan ichki siyosatning tarkibiy qismini tashkil etuvchi asosiy vazifalar va maqsadlardan boshlanadi. Negaki, har bir davlat aniq bir tarixiy sharoit, taraqqiyot va barqarorlik manfaatlari, milliy - tarixiy xususiyati va qadriyatlaridan kelib chiqib, uzoq va yaqin kelajakda amalga oshirilishi zarur bo'lgan asosiy vazifalari va maqsadlarini belgilaydi. Masalan, bugungi kunda O'zbekistonning oldida turgan asosiy ustuvor masalalar – jamiyatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan erkinlashtirish; jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish; xalq turmush darajasini oshirish; iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarga erishish; barqarorlik, tinchlik, totuvlik va davlatimiz hududining daxlsizligini ta'minlash va boshqalar hisoblanadi. Ushbu vazifa va maqsadlar davlatimiz milliy manfaatlari tizimida o'z aksini topgan. Har bir davlatning milliy manfaatlari evolyutsiyasi oxir oqibat jahon siyosati bilan bog'lanadi. Shuning uchun ham jahon siyosati asosida nafaqat manfaat tushunchasi turadi, balki har bir milliy manfaatlar amaliyoti jahon siyosatini harakatga keltiradi. Shu tariqa davlatlarning o'z manfaatlarga erishish

yoʻlidagi harakatlari, unga intilishi jahonda muayyan kuchlar muvozanatini yuzaga keltiradi. Ana shu bosqichda geosiyosatning manfaat kategoriyasi kuchlar muvozanati kategoriyasi bilan amaliy jihatdan oʻzaro tutashadi. Aytish joizki, geosiyosatning mohiyatiga va fanning tuzilishiga koʻra mavjud boʻlgan kategoriyalari, ularni ham nazariy, ham amaliy jihatdan oʻrganish muhim ahamiyatga egadir.

Geosiyosat asoslarining asosiy qonunlari.

Jamiyat va tabiat haqidagi boshqa fanlar kabi, geosiyosat ham ijtimoiy, iqtisodiy, geografik, siyosiy, harbiy va boshqa sistemalarning geosiyosiy jihatlarini oʻz qonuniyatlari asosida oʻrganadi. Har qanday ilmiy soha singari, geosiyosat ham oʻz qonunlariga egadir. Klassik geosiyosatning birinchi va asosiy qonuni sayyoraning geografik tuzilmasi va sivilizatsiyalarning tarixiy tipologiyasida namoyon boʻladigan “fundamental dualizm” qonunidir. Aytish mumkinki, Gʻarb klassik geosiyosatining deyarli barcha olimlari – R.Chellen, A.Mehen, X.Makinder, K.Haushofer, rus tadqiqotchilari – N.Ya.Danilevskiy, V.P.Semenov Tyanshanskiy, P.N.Saviskiy, L.N.Gumilev va boshqalar u yoki bu shaklda bu qonunga murojaat qilgan va ularning har biri buni oʻz dalillari bilan asoslashga harakat qilgan.

“Fundamental dualizm” qonuniga muvofiq, barcha davlatlar va xalqlar oʻz hududiy-geografik xarakteristikasiga koʻra ikkita katta guruhga – quruqlik (tellurokratiya) va dengizga (talassokratiya) boʻlinadi va insoniyatning butun taraqqiyot tarixi mobaynida ular orasida doimiy ziddiyat boʻlgan va kurash borgan. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha, Qadimgi Sparta, Rim imperiyasi quruqlik qudrati davlatlariga, Qadimgi Afina va Karfagen dengiz qudrati davlatlariga oiddir. Geosiyosiy makon ustida oʻsha vaqtlari boshlangan kurash hozirda ham davom etmoqda va aftidan, Gʻarbning dengiz davlatlari va Yevroosiyoning quruqlik davlatlari orasida yana davom etadi shekilli.

Geosiyosatning asosiy qonuni bu fundamental dualizm qonuni. Geosiyosatning asoschilari, xususan ingliz Xelford Makinder va amerikalik general Alfred Mehan bu dualizm quruqlik (tellurokratiya) va dengiz kuchlari (talassokratiya) qarama-qarshiligida ifodalangan deb hisoblashgan;

- bu dualizm dastlab oʻzida dushmanlik urugʻini, ikki elementning murosasiz kurashini (suyuq, qattiq va doimiy) olib borishi;

- ikki turdagi madaniy va tarixiy sivilizatsiyalar (demokratiya va mafkura).

<i>Tellurokratiya</i> (yunoncha) - "Yer orqali kuch" yoki "quruqlik kuchi"	<i>Talassokratiya</i> (yunoncha) - "dengiz orqali kuch" yoki suyuqlik kuchi"
<i>Tayanch tushunchalar</i>	
Quruqlik, yer, qit'a, aniq chegaralar, belgilangan joy. Kuchlilik, barqarorlik, qat'iylik	Suv, dengiz, okean, suyuqlik.
<i>Sivilizasiya</i>	
Hukmron mafkura harbiy-avtoritar sivilizatsiya. Aholi yashash joyi, cheklangan ish joyini tanlash, konservatizm, qat'iy axloqiy yoki huquqiy normalar va qonunlar	Demokratiya. Tijorat sivilizatsiyasi yanada dinamik va texnologik taraqqiyotni qabul qiladi. Ushbu turdagi sivilizatsiya yanada faol rivojlanadi, axloqiy va madaniy qadriyatlarni, belgilarni osongina o'zgartiradi
<i>Axloq, qonunlar, urf-odatlar, urf-odatlar</i>	
Axloq va qonunning qat'iyiligi, an'analar va urf-odatlarining qat'iyiligi. Axloqlar birlashtirilib, meros orqali o'tadi, axloqiy me'yorlar kodeksi shakllanadi. Kollektivizm, ierarxiya hissi	Axloqiy va huquqiy normalar, tamoyillar, qonunlar nisbiydir. Individuallik, foyda, tadbirkorlik ruhi. Shaxs juda katta ahamiyatga ega
<i>Shartli belgilari</i>	
Fil (quruqlik maxluqi)	Kit (dengiz maxluqi)
<i>Misollar</i>	
Qadimgi Sparta, qadimgi Rim, qadimgi Turon, Yevrosiya, Rossiya, Germaniya	Qadimfi Afina, Karfagen, Atlantizm, AQSh, Buyuk Britaniya

Tellurokratiya va talassokratiya, dualizm - almashtirib bo'lmaydigan fundamental dualizm, geosiyosatning asosiy qonunidir. Dualizm turli daraja va (mafkuraviy, siyosiy, iqtisodiy) sohalarda abadiy, mutlaq kurash sifatida, tinchlikni nisbiy tushuncha sifatida etirof etishadi.

“**Makon omili**” klassik geosiyosatning ikkinchi qonuni hisoblanadi. Bu qonun insoniyat taraqqiyotida atrof muhitning alohida rol o'ynashini ifodalaydi. Amerikalik olim A.Mehen ijtimoiy taraqqiyotda makon omilining rolini geosiyosatning ikkinchi qonuni sifatida ilgari surgan edi. Keyingi davrlarda boshqa geosiyosatchilar bu qonunni rivojlantirdilar. Mehen “Dengiz kuchining tarixga ta'siri” asarida davlatlar va xalqlar hayotida, rivojida makonning roli ayrim shaxslar, kishilar va xalqlarning rolidan kam emasligini isbotlashga harakat qildi. Uning fikricha, xarakteri va hukmron boshqaruv sistemasidan qat'iy nazar, davlatlar va xalqlar qulay tabiiy geografik sharoitda (makon omili) ancha jadalroq

rivojlanadilar. Olim o'z fikrini Angliyaning XIX asrdagi taraqqiyoti misol keltiradi.

Rossiyalik geosiyosatchilar A.Dugin, N.A.Nartov va boshqa olimlar geosiyosatning quruqlik va dengiz kategoriyasidan tashqari ularning har ikkalasining alomatlari va afzalliklarini o'zida birlashtirgan "*sohil zonasi*" makoni ham mavjud, deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, bu "zona" har ikkala makon elementlarini birlashtirgani sababli bir makonli davlatlardan ustunroq bo'lib, faolroq rivojlanadi. Biroq, shuni aytish kerakki, Rossiya ilmiy markazlaridan boshqa joyda deyarli hech qaysi olim bu g'oyani geosiyosatning uchinchi qonuni sifatida tan olgan emas. Klassik geosiyosatda jahon geosiyosiy rivoji, davlatlarning jahoniy kuchi, ularning dunyodagi ta'sir doiralarini egallashlarining asosi sifatida qaraladigan geosiyosiy qonunlar hozirgi amaliy geosiyosatda mutlaqo ishlatilmayapti, deb aytish mumkin. Bu qonunlar bugungi kunda faqat ilmiy geosiyosatda jahonning geosiyosiy rivoji, uning asosiy bosqichlari va umumiy qonuniyatlarini tadqiq etishda qo'llanmoqda.

Geosiyosat asoslarining asosiy metodlari

Geosiyosat o'z tadqiqotlarida asosan umumiy ilmiy metodlardan, shuningdek siyosiy geografiya, tarix, sotsiologiya, siyosatshunoslik va h k kabi fanlarga xos bo'lgan usullardan foydalanadi.

Tizimli uslub. Iqtisodchilar, sotsiologlar va siyosatshunoslar tomonidan keng qo'llaniladigan strukturaviy-funksional yondashuvdir. Ushbu uslubning mohiyati ijtimoiy hayotning har qanday sohasini, ilm-fanni geosiyosatni ajralmas, kompleks organizm deb hisoblashdan iborat. Ushbu organizm atrof-muhit bilan doimiy ravishda tizimning "kirish" va "chiqishlari" orqali ta'sir o'tkazadi. Ma'lumki, har qanday tizim o'z-o'zini himoya qilishga intiladi (geosiyosiy tizim bundan mustasno emas) va ma'lum funktsiyalarni bajaradi, ulardan eng muhimi qadriyatlar va resurslarni fuqarolarga taqsimlash va qarorlarni majburiy ravishda qabul qilishlarini ta'minlashdir. Tizimli yondashuv uslubi ilmiy doirada birinchi bor XX asrning 50 - 60 yillarida amerikalik olimlar T.Parsons (1902-1979) va D.Iston tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur uslubga geosiyosatdan tashqari deyarli barcha ijtimoiy - siyosiy fanlarda murojaat qilinadi. Jamiyatda milliy davlatchilik strategiyasini va umuman geosiyosiy jarayonlarni tizimli yondashuv asosida o'rganishni modernizm oqimi vakillari (K.Rayt, M.Kaplan, K.Doych va b.) mazmun jihatdan yanada boyitdi. Ya'ni ular mavjud ma'lumotlarni matematik hisoblar va modellashtirish orqali tizimli tadqiqotlarni olib borishni joriy qilishgan.

Faoliyatli (harakat) uslub. Mazkur uslubdan foydalanish geosiyosat ob'yekt va predmetida turgan muammoli vaziyatning umumiy tavsifi hamda uning harakatlanishi bilan bog'liq tomonlarni o'rganishda qo'l keladi. U shaxslar yoki guruhlarning xulq-atvorining ularning ko'proq global jamoalarga qo'shilishiga

bog'liqligini, shuningdek, millatlar, sinflar, guruhlar va boshqalarning psixologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Geosiyosatda dinamik usulda geosiyosiy manzarasini tahlil qilishda faol usul qo'llaniladi. U buni tirik va moddiylashtirilgan faoliyat sifatida, turli bosqichlar, davriy jarayon sifatida ko'rib chiqadi: faoliyat maqsadlarini aniqlash, qarorlar qabul qilish; ommani tashkil qilish va ularni amalga oshirish uchun resurslarni safarbar qilish; guruhlar, massalar faoliyatini tartibga solish; belgilangan maqsadlarga erishilishini nazorat qilish; ishlash natijalarini tahlil qilish va yangi maqsadlarni belgilash. N.A. Nartovning ta'kidlashicha, faoliyatli uslub geosiyosiy qarorlar nazariyasining metodologik asosini tashkil etadi. Geosiyosat qiyosiy usuldan keng foydalanadi. Hayotda bir xil turdagi hodisalarni ularning umumiy xususiyatlarini va o'ziga xosligini ta'kidlash, muammolarni hal qilishning maqbul yo'llarini topish va boshqalarni taqqoslashni nazarda tutadi. Ushbu usul, uning oqilona qo'llanilishi sharti bilan, boshqa xalqlar va davlatlarning tajribasidan foydalanishga imkon beradi.

Tarixiy uslub barcha ijtimoiy fanlarda qo'llaniladi. Bu hayotdagi barcha hodisalarni izchil vaqtinchalik rivojlanishda o'rganishni, o'tmish, hozirgi va kelajak o'rtasidagi aloqalarni aniqlashni talab qiladi. Geosiyosatda bu usul eng muhimlaridan biri hisoblanadi.

Normativ-qadriyatli uslub ma'lum faktlar, hodisalar, davlatlar, shaxslar uchun ma'nosini ochib berish bilan tavsiflanadi. Faktlarni baholash nuqtai nazaridan, masalan, adolat yoki adolatsizlik, o'z yoki boshqa mamlakatdagi xalqlar erkinligini hurmat qilish yoki oyoq osti qilish kabi nuqtai nazardan berilgan. Shu bilan birga, siyosatchilar o'z faoliyatida axloqiy me'yorlar va qadriyatlarni boshqarishi kerak deb taxmin qilinadi. Siyosat va axloq turli xil tekisliklarda yotganligi sababli, ushbu uslubni qo'llashda ma'lum chegaralar mavjud. Normativ usul, qoida tariqasida, ba'zan dunyoning geosiyosiy manzarasiga ta'sir ko'rsatadigan, ochiqchasiga, o'ylamagan qarorlarni qabul qiladigan siyosat va siyosiy rahbarlarni idealizatsiya qiladi. Masalan, mamlakatlar chegaralarini aniqlashda dimilitatsiya va demarkasiya qilishda milliy-etnik birlik va do'stlikni asos qilib yoki tashqi qarzni mamlakatni mavjud yer mulkini berish orqali to'lash noto'g'ri qarorlar hisoblanadi. Ushbu uslubning kuchsizligi shundaki, qadriyatlarga oid hukmlar nisbiy bo'lib, muhim siyosiy qarorlarni qabul qilish uchun to'liq asos bo'lib xizmat qila olmaydi. Shunga qaramay, geosiyosatchilarning ushbu uslubga tayanishi davlat siyosatiga insoniy o'lchov, axloqiy tamoyil sifatida baho beradi.

Funksional uslub asosida jamiyat hayotining turli sohaları o'rtasidagi munosabatlar yoki mamlakatlar yoki mamlakatlar guruhi o'rtasidagi munosabatlar o'rganiladi. Geosiyosatda esa ko'proq davlatlarning iqtisodiy - siyosiy, harbiy, madaniy munosabatlarini, urbanizatsiya darajasi va aholining zichligini, ijtimoiy

guruhlar va institutlarning siyosiy faolligi va boshqa shu kabi masalalarni nazarda tutadi. Funktsional uslub siyosiy hodisalar yoki geosiyosiy jarayonlarni o'rganishda diniy dogmatik yoki axloqiy qadriyatlarga asoslanib qolishni yoqlamaydi. Balki muammolarda ularning tashqi muhit bilan bog'lanishi, izchilligi va nechog'li real hayot bilan uyg'unlashganligini tahlil etishning zarurligiga katta e'tibor beradi. Funktsional uslub jamiyat, davlat, davlatlar ittifoqlariga murakkab tuzilmalar sifatida qaraydi va ularning har biri mavjud tuzumda o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Shuningdek, funktsional uslub jamiyat va davlatdagi siyosiy institutlar – xalqaro tashkilotlar, davlatlar uyushmasi, davlatlar, partiyalar, siyosiy harakatlar va boshqa ijtimoiy guruhlarning faoliyatini ham o'rganadi. Ijtimoiy - siyosiy fanlarga funktsional uslubni italyan mutafakkiri, tarixchi va davlat arbobi Nikollo Makiavelli (1469 - 1527) olib kirgan va u o'z asarlarida mazkur uslubni keng qo'llagan. Ba'zi tadqiqotchilar geosiyosat fanining uslublari qatoriga institutsional, antropologik, mantiqiy va empirik uslublarini ham qo'shishadi. Bizningcha, geosiyosatda mazkur uslublar tuzilishi va muammolarni tadqiq etish ko'lami jihatidan funktsional uslub doirasiga kiradi.

Geopolitikaning ko'plab masalalari funktsional usul bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bixeviorizm uslub asosida muvaffaqiyatli ko'rib chiqilishi va tahlil qilinishi mumkin. Siyosatga tatbiq etiladigan bixeviorizm usuli 1880 yilda amerikalik olim va prezident Vudrou Uilson (1856-1924) tomonidan tavsiflangan. Uning xususiyatlarining mohiyatini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Siyosat (va geosiyosat) shaxsiy o'lchovga ega. Odamlarning harakatlari (ularning manfaatlari) aniq bir shaxs tomonidan yo'naltirilgan va ifoda etilgan. U tadqiqotning asosiy ob'ekti.

2. Odamlarning xulq-atvori, harakatlarining asosiy motivlari psixologik motivlardir. Ular ijtimoiy shartli bo'lishi mumkin, lekin ular o'ziga xos individual xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

3. Tabiiy fanlar metodlari, xususan, matematik, statistik ma'lumotlarni, kompyuter texnologiyalari imkoniyatlarini va hokazolarni qo'llash mumkin bo'lganda, miqdoriy o'lchovlar keng qo'llaniladi. Strukturaviy va funktsional tahlil ushbu usullarni birlashtiradi. U jamiyatni, davlatni, davlatlar birlashmasini har bir elementi tizimning ma'lum ehtiyojlari va kutishlarini qondiradigan aniq funksiyalarni bajaradigan murakkab tuzilishga ega tizim sifatida qaraydi. Tizim elementlari tashkilotning o'zi tuzgan biron bir dasturga muvofiq ishlaydi. Tashkilot (birlashma) ning asosiy vazifasi tizimning muvozanatini saqlash, uning elementlari tomonidan funktsiyalarni (rollarni) to'g'ri bajarishdan iborat.

Institutsional uslub siyosiy faoliyat olib boriladigan institutlar - davlat, partiyalar, tashkilotlar faoliyati va hokazolarni o'rganishga qaratilgan. Ushbu usul XX asrning boshlariga qadar siyosatshunoslik, sotsiologiya va geosiyosatda deyarli

yetakchi edi. Geosiyosatda ham qo‘llaniladigan antropologik usul inson tabiatiga e‘tibor beradi. Ushbu uslubning tarafdorlari odamda umumiy mavjudotni ko‘rishadi. Shuning uchun ular inson tabiati bilan belgilanadigan inson xatti-harakatlari motivlariga ustunlik berishadi. Empirik tadqiqotlar usullari geosiyosat va umuman fanga sotsiologiya, statistika, kibernetika va boshqa ba'zi fanlardan kelib chiqqan. Bunga hujjatlar tahlili, so‘rovnomalar, tajribalar, o‘yin nazariyasi va boshqalar kiradi.

Qiyosiy uslub. Qiyosiy uslubning ilmiy doirada qo‘llanilib kelinishi antik davrlarga borib taqaladi. Masalan, Aristotel yoki undan keyinroq yashab o‘tgan Farobiy ijodlariga e‘tibor bersangiz, ular asarlarida muammolarni o‘rganish asnosida qiyosiy uslubdan keng foydalanganligiga amin bo‘lasiz. Zamonaviy geosiyosatda qiyosiy uslubning ahamiyati shundaki, u orqali tadqiqotchi jamiyatdagi xalqlar va davlatlar turmushini o‘rganadi, ularni bir-biriga taqqoslaydi. Yoki ma‘lum bir geosiyosiy maydonlarning boshqasidan farqli jihatlari qiyosiy asosda o‘rganiladi. Muammolarni shu yo‘llar orqali o‘rganish asosida tegishli xulosalarni chiqaradi.

Geosiyosatning asosiy funksiyalari. Geosiyosat fan sifatida jamiyat hayotini, unda kechayotgan turli mazmundagi geosiyosiy jarayonlarni tahlil etadi, tegishli taklif - xulosalar beradi, bir so‘z bilan aytganda ushbu jarayonlar bilan bevosita bog‘langandir. U real hayotdagi voqea - hodisalar va jarayonlarning o‘zaro aloqadorligini va ularning bir - biriga bog‘liqligini ifodalovchi qonuniyatlarni o‘ziga qamrab olgan. Shuningdek, geosiyosat borliqdagi jarayonlarni o‘zida aks ettiribgina qolmay, ularga bog‘liq tarzda jamiyatda muayyan funksiyalarni ham bajaradi. Mazkur funksiyalar geosiyosat fanida o‘ziga xos izchillika, mantiqiylikka, afzalliklarga ega.

Gnoseologik funksiyasi. Gnoseologiya – bilish nazariyasi, bilish haqidagi fan demakdir. Bilish nazariyasi borliqni, uning aniq bir holatlari, manbalari va shakllarini o‘rganishga qaratilgandir. Aniqroq aytadigan bo‘lsak, gnoseologik funksiya davlatlar va xalqlarning geosiyosiy joylashuvi, turmush tarzi hamda ular hayotining rivojlanish tendensiyalarini o‘rganish bilan bog‘liq. Dunyoning mafkuraviy manzarasini, xalqaro munosabatlarning rivojlanish tendensiyalarini, bu jarayonning asosiy ishtirokchilarini, ularning tub manfaatlarini, shuningdek bu manfaatlarni amalga oshirishga asoslangan hattiharakatlarni, insoniyat rivojining bugungi darajasi va istiqbollarni tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Va olingan natijalar, xulosalar har bir davlatning istiqboldagi rejalarida o‘z aksini topadi. Albatta, gnoseologik funksiya amaliyotida geosiyosatning davlatlar va xalqlar turmushini o‘rganishda qo‘llaydigan bir qator uslublari – taqqoslash, ekstrapolyatsiya (narsa va hodisaning bir qismini kuzatish asosida olingan

xulosalarni uning boshqa qismiga yoyish yoki tatbiq etish), empirik (tajriba qilish) va shular singari uslublarining o'rnini kattadir.

Bashorat qilish funksiyasi. Geosiyosatning prognoz qilish funksiyasi bevosita gnoseologik funktsiya asosida olingan natijalari asosida shakllanadi. Chunki insoniyatning ertangi kuniga daxldor har bir muammo xususida bashorat qilish uchun o'sha muammoni yuz berishi bilan bog'liq jihatlarda obdon o'rganilmog'i lozim. Ob'yektda turgan masalaning qanchalik chuqur o'rganilganlik darajasi tadqiqotchi uchun tegishli xulosalarni chiqarish hamda uning kelajakdagi kechmishi haqida ham muayyan prognozlarni aytish imkonini beradi. Bashorat qilish funksiyasining ahamiyati qachonki olib borilayotgan geosiyosiy tadqiqotlar quyidagi jihatlarni o'zida namoyon etsagina bo'ladi, ya'ni: muammoga nisbatan bildirilgan fikr - mulohazalarning qanchalik darajada ilmiy tomondan isbotlanganligi bilan; bildirilgan sharhlarning xalqlar, davlat va mintaqalarning geosiyosiy turmushiga qanchalik darajada o'zgarishlarni olib kelishi bilan; bashoratlarning yaqin yoki uzoq muddatga mo'ljallanganligi bilan; bashoratning ob'yektivligi va h. Prognoz qilish – siyosiy jarayonlarning rivoji va ko'rinishlari, ular amalga oshirishining muqobil yo'llari va muddatlari haqida ilmiy asoslangan mulohazalarni ishlab chiqish jarayonlari, shuningdek, ularning o'sha voqealar sharoitida amalga oshirish uchun aniq tavsiyalarni berish demakdir. Prognoz qilish funksiyasi bir qator tamoyillarga asoslanadi, ya'ni batartiblik, muvofiqlik, uzluksizlik, muqobillik va rentabellik. Tabiiyki, ushbu prinsiplar jamiyatning iqtisodiy - siyosiy, ijtimoiy - siyosiy, siyosiy - mafkuraviy va harbiy - siyosiy doiralarni o'rganishda qo'l kelishi mumkin. Bundan tashqari, amaliy jihatdan geosiyosatning prognoz qilish funksiyasi quyidagi bosqichlardan iborat: mavjud ijtimoiy - siyosiy vaziyatni tahlil qilish; olingan ma'lumotlarni o'rganish, tahlil etish; tayanch andazalarni ishlab chiqish; qidiruv modellarini tanlash; qiyosiy taqqoslash; tahlilning aniqligi va ishonchliligini baholash; Borliqdagi geosiyosiy jarayonlar kelajagi va ularning qay ko'rinishda rivojlanishini oldindan prognoz qilish qanchalik murakkab bo'lmasin, prognoz qilish funksiyasi tadqiqotchilar nigohidan chetda qolayotgani yo'q. Balki unga qiziqishning ortishi orqasida geosiyosiy tadqiqotlarni o'rganish va tahlil qilish mazmun va ma'no jihatidan takomillashib bormoqda.

Boshqaruv funksiyasi. Jamiyatdagi har qanday jarayonlarda boshqaruv elementlarini ko'rish mumkin yoki ijtimoiy jihatdan ham boshqaruv elementlarisiz kundalik hayotimizni tasavvur eta olmaymiz. Boshqaruv yangi - yangi axborotlar tizimiga asoslanadi. Chunki boshqaruvchi (o'z sohasi yoki doirasida) barqaror faoliyat olib borishi uchun ham (o'ziga tegishli) informatsiyalarga ehtiyoj sezib boradi. Jumladan geosiyosatning boshqaruv funksiyasi ham shunga asoslangan. Boshqa sohalardan farqli tarzda, geosiyosat boshqaruvga tegishli qarorlar va

tavsiyalarni berish uchun doimiy ravishda mavjud informatsiyalarni (xalqlar, davlatlar va mintaqalar va b.) yig'ib boradi va tahlil etadi. Faqat shu asosdagina masalaga nisbatan tegishli bo'lgan asosiy xulosalarni chiqaradi. Masalan, birinchidan, har qanday jarayonlarda boshqarishga oid qarorlarni chiqarish uchun muammoli holatni atroflicha tahlil qilmoq kerak. Ikkinchidan, muammoga ob'yektiv baho berish uchun turli kuchlar (sub'yektlar) va omillarni hisobga olmoq lozim (siyosiy, iqtisodiy, geografik va b.). Uchinchidan, sub'yektlarning voqeaga ta'sir etish darajalarini o'rganish kerak va b. Tabiatan geosiyosat boshqaruv haqidagi, xalqlar va davlatlar turmushida boshqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni, ularning boshqalarga qay yo'sinda ta'sir etishi va ularni bartaraf etishning yo'l - yo'riqlarini, o'rganadigan fandır. Shunday ekan uning jamiyatdagi boshqaruv funksiyasiga ham quyidan yuqoriga qarab yo'naltirilgan hodisa sifatida qaramoq kerak.

Mafkuraviy funksiyasi. Mafkuraviy funksiya geosiyosatning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Xo'sh, mafkuraning o'zi nima? Mafkuralar asosini ma'lum bir maqsadlarni, manfaatlarni o'zida mujassam etgan g'oyalar tizimidir. Mafkura o'zida aks ettirayotgan muayyan jamiyatning tuzilishi, u haqdagi falsafiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, diniy nazariyalar, qarashlar, shuningdek ularni amalga oshiruvchi vositalar, eng asosiysi, jamiyatning umumiy rivojlanish yo'llari haqidagi muayyan bilimlar majmuasidir. Bunday qarashlar, nazariyalar, uslub va vositalar real ijtimoiy - siyosiy vaziyat qarab shakllangan, aholining psixologiyasiga faol ta'sir etadigan motivlarga ega bo'lishi lozim. Geosiyosatni bilimlar, g'oyaviy ta'sir kuchlari kimlar yoki qaysi kuchlarning manfaatini himoya qilishi masalasi qiziqtiradi. Mafkuralar qanday ko'rinish va shakllarda bo'lmasin, ular asosida umuminsoniy qadriyatlar va demokratik tamoyillarning turishi xalqlar va davlatlar turmushi bilan bog'liq bo'lgan geosiyosiy jarayonlarda qarama - qarshiliklar, konfliktlar o'rniga konsensusning shakllanishi va rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlarni yaratadi. Siyosiy kuchlar jamiyat o'z oldiga qo'ygan ichki va tashqi siyosatdagi o'z geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishda, bu boradagi vazifalar oldida aholi turli qatlamlarini birlashtirishda, uyushtirishda, safarbar etishda, o'zi olib borayotgan, faol targ'ib qilayotgan hatti - harakatlarini omma tomonidan qo'llab - quvvatlanishiga erishadi.

Skeptitsizm funksiyasi. Unutmaslik kerakki, geosiyosat fanining asosiy tadqiqot ob'yektini, kategoriyalarini, funksiyalarini, qonuniyatlarini, siyosiy jarayonlarga ta'sir qilish mexanizmlarini ilk ko'tarib chiqqan tadqiqotchilar G'arbning yirik yetakchi mutamlakachi davlatlarining nazariyotchi mutaxassislari edi. Albatta ular xalqaro maydonda o'z davlatlarining manfaatlarini himoya qilishga, yanada ta'sir doiralarini mustahkamlashga harakat qilishgan. Yanada

aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, ular o'z tadqiqotlarida ustuvor yo'nalish sifatida o'z diqqat - e'tiborlarini nimalarga qaratishgan: xalqaro maydonda o'z hukmronligini o'rnatish; rivojlanayotgan o'lkalarni asoratga solish; ularni asoratda ushlab turish; o'z manfaatlariga xizmat qiladigan turli ziddiyatlarni keltirib chiqarish usullarini, mexanizmlarini tahlil etishgan. Agar biz geosiyosatchilarni barrikadaning o'ng tomonida turgan deb faraz qilsak, barrikadaning chap tomonida turib manzarani tahlil qilgan geosiyosatchilar yo'q. To'g'ri mustamlakachilik tizimi tugadi. Lekin xalqaro maydonda o'z hukmronligini yangicha ko'rinishda o'rnatish, uni o'z manfaatlariga mos ravishda tashkil etish, o'z manfaatlarini ko'proq amalga oshirish hissi yirik davlatlarning hukmron toifalari fikri xayolini tark etgani yo'q. Qolaversa mustamlakachilikka intilish yangicha ko'rinishlarda davom etmoqda: xalqaro tashkilotlar; xalqaro huquqiy normalar; Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti; siyosiy-ijtimoiy bitimlar, iqtisodiy-savdo bitimlari, kollektiv mudofaa va boshqacha ko'rinishlarda. Turli mazmundagi siyosiy, iqtisodiy, harbiy, madaniy birlashmalarga ko'r - ko'rona ergashmaslik, kerak bo'lsa turli mazmundagi iqtisodiy, texnologik ko'mak, ilmiy - texnik hamkorlikka asoslangan dasturlarda ongli ishtirok etishni zamon talab qilmoqda. Ushbu jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish, unga qanday munosabatda bo'lish zarur, zaruriyab bo'lsa bu jarayonlarga shubha bilan qarash, ehtiyotkorlik singari ko'nikmalarni skeptitsizm funksiyasi o'zida ifoda. Ushbu sabab qator yirik davlatlarning yirik geosiyosatchilari o'z tadqiqotlarida geosiyosat fanida bunday funksiyaga ehtiyoj sezishmagan.

Nazorat savollari

1. Siyosiy geografiyadan geosiyosat asoslari fanini farqi nimada?
2. Geosiyosat otasi deb qaysi mutafakkirni aytishadi?
3. Mumtoz geosiyosiy aktorlarni aytib o'ting?
4. Geosiyosat asoslari fan sifatida qachon paydo bo'ldi?
5. Inson geosiyosiy aktor bo'lishi mumkinmi?
6. Zamonaviy geosiyosiy aktorlarga nimalar kiradi?
7. Geosiyosatning fan sifatida shakllanish tarixini aytib bering?
8. Boshqa fanlar tizimida geosiyosatning o'rni qanday?
9. Geosiyosatning ob'ekti va predmeti nima?
10. Geosiyosatning asosiy qonunlari qanday?
11. "Geosiyosiy davrlar" tushunchasining mohiyatini kengaytiring?
12. Geosiyosatning asosiy kategoriyalari qanday?
13. Geosiyosiy fanning usullarini sanab bering?
14. Geosiyosatning asosiy funktsiyalarining mohiyatini ko'rsating?

Foydlanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Исаев Б. А. Геополитика: Учебное пособие.— СПб.: Питер, 2006. — С.6.
2. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001 С.18.
3. Нартов Н.А. Геополитика: Учебник для вузов / Под ред. Проф. В.И. Староверова . –2-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004.С.12.
4. Макошев А.П. Политическая география и геополитика: Учебное пособие. – Горно –Алтайск, 2005, - С.53.
5. Colin Flint. Introduction to Geopolitics. Madison Ave, New York, 2006 P-13.
6. Дугин А. Основы геополитики. Арктогея. – Москва. 1997-С.35.
7. Стариков Н. В. Геополитика. Как это делается / Н. В. Стариков — «Эксмо», 2019 9-10-с
8. Жалилов А., Туленова Г. “Геосиёсат” фанидан услубий кўлланма. Т. 2008
9. Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Akademiya. 2020 й. 244 б.

II-bob. Geosiyosiy qarashlar tarixi: maktablar, oqimlar, kontsepsiyalar va tamoyillar

- 2.1. Mumtoz geosiyosatning asosiy g‘oyalari va tamoyillari
- 2.2. Geosiyosiy oqimlar va maktablar
- 2.3. Yangi davr geosiyosiy nazariyalari va maktablari
- 2.4. Turkiston hududida vujudga kelgan dastlabki geosiy bilimlar va harakatlar
- 2.5. XVI-XIX asrlarda vujudga kelgan geosiyosiy bilimlar va harakatlar
- 2.6. «Katta o‘yin» kontsepsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (1-bosqich)

Tayanch iboralar: mumtoz geosiyosat, Ratsel, Chillen, X.Makinder, Xartlend, rimland nazariyasi va «Katta o‘yin» kontsepsiyasi,. K.Xausxofer A.Mexen, Turkiston mutafakkirlari, A.Temur, bosqinchilik, jadidlar.

2.1. Mumtoz geosiyosatning asosiy g‘oyalari va tamoyillari. Zamonaviy geosiyosatning kashfiyotchilari mumtoz geosiyosatchilar bo‘lib, ularda G‘arb olimlari F. Ratsel, R. Chillen, A. T. Mexen, X. Makkinder, K. Xaushofer, P. Vidal de la Blanche, A. Demanjon va boshqalardir. Mumtoz geosiyosatchilar ikki jahon urushi yillarida katta obroga ega bo‘ldilar. Bu birinchidan, ular davlat va suverenitetning xavfsizligi, davlatning gullab-yashnashi, uning kuchi, qudrati va dunyodagi ta'siri nimaga bog‘liqligini o‘ylab, yangi ilmiy bilimlarni yaratdilar; ikkinchidan, ular davlatlarning dunyodagi qudratini ta'minlovchi omillar va

usullarni tahlil qilishga e'tibor berishdi. Bu asosan davlatlarga geosiyosiy kodlarini shakllantirishda yordam berdi; uchinchidan, ular siyosiy voqealarning ma'nosini tushuntirishga fazoviy yondashuvni yaratish tashabbuskori bo'lib, "makon", "katta bo'shliq" kabi asosiy kategoriyalarni yaratdilar; to'rtinchidan, Makinderdan boshlab deyarli barcha mualliflar global miqyosdagi geosiyosiy ssenariylarni taqdim etishdi.

Geosiyosatni fan sifatida shakllanishida klassik qarashlar katta rol o'ynagan edi. Ammo uning ma'lum kamchiliklari ham bor, ularning aksariyati tarixiy cheklovlar bilan izohlanadi.

Birinchidan, bu aslida geografik determinizmdan foydalanish, bu uning geografik omil ekanligini tan olishga asoslangan geosiyosatni o'rganishning asosiy uslubiy tamoyili sifatida, ya'ni hududning kattaligi, mamlakatning joylashishi, uning tabiiy-iqlim sharoiti, dengizlar va okeanlarga yaqinligi yoki uzoqligi va boshqa geografik parametrlar ma'lum bir xalqning ijtimoiy-siyosiy rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini, uning xarakterini, xalqaro siyosiy maydonda o'zini tutishini belgilaydi. Garchi allaqachon klassik geosiyosat doirasida bo'lgan bo'lsa-da, frantsuz maktabi vakillari geografik determinizmni yengish uchun birinchi urinishlarni amalga oshirgan va u muvaffaqiyatsiz tugamagan;

ikkinchidan, bu sayyoraviy dualizm – "kontinental kuchlarga" qarshi "dengiz kuchlari" yoki talassokratiyaga (dengiz orqali kuch) tellurokratiyaga (quruqlik orqali kuch) qarshi kurashish uchun haddan tashqari berilish;

uchinchidan, geosiyosatni makonda davlat hokimiyatining timsoli sifatida tushunish, ular hududlarni to'g'ridan-to'g'ri harbiy yoki siyosiy nazorat qilish istagini kuchaytirdilar va shu nuqtai nazardan, ko'pincha "anakonda" strategiyasini ilgari surildi. Dushman hududlarini dengizdan va qirg'oq bo'ylab to'sib qo'yish, bu asta-sekin kerak dushmanning strategik charchashiga va iqtisodiy bo'g'ilishiga olib kelishi kerak edi;

to'rtinchidan, davlat tomonidan boshqariladigan hududiy makonni uning kuchi va qudratining asosiy omili deb hisoblab, davlatning dinamik hududiy o'sishga intilishi, yashash maydonini kengaytirishga intilishini zarurligini asoslab, ba'zi klassik geosiyosat vakillari (Ratsel, Chellen, Mexen) harbiy ekspansiyani geosiyosiy egallashning mutlaqo tabiiy usuli deb tan oldilar.

Klassiklar geosiyosatning asosiy kategoriyasini makon deb hisoblashgan, uni faqat o'zlarining doimiy chegaralariga ega bo'lgan cheklovchi hudud makoni deb tushunganlar. Davlatning gullab-yashnashi, ularning fikriga ko'ra, butunlay uning hududining xususiyatlariga asoslanadi. O'zining mavjudligi va farovonligi uchun davlat o'zini yashash maydoni bilan ta'minlashi va doimiy dinamik fazoviy va hududiy o'sishga intilishi kerak. Faqatgina muhim hududiy makongina davlatni

xavfsizlik, suverenitet, siyosiy hokimiyat va dunyodagi hukmron mavqe bilan ta'minlaydi, gullab-yashnagan davlatlarni chirigan davlatlardan ajratib turadi. Shu munosabat bilan ular strategik va taktik usullarni ishlab chiqdilar, ular yordamida o'zlarining hududiy makonini kengaytirish, dunyoda ustun mavqeni ta'minlash va boshqa mintaqalar ustidan nazoratni ta'minlash mumkin edi.

Klassik geosiyosatning asoschilari, nemis geografi F. Ratsel (1844-1904) va Shvetsiya davlati olimi va geografi R. Chellen (1864-1922) uchun geosiyosat davlatning makonda mujassam bo'lgan geografik organizm sifatida ta'limotidir. Ular uchun davlat bir makonda rivojlanib, "chegaralar daxlsizligi" tamoyilini tan olmaydigan tirik, murakkab organizmdir. Davlat tirik mavjudot kabi tug'iladi, o'sadi, o'ladi. Bundan tashqari, davlatning rivojlanishi ob'ektiv ravishda mamlakat ichkarisida yetarlicha yerga ega bo'lmagan va ular tashqi mustamlakaga shoshilgan odamlar sonining ko'payishi bilan bog'liq. Odamlar tomonidan sotib olingan "yangi makon" davlat tuyg'usini yangi kuch oladigan manbadir. Har bir holatning parchalanishi katta bo'shliqdan voz kechganda sodir bo'ladi. Ratselning so'zlariga ko'ra, agar davlat "haqiqiy" buyuk davlat bo'lishni istasa, uning fazoviy asosi sifatida taxminan 5 million kvadrat metr maydonga ega bo'lishi kerak. Agar davlat o'z hududiy makonini kengaytirishning qat'iy talabiga bo'ysunadigan tirik organizm bo'lsa, demak, davlatning kengayishi, shu jumladan urush F. Ratsel va R. Chellen uchun tabiiy edi.

F.Ratsel o'zining shoh asari bo'lmish «Siyosiy geografiya» («Politische Geographie» 1897), «Davlatlarning makoniy o'sish qonunlari» (1897), «Dengiz xalqlar qudratining omili sifatida» (1900) asarlarida o'z geosiyosiy qarashlarini bayon etadi. Fridrix Ratselni garchi "geosiyosat" atamasini asarlarida ishlatmasa ham, u birinchilardan bo'lib geosiyosiy uslubda fikr yuritganligi uchun geosiyosat fanining otasi deb nomlanadi.

Fridrix Ratsel, taniqli nemis geografi va ushbu fanga asos solgan birinchi geosiyosatchi. Maktabni tugatgandan so'ng, u Karlsruhe Universitetida tabiiy fanlar bo'yicha ma'lumot oldi. Keyin u Geidelberg universitetining geografiya fakultetini tugatdi, u yerda uning o'qituvchisi va boshqalar taniqli geograf E.Gekkel edi. Ratselning siyosiy geograf va geosiyosatchi sifatida rivojlanishiga I. Kant, Charlz Darvin va ijtimoiy darvinistlar, shuningdek K. Ritter, A. Humboldt, G. Spenser, F. Tennis g'oyalari katta ta'sir ko'rsatdi.

1870 yilda Ratsel Frantsiya-Prussiya urushida ko'ngilli sifatida qatnashdi va hattoki Temir xoch bilan taqdirlandi. Harbiy harakatlar tugaganidan keyin u geografiyaga qaytdi. U Xitoyda demografik vaziyat to'g'risida dissertatsiya tayyorladi va himoya qildi (1876), Yevropa va Amerikada ko'plab sayohat qildi, geografik muhitning turli jamiyatlarning hayoti va rivojlanishiga ta'sirini o'rganib chiqdi. XIX asrni 80-yillarning o'rtalarida Ratsel dastlab Myunxen Texnik

institutida, so'ng Leypsig universitetida o'qitishni boshladi, u yerda u vafotiga qadar ishladi.

Ratsel hech qachon hukumatning siyosiy lavozimida ishlamagan va uni jamoatchi siyosatchi deb ham atash mumkin emas. Lekin u har doim o'ng millatchi pozitsiyasini egallab, siyosat bilan qiziqar edi. 1891 yilda u Pangerman ittifoqiga qo'shildi va Yevropaning etnik nemislar yashagan barcha yerlarini Germaniya imperiyasiga qo'shilishini, shuningdek Sharqiy Afrika va Janubiy hududlarini o'z ichiga olgan mustamlaka imperiyasini yaratishni nazarda tutgan pangermanchilik geosiyosatini shakllantirishda faol ishtirok etdi¹.

Nemis geosiyosatchisi Otto Maullyuning fikricha, geosiyosatni Ratselsiz tasavvur etib bo'lmaydi. U o'z asarlarida siyosiy geografiyadan bahs etadi va bu boradagi asosiy ilmiy ishi ham "Politische Geographie" deb nomlanadi. Uning ta'kidlashicha, har qanday xalqning manfaatlari zamin ustida kechadi. Shu bois zaminda joylashgan ma'lum bir hududlar tarix harakatini ko'rsatuvchi bosh vosita sanaladi. Davlatlar muayyan hududlar ko'rinishida zaminda aks etadi. Zamin abadiy bo'lishi mumkin, hududlar (davlatlar) o'zgarib turadi. "Davlatlar misoli tirik organizm" bo'lib ularning o'zagi "zaminiiy asos"da bir - biri bilan tutashadi.

Davlatlarning zaminda paydo bo'lishi uchta asosiy omil bilan bog'liq. Bular - hududiy relyef, hududiy masshtab va muayyan turmush tarzga ega xalqlar. Shu asosda, ya'ni ob'yektiv geografik makon va sub'yektiv umuminsoniy qadriyatlarni o'zida aks ettirgan davlat siyosati shakllanadi. Risoladagi davlat bo'lish uchun, - deydi F.Ratsel, - avvalo davlatda geografik, demografik va etnomadaniy parametrlari o'zaro uyg'unlashmog'i kerak.

F. Ratsel "Davlatning fazoviy o'sish qonunlari" (1896) asarida davlatlarning fazoviy o'sishining ettita asosiy qonunlarini shakllantirgan, ularning aksariyati shu paytgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan:

- 1) makon millat madaniyati o'sishi bilan o'sib boradi.
- 2) davlatning o'sishi g'oyalar, savdo-sotiqning yanada rivojlanishini nazarda tutadi, ya'ni jamiyatning barcha sohalarida faollikni oshirish.
- 3) davlatning o'sishi kichik davlatlarning qo'shilishi va madaniy singishi orqali amalga oshiriladi. Davlatning o'sishi boshqa davlatlarni o'ziga qo'shib olish va bo'ysindirish evaziga bo'lishi mumkin.
- 4) chegara - bu davlatning periferik organi bo'lib, unda uning o'sishi, kuchliligi yoki kuchsizligi va davlat organizmidagi barcha o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Kuchli davlat - bu chegara zonalari va yadrosi o'rtasida yaqin aloqalarni saqlashga qodir. Ushbu o'zaro ta'sirni susaytirishga qaratilgan har qanday moyillik muqarrar ravishda davlatni zaiflashtiradi va markazdan mustaqilligini e'lon qilishi

¹ Исаев Б. А. Геополитика: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — 62 с

yoki boshqa davlatga qo'shilishi mumkin bo'lgan chegara zonasini yo'qotishiga olib keladi.

5) o'zining o'sishida davlat fizik-geografik muhitning eng qimmatli elementlarini o'zlashtirishga intiladi; qirg'oq bo'ylari, daryo bo'ylari, tekisliklar, tabiiy resurslarga boy joylar.

6) hududiy o'sishga birinchi turtki qoloq davlatlarga tashqi tomondan, yuqori sivilizatsiyalardan keladi.

7) hududlarni birlashtirishga umumiy tendentsiyasi, tarmoqlanib, davlatdan davlatga o'tadi va kuchayib boradi. Davlatlar fazoviy kengayishlarida tabiiy ravishda yopiq konfiguratsiyalarga intilishadi. Tabiat chegaralarida o'sishni istagan bu qit'alar chegaralarida qondirilishi mumkin.

Ratzel dengizning geosiyosiy ahamiyatini birinchilardan bo'lib qayd etgan. Ratzel o'zining "Dengiz, xalqlar kuchining manbai" (1900) kitobida to'la-to'kis kengayishning sayyora miqyosida dengiz kuchlarini rivojlantirish uchun qudratli kuch talab etilishini ta'kidlagan. U Tinch okeanini foydali strategik mavqega, noyob resurslarga va ulkan hajmga ega bo'lgan "kelajak okeani" deb atadi. Aynan Tinch okean zonasida Ratzel dunyoning beshta yetakchi davlatlari: Angliya, AQSh, Rossiya, Xitoy va Yaponiyaning to'qnashuvini bashorat qilgan, shu bilan birga bu mojaroda fazoviy qit'a kuchlari geosiyosiy manba sifatida yetarli joyga ega bo'lmagan dengiz kuchlari ustidan ustunlikka ega ekanligini ta'kidlagan.

R.Chellen. Shvetsiyalik geopolitik, davlat va siyosat arbobi Rudolf Chellen Skaraborg okrugida (viloyat) ruhoniylar oilasida tug'ilgan. Maktabni tugatgach, Uppsala universitetida huquqshunoslik bo'yicha o'qigan (1878-1888), u yerda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan (1890); Gyoteborg (1901-1916) va Uppsala (1916-1922) universitetlarida dars bergan. U davlat boshqaruvi tizimlarini o'rganishga ixtisoslashgan, buning uchun nafaqat davlat fanlari, balki tarix, siyosiy geografiya va siyosatshunoslik bo'yicha ham keng bilimga ega bo'lishi kerak edi.

Ratzel asarlari bilan tanishgan Chellen butun hayoti davomida uning ixlosmand muxlisiga aylandi, u o'zining geosiyosiy g'oyalarini rivojlantirdi, fanga "geosiyosat" atamasini kiritdi, uni makonda mujassam bo'lgan geografik organizm - davlat to'g'risidagi ta'limot deb ta'rifladi. Biroq, Chellen ustozidan farqli o'laroq, geosiyosatni mustaqil ilmiy tarmoq emas, balki ijtimoiy va siyosiy fanlarning ajralmas qismi deb hisoblagan.

Uning siyosiy qarashlarida Chellen konservativ va germanofil edi. U Shvetsiya va barcha german xalqlarining kelajagini faqat Markaziy Yevropada hukmronlik qiladigan, ko'plab mustamlakalarga, ya'ni xom ashyo manbalari va savdo bozorlariga egalik qiluvchi yagona kuchli (shu jumladan harbiy) Germaniya bilan yaqin ittifoqda ta'minlash mumkin deb hisoblagan. Ittifoqchilar (shu jumladan Shvetsiya) bilan birgalikda jahon kuchlari orasida munosib o'rin

egallaydi. Riksdag (Shvetsiya parlamenti)ga saylangan Chellen aynan shunday konservativ, nemisparast, buyuk davlat, militaristik va mustamlakachilik siyosiy dasturini amalga oshirdi. U o'sha paytda salbiy qabul qilinmadi va ko'plab tarafdorlarini topdi.

Buyuk davlatlar (1910) kitobida Chellen geografik joylashuvi tufayli kichik davlatlar buyuk kuchlar tomonidan jalb qilinib, umumiy iqtisodiy faoliyatga jalb qilinib, siyosiy va iqtisodiy "kompleks"ni shakllantiradi, degan fikrni ilgari surdi. Agar Angliya, Rossiya imperiyalari va AQSh kabi "kompleks" XVIII-XIX asrlarda shakllangan bo'lsa, unda nemislar va Germaniya davlatlarining vazifasi XX asrda. yagona bozorni mustahkamlashga, Yevropaning qit'asida siyosiy va iqtisodiy "kompleks" - Germaniya-Shimoliy Ittifoqining qurilishiga aylanadi. Ushbu "kompleks" yoki "yosh" millatlar birlashmasining shakllanishiga Chellenning so'zlariga ko'ra, Yevropaning "keksa" xalqlari - inglizlar va fransuzlar to'siq bo'ladilar.

R.Chellen geosiyosatga siyosatshunoslikning muhim bir qismi sifatida qaragan. "Buyuk kuchlar: zamonaviy katta siyosatdan ocherklar" (1914), "Davlat hayotning muhim shakli sifatida" (1916), "Siyosiy tartiblar asoslari" (1920) nomli asarlari olim ijodining asosini tashkil etadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, "geosiyosat" atamasi ilmiy doirada birinchi bo'ulib shved olimi Rudolf Chellen tomonidan ishlatilgan. R.Chellen professional geograf bo'lmagan va geosiyosatga siyosatshunoslikning muhim bir yo'nalishi sifatida qaragan. U geosiyosatga "borliqda geografik organizm sifatida mujassamlashgan davlatlar haqidagi fan" tarzida ta'rif bergan.

R.Chellen davlatning qudratini unda mavjud bo'lgan beshta jihat bilan bog'laydi, bular: 1.davlat geografik makon sifatida; 2. davlat muayyan xalq sifatida; 3. davlat o'ziga xos ho'jalik sifatida; 4. davlat jamiyat sifatida; 5. davlat boshqaruv sifatida.

Chillen davlatning kuch - qudratini ushbu omillardan kelib chiqib belgilaydi. Shundan kelib chiqib davlat haqidagi fanlar ham beshta bo'lishi kerak. Uningcha, bu atamalar bir vaqtning o'zida siyosatshunoslikning ham muhim bo'limlaridan sanaladi, ya'ni: **geosiyosat** - davlatni kuch va borliqdagi geografik organizm sifatida o'rganish; **ekosiyosat** -davlatlarni iqtisodiy kuch markazi sifatida o'rganish"; **demosiyosat** – davlatlarda istiqomat qiluvchi xalqlarni, ularning turmush tarzini tadqiq qilish; **sotsiosiyosat** -"davlatning ijtimoiy jihatlarini o'rganish; **kratosiyosat** -davlatlarning hokimiyat va boshqaruv shakllarini va ularning davlatdagi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan munosabati muammolarini o'rganish.

Ushbu tahlillar asosida R.Chellen davlat kuch - qudrati tushunchasi va uning formulasini yaratishga harakat qiladi: **Davlatning qudrati = Tabiiy-geografik omillar + ho‘jalik + xalq + boshqaruv shakli**

Shuningdek, R.Chellen geosiyosat fanining quyidagi bo‘limlardan iboratligini aytadi:

toposiyosat - davlatning siyosiy jihatdan qanday muhit bilan qurshalganligini o‘rganadi. Bu jihatdan R.Chellen davlatning geografik joylashuvini “davlat siyosatining kalitidir”, - deydi;

morfosiyosat - davlatning hududiy shakllarini o‘rganuvchi bilimlar majmuasi. Bunda davlat hududan qanday ko‘rinishga ega, yoysimon, dumaloq yoki uzunchoq holatda joylashganligi, davlatda markaz bilan joylar o‘rtasidagi aloqalarning geografik tizimi va davlatning tashqi dunyoga geografik jihatdan chiqish imkoniyatlari masalasiga e‘tibor beriladi. Masalan, Norvegiya, Italiya davlatlarining geografik joylashuvi. R.Chellen fikricha, davlatning katta - kichikligi uning qudratiga poydevor bo‘lishi mumkin;

fiziosiyosat – davlat hududlarining markazga qanday pozitsiyada ekanligini, ular munosabatlari ko‘lamini tadqiq etuvchi bilimlar. R.Chellen fiziopolitikani davlatning, davlatga qarashli boshqa hududlarning qay darajada jismoniy kuchga egaligi yoki ega emasligi bilan bog‘laydi. Joylarning (davlat hududlarining) davlat siyosatiga ta‘sir etuvchi jismoniy - geografik xususiyatlarini o‘rganish va tahlil etish fiziopolitikaning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Chellen har qanday davlatda o‘zini-o‘zi asrab qolish, o‘rish va hukmronlik qilish tuyg‘usi mavjud bo‘lib, davlatning eng oliy darajasi imperiya, deb hisoblagan. Insoniyat tarixi hududlarni egallash uchun kurashlar tarixidan iborat, deb hisoblagan Chellen, buyuk davlat o‘zining harbiy qudratiga tayanib, o‘z chegaralaridan uzoq-uzoqlarda bo‘lgan hududlarga ham da‘vogarlik qiladi va o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Buyuk davlatlarning barchasida bosqinchilik ustuvorlik qilishini ta‘kidlagan Chellen, dunyoda bugun kimgadir tegishli hududlarning barchasi kimdandir tortib olingan hududlardir, degan xulosaga keladi¹.

Xelford Makkinder (1861-1947) geografiyadan oliy ma‘lumot olgach, London Iqtisod maktabi (oliy uquv yurti) direktori etib tayinlangunga qadar 1887 yildan boshlab Oksford universitetida dars bergan. 1910-1922 yillarda parlamentning umumiy palatasi a‘zosi, 1919-1920 yillarda esa Britaniyaning Janubiy Rusiyadagi muxtor vakili vazifasida faoliyat olib borgan. Geosiyosatchi ingliz jamiyatini maxfiy a‘zosi.

Ingliz-sakson klassik geosiyosat maktabining asosiy siymolari va asoschilaridan biri, o‘z davrining buyuk geosiyosatchisi bo‘lgan. U geosiyosatning Hearland-Xartlend, Pivot Area- asosiy o‘lka, Outer Crescent-tashqi yarim oy davlatlari, Midland Ocean

¹ Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Akademiya. 2020 й. 34 б.

Area-ichki okean zonasi, ichki okean zonasi, o'q mintaqasi va shu kabi ko'pgina geosiyosiy tushunchalar va kategoriyalar muallifidir.

Makinder jahon siyosiy tarixiga oid juda ko'p original va inqilobiy g'oyalar muallifi hamdir. Makinder 1904 yilda e'lon qilgan "Tarixning geografik o'qi" maqolasida "siyosiy geografiya" va geosiyosatga ko'pgina yangi tushunchalarni olib kirdi, geosiyosatning asosiy qonunlaridan hisoblangan "tarixning geografik o'qi" g'oyasini ta'riflab berdi. U geosiyosatning asosiy qonunini ishlab chiqib uchta yarim konsentrik doiralar ko'rinishidagi dunyo modelini taqdim qildi.

1. Heartland (heartland) – "tarixning geografik o'qi", "o'q maydon", "yerning yuragi". Yevroosiyoning kontinental massasi, dunyoning yuragi, yadro mamlakati, o'q maydoni - geografik jihatdan Rossiya imperiyasi va Markaziy Osiyoni bir qismini qamrab oladi.

2. Rimland (rimland) – "ichki yarim oy", "yarim oy chekkasi". Yevroosiyona materigining qirg'oq bo'shliqlariga to'g'ri keladigan kamar.

3. World island – jahon orolining materik qismidan tashqaridagi "tashqi yarim oy" - geografik jihatdan Amerika, Afrikaning janubiy qismi, Avstraliya va Okeaniyani o'z ichiga oladi.

"Asosiy o'lka" geografik jihatdan juda katta kenglik bo'lib, Shimoliy Muz okeanidan to Osiyoga yo'nalgan hududlarni, Germaniya va butun G'arbiy va Shimoliy Yevropadan sharqqa Tinch okeanigacha bo'lgan makonni qamrab oladi. Bundan tashqari, olim yana bir yangi yondashuv - Adriatikadan (Venetsiyadan sharqda) to Shimoliy dengiz (sharqiy Niderlandiya)ga vertikal chizma tortib Yevropani ikkiga -

Xartlend va Kauslend (qirg‘oq bo‘yi yerlari)ga bo‘ladi. Sharqiy Yevropa esa bu ikki kenglik o‘rtasida nobarqaror hudud sifatida namoyon bo‘ladi.

X.Makkinder shular asosida Sharqiy Yevropaning jahon siyosatini nazorat qilish uchun kurashlardagi o‘rniga e‘tibor berib quyidagi asosiy xulosaga keladi, ya‘ni: "Kim Sharqiy Yevropani nazorat qilsa, butun "Heartland"ga hokimlik qiladi. Agar kim "Heartland"ni boshqarsa, butun Jahon oroliga hokimlik qiladi. Bundan kelib chiqadiki, kim jahon orolini boshqarsa, butun dunyoga hokimlik qiladi".

X.Makkinder ilgari surgan g‘oyalar o‘tgan yuz yil maboynida vaziyatdan kelib chiqib, ba‘zi bir davlatlar tashqi siyosatining olib borilishida ma‘lum darajada qo‘l kelgan bo‘lsa, ba‘zilar tomonidan faqat nazariy fikrlar sifatida qaraldi. Shunday qilib Makinder o‘z asarlaridagi tadqiqotlar natijasida quyidagi konseptual g‘oyalarni ilgari suradi:

1. Geografik omillar bevosita tarixiy jarayonlarning rivojiga, yo‘nalishiga o‘z ta‘sirini doimo o‘tkazib boradi;

2. Har bir davlatning zaif yoki kuchli bo‘lishi u joylashgan geografik makonning xususiyatlaridan kelib chiqadi;

3. Texnik progress davlatning geografik joylashviga o‘z ta‘sirini o‘tkazib uning qudratiga ijobiy yoki salbiy ta‘sir etishi mumkin;

4. Yevrosiyo – global siyosiy jarayonlar markizidir.

Yuqoridagi dunyoning geosiyosiy xaritasiga etibor berisa Makinder o‘zini uchta qismdan iborat siyosiy tartibotini kiritgan:

Pivot Area – asosiy o‘lka. Kaspiy va Orol dengizi havzalaridan Shimoliy muz okeani qirg‘oqlarigacha bo‘lgan hududlar;

Outer Crescent – tashqi yarim oy davlatlari. Unga AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya hududlari kiradi; Tashqi yarimoy (yoki orol yarimoyi) – Talassokratik ta‘sir zonasiga kiruvchi geosiyosiy makonni (Buyuk Britaniya, Shimoliy va Janubiy Amerika, Janubiy Afrika, Yaponiya) bildiruvchi atama. Hozirgi vaqtda – atlantizmning strategik nazorati ostidagi zona.

Inner Crescent – ichki yarim oy. U o‘z ichiga Xitoy, Janubiy - sharqiy Osiyo va Hindistonni oladi. Oradan qancha vaqt o‘tmasin Makinderning o‘ziga xos ta‘limoti o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Uning qarashlari qator geosiyosatchilarni, amaliyotchilarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Ichki yarimoy (qit‘a yarimoyi yoki Rimland) – Yevroosiyoning qirg‘oq zonasini bildiruvchi atama. Germaniya, Turkiya, Hindiston, Xitoy va ochiq dengizga chiqadigan boshqa mamlakatlar Rimlandga kiradi.

XIX asrda Rossiyaning Buyuk Britaniya bilan “Katta o‘yin”i aynan Markaziy Osiyo mintaqasida borgan edi. XXI asrda esa u AQSH va Xitoy harakatlarini mintaqada cheklash maqsadida faol siyosat olib borishi tabiiy. Mintaqaga nisbatan “ta'sir zonasi” atamasini qo‘llashi ham buning yaqqol isbotidir.

1943 yilda Makinder o'z geosiyosiy mulohazalari va modeliga tuzatishlar kiritdi. U yuzaga kelgan yangi voqelik – sobiq SSSR, Buyuk Britaniya va AQSh ittifoqini, bu ittifoqning mushtarak geostrategik maqsadlarini va ularni amalga oshirish imkoniyatlarini hisobga olishga majbur bo'ldi. Uning yangi formulasida "Hartland"ga endi Shimoliy Atlantika (Atlantika okeanining shimoliy qismi) ham kiritildi. Bu yerga G'arbiy Yevropa, Angliya va Karib havzasi mamlakatlari bilan birga Amerika ham kiritildi.

Makinder faqat qulay geografik makongina emas, balki geosiyosiy va geostrategik nuqtai nazardan sayyorada eng o'rta, markaziy mavqeda joylashuvi davlat uchun eng foydali joylashishdir, deb hisoblagan. U o'z davrining geosiyosiy bilimlariga asoslangan holda, dunyoning geosiyosiy va harbiy-stretegik ma'nodagi markazi Yevroosiyo qit'asi, uning markazi esa "jahonning yuragi" hisoblanishi mumkin bo'lgan "Hartland" ekanligini da'vo qilib, o'zining mashhur "Hartland" nazariyasini ilgari surdi. Makinder "Hartland" – Yevroosiyoning quruqlikdagi qismi (hozirgi Sharqiy va G'arbiy Yevropa, Osiyo va Afrikaning qit'a qismi, Rossiyaning Yevropa qismi va boshqa hududlar) jahonni nazorat etish uchun eng qulay hudud ekani to'g'risidagi fikrni asoslashga uringan¹.

Makinderning ta'kidlashicha, davlat uchun eng foydali geografik joylashuv o'rta, markaziy joylashuv bo'ladi. Markazlik nisbiy tushunchadir va har qanday geografik sharoitda farq qilishi mumkin. Ammo sayyora nuqtai nazaridan dunyoning markazida Yevroosiyo qit'asi joylashgan bo'lib, uning markazida "dunyo yuragi" yoki "heartland" joylashgan. Heartland - bu Yevroosiyoning kontinental massalarining kontsentratsiyasi. Bu butun dunyoni boshqarish uchun eng qulay geografik tayanchdir.

Yevroosiyo materigining qirg'oq bo'shliqlariga to'g'ri keladi. Makinderning fikriga ko'ra, "ichki yarim oy" sivilizatsiyaning eng intensiv rivojlanish zonasi hisoblanadi. Bu sivilizatsiya dastlab daryolar yoki dengizlar bo'yida paydo bo'lgan deb nomlangan tarixiy gipotezaga mos keladi. Shuni ta'kidlash kerakki, oxirgi nazariya barcha geosiyosiyning muhim nuqtasidir. Suv va quruqlikning kesishishi xalqlar va davlatlar tarixining asosiy omilidir. Ushbu mavzu kelajakda Shmitt va Spikmen tomonidan maxsus ishlab chiqiladi, ammo u birinchi bo'lib ushbu geosiyosiy formulani Makinder yaratdi. Keyinchalik tashqi aylana keladi: "tashqi yoki ichki yarim oy" (outer or insular crescent). Bu Jahon oroli (World Island)ning materik massasidan butunlay tashqi (geografik va madaniy) hudud.

Siyosiy darajada bu Rossiyaning strategik ma'noda yetakchi rolini tan olishni anglatardi. Makinder yozgan: "Rossiya butun dunyoda Germaniya singari Yevropaga nisbatan bir xil strategik markaziy pozitsiyani egallaydi. U har tomonga hujumlarni amalga oshirishi va shimoldan tashqari har tomondan ularga bo'ysunishi mumkin. Uning temir yo'l imkoniyatlarini har tomonlama

¹ Halford Mackinder "Geographical Pivot of History" in "Geographical Journal", 1904. Русский перевод в ж-ле "Элементы. Евразийское обозрение", 1996, №7, стр. 26–31.

rivojlantirish masalasi vaqtga bog‘liq (Tarixning geografik o‘qi). Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, Makinder Angliya-Saksoniya geosiyosatining asosiy vazifasi “tarixning geografik o‘qi” (Rossiya) atrofida strategik kontinental ittifoq shakllanishiga yo‘l qo‘ymaslik deb hisoblagan. Binobarin, “tashqi yarim oy” kuchlarining strategiyasi yurak sohilidan maksimal darajada qirg‘oq bo‘shliqlarini yulib olish va ularni “orol sivilizatsiyasi” ta’siriga o‘tkazishdir”¹.

X.Makkinder "Tarixning geografik o‘zagi" (1904) asarida A.Mexenning dengiz kommunikatsiyasining ahamiyati borasidagi qarashlarini yanada g‘oyaviy jihatdan to‘ldirdi. Uningcha, tarixning har bir davri "dengiz" va "quruqlik"ni qo‘lga kiritgan xalqlar o‘rtasidagi doimiy konfliktidan iborat. Konfliktlarning o‘chog‘i jahon tarixiy voqealarining markazi bo‘lgan Yevrosiyodir. Xalqlarning tarixida, ularning iqtisodiy, siyosiy, madaniy taraqqiyotida geografik makon, joylashgan o‘rin muhim ahamiyat kasb etadi.

X.Makkinder “Demokratik ideallar va voqelik” asarida dunyo geosiyosati tarixini 3 bosqichga buladi:

Kolumbgacha bo‘lgan davr. Bu davrda Dunyo Oroli atrofida yashovchi barcha xalqlar, masalan, rimliklar, hamisha “Yer yuragi”dagi kuchlar tomonidan bosib olish xavf ostida yashagan. Rimliklarga qarshi bu tahdid germanlar, xunlar, alanlar va forslar tomonidan bo‘lib turgan. O‘rta asrlarda esa tahdid Oltin O‘rda xoni va oykumenlar tomonidan bo‘lgan.

Kolumb davri. Bu davrda “ichki yarim oy” (qirg‘oq hududlari) vakillari sayyoraning noma’lum hududlarini bosib olishga otlanadi va hech qayerda jiddiy qarshilikka uchramaydi.

Kolumbdan keyingi davr. Zabt etilmagan hududlar qolmaydi. Dinamik harakatlanishda bo‘lgan tamaddunlar tuqnashuvga mahkum bo‘lib, Yer yuzidagi xalqlar umumjaxon miqyosidagi fuqarolar urushiga jalb etiladi.

K.Xausxofer (1896-1946) Myunxenda professorlar oilasida tug‘ilgan. U professional askar bo‘lishga qaror qildi va armiyada yigirma yildan ortiq zobit sifatida xizmat qildi. 1908 yildan 1910 yilgacha u Yaponiya va Manjuriyada nemis harbiy attashesi sifatida xizmat qilgan.

Bu yerda u Yaponiya imperatorining oilasi va eng yuqori aristokratiya bilan tanishdi. Sog‘lig‘ining yomonligi Xaushoferni ancha muvaffaqiyatli harbiy faoliyatini tark etishga majbur qildi va u Germaniyaga 1911 yilda qaytib keldi va u yerda umrining oxirigacha yashadi.

U ilmini rivojlantirib Myunxen universitetida “doktor” unvoniga sazovor bo‘ldi. O‘sha vaqtdan boshlab Xaushofer muntazam ravishda umuman geosiyosat va xususan

¹ Дугин А. Основы геополитики. «Арктогея» Москва.1997. Часть первая. с.26

Tinch okeani mintaqasi geosiyosati bo'yicha kitoblar nashr etadi. Uning birinchi kitobi Dai Nihon bo'lib, Yaponiya geosiyosatiga bag'ishlangan.

Karl Xausxofer jahonda birinchi geosiyosatchilar maktabining asoschisi va tashkilotchisi hisoblanadi. Uning ilmiy izlanishlarida «hayotiy makon» kategoriyasiga katta e'tibor berilgan. Xausxofer Ratsel, Chellen, Makinder, Vidal de la Bache, Mexen va boshqa geosiyosatshunoslik asarlarini sinchkovlik bilan o'rganib chiqdi. Sayyoraviy dualizmning "kontinental kuchlarga" yoki talassokratiyaga ("dengiz orqali kuch") qarshi tellurokrtiyaga qarshi ("quruqlik orqali kuch") qarshi "dengiz kuchlari" ning manzarasi uning uchun xalqaro siyosatning barcha sirlarini ochib beruvchi kalit edi.

Natsistlar tomonidan faol qo'llanilgan va bizning davrimizda amerikaliklar tomonidan "Yangi dunyo tartibi" shaklida ishlatilgan "Yangi tartib" atamasi birinchi marta Yaponiyada Tinch okeani mintaqasini qayta taqsimlashning geosiyosiy sxemasiga nisbatan qo'llanilganligi ahamiyatlidir. Yaponiya geosiyosatini amalga oshirish taklif qilingan ta'sirlar shular edi.

“Dengiz kuchi” va “Quruqlik kuchi” ning sayyoraviy dualizmi Germaniyaga geosiyosiy o'zini o'zi identifikatsiya qilish muammosini taqdim etdi. Milliy g'oya tarafdorlari, xususan Xausxofer ham shubhasiz Germaniya davlatining sanoat qudratini rivojlantirish, madaniy yuksalish va geosiyosiy kengayishni nazarda tutgan siyosiy qudratini kuchaytirishga intilishni qo'llab quvvatlaganlar. Ammo Germaniyaning Yevropaning markazidagi pozitsiyasi, fazoviy va madaniy Mittellage uni G'arbiy dengiz kuchlari Angliya, Frantsiya va kelajakda AQShning tabiiy dushmaniga aylantirdi.

Talassokratik geosiyosatshunoslarning o'zlari ham Germaniyaga bo'lgan salbiy munosabatlarini yashirmadilar va uni (Rossiya bilan bir qatorda) dengiz G'arbining asosiy geosiyosiy raqiblaridan biri deb hisoblashdi.

Karl Xausxofer va uning izdoshlarining butun geosiyosiy doktrinasi ana shu tahlilga asoslangan edi. Ushbu ta'limot “Kontenental blok” yoki Berlin-Moskva-Tokio o'qini yaratish zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday blokda tasodifiy narsa yo'q edi. K.Xausxofer nazarida "Yangi Yevrosiyo tartiboti" amaliyotda o'z aksini topsa, hech qanday "dengiz kuchlari" tahdidiga o'rin qolmas edi. Xausxofer o'zining “Kontenental blok” maqolasida shunday yozgan edi: “Yevrosiyoni eng katta ikki xalqi - nemislar va ruslar, Qrim urushi yoki 1914 yildagi kabi o'zaro to'qnashuvdan qochish uchun qo'lidan kelgancha harakat qilar ekan, lekin buni iloji bo'lmaydi: bu Yevropa siyosatining aksiomasidir.

«Hayotiy borliq» tushunchasi (kategoriyasi)ning shakllanishida F.Maltus ishlari va g'oyalari muhim o'rin tutadi. F. Maltus aholi o'sishi biologik qonunlar asosida geometrik progressiya bo'yicha, oziq-ovqat mahsulotlari esa arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, degan g'oyani olg'a surgan. Shuning uchun aholining ko'payishi oziq-ovqat mahsulotlarining ko'payishiga nisbatan tezroq bo'ladi. Demak, u aholisi eng zich va eng

ko'p mamlakat - Germaniyada urushlarning oldini olib bo'lmaydi, shunday sharoitda tirik qolish uchun «hayotiy makon»ni kengaytirish zarur, degan xulosaga kelgan.

K.Xausxofer boshqa milliy g'oya tarafdorlari kabi, nemis davlatining kuch-qudratini kuchaytirishga harakat qildi. Bu maqsadga esa o'z-o'zidan, mamlakat industrial qudrati va madaniyatini ko'tarmasdan geosiyosiy ekspansiya qilmasdan erishish mumkin emas edi. Germaniyaning Yevropa qoq markazida joylashganligi uni tabiiy holda g'arbiy dengiz mamlakatlari — Angliya, Fransiya va kelajakda AQSh ga qarshi qilib qo'ymoqda edi.

Shuning uchun ham Germaniyaning «Atlantika mamlakatlari» bilan siyosiy ittifoq tuzishi xomxayol hisoblanar edi. Bunda Fransiya va Angliyaning hududiy e'tirozlari ham muhim o'rin egalladi. Mana shunday fikr-mulohazalar K. Xausxofer geosiyosiy qarashlarining asosi bo'lib xizmat qildi. Katta davlatlarning kichik davlatlar oldidagi yutuqli jihatlari to'g'risidagi Ratsel g'oyasini o'ziga asos qilib olib, K.Xausxofer Germaniyaning qo'shni kichik davlatlar ustidan hech qanday gap-so'zsiz hukmronlik qilishini mutlaq haqiqat deb, Germaniyaning iqtisodiy jihatdan Rossiyani o'ziga tobe qilib olishini esa asosiy vazifalardan bin deb hisoblardi.

Xaushoferning "Hayotiy borliq" kontseptsiyasi - bu global kuchlarning kengayishidagi kenglik va meridional tendentsiyalarning ustunligi yoki o'zgarishiga asoslangan geosiyosiy makrostrukturalarni shakllantirish.

Haushoferning fikriga ko'ra, meridional yo'nalishlar bo'yicha rivojlanayotgan haqiqiy geosiyosiy tuzilmalar (Katta makonlar) (AQSh - Lotin Amerikasi; Yevropa - Afrika; Yaponiya - Okeaniya; "SSSRning iliq dengizlari strategiyasi), XX-asrning ikkinchi yarmida AQSh tomonidan butun sayyoramizning kenglikdagi harakati bilan almashtiriladi. Xaushofer aslida AQShning geosiyosiy intilishlarining G'arbiy-Sharqiy yo'nalishini bashorat qilgan. U sayyoramiz kelajagi ikki tendentsiya o'rtasidagi kurash natijalariga bog'liqligiga amin edi: Angliya-Amerika paralellari bo'ylab kengayishi meridianlar bo'ylab Sharqiy Osiyo ekspansiyasining qarshiligini yengib o'tadimi.

Germaniyaning sobiq buyukligini tiklashga mutlaqo to'siq bo'la oladigan ushbu geosiyosiy tendentsiyadan qo'rqib, Xaushofer dunyoni oldindan ajratishga intildi. Uning pan-mintaqachilik kontseptsiyasi shu tarzda paydo bo'ldi, unga ko'ra davlatlarning birlashishi, global mintaqalarning shakllanishi pan-g'oyalar deb ataladi, ya'ni. ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy hamjamiyat va bu katta makonlarni shakllantirishning zamonaviy mexanizmiga juda o'xshashdir.

Pan-g'oyalar, deb yozgan Xaushofer, keng maqsadlar, ammo faqat "ochiq fath etuvchi va ekspluatatsion fikrlashdan yuqori ko'tarilib, madaniy missiyalar tashuvchisi bo'lgan ...". Pan-g'oyalar Yerning bepoyonligida mujassam bo'lganda, ular geosiyosatning ob'ektiga aylanadi. Xaushoferning fikriga ko'ra, Buyuk Britaniyaning tanazzulga uchrashi va Germaniyaning ustun mavqega ega bo'lgan kichik dengiz kuchlari natijasida vujudga keladigan yangi dunyo tizimining asosi bo'lishi kerak.

Xaushofer o'zining birinchi pan-mintaqaviy modelida dunyoni uchta shimoliy-janubga yo'naltirilgan pan-mintaqalarga ajratdi, ularning har biri yadro va atrofdan iborat bo'lib, iqtisodiy jihatdan o'zini o'zi ta'minladi: (1) AQSh yadrosi bo'lgan Panamerika; (2) Germaniya yadrosi Yevro-Afrika; (3) Yaponiyada yadrosi Pan-Osiyo. Ushbu modeldan SSSR unda qanday rol o'ynaganligi umuman aniq emas edi¹.

Keyinchalik u yana bir mintaqaviy modelni taklif qildi - dunyoning to'rt kishilik bo'linishi: Pan-Rossiya Eron, Afg'oniston va Hindustondagi ta'sir doirasi bilan to'rtinchi umumiy mintaqaga aylandi. Ikkinchi jahon urushidan keyin bipolyar dunyoning shakllanishi panmintaqalar kontsepsiyasini vaqtincha imkonsiz qildi. Biroq, dunyoning bipolyar tizimining qulashi bilan, jahon sotsialistik tizimining qulashi bilan dastlab iqtisodiy bloklar va endi pan-mintaqalar deb nomlanganlar haqiqatan ham jahon amaliyotiga qaytmoqdalar.

Nemis geosiyosati "yashash maydoni" uchun kurash g'oyasini o'z vatandoshlari: ilmiy va ishbilarmon doiralar, rasmiylar va talabalar orasida targ'ib qildi. Ammo o'sha paytda Germaniyada Xaushofer mamlakat uchun juda muhim g'oyani amalga oshira oladigan yagona siyosiy kuchni ko'rdi - u o'zining ilmiy potentsialini ishonib topshirgan natsizmdir. Ma'lumki, Xaushoferning geosiyosiy qarashlaridan natsistlar rejimi targ'ibot maqsadida ancha muvaffaqiyatli foydalangan, natijada nemis tadqiqotchisi ittifoqchilar tomonidan "taniqli natsistlar" qatoriga kiritilgan. "Hayotiy makon" g'oyasini va qit'a bloki nazariyasini ishlab chiqish va amalga oshirishni fashistlar Xaushofer o'ylagan usullar bilan emas, balki yo'l bilan amalga oshirdilar. Ikkinchi Jahon urushi tugagandan so'ng, Xaushofer natsizm geosiyosatdan mustaqil ravishda geosiyosatdan foydalanganligini, ushbu fanning asosiy qoidalarini vulgarizatsiya qilganini va buzib ko'rsatganligini ta'kidladi.

F.Naumann. Germaniyalik taniqli siyosatchi, publitsist va geosiyosatshunos Fridrix Naumann (1860-1919) dastlab diniy ma'lumotini olgan, ammo siyosiy faoliyat uchun lyuteran ruhoniysi xizmatidan ketgan. Imon, san'at, iqtisod, ichki va tashqi siyosatga oid ko'plab maqolalarida, risolalarida va kitoblarida Nauman nasroniy milliy sotsializm g'oyasini ilgari surdi, demokratiya siyosiy tizimini, sotsialistik idealni nemis millati doirasida birlashtirishga harakat qildi. birlashgan

Markaziy Yevropaning geosiyosiy loyihasini Germaniya imperiyasining O. fon Bismark imperiya kansleri lavozimida bo'lganida e'lon qilingan va amalga oshirila boshlangan edi. Uning yashash maydonini kengaytirishga qaratilgan siyosati doirasidan tashqaridan ko'rib chiqish mumkin emas. Uning yaratilishida ko'plab mualliflar ishtirok etishdi, ularning orasida F.Nauman va unning asarlari alohida o'rin tutadi.

¹ <http://casp-geo.ru/klassicheskaya-geopolitika/>

Birinchi Jahon urushi avjida "O'rta Yevropa" (1916) kitobini nashr etdi, unda u kuchli uyushma qurish loyihasining kontseptual jihatdan ishlab chiqilgan tasavvurini bayon qildi, uning asosini nemis tilida so'zlashadigan aholi tashkil etadi. F.Naumann o'z asarida Markaziy Yevropa davlatlari, birinchi navbatda Germaniya va Avstriya-Vengriya davlatlarining hozirgi holatini batafsil tahlil qiladi. Uning diqqat markazida Yevropada oraliq (mittel) pozitsiyani egallab turgan unga na Frantsiya, na Angliya va Rossiya imperiyalariga ham qo'shilmaydigan mamlakatlarning tobora o'sib borayotgan birligini bildiradi.

Geosiyosiy manfaatlarining harakatchanligini hisobga olgan holda, F. Nauman Markaziy Yevropaning a'zoligini aniqlashdan qochdi. Ammo u ushbu uyushmada yetakchi shubhasiz bu Germaniya imperiyasi bo'lishi kerak edi. Chunki u Markaziy Yevropaning loyihasini hayotga tatbiq etiladigan siyosiy, iqtisodiy, harbiy va madaniy ob'ektga aylantirishga qodir yagona davlatdir. F.Naumannning loyihasida boshlang'ich nuqta xalqaro aloqalardagi zamonaviy davr - bu "kuchlar yordamida yaratilgan imperiyalar emas, balki yirik harbiy-siyosiy va umumiy iqtisodiyot va madaniyatga asoslangan iqtisodiy birlashmalardir. Bundan tashqari, siyosat miqyosining o'zgarishi bilan "buyuk kuch" tushunchasi ham o'zgarishi kerak edi. F.Naumann Germaniya atrofida xalqlarning erkin ittifoqining shakllanishi Germaniyaning o'zini liberallashtirishga, Prussiya-Bismark davlatchilik modelidan voz kechishiga, Sharqiy Yevropa xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini tan olishga va ularning Rossiya imperiya ekspansiyasidan xalos bo'lishini ta'kidladi.

Urushdan keyingi Yevropada Naumann shimoldan janubgacha butun qit'a bo'ylab cho'zilgan harbiy va iqtisodiy xarakterga ega ikkita "Xitoyning Buyuk devorlari" mavjud bo'lgan qurilmani ko'rdi: biri Germaniya va Fransiya o'rtasida, ikkinchisi Germaniya va Rossiya o'rtasida. Naumann Avstriya-Vengriya va Germaniya o'rtasida uchinchi devor paydo bo'lishidan xavotirda edi, bu ikkala mamlakatni ham zaiflashtirishi mumkin edi. Kichik mamlakatlarga kelsak, Naumann mudofaa va iqtisodiy markazlashtirish ehtiyojlari ularni buyuk davlatlar bilan ittifoqsiz omon qolishning iloji yo'qligiga ishongan. Shuning uchun u Bolqon davlatlari va Italiyaning Markaziy Yevropaga qo'shilishi zarurligi g'oyasini qat'iy asoslab berdi.

Konfederatsiyaning iqtisodiy asosi Markaziy Yevropa umumiy bozori bo'lishi kerak. Uning modeli "Sayyora Qo'shma Shtatlari" tashkil topgunga qadar millatlararo shakllanishlarni yaratish imkoniyatini nazarda tutgan Bundan tashqari, Naumann o'z milliy loyihasini amalga oshirishning muhim sharti sifatida Markaziy Yevropaning millatparvarligi shakllanishini hisobga olgan. Uning so'zlariga ko'ra, o'z millatiga va kengroq vatanga sodiqlikni his qilish kerak. Shu bilan birga, Muqaddas Rim imperiyasi va Germaniya o'rtasida o'xshashlikni

keltirib, Markaziy Yevropa hamjamiyatidagi ustun mavqega ega bo'lgan davlatni Naumann Germaniya deb belgiladi.

Uning fikricha Markaziy Yevropani yadrosi bu Germaniya bo'ladi. U o'z ixtiyori bilan butun dunyoga ma'lum bo'lgan va allaqachon Markaziy Yevropada millatlararo aloqa tili bo'lgan nemis tilidan foydalanadi. Ammo u barcha qo'shni tillarga nisbatan bag'rikenglik va moslashuvchanlikni namoyon qilishi kerak.

Biroq, Birinchi Jahon urushidagi mag'lubiyat tufayli bu rejalar amalga oshirilmadi. Markaziy Yevropa nazariyasi yana fashistlar Germaniyasida qayta tiklandi, u yerda u irqchilik va harbiy-siyosiy ta'limotlar bilan birlashtirildi. Ammo Germaniyaning ikkinchi jahon urushida mag'lub bo'lishi, keyinchalik Germaniyaning ikki qismga - Germaniya Demokratik Respublikasi va Germaniya Federativ Respublikasiga bo'linishi bu g'oyaning dolzarbligini yo'qotishiga olib keldi.

Markaziy Yevropa kontseptsiyasining tiklanishi Germaniya birlashgandan va 1989 yilda jahon sotsialistik tizimi qulaganidan so'ng sodir bo'ldi. Zamonaviy sharoitda u ushbu sobiq Varshava shartnomasi davlatlarining qaytish jarayonini asoslash uchun nazariy matritsa sifatida ishlatiladi (Polsha, Vengriya, Chexiya, Sloveniya, Slovakiya, Bolgariya, Ruminiya). Yevropaga, aniqrog'i ularning NATO va Yevropa Ittifoqining harbiy-siyosiy blokiga qo'shilishidir. Ushbu yondashuvning mantiqiy asoslari Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari madaniyati, tarixi, dunyoqarashi bozor iqtisodiyotiga ega demokratik mamlakatlarga yaqinroq ekanligi bilan bog'liq edi.

A.Mexen. Taniqli Amerikalik harbiy-dengiz strateg, admiral, tarixchi olim Alfred Teylor Mexen (1840-1914) haqli ravishda ingliz-sakson klassik geosiyosati Amerika yo'nalishining asosiy yaratuvchilaridan biri hisoblanadi. Mexen faqat amerika va atlantika geosiyosatigina emas, balki jahon geosiyosati nazariyalari, ayniqsa harbiy-strategik kontseptsiyalar rivojiga va chuqurlashishiga eng salmoqli hissa qo'shgan geostrateglardan biridir.

Geosiyosiy adabiyotlarda "Dengiz hukmronligi" (talassokratiya) nazariy kontseptsiyasining asoschisi sifatida tanilgan Mexen 1890 yilda o'zining eng katta "Dengiz qudratining tarixga ta'siri" nomli asarini chop ettirdi. Mexen bu asarida jahonda mavjud bo'lgan quruqlik va dengiz imperiyalarining tarixdagi rolini keng tadqiq qildi va barcha parametrlarga ko'ra dengiz davlatlari tabiatan quruqlikdagi davlatlardan ustundir, degan xulosaga keldi¹.

Aytish mumkinki, Mexen XIX – XX asr boshlarida "Dengiz kuchining Frantsuz inqilobi va imperiyasiga ta'siri", "Amerikaning hozirgi davrda va kelajakda dengiz kuchidan manfaatdorligi", "Dengiz kuchi va uning urushga munosabati" asarlarida

¹ Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю: 1660-1783. М., 1941; Геополитика. Антология. М., 2006, с.221-243.

“Dengiz hukmronligi” (talassokratiya) mafkurasini va uni amalga oshirgan amaliyotchi siyosatchilarning faoliyat dasturini ishlab chiqdi.

Mexen uchun savdo asosiy siyosat vositasidir. Harbiy harakatlar faqat tijorat sivilizatsiyasi sayyorasini yaratish uchun eng qulay sharoitlarni ta'minlashi kerak. Mexen biznes siklni uch jihatdan ko'rib chiqadi:

- 1) ishlab chiqarish (suv yo'llari orqali tovarlar va xizmatlarni almashtirish);
- 2) navigatsiya (ushbu almashinuvni amalga oshiradigan) kuzatuv;
- 3) koloniyalar (dunyo miqyosida tovar ayirboshlash bilan shug'ullanadigan).

Keng geosiyosiy ma'noda dengiz kuchi nafaqat inson faoliyatiga, ya'ni ijtimoiy elementlarga, balki tabiatning tarkibiy qismlariga ham bog'liq bo'lgan elementlarni o'z ichiga oladi: va aholining tabiati, ya'ni umuman tabiiy sharoit deb ataladigan narsa¹dan tashkil topadi. Mexen davlatning pozitsiyasi va geosiyosiy maqomini tahlil qilib mezonga asoslanishi kerak deb hisoblaydi:

1) davlatning geografik holati, dengizlar uchun ochiqligi, boshqa mamlakatlar bilan dengiz aloqalari imkoniyati. Quruqlik chegaralarining uzunligi, strategik muhim mintaqalarni boshqarish qobiliyati.

2) davlatning “jismoniy konfiguratsiyasi”, ya'ni dengiz qirg'oqlarining konfiguratsiyasi va ularda joylashgan portlar soni. Savdo obodligi bunga bog'liq va strategik xavfsizlik.

3) hududning uzunligi. Bu qirg'oq chizig'ining uzunligiga teng.

4) aholining statistik soni. Bu davlatning kemalarni qurish va texnik xizmat ko'rsatish qobiliyatini baholash uchun muhimdir.

5) milliy xarakter. Odamlarning savdo-sotiq bilan shug'ullanish qobiliyati, chunki dengiz kuchi tinch va keng savdoga asoslangan.

6) boshqaruvning siyosiy mohiyati. Qudratli dengiz kuchini yaratish uchun eng yaxshi tabiiy va inson resurslarini qayta yo'naltirish bunga bog'liq.

Ko'rinib turibdiki, A.Mexenning geosiyosiy konsepsiyasi avvalo "dengiz kuch markazi" va uni ta'min etuvchi masalalarni nazarda tutadi. Davlatning dengiz kuchiga aylanishi bir qator parametrlar bilan belgilanadi. A.Mexen dengiz kuchida mujassam bo'lishi kerak bo'lgan quyidagi parametrlarni ko'rsatadi: $SP = N + MM + NB$ ya'ni SP (Sea Power) - dengiz qudrati, N – harbiy flot, MM – savdo floti, NB – harbiy - dengiz bazalari (dunyodagi muhim nuqtalarda nazoratni o'rnatish). Ko'rinib turibdiki Mexenning dengiz qudrati bilan bog'liq harbiy strategik konsepsiyasi geosiyosiy xarakter kasb etmoqda, harbiy strategik konsepsiyadan dengizda hukmronlik qilish konsepsiyasiga aylanmoqda.

Ushbu ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, Mexen o'zining geosiyosiy nazariyasini faqat "Dengiz qudrati" va uning manfaatlariga asoslangan holda qurmoqda. Mexen

¹ Мэхэн А. Т. Влияние морской силы на историю, 1660-1783. СПб., 2002. С. 41.

uchun Dengiz kuchining modeli qadimgi Karfagen bo'lib, bizga tarixiy jihatdan yaqinroq bo'lgan asrlar Angliyaning XVII va XIX asrlardagi holatidir. "Dengiz kuchi" tushunchasi uning uchun "dengiz savdosi" erkinligiga asoslanadi va dengiz floti faqat ushbu savdoni ta'minlash kafolati sifatida xizmat qiladi. Mexen "Dengiz kuchi" ni sivilizatsiyaning o'ziga xos turini (Karl Shmitt g'oyalarini taxmin qilish bilan) eng yaxshi va eng samarali va shuning uchun u dunyo hukmronligiga mo'ljallangan deb hisoblaydi.

Shunday qilib, dengiz kuchlarining harbiy-strategik kontseptsiyasi geosiyosiy nazariyaga aylanadi va dengizda hukmronlik qilishning harbiy strategiyasi kontseptsiyasi bilan ham xuddi shunday bo'ladi. Mexen nuqtai nazaridan davlatning harbiy-dengiz kuchlari urush paytida nafaqat dengiz kuchlarida o'zini to'liq namoyon qilishi, balki butun kampaniyaning borishi va natijalariga ta'sir ko'rsatishi kerak. Buning uchun flotning ulkan ustunligiga erishish va umumiy dengiz jangida urush taqdirini hal qilish kerak.

Ushbu strategik kontseptsiya Birinchi va Ikkinchi Jahon urushi paytida ham, mahalliy dengiz mojarolari paytida ham o'zini oqlamadi - biron bir kuch yoki koalitsiya dengiz kuchida ustunlik va g'alaba qozongan umumiy dengiz urushi orqali urush natijasini hal qila olmadi.

Mexenning kontseptsiyalari va nazariyalari to'liq Amerika harbiy va dengiz doktrinasini tashkil qilmagan, ammo ulardan ham harbiy nazariyotchilar, ham geosiyosatshunoslar va amaliy siyosatchilar foydalanganlar. Masalan, hozirgi kungacha Qo'shma Shtatlarda qurolli kuchlarning ustun turi quruqlik emas, balki okeanlarda gegemonlik izlashda davom etayotganligi bunga misol bo'la oladi. XX-asr boshlarida Mexen tomonidan Ikkinchi Jahon urushidan keyin taklif qilingan "anakonda strategiyasi" NATOning Atlantika dengiz kuchlari bloki tomonidan Varshava shartnomasi mamlakatlari kontinental blokiga qarshi qo'llanilgan. Shu bilan birga, nafaqat NATOga a'zo davlatlar va ularning dengiz kuchlari blokadada, balki "sotsialistik lager" ning quruqlik va dengiz chegaralari atrofida mos keladigan Atlantika shartnomasining sun'iy yo'ldoshlari ham ishtirok etgan umumiy geostrategiyani tashkil etadi.

N.Spikmen. XX asrning ikkinchi yarmida. Anglo-Sakson (Atlantist) maktabining geosiyosati muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Uning poydevorini H. Makkinder, A. T. Mexen, N. Spikmenlar yaratgan. Yevropa geosiyosiy an'alarining vorislari fashistlar Germaniyasi bilan hamkorlik qilish orqali o'zlarini murosaga keltirdilar va mahkumlik zonasida edilar. Shunday qilib, ingliz-amerika ilmiy maktabining talassokratik yo'nalishi rasman tan olingan va hukmronlik qildi.

Amerikaning geosiyosat strategiyasini ishlab chiqishda AQShning G'arbiy Yevropa va butun Yevroosiyo bilan o'zaro munosabatlari masalalarini

shakllantirgan Nikolas Jon Spikmen (1893-1943) muhim rol o'ynadi. N. Spikmen ingliz-amerika geosiyosatining klassiklariga mansub. U Amerika siyosatida realizm an'alarining asoschisi hisoblanadi.

H. Spikmen o'zini Mexen geosiyosatining merosxo'ri deb bilgan, ko'p jihatdan H. Makinderning fikri bilan o'rtoqlashgan. N. Spikman konsepsiyasining asosiy tezisi "davlatning hokimiyat mavqeini saqlab qolish" edi, chunki bu urush va faol tashqi siyosatga imkon beradigan kuchdir¹. Analitik usul N. Spikmenning geosiyosiy strategiyasining asosi bo'ldi.

N. Spikmenning eng mashhur asarlari – "Amerikaning jahon siyosatidagi strategiyasi" (1942) va "Dunyo geografiyasi" (1944). Olim ushbu asarlarida davlatning geosiyosiy qudratiga oid o'nta asosiy mezonni ilgari suradi.

1. Hududning yuzasi.
2. Chegaralarning tabiati.
3. Aholining soni.
4. Minerallarning mavjudligi yoki yo'qligi.
5. Iqtisodiy va texnologik rivojlanish.
6. Moliyaviy kuch.
7. Etnik bir xillik.
8. Ijtimoiy integratsiya darajasi.
9. Siyosiy barqarorlik.
10. Milliy g'oya.

Agar davlat ushbu barcha fazilatlarga ega bo'lsa, demak u geosiyosatda mustaqil aktor sifatida harakat qilishga qodir. Ushbu sifatleri kam davlatlar bloklar va ittifoqlarga kirishi va geosiyosiy himoyani izlashi zarur.

Yerni qalbi – Hartlendni geosiyosatning markazi deb hisoblagan H. Makkinderdan farqli o'laroq, N. Spikmen qirg'oq hududlarining Yevroosiy kamarining asosini Rimland (chekka, yarim oy"), ya'ni yevropaning qirg'oq davlatlari, yaqin va o'rta sharq, osiyo-tinch okeani mintaqasini geosiyosatning markazi deb bildi. N. Spikmenning geosiyosiy formulasi quyidagicha: «*Kimki rimlandga hukmronlik qilsa yevroosiyoga hukmronlik qiladi, yevroosiyoga hukmronlik qiladigan kishi dunyo taqdirini o'z qo'lida ushlab turadi*»². Geografiya, relef va tuproq bilan bog'liqlik N. Spikmen uchun katta qiziqish uyg'otmadi va u mumtoz geosiyosatchilardan shu bilan ajralib turadi. N. Spikmenning asosiy geosiyosiy sxemasi X. Makinkerning modelidan farq qiladi. Spikmen geosiyosatni samarali strategiyani ishlab chiqish vositasi va tahliliy usuli sifatida ko'rib chiqdi. Admiral A. Mexen singari, Spikmenda ham utilitar

¹ Spikman N. America's Strategy in World Politics. N. Y., 1942. P. 41

² America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. N. Y. :Harcourt, Brace and Company, 1942.

yondashuv, Qo‘shma Shtatlar dunyo hukmronligiga erishishi mumkin bo‘lgan aniq formulani ishlab chiqishga intilish xarakterlidir.

N. Spikmen geosiyosatni AQSh dunyo hukmronligiga erishishi mumkin bo‘lgan vosita va analitik usul sifatida ko‘rib chiqdi. N. Spikmen jahon qudratining uchta markazini aniqladi: 1) *shimoliy Amerikaning Atlantika sohillari*, 2) *yevropa qirg‘oqlari*, 3) *uzoq sharq*. Uchta mintaqadan ham AQSh uchun eng muhimi, N. Spikmenning so‘zlariga ko‘ra, yevropa qirg‘og‘i, chunki Amerika yevropa sivilizatsiyasidan chiqqan. Prinsipial jihatdan N. Spikmen yangi narsa aytmadi. H. Makkinder uchun qirg‘oq zonasi ham qit‘ani boshqarishda muhim strategik pozitsiya edi. Ammo Makkinder uni mustaqil shakllanish emas, balki faqat ikkita impulsning to‘qnashuvi - quruqlik va dengiz deb hisoblagan.

N. Spikmenning roli shundaki, u urushdan keyingi dunyodagi muhim siyosiy jarayonlarni - NATOning tuzilishi, yevropa davlatlari suverenitetining pasayishi, AQShning sayyora gegemonligi va boshqalarni kutgan. Tarix N. Spikmenning “O‘rta okean” - Atlantika ahamiyati haqidagi tezisining to‘g‘riligini isbotladi. Shubhasiz, N. Spikmenning nazariyasi Qo‘shma Shtatlarning urushdan keyingi dunyoda yetakchi rolini tasdiqladi va XX-asrda Amerika dunyosi hukmronligining kalitiga aylandi.

Urushdan keyingi davrda Amerika qudratiga o‘xshash pozitsiyani barcha AQSh olimlari bo‘lishgan. Shunday qilib, tadqiqotchi G. Vigert Amerika o‘zining kuchli dengiz floti va aviatsiyasi bilan Yevroosiyo qit‘asining qirg‘oq zonalari ustidan nazorat o‘rnatishi va butun dunyoni nazorat qilishi kerakligini ta’kidladi. Garchi AQSh tadqiqotchilarining aksariyati nemis fashizmini qoralashgan bo‘lsa-da, nemis geosiyosatidan kelib chiqib ular kuch, urush va qudratga ishonishdi.

2.2. Geosiyosiy oqimlar va maktablar.

Rus geosiyosatida davrlar va maktablar. G‘arbda bo‘lgani kabi Rossiyada ham geosiyosiy g‘oyalarning paydo bo‘lishining dastlabki shartlari tabiiy muhit va ayniqsa, geografik omilning jamiyat hayotidagi rolini o‘rganish jarayonida shakllandi. Shu bilan birga, rus geosiyosiy an‘analari chuqur o‘ziga xos g‘oyalarga to‘la. Ular orasida zamonaviy geosiyosat, ehtimol, Rossiya tarixi zaminidagi omilni ta’kidlash o‘rinli. Mo‘g‘ul-tatarlar bosqinidan ozod bo‘lganidan beri bir necha asrlar davomida rus xalqi yashagan F. Stepun so‘z bilan aytganda, “Rossiya tekisligini qamrab olgan ufqni Rossiya davlatiga qo‘shishni xayolga keltirmaydigan orzu” edi. Va bu shunchaki orzu emas edi. Bu, shuningdek, ruslarning sa’y-harakatlari bilan yaratilgan haqiqat edi. 400 yil ichida Rossiya hududi 36 barobar ko‘payganligini ta’kidlash kifoya.

Rossiya davlatchiligining rivojlanishida 882 yilda Oleg tomonidan Novgorod va Kiyev Ruslarining birlashishidan kelib chiqqan Kiyev Rusining

geosiyosiy davri ajralib turadi. Birinchi birlashgan Sharqiy slavyan davlati - Kiev Rusi IX asrda tashkil topgan. Ushbu davlatning taqdiri, uning keyingi tarixiy rivojlanish yo'li asosan 988-989 yillarda bo'lib o'tgan Rus pravoslav e'tiqodining sakllanishi bilan belgilandi.

Kiev Rusini yaratish akti bir vaqtning o'zida bir nechta geostrategik vazifalarni hal qildi:

- 1) sharqiy slavyan yerlarining shimolida va janubida Ilmen va Dnepr slavyanlarini birlashtirish;
- 2) sharqiy slavyanlar va boshqa qo'shni etnik guruhlarini yanada birlashtirish uchun namuna yaratish;
- 3) sharqiy slavyanlarning yagona davlatini yaratish;
- 4) yagona davlat hududining sezilarli darajada kengayishi va aholi sonining ko'payishi;
- 5) kuch-qudratning oshishi, sharqiy slavyan davlatining Yevropadagi mavqei va rolining oshishi, qo'shni davlatlarning geosiyosatiga ta'siri;
- 6) muhim Neva-Volxov-Dnepr savdo va harbiy-strategik yo'nalishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- 7) qo'shni aktorlar bilan, avvalambor Vizantiya, Polsha, Vengriya, Varangiyaliklar bilan aloqalarni kuchaytirish;
- 8) ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishni tezlashtirish¹.

Rus etnosi rivojlanishining asosiy geosiyosiy vazifalari quyidagilardan iborat edi: birinchi davrda (1240-1328) - aholining hayotini saqlab qolish, etnik o'ziga xoslik va nasroniy dinini saqlab qolish, davlat institutlarini saqlab qolish; ikkinchi davrda (1328-1480) - milliy mustaqillikka erishish, mustaqil tashqi siyosat olib borish.

Rossiya ulkan hududga ega. U bir tomondan G'arbiy Yevropaga, ikkinchi tomondan Osiyo davlatlariga, cheksiz Sibir o'rmonlariga tutashib ketadi. Unda rang - barang xalqlar, turli madaniyat vakillari, din vakillari yashab kelgan. G'arbiy Yevropada geosiyosiy jarayonlar rivojida ba'zi tadqiqotlarda antik dunyo davri alohida ko'rsatiladi. Bu davrda oldiniga Yunon davlati, keyinchalik Rim davlati oykumenada hal etuvchi rol o'ynab kelgan. Ular tomonidan yaratilgan sivilizatsiya ularga qo'shni xalqlar jumladan slavyanlarning yuksalishiga ham muhim ta'sir etgan.

Ikkinchi bir geosiyosiy davr sifatida Vizantiya davri e'tirof etiladi. Vizantiya madaniyati slavyanlarning ijtimoiy hayotiga muhim ta'sir ko'rsatdi. Ushbu aloqalar ta'sirida mamlakat xristianlikni qabul qildi. Yevropa ijtimoiy-siyosiy hayotida faollasha boshladi.

¹ <https://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika/199-tema-5-russkaya-geopoliticheskaya-shkola>

Rus davlatchiligi taraqqiyotida Kiyev Rusi geosiyosiy davri muhim ahamiyat kasb etdi. 882- yilda knyaz Oleg tomonidan Novgorod va Kiyev birlashtirildi. Bu davlatning tashkil etilishi bilan qator geostrategik vazifalar o'z yechimini topadi: shimoliy, janubiy, sharqiy slavyanlar alohida davlatga birlashtirildi; davlatning hududi kengayib aholisi oshib bordi; Yevropaning ilg'or davlatlari bilan munosabatlar yo'lga qo'yildi va shu kabilar. Kiyev Rusi Yevropaning alohida tarkibiy qismi sifatida faol savdo, madaniy hamkorlikni olib bordi.

XIII asrning 20 - yillaridan Rusga mo'g'ul - tatarlar hujumi boshlandi. 1240 - yilda Kiyev bosib olindi. Ushbu voqeadan keyin Rusda Oltin O'rda davri boshlandi va u o'z ichiga 1240- yildan XV asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrni oldi. Bu davrdagi asosiy geosiyosiy vazifalar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin: aholi omonligini asrash; aholining etnik o'ziga xosligini asrash; xristian dini qadriyatlarini asrash; milliy davlatchilik institutlarini saqlab qolish; milliy mustaqillik uchun kurash olib borish; mustaqil tashqi siyosatni yo'lga qo'yish va sh.k. Rus yerlarini qayta birlashtirishda, mustaqillikni qo'lga kiritishda asosiy muhim bo'g'inni Moskva knyazligi o'ynadi. Va shu davrdan Buyuk Moskva knyazligi davri boshlandi. Bu davrda mamlakat mustaqilligi mustahkamlanib bordi, hududi ancha kengaydi. G'arbiy Sibir qo'shib olindi, keyinchalik Sharqiy Sibir qo'shildi. Rossiya sharqda tinch okeani sohillariga chiqdi.

Navbatdagi geosiyosiy davr 1682 - yildan Pyotr I podshiligi bilan boshlandi. O'tkazilgan qator islohotlar, olib borilgan g'olibona urushlar Rossiyaning mavqeini oshirdi. Mamlakat shimolda Boltiq bo'ylarini qo'lga kiritdi. Rus harbiy flotiga asos solindi. Pyotr I (1682 - 1725), Yekaterina II (1762 - 1796), Aleksandr I (1801 - 1825), Nikolay I (1825 - 1855), Aleksandr II (1855 - 1881) hukmronligi davrlari muhim geosiyosiy ahamiyat kasb etdi. Napoleon boshchiligidagi fransuz imperiyasini tor-mor etishda, Vena kongressidan keyin Yevropada yangicha tartibot tashkil etishda Rossiya faol ishtirok etdi. Nikolay I davrida Eron va Usmoniylar imperiyasi bilan olib borilgan urushlar oxir - oqibatda Yevropa davlatlari bilan urush harakatlarini keltirib chiqardi. Mamlakat izolyatsiya holatiga tushib Qrim urushida (1853 - 1856) mag'lub bo'ldi. Birinchi jahon urushi Rus imperiyasi uchun oxirgi jang bo'ldi.

Beshinchi geosiyosiy davr - Sovet davri (1917 - 1991) hisoblanadi. Xarakterli xususiyatlari sifatida quyidagilarni e'tirof qilish mumkin: urushda xonavayron bo'lgan sanoatni tiklash; qishloq ho'jaligini jamoalashtirish; mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash; jahon inqilobi, kommunizm bayrog'i ostida ekspansiya olib borish, fashizm ustidan g'alaba; Sharqiy Yevropaning ozod etilgan davlatlarida kommunistik rejimlarni barpo etish; Varshava Shartnomasi tashkilotining barpo etilishi; Afg'oniston urushi va shu kabilar.

Rossiyadagi geosiyosiy jarayonlar rivoji shuni ko'rsatadiki mamlakatning kengaytirish faqat qo'shni davlat, tutash yerlar hisobiga amalga oshirildi. Bu qo'shib olingan yerlar ahaolisi xristanlikka o'tkazildi, aholisi ruslashtirildi, yangi hududlarga markazdan ruslarni ko'chirib keltirish siyosati yurgizildi. Bu hududlar keyinchalik Rossiyaning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etildi. Hech qachon dengizlar osha mustamlakachilik yurishlari olib borilmagan. Mana xususiyatlari bois rus mustamlakachiligi ingliz yoki fransuz mustamlakachiligi tizimidan keskin farqlanadi.

Buyuk Rus davlatini tashkil etishda ekspansiya usulini oqlab chiqadi. —Igor jangnomasil da esa yangi tarkibiy tartib, yangicha model – shelomyan modeli ilgari suriladi. Unda Rus deya atalmish buyuk umum orol qator mayda orollardan iborat bo'lishi ilgari suriladi. Agarda dastlabki model Buyuk Rusni barpo etishda ekspansiya metodini ilgari sursa, ikkinchisiga asosan mahalliy hukmdorlar mustahkam integratsiyaga intilishlari bois amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

XV - XVI asrlari oralig'ida Moskva – Uchinchi Rim panprovaslav messionlik g'oyasini o'ziga singdirgan geosiyosiy harakat boshlandi. Bu g'oya Rus provaslav cherkovi tashabbusi samarasi edi. Rus provaslav cherkovi Konstantinopol cherkoviga bo'ysunib kelgan. Vizantiya imperiyasi keyingi yillarda zaiflashib qolganligi bois turklarga qarshi tura olmay qoladi. Natijada G'arb mamlakatlaridan turklarga qarshi kurashda harbiy yordam olish uchun Konstantinopol cherkovi Rim - katolik cherkovi bilan Florensiya uniyasini imzolaydi. Unga asosan Rim papasi barcha xristian cherkovlari boshlig'i bo'lishi belgilangan edi. Rus provaslav cherkovi o'ziga o'zi boshliq tayinlaydigan mustaqil (avtokefal) cherkovga aylanadi. 1453 - yilda Vizantiya imperiyasi quladi. Unga G'arbdan deyarlik hech kim yordamga kelgani yo'q. Vazantiya qulagach Moskva podsholidan tashqari bironta mustaqil provaslav davlati qolmadi. Vizantiyaning so'ngi imperatorining ukasi Foma Paleolog Rimdan boshpana topadi. Rim papasi Pavel II Fomaning qizi Sofiyani Rus knyazi Ivan III ga turmushga berish tashabbusi bilan chiqadi. Papaning maqsadi nikoh yo'li bilan Rusni Florensiya uniyasiga qaytarish edi. 1472 - yilda bo'lib o'tgan nikoh Rim papasining rejalarini amalga oshishiga xizmat qilmadi. Rus knyazining Vizantiya imperatori xonadoni vakiliga aylanishi, qolaversa knyazning g'ayratliligi, uddaburonligi Rusda monarxiyaning kuchayishiga olib keldi. Buyuk knyaz Vizantiya imperatorining valiahdi, provaslav dunyosining boshlig'iga aylanadi.

XVIII asr oxirida bo'lib o'tgan fransuz inqilobi, 1812 - 1815 yillarda olib borilgan Napoleonga qarshi harbiy harakatlar bois Yevropa bilan olib boriladigan o'zaro munosabatlar, ularning ta'sirini anglash, tahlil etish yuzaga keldi. Shu bois bu davr ijtimoiy - falsafiy tafakkurida bir - biriga zid ikki xil oqim yuzaga keldi.

Birinchi oqim g'arbchilik harakati. Bu harakatning vakillari asosan Piterburgliklar edi: Gersen A.I., Kaveltn K.D., Stankevich N.V., Ogarev N.P., Belinskiy V.G., Turgenev I.S., Chaadayev P.YA va boshqalar edi. Rus filosofi N.Losskiy yozishicha P.Chaadayev xattoki provaslaviyani katoliklik bilan almashtirish zarurligini ilgari surgan¹.

G'arbchilik harakati vakillari ilgari surgan ta'limotlarda aytilishicha, Rossiyaning ijtimoiy - siyosiy taraqqiyoti umuminsoniy taraqqiyot kontekstida borishi lozim edi. Rossiya G'arbiy Yevropadan ortda qolayotgan ekan bu qoloqlikka barham berish zarur. Pyotr I davridan boshlangan yuksalishni, g'arbonsa islohotlarni izchillik bilan davom ettirish lozim. Rossiya oldidagi muhim vazifa qoloqlikka, mustabidchilikka, jaholatga, bid'atga, osiyocha turmush tarziga chek qo'yish zarur. Yevropadagi qator burjua inqiloblarining mag'lub bo'lishi, ayniqsa ularni tor - mor etishda rus armiyasining faol ishtiroki g'arbchilik harakati vakillarining harakat dasturlarini o'zgartirishlariga olib keldi. Ular ijtimoiy - siyosiy yuksalgan, inson huquqlari ta'minlangan, hurfikrlik, demokratik qadriyatlarni qaror topishini ta'minlashda radikalizm, keyinchalik terror yo'lini tutishdi.

Ikkinchi oqim slavyanofil harakati edi. Bu oqim vakillari asosan Moskvada yashashgan: Xomyakov A.S., Kireyevskiy I.V., Samarin Y.F. va boshqalar. Slavyanofilchilik harakati vakillari umuminsoniyatga xos bo'lgan umumiy tamoyillarni, qadriyatlarni rad etishgan. Slavyanofil rus siyosiy tafakkurining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan va ko'rsatadigan ba'zi g'oyalarni shakllantirishga muvaffaq bo'lishdi. Bunday g'oyalar qatorida, albatta, ijtimoiy idealda o'z ifodasini topgan "rus g'oyasi" ham bor. Ushbu g'oya turli yo'nalishdagi mutafakkirlar asarlarida, shu jumladan, bugungi kunda ham, jurnalistikada ham bir necha bor sharhlanadi. Bu Rossiyada davlatchilikning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Slavyanofil - xalq irodasini o'ziga xoslashtiradigan hokimiyat shakli sifatida avtokratiyaning ochiq tarafdorlari. Ushbu kuchning vazifasi bu irodani taxmin qilishdir. Slavofillizm tarafdorlari podsho va xalq o'rtasidagi o'zaro ishonch rasmiy kafolatlarga muhtoj emas deb hisoblashgan. Rossiyadagi hokimiyat kuchi ideal va axloqiy ishonch asosida qurilgan bo'lib, unga shartnomalar yoki bitimlar kerak emas. Slavyanofilning ta'kidlashicha, G'arbning miqdoriy ko'pchilik printsiipi va Rossiyadagi ovozlarni ov qilish yo'l qo'yilmaydi. Shu bilan birga, avtokratiyani ham absolyutizm, ham Osiyo despotizmi bilan tenglashtirish mumkin emas.

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория: Учебное пособие. М.: Вузовский учебник, 2009.С.259

Yevrosiyochilik harakati. Petr Savitskiyning geosiyosiy konsepsiyasi.

Yevrosiyoliklarning kontsepsiyasida Rossiya G'arb va Sharq, Yevropa va Osiyo o'rtasida o'rta pozitsiyani (Heartland) egallagan maxsus etnografik va madaniy dunyo hisoblanadi. Yevroosiyo harakati 1920 yil boshlarida oktabr emigratsiyasidan keyin ruslar orasida paydo bo'ldi. U Sofiyada paydo bo'lgan, ammo tez orada Pragaga, keyin esa Berlinga ko'chib o'tgan.

Yevroosiyosizm asoschilari tilshunos va filolog N.S. Trubetskoy (1890-1938), tarixchi G.V. Vernadskiy (1887-1973), geograf va iqtisodchi P.N. Savitskiy (1895-1968), pravoslav dinshunosi, keyinchalik ruhoniylar G.V. Florovskiy (1893-1979), faylasuf L.P. Karsavin (1882-1952) va san'atshunos P.P.Suvchinskiy (1892-1985).

Petr Nikolayevich Savitskiy 1895 yilda dunyoga kelgan. Birinchi rus geosiyosatchisi. V.Vernadskiy va P.Struvelarning o'quvchisi bo'lgan. P.Savitskiy dunyoqarashining takomillashib borishida slavyanofilchilik (A.S.Xomyakov, aka - uka Kireyevskiylar, Aksakovlar, Y.F.Samarin) harakati vakillarining ta'siri katta bo'lgan. 1916 - 1917 - yillarda Rossiyaning Norvegiyadagi elchixonasida xizmat qilgan. Fuqarolar urushi davrida general Vrangel shtabida tashqi ishlar qo'mitasini boshqargan.

Mashhur asarlari: «Dasht va o'troqlik» (1922), «Rossiya - Yevrosiyoning geografik tahlili» (1926), «Yevrosiyoning geografik va geosiyosiy asoslari» (1933). P.Savitskiy geosiyosiy qarashlarida Rossiyaning geografik joylashuviga katta e'tibor berilgan. Tadqiqotchining fikricha, Rossiya jahon siyosiy xaritasida joylashuvi jihatidan sivilizatsion shaklga ega. Davlat nafaqat geografik qulay makonda joylashgan, balki uning hududlari jahon geosiyosiy maydonida «o'rtaliq» makonni tashkil etadi.

P.Savitskiy Rossiyaga milliy davlat sifatida qaramaydi. U Rossiyaga geosiyosiy omillardan kelib chiqib munosabat bildiradi va uni birinchi navbatda geosiyosiy kuch deb biladi. Rossiya oriy - slavyan madaniyati, turk ko'chmanchilik va pravoslav an'analarini mujassamlashtirgan o'ziga xos sivilizatsiya ekanligini va mazkur madaniyatlar «o'rtaliq» makonda jahon tarixining sintezi sifatida shakllanganligini ta'kidlaydi.

P.Savitskiy tarixan rus madaniyatining takomillashishi va rivojlanishini «imperiyaga aylangan sharqiy slavyanlar»ning harakatlari bilangina bog'lamaydi. Uningcha, rus davlatchilik madaniyatining rivoji slavyan va turk madaniyatining o'zaro munosabatga kirishuvi davriga bog'liq (XIII - XV asrlar). Bu jihatdan uning Turon konsepsiyasiga to'xtalmoq o'rinlidir.

“Mo'g'ul-tatarlarsiz Rossiya bo'lmas edi” deydi- Savitskiy o'z “Dasht va aholi punkti” maqolasida ushbu tezis yevroosiyochilikning asosiy formulasi edi. Shuning uchun to'g'ridan-to'g'ri geosiyosiy bayonotga o'tilsa. "To'g'risini

aytganda: dunyo tarixiy makonida g'arbiy yevropaning dengiz sensatsiyasi, teng, qutbli bo'lsa ham, qit'aning yagona mo'g'ul sensatsiyasiga qarshi turadi; bu orada, rus "kashfiyotchilarida", ruslarning bosib olinishi va izlanishlari doirasida, xuddi shu ruh, qit'aning bir xil tuyg'usi mavjud. "Rossiya Buyuk Xonlarning merosxo'ri, Chingiz va Temur ishining davomchisi, Osiyoni birlashtiruvchi degan fikrni aytadi. U tarixiy joylashtirilgan "dasht" elementlarini birlashtiradi¹.

Rus landshaftining asosiy ikkiyoqlamaliligi - uning O'rmon va Dashtga bo'linishi - slavyanofillar tomonidan etirof etilgan. Savitskiy uchun Rossiya-Yevrosiyoning geosiyosiy ma'nosi ushbu ikki haqiqatning - Yevropa o'rmoni va Osiyo dashtining sintezi sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, bunday sintez ikki geosiyosiy tizimning bir-birining ustiga qo'ygan oddiy superpozitsiyasi emas, balki o'z o'lchovi va baholash metodologiyasiga ega bo'lgan ajralmas, o'ziga xos narsa.

Turon (forscha so'z, ya'ni turkiylar demakdir) – turkiy qavmga mansub xalqlar yashaydigan geografik makonni bildiradigan ijtimoiy, tarixiy - etnik atama. Turon hududan faqat geografik emas, geografik - tarixiy talqinga ega. Turon hududi Tinch okeanidan O'rta yer dengizidagi Egey - Adreatikagacha, Shimoliy muz okeanidan Tibet, Himoloy tog'larigacha, shimoliy Hindistondan Onado'ligacha (Turkiya) bo'lgan kengliklarni, u yerlarda yashovchi turkiy xalqlarni birlashtiradi.

Agar slavyanofillar rus landshaftini geografik jihatdan o'rmon va dashtga bo'lishgan bo'lsa, P.Savitskiy Rossiya - Yevrosiyoning geosiyosiy mohiyatidan kelib chiqib makonni Yevropa o'rmonlari va Osiyo dashtlariga bo'ladi. Rossiyaga esa o'sha geosiyosiy makonlarning sintezi sifatida qaraydi.

P.Savitskiy ijodining tarkibiy qismi yana bir konsepsiya – «rivojlanish o'chog'i» konsepsiyasi bilan bog'liq. «Rivojlanish o'chog'i» F.Ratsel «siyosiy geografiyasi»da sharhlangan «Raum» - «borliq» tushunchasi bilan mohiyatan to'g'ri keladi. Bunda nemis «organitsistik» maktabiga mos keluvchi hamda aglosakson geosiyosatchilarining voqealarni faqat tashqi bog'lanish va izchilligiga qarab tasvirlovchi qarashlari - pragmatizmiga zid bo'lgan yevrosiyochilarning «organitsistik» kayfiyatlari o'z ifodasini topgan.

«Rivojlanish o'chog'i» - bu Rossiya - Yevrosiyo. Makonda ijtimoiy - siyosiy muhit va uning hududidagi geografik geografik individuum (landshaftlar) o'zaro uyg'unlashgan. «Rivojlanish o'chog'i»ning yuksalishiga nafaqat geografik, balki u bilan barobarida etnik, tarixiy, xo'jalikka va boshqa ko'rinishlarga ega bo'lgan asoslar mavjud. Bu jihatdan «Rivojlanish o'chog'i»ni yaxlit «Grossraum» sifatida emas, ko'plab mayda «raum»lardan tashkil topganligini aytmoq lozim.

¹ <https://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika/199-tema-5-russkaya-geopoliticheskaya-shkola>

P.Savitskiy geosiyosiy qarashlarida «Yevrosiyo», «Turon», «Rivojlanish o‘chog‘i» nazariyalaridan tashqari, «ideokratiya» prinsipi ham alohida o‘ringa ega. Ideokratiya ham boshqa geosiyosiy dasturlar singari «kuch» tushunchasini o‘zida mujassam etadi. Masalan, geosiyosatda davlat yoki xalqaro tashkilotlarni umumiy qilib «kuch» deb atashimiz mumkin. Ideokratiya bunga qarama - qarshi qo‘yilgan emas.

Ichki kontenental diqqatga sazovor joylar ikki holatda alohida ahamiyatga ega:

- 1) agar qo‘shni kontinental mintaqalar miqyosi eng katta fazoviy darajaga ega bo‘lsa;
- 2) agar bu sohalar iqtisodiy va madaniy tabiatning eng xilma-xilligini namoyish etsa.

Birinchi turdagi omillar qit'a ichidagi diqqatga sazovor joylar samarali bo‘lgan fazoviy zonani kengaytiradi, ikkinchi turdagi omillar esa iqtisodiy va madaniy foyda sonini ko‘paytiradi. Shuning uchun Rossiyaning strategik sheriklari Xitoy, Mo‘g‘uliston, Erondir. Savitskiy o‘zining “Kontenent-okean” asarida Rimlandning kontinental geosiyosatning ta'sir zonasiga qo‘shilishining muhim iqtisodiy qonunlarini asoslab berdi.

Kontinentallik - bu Rossiyaning taqdiri, unga qarshi kurashish befoyda, uni tushunish va sevish kerak. Shundagina biz uning barcha afzalliklaridan foydalanishni o‘rganamiz. Bu mohiyatan P.N. Savitskiyning asosiy xulosasidir.

Idiokratiya. Savitskiy nazariyasining juda muhim jihati bu "ideokratiya" tamoyilidir. Savitskiy Yevroosiyo davlatini dastlabki ma'naviy impulsdan boshlab yuqoridan pastgacha qurish kerak, deb hisoblaydi. Binobarin, uning butun tuzilishi apriori g‘oyaga muvofiq ravishda qurilishi kerak va ushbu tuzilmaning boshida maxsus "ma'naviy rahbarlar" sinfi turishi kerak.

Idiokratiya – bu moddiy bo‘lmagan va utilitar bo‘lmagan motivlarga asoslangan demokratik bo‘lmagan, ilberberal boshqaruvning barcha shakllarini birlashtiradigan atama. Bundan tashqari, Savitskiy teokratik kelishuvda, xalq monarxiyasi va milliy diktaturada va Sovet tipidagi partiyaviy davlatda mujassam bo‘lishi mumkin bo‘lgan ushbu kontseptsiyani aniqlashtirishdan qochadi. Bu atamaning kengligi ulkan tarixiy va geografik jildlarni qamrab oluvchi yevrosiyalizmning mutlaqo geosiyosiy ufqlariga to‘g‘ri keladi. Bu qit'aning intuitiv irodasini eng aniq ifodalashga urinishdir.

Yevroosiyoda strategik muvozanat o‘rnatish mavzusi ko‘plab rus geosiyosatchilari tomonidan tahlil etilgan. Geosiyosiy ta‘limotlar va ularga tayangan holda olib borilgan tashqi siyosat, shuningdek, harbiy harakatlar yo‘nalishi bevosita Yevroosiyoga qaratilgan. Bu hol MDH hududida yashayotgan olimlar, mutaxassislar, siyosatchilar va davlat arboblari uchun muhim ilmiy tadqiqot masalasidir. Yevroosiyoning geostrategik mavqei va istiqboli rus

geosiyosatchi olimi, Lev Nikolayevich Gumilyevning qarashlarida ilmiy jihatdan asoslangan.

L.N. Gumilyov hech qachon o'zini geosiyosatchi deb atamagan. Shu bilan birga, Gumilyov ushbu fan vakillari bilan o'zining geografik va tarixiy yondashuvi, butun millatlar va millatlarning yer yuzidan paydo bo'lishi va yo'q bo'lib ketishi, chegaralarning o'zgarishi haqidagi savollarga javob izlashi bilan aniq bog'liqdir.

Gumilyovning buyuk ruslar nisbatan "yangi" va "yosh" etnos ekanligi, o'z atrofida Rossiya-Yevrosiyo yoki yevroosiyo imperiyasining "superetnosini" birlashtirganligi haqidagi fikri juda muhimdir. A.Dugin Gumilyovning yevrosiyachiligidan quyidagi xulosalarni chiqaradi:

1. Yevroosiyo - bu to'laqonli "mahalliy rivojlanish", etnogenez va madaniy genezisning serhosil boy tuprog'idir. Jahon tarixi ko'p qutbliligi bilan ajralib turadi va shimoliy va sharqiy Yevroosiyo G'arbg'a sayyora sivilizatsiyasi jarayonlarining muqobil manbai hisoblanadi.

2. Buyuk Rossiya davlatchiligining asosini tashkil etgan O'rmon va Dashtning geosiyosiy sintezi Osiyo va Sharqiy Yevropani madaniy va strategik nazorat qilishning asosiy voqelikidir. Bunday nazorat Sharq va G'arb o'rtasidagi uyg'un muvozanatni ta'minlashga yordam beradi. G'arb sivilizatsiyasining madaniy cheklovlari (O'rmon), hukmronlikka intilishi bilan Sharq (Dasht) madaniyatini to'liq tushunmaslik bilan birga, faqat mojarolarga olib keladi va g'alayonlarga sabab bo'ladi.

3. G'arb sivilizatsiyasida "qadimiy" etnik guruhlarining konglomerati bo'lgan etnogenezning so'nggi pasayish bosqichida tortishish markazida bo'lgan yosh avlodlarga o'tishi shart.

4. Shuningdek, yaqin kelajakda qandaydir oldindan aytib bo'lmaydigan va kutilmagan "passionar turtki" paydo bo'lishi mumkin, bu sayyoramizning siyosiy va madaniy xaritasini keskin o'zgartiradi, chunki "odatlarga" asoslangan etnik guruhlarining hukmronligi uzoq davom eta olmaydi.

Yevrosiyochilik g'oyasini neoyevrosiyochilik tarzida rivojlantirgan va bu borada salmoqli ilmiy natijalarni qo'lga kiritgan rus olimi A.G.Duginidir. Aleksandr Gelevich Dugin 1962 - yilda Moskva shahrida harbiy oilasida tug'ilgan. A.Dugin kapitalizm va kommunizm o'rtasidagi qandaydir oraliq tuzumni yaratish g'oyasi bilan mashg'ul bo'ladi. Uning fikricha, bunday tuzumni yaratish uchun faqatgina jozibador mafkura emas, balki kuchli ijtimoiy harakat ham zarur. Neoyevrosiyochilikning ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasidagi muhim jihat shundaki, u yevroosiyo pozitsiyasidan turib yevropa yoki roman - german madaniyatini tanqid qilish emas, balki anglosakson dunyosiga, jumladan, AQShni tanqid qilishga yo'naltirilgan.

A.Dugin nazariday yevroosiyochilik harakatining platformasi quyidagi tushunchalarni o‘z ichiga oladi: - ideokratiya, davlat va har bir fuqaroning oliy ruhiy maqsadga xizmat qilish mas‘uliyatidan iborat. Davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan ushbu oliy ruhiy maqsad yevroosiyochilikdir;

- yevroosiyocha tabiiy tanlanish, Yevroosiyoga xos tabiiy shart - sharoitlaridan kelib chiqadigan va jamoaviy mas‘uliyat, xolislik, o‘zaro yordam, asketizm, iroda, chidamlilik, boshliqlarga so‘zsiz bo‘ysunish singari xususiyatlarni o‘z ichiga olgan o‘ziga xos axloqiy meyorlar talab etadigan tushunchani anglatadi. Faqat ana shu xususiyatlarga yevroosiyochilarga butun Yevroosiyo makonini egallashni yakuniga yetkazish va nazorat o‘rnatishni ta‘minlaydi.

- demotiya (o‘zgacha sharoitlarda shakllangan g‘arbcha, yunon - angliya demokratiyasidan farqli o‘laroq) zararli liberal demokratiya meyorlarini ko‘chirmasdan, mahalliy kengashlar, o‘z-o‘zini boshqarish va dehqon uyushmalari vositasida hokimiyatda ishtirok etish yo‘lidan borishi kerak. Demotiya iyerarxiyani inkor etmasdan, yevroosiyodagi avtoritarizm bilan uyg‘unlashib ketadi.

A.Dugin mumtoz yevroosiyochilarning g‘oyalarini rivojlantirishdan tashqari neoyevroosiyochilikni quyidagi konseptual g‘oyalar bilan boyitishga erishadi:

- bugungi dunyoning muqarrar ravishda to‘liq inqirozga yuz tutishi g‘oyasi;
- zamonaviy ratsional madaniyatni irratsional arxaik udumlar, afsona va qadimgi dinlar orqali talqin etish;
- lingvistik, epigrafik (runologiya), folklor va boshqa qadriyatlar asosida Yevroosiyo xaqklarining dastlabki muqaddas va betakror dunyoqarashini tiklashga intilish, umumiy ildizlar va umumiy makon - zamon qoidasini izlash;
- G‘arbda rivojlangan geosiyosiy g‘oyalarni (X.Makkinder, K.Xausofer, Y.Loxauzen, N.Spikmen, Z.Bzejnskiy, J.Triar, K.Shmitt) —Quruqlik va —Suv, Sharq va G‘arb o‘rtasidagi ziddiyat ruhida, atlantizm va globalizmga qarshi talqin qilish;
- mondializm va globalizmga umumbashariy miqyosda qarshi tura oluvchi muqobil variant topish¹.

Rossiyaning geosiyosatida sivilatsion yondashuv” nazariyalari.

Rus geosiyosiy maktabining shakllanishi va uning keyingi rivojiga eng katta ta’sir ko‘rsatgan mutafakkir-geosiyosatchilar qatorida “sivilizatsion yondashuv” klassik geosiyosiy nazariyasining asoschisi, ko‘pgina geosiyosiy tushunchalar ijodkori, “Rossiya va Osiyo” degan mashhur asarning muallifi Danilevskiyning aytishicha, sivilizasiya (yoki madaniy tarixiy tip) – til, hudud, ma’naviy-ruhiy, madaniy va siyosiy mushtaraklikka ega bo‘lgan xalqlarning majmuidir, u sayyorada yuz beradigan eng muhim hodisalarning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir.

¹ Дугин А. Основы евразийства. - с 82-84, 98-100

Danilevskiy insoniyat tarixida XIX asrgacha mavjud bo'lgan sivilizasiyalarning (madaniy-tarixiy tiplarning) tasnifini berdi va 13 ta tipni ajratib ko'rsatdi. Bu yerga sivilizasiya taraqqiyotining boshlang'ich davrida zo'ravonlik bilan yo'q qilingan ikkita tamaddunni (*Peru va Meksika tamaddunlari ko'zda tutiladi*) ham qo'shdi. U *Misr, Ossuriya-Bobil, Finikiya Xaldey (qadimgi semit), Xitoy, Hind, Eron, Yahudiy, Yunon, Rim, Arab (yangi semit), Yevropa (roman-german) va slavyan sivilizasiyalarini* ham shu qatorga qo'shdi.

Sivilizasiya tafovutlari mezonlarini ko'rsatar ekan, Danilevskiy sivilizasiya taraqqiyotining beshta asosiy qonunini ko'rsatdi. Bular: til birligi, siyosiy mustaqillik, o'zaro ta'sir, turli etnik elementlarning birligi, ularning tadrijiy rivojlanish bosqichlaridir.

Danilevskiyning geosiyosiy konsepsiyasida makon tushunchasi yashash hududi yoki insonga hayotiy zarur resurslarni etkazib beradigan tuproq sifatida emas, balki milliy taraqqiyot va tashabbus, vatanparvarlik va boshqa ma'naviy hissiyotlarni tug'diradigan muayyan sivilizasiya o'chog'i – makon sifatida taqdim etiladi. Agar makon aholisi milliy sivilizasiya qadriyatlarini va ildizlaridan qo'porilsa, jiddiy tahlika paydo bo'ladi. Aksincha, agar makon maxsus milliy va g'ururlantiradigan qadriyatlar asosida yashasa, u holda aholi o'z tashabbusi, batartib vatanparvarligi bilan bu makonni barcha tahlikalardan himoya etadi. Ba'zi tadqiqotchilar Danilevskiyning bu geosiyosiy fikri Rossiyaning Shvesiya, Polsha va Napoleon Fransiyasiga, Gitler Germaniyasiga qarshi va boshqa urushlardagi g'alabalari bilan tasdiq etildi, deyishadi. Ya'ni rus vatanparvarligiga asoslangan xalq tashabbusi g'alabani asosiy mezoni bo'ldi.

Danilevskiyning slavyan sivilizasiyasining xarakteristikasi va kelajagiga bog'liq o'ziga xos geosiyosiy yondashuvi bor edi. U jahonning kelajagi sayyorada mavjud uchta yirik jamiyatga – yevropa, AQSH va slavyan ittifoqiga – muvofiq keladigan uchta sivilizasiya tipi orasida muvozanat bo'lishiga bog'liq, deb hisoblagan. Slavyanlarning hammasini bir madaniy-tarixiy tipga mansub deb bilgan Danilevskiy ularning barchasi ko'ngilli ravishda markazi (sobiq Vizantiya imperiyasining poytaxti) Konstantinopol (u bu shaharni Sargrad deb atagan) bo'lgan yagona davlatga birlashishi lozim, degan. Biroq Danilevskiy negadir turklarni va ular yevroosiyoda barpo etgan geosiyosiy reallikni tamomila va qasddan inkor etgan. Buning ustiga, uning madaniy tarixiy tiplari orasida turk sivilizasiyaning hatto nomi ham yo'q. Holbuki, bu imperiya uzoq davrlar mobaynida Rossiya va insoniyatni qo'rquvga solgan. Bu Danilevskiyning turklarga nafratining o'ziga xos ko'rsatkichi edi.

N.Ya. Danilevskiyning xizmati shundaki sivilizatsiya rivojlanishining beshta asosiy qonunini kashf etishdir, bu uning kosmosda rivojlanishining asosiy geosiyosiy qonunlarini tushunishga yaqinlashishga imkon berdi:

1. Bir xil tilda soʻzlashadigan yoki bitta til guruhiga kiruvchi har qanday xalqlar ma'naviy jihatdan tarixiy rivojlanishga qodir bo'lsa, "madaniy-tarixiy tip" ga aylanishi mumkin.

2. Sivilizatsiya rivojlanishining ajralmas sharti bu siyosiy mustaqillikdir.

3. Sivilizatsiyaning boshlanishini bir madaniy-tarixiy turdan boshqasiga o'tkazish mumkin emas, faqat o'zaro ta'sirlar mumkin.

4. Sivilizatsiya o'zining "etnografik material" xilma-xil bo'lgan taqdiridagina o'zining to'liq gullashiga erishadi.

5. Har bir madaniy-tarixiy tur o'simliklar, hayvonlar va odamlarning hayot tsikli bilan taqqoslaganda ma'lum bosqichlarni yoki "evolyutsiya bosqichlarini" bosib o'tadi. Ularni tashkil etuvchi sivilizatsiyalar va xalqlar tug'ilib, rivojlanishning turli bosqichlariga yetib boradi, qariydi, eskiradi va o'ladi. Shunday qilib, sivilizatsiya - bu ma'lum bir qonunlarga muvofiq makonda paydo bo'lgan va rivojlanayotgan tirik organizmdir.

Rossiya geosiyosatining o'ziga xos xususiyati uning antropologik va ma'naviy manfaatlarga yo'naltirilganligidir. Rus siyosiy geografiya maktabining asoschilari orasida eng ko'zga ko'ringan shaxs Lev Ilich Mechnikov (1838-1888) bo'lib, u antropo-geografik determinizmning asosiy tamoyillarini ishlab chiqdi.

Mechnikov geografiyaning eng muhim vazifasi yerni odam bilan alohida munosabatlarida o'rganishdir, deb hisoblagan. O'zining chuqur ishonchida, inson barcha tabiiy organizmlar bilan birgalikda yashash muhitiga moslashish qobiliyatiga ega bo'lib, bo'shliqni o'z ehtiyojlariga moslashtirish qobiliyati tufayli barcha hayvon turlarida hukmronlik qiladi. Bu qobiliyat insonda ilm-fan, san'at va ishlab chiqarish taraqqiyoti bilan birga rivojlanadi. Boshqacha qilib aytganda, kosmosni o'zlashtirish paytida odam ikkita narsani o'rganadi:

- atrof-muhitning mutlaq kuchidan xalos bo'lish (masalan, sovuq, qor va muzli mamlakatda o'zini iliqlik, mo'l-ko'l oziq-ovqat va ma'lum bir qulaylik bilan ta'minlash);

- atrof-muhit bilan aloqa qilishning cheksiz nuqtalarini oshirish va makondan o'z maqsadlari uchun foydalanish.

Mechnikovning konsepsiyasida suv – daryo, dengiz – okean hududini o'rganishda alohida o'rin tutadi. Aloqa tezkor tabiiy vositasi bo'lib, u nafaqat tabiatda, balki tarixning haqiqiy harakatlantiruvchi kuchi ham o'zgarmas hayot beruvchi va jonlantiruvchi elementga aylanadi. Ammo odam darhol daryo, dengiz va okeanni zabt etmadi. Atigi besh asr oldin Atlantika G'arbiy yevropa xalqlari uchun buyuk va dahshatli "zulmat dengizi" edi.

Suv bo'shliqlarini zabt etish uchun nimaga kerak? Ushbu g'alaba jismoniy va geografik muhitning noqulay sharoitlariga qarshi kurashish uchun odamlardan birdamlik va umumiy jamoaviy mehnatni talab qildi. "Bu taraqqiyotning buyuk

qonuni va insoniyat sivilizatsiyasining muvaffaqiyatli rivojlanish garovidir”. Mechnikov tomonidan ishlab chiqilgan hudud egallashning eng muhim geosiyosiy qonuni alohida ahamiyatga ega: inson faqatgina o‘zining ijtimoiy-siyosiy tashkiloti darajasiga mos keladigan makonni egallashi va boshqarishi mumkin. Madaniy bo‘lmagan odamlar uchun yengilmas to‘siqni tashkil etgan o‘sha daryo madaniyatli odamlar uchun aloqa vositasiga aylandi.

Mechnikovning fikricha, insonlarning daryolardan foydalanishi, daryo sohillarida ovullarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi ibtidoiy jamiyat davrida yopiq tamaddunning paydo bo‘lishiga muvofiq bo‘ladi. Keyingi davrda dengiz sivilizatsiyasi tomonidan siqib qo‘yilgan bu tamaddun yirik davlatlar va xalqlarni qamrab olgan, keng ishlab chiqarish va savdo munosabatlariga ega bo‘lgan yanada yuqoriroq va rivojlangan ijtimoiy tuzilmaga o‘z o‘rnini bo‘shatib beradi. Uning aytishicha, insonlar okeanlardan foydalan boshlagan va ularni o‘z ehtiyojlariga moslashtirgan vaqtdan boshlab sivilizatsiyaning eng yuqori bosqichiga qadam qo‘yiladi, bu sivilizatsiyaning eng yuksak bosqichi bo‘lgan kapitalizmga to‘g‘ri keladi.

Geostrategik taraqqiyot nazariyasi: Rus klassik geosiyosatida rus armiyasining general-feldmarshali, harbiy strateg Dmitriy Milyutin (1816-1912) asosiy geostrategik konsepsiyalar, xususan “harbiy-strategik yondashuv” nazariyasini yaratdi.

Milyutin o‘sha vaqtlari buyuk Turkiston o‘lkasi deb atalgan O‘rta Osiyoning ulkan hududini Rossiyaga qo‘shib olish tashabbuskori va yo‘lboshlovchisi bo‘ldi. U ilk navbatda O‘rta Osiyo shaharlarining yarim yovvoyi ko‘chmanchi qabilalarga feodal qaramligiga barham berish lozim, deb yozdi. Turkistondagi strategik jihatdan muhim aholi punktlarini rus qo‘shinlari tomonidan bosib olish uchun Milyutin maxsus harbiy dastur tayyorladi. Uning fikricha, Britaniya imperiyasi qudratining asosi hisoblangan Hindistonga kelajakda xavf solish uchun bu mintaqani bosib olish zarur edi.

D.A Milyutin tomonidan ishlab chiqilgan geostrategik tahlilning batafsil rejasi quyidagicha:

1) harbiy nuqtai nazardan butun davlatga umumiy nuqtai nazar, ya'ni uning umumiy asosiy kuchlarini yoki deb ataladigan elementlarni harbiy nuqtai nazardan va ular butun bir davlatning harbiy kuchiga ta'sir eta oladigan darajada ko‘rib chiqish;

2) qurolli kuchlarni, quruqlik va dengizni, shuningdek ularni tashkil etish, etkazib berish, texnik xizmat ko‘rsatish va urush davriga tayyorlashning barcha usullarini aniq o‘rganish;

3) ma'lum bir kuchga qarshi urush sahnasi nuqtai nazaridan davlatning strategik mavqeini turli xil ishonchli maqsadlar va sharoitlar bilan xususiy o'rganish.

Birinchi bo'lim rejasi:

- 1) davlatning siyosiy taqdiri, uning bosqichma-bosqich rivojlanishi va davlatning umumiy siyosiy tizimidagi hozirgi mavqei to'g'risida umumiy qarashlarni taqdim etish; davlatning harbiy vositalarini belgilaydigan asosiy kuchlar uning siyosiy mavqeiga mos kelishini tahlil qilish;
- 2) hududni (ya'ni davlat egallagan yer yuzini) butun makon bo'ylab geografik joylashuvi va asosiy topografik xususiyatlari bo'yicha ko'rib chiqish;
- 3) chegaralarni butun hududga, shuningdek qo'shni davlatlarga nisbatan aniqlash uchun bu umumiy harbiy masalalarda juda muhimdir: boshqa davlat uzoq cho'zilgan yoki alohida qismlarga taralgan, boshqasi yaxlitlangan va tuzilgan qattiq massa; biri o'z pozitsiyasida faqat kontinental davlat, ikkinchisi faqat dengizchilik; biri mudofaa uchun boshqasiga qaraganda nisbatan ko'p sonli qo'shnlarga ega bo'lishga majbur;
- 4) ba'zida muhim harbiy ta'sirga ega bo'lishi mumkin bo'lgan viloyatning topografik xususiyatini ko'rib chiqish; u ba'zida qurolli kuchlarning tuzilishi va tarkibiga ishora qiladi: bir davlat asosan quruqlik kuchlariga ega, ikkinchisi flotni kuchaytiradi va hk;
- 5) armiya va dengiz flotini etkazib berish va saqlash uchun davlatning o'z mablag'larini belgilaydigan tuproq unumdorligi, iqlim va yerning boshqa xususiyatlarini o'rganish, tinchlik davrida qo'shnlarni joylashtirish tizimini va boshqalarni ko'rsatib berish;
- 6) harbiy va oziq-ovqat zahiralarni tashish uchun qulaylik yaratadigan yoki to'sqinlik qiladigan umumiy harbiy-ma'muriy mulohazalarga ta'sir ko'rsatadigan suv va quruqlik aloqalarini tahlil qilish, tinchlik davrida ham, jangovar harakatlar boshlangunga qadar qo'shnlarning o'zlari harakatlanishi: shu nuqtai nazardan, marshrutlarning umumiy xususiyatlari holatida va ularning yo'nalishlari tizimida ko'rib chiqilishi kerak;
- 7) aholini hisobga olish: hajmi, taqsimlanishi, moddiy farovonlik darajasi, axloqiy holati - bu ma'lumotlar nafaqat qurolli kuchlarning hajmini, balki ularning muhim xususiyatlarini ham belgilaydi, shuningdek, urush holatida, hukumat xalqning yordamiga va o'z kuchlarining ishonchligiga tayanishi mumkin;
- 8) davlat tuzilishi, qarorlari va moliya, hukumatning xalqqa va butun davlatga boshqa kuchlarga munosabatini tahlil qilish, bu harbiy tizimga, urushning o'zi va harbiy-ma'muriy choralarga juda muhim ta'sir ko'rsatadi. Tinchlik davrida ham, urush davrida ham bir davlat boshqasiga nisbatan nisbatan

ko‘proq qo‘shin tutishi mumkin. Biri kuchli markazlashtirish tarkibida, ikkinchisida davlat qismlari zaif aloqaga ega va bularning barchasi bevosita harbiy mulohazalar bilan bog‘liq.

Shunday qilib, geostrategik tahlilning birinchi bo‘limi qisqacha shaklda barcha geostrategiyaning mohiyatini qamrab oladi, ammo faqat harbiy nuqtai nazardan.

Ikkinchi bo‘lim rejasi:

- 1) harbiy tizimning afzalliklari va kamchiliklarini, kuchli va zaif tomonlarini o‘rganish;
- 2) dushmanga qarshi qancha va qanday qo‘shinlar qo‘yish kerakligini aniqlash;
- 3) armiya harbiy holatga qanchalik tez o‘tishi mumkinligini ko‘rib chiqing;
- 4) davlatning qo‘shinlarni saqlash va urush olib borish uchun barcha yordamchi va iqtisodiy vositalarga tayyorligini tekshirib ko‘rish;
- 5) qo‘shinlarning ahvolini, iqtisodiy va moddiy, jangovar va ma'naviy holatini aniqlash;
- 6) harbiy harakatlar kutilayotgan davlatlarning afzalliklari va kamchiliklarini taqqoslash; harbiy san'at nazariyasining holati va harbiy harakatlar rejimiga nisbatan ustun g‘oyalarni bilib olish.

Shunday qilib, Milyutin Yevroosiyo, Yevropa, Markaziy Osiyo va Kavkazdagi geosiyosiy va geostrategik vaziyatni mutlaqo aniq ravshan tasavvur qilgan va geosiyosatga harbiy-strategik yondashuv asosida hodisalarning uzoq muddatli jarayonini puxta rejalashtirgan. Sodir bo‘layotgan hodisalarni u qator ob‘ektiv va sub‘ektiv omillar asosida izohlagan, shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda Rossiyaning kelajakdagi strategik vazifalarini belgilab bergan.

2.3. Yangi davr geosiyosiy nazariyalari va maktablari. Yangi davrda geosiyosiy fikr yevropada, ayniqsa, Frantsiyada, Belgiyada va Germaniya Federativ Respublikasida eng rivojlangan davr bo‘lgan. O‘sha paytda 1959-1968 yillarda “kontinentalist” general Sharl de Gol Frantsiya prezidenti bo‘lgan. U bir qator energetik antlantantlarga qarshi qadamlarni tashladi: Fransiya AQSh mutlaqo ustun bo‘lgan NATOdan chiqib ketdi, o‘zining geosiyosiy yo‘nalishini ishlab chiqdi, shu jumladan “barcha azimutlarda mudofaa” shiori ostida, SSSR bilan aloqalarni mustahkamladi. Fransiya-Germaniya hamkorligini kuchaytirdi, va kelajakda “Atlantikadan Uralgacha Yevropa”ni yaratish rejalashtirilgan edi. Ushbu yevropani de Goll to‘liq suveren strategik kontinental birlik sifatida ko‘rgan, ya'ni “Yevropa kontinentalizmi” tushunchasi paydo bo‘lgan. U G‘arbiy Germaniyada tarafdorlarini topdi. Masalan, Germanofilyaning sobiq kansleri Helmut Shmidt Anglofildan (amerikanofildan) frankofilga yo‘l olgan deb yozgan edi: ... mening mamlakatimning geosiyosiy mavqeini tobora chuqurroq anglaganim sababli,

soʻnggi 15-18 yil ichida men frankofilga aylandim. Frantsiya-Gʻarbiy Germaniya doʻstligi ustuvorligiga rioya qilish kerakligini taʼkidlagan.

XX asrning oltmishinchi yillarida Frantsiya-Gʻarbiy Germaniya siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy ittifoqi XX asr oxirida birlashgan Yevropaning yadrosi yaratilishining boshlanishi boʻlib, u asosiy koʻrsatkichlari boʻyicha AQShdan ancha ustun keldi. Ushbu jarayon Yevropa geosiyosiy fikrining shakllanishiga katta taʼsir koʻrsatdi.

1960-yillarda Yevropaning geosiyosiy olimlari Amerikaning ilmiy loyihalarida koʻproq ishtirok etishdi. Buning bir nechta sabablari bor edi. Ulardan eng muhimi, urushgacha boʻlgan geosiyosiy maktablar bilan aloqalarning uzilishidir. Yevropadagi olimlar anglo-sakson yondashuvi normalarini qabul qilishga majbur boʻlishdi. Qoʻshma Shtatlarda bu olimlar maʼlum konsepsiyalarning asosiy ishlab chiquvchilari sifatida emas, balki texnik ekspertlar, amaliy geosiyosiy tadqiqotlarning ijrochilari sifatida qarashgan. Asta-sekin yevropa geosiyosati ishi mustaqil maktablarga aylandi - "mintaqaviy geosiyosat" ga (masalan, Frantsiyada Iv Lakoste rahbarlik qilgan oqim) oʻtildi.

Mintaqaviy geosiyosat konsepsiyasining mualliflari, ushbu fanning asoschilaridan farqli oʻlaroq, Ratsel, Chellen, Makinder, Mexen yoki Xaushofer geosiyosatning asosiy qonuni - global dualizmga (quruqlik va dengiz oʻrtasidagi kurash) juda oz ahamiyat berishgan va foydalanganlar. Davlatlararo, millatlararo nizolarni, demografik jarayonlarni va hattoki siyosiy saylovlarni oʻrganish, tahlil qilish, tavsiflashning geosiyosiy usullarini oʻzlashtirdilar.

XX asrning ikkinchi yarmida ishlab chiqarish kuchlari behad oʻsdi. Ilmiy texnikaviy inqilob inson hayotining hamma tomonlariga ulkan taʼsir etuvchi beqiyos kashfiyotlarga olib keldi. Transport vositalari va aloqa vositalarining rivojlanishi barcha xalqlarni yagona umuminsoniy hamjamiyatga birlashtirdi. Jahon hamjamiyati, jahon jamoatchilik fikri kabi tushunchalar odatiy jumlagga aylandi va dunyoning boʻlinmasligi, insoniyat birligi va uning xavfsizligi kabi tushunchalar keng tarqaldi.

Yangi davrdagi tub oʻzgarishlar globallashtiruv jarayonining kuchli rivojlanishi bilan bogʻliq, uning asosiy belgilari ikki jahon urushlari orasida namoyon boʻla boshladi. Ikkinchi jahon urushidan soʻng globallashtiruv jarayonini jahon ahamiyatiga ega ikki muhim omil – Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil etilishi va mustamlaka imperiyalarning inqirozi taʼminladi. BMT va uning ixtisoslashgan tashkilotlari iqtisodiyot, madaniyat va ijtimoiy siyosat sohasida jahon miqyosida hamkorlikni kengaytirdi va chuqurlashtirdi. Mustamlakachilikning bartaraf etilishi jahon bozori doiralarini kengaytirdi va xalqlar hamda qitʼalar oʻrtasidagi hamkorlik uchun ulkan imkoniyatlar ochdi.

Globalashuv jahon xo'jalik aloqalarini baynalmillashtirish sharoitlarida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, butun insoniyatning madaniy va ijtimoiy darajasini ko'tarishda namoyon bo'ldi. Bu jarayon davlatlararo va davlatlar ustidan turuvchi birlashma hamda muassasalarni yaratish, xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish, ishlab chiqarish va ilmiy kooperatsiyani rivojlantirish bilan bog'liq keladi. Globalashuvning o'ziga xos belgisi transmilliy korporatsiyalarning (TMK) tezkor o'sishida ko'rinadi, ular butun jahon iqtisodiyotini o'z ta'sir doirasiga olgan. Biroq globalashuv jarayoni ziddiyatli holda rivojlanmoqda, jamiyatning eski ijtimoiy - iqtisodiy modelining og'riqli buzilishlariga uchramoqda, ko'pgina mamlakatlarda o'tkir ijtimoiy mojarolarga olib kelmoqda.

Globalashuv faqat eng ko'p foyda olishga intiluvchi xalqaro kapital bilan o'z lagerlarida xo'jalik hayoti, ijtimoiy - huquqiy va siyosiy tizimni tartibga soluvchi davlatning milliy manfaatlari o'rtasida mojaroga olib keldi. TMK ning rivojlanishi mustaqil suveren davlatlarning barpo bo'lishida o'z aksini topgan boshqa ob'yektiv jahon jarayonining faollashuviga olib keldi. BMT tashkil topgan 1945-yilda unga 51 davlat a'zo edi, hozir ular safi 190 dan ziyod. Bu davlatlar globalashuvning salbiy ta'siriga qarshi turishga intiladi va o'z milliy manfaatlarini himoya qiladi. Ular o'z iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi yo'lida qulay sharoitlar yaratish yo'lini izlaydi va xo'jalik hamda siyosiy mo'ljall bo'yicha mintaqaviy birlashmalarni yaratadi. Shu munosabat bilan mintaqaviy integratsiya jarayoni shakllanadi, bunda davlat guruhlarini o'z an'analari, manfaatlarini va geopolitik sharoitlariga muvofiq holda o'z rivojlanish yo'lini qaror toptirishga intiladi. Shunday qilib, globalashuv, integratsiya va milliy suverenitet hozirgi zamonning yagona jahon jarayonidagi tarkibiy qismlaridir.

1945 - yil 6 - avgustda AQSH harbiy - havo kuchlari bombardimonchilari Hiroshima va Nagasaki shaharlariga atom bombasi tashladi. Bu, bemisli qudratli yangi ommaviy qirg'in quroli edi. Hirosimada 90 ming, Nagasakida esa 75 ming tinch aholi halok bo'ldi. Ikkala shahar to'liq vayron etildi, yuz minglab kishilar radioaktiv nurlanishga duchor bo'ldi, nurlanish kasalligi ularni sekin va azobli o'limga olib keldi. Bu, AQShning urushdan so'nggi dunyoga yakkahokimlikka da'vosi edi. Mazkur voqea «sovuq urush» boshlanishiga turtki bo'ldi.

Rasman «sovuq urush»ning boshlanishi 1946 - yil 5 - martda sobiq Buyuk Britaniya bosh vaziri U. Cherchillning Fultondagi amerika universitetida so'zlagan nutqida e'lon qilindi. U. Cherchill «sharqiy kommunizm» bilan kurash uchun ingliz - amerika harbiy ittifoqini tashkil etishga chaqirdi. U urushdan so'ng totalitarizm ta'siriga tushib qolgan Sharqiy Yevropani erkin demokratik G'arbdan ajratib turuvchi «temir parda» haqida so'zlagan. Natsizmga qarshi birlashgan Yevropa endi SSSRning o'ziga qarshi birlashdi. «Sovuq urush» - Sharq va G'arb mamlakatlariga

nisbatan (1945 – 1991 yy.) qarama - qarshilik, bir - biriga dushmanlik, o‘zaro ishonchsizlikni ifodalovchi bosqich.

Amerika geosiyosat maktabi. Mashhur diplomat va geosiyosatchi Semyuel Xantington 1996 yilda nashr etilgan. “Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi va dunyo tartibini qayta qurish” asarida sivilizatsiyalar dunyosining hozirgi holatini tavsiflovchi besh yuzdan ortiq sahifalar mavjud. Sivilizatsiya kurashidagi kuchlar muvozanatidagi o‘zgarish, muallifning fikriga ko‘ra, g‘arbning asta-sekin va barqaror tanazzulidan va Konfutsiy (muallif uni xitoy deb atagan) va islomiy qadriyatlarga asoslanishi kabi sivilizatsiyalarning ko‘tarilishidan iborat; bu asarda yangi sivilizatsiya tartibining paydo bo‘lishi; sivilizatsiya ziddiyatlari imkoniyatlarida, avvalo g‘arb va boshqa sivilizatsiyalar o‘rtasida va nihoyat sivilizatsiyalarning kelajagi tahlil qilinadi.

Xantington madaniyat va madaniy identifikatsiyalashning har xil turlarini har bir sivilizatsiyaning asosi deb biladi. Sovuq urushdan keyin paydo bo‘lgan zamonaviy dunyoda ular birdamlikni o‘rnatish va odamlarni farqlashda katta rol o‘ynaydi va nizolarning modellarini aniqlaydi. U shunday xulosaga keldiki, tarixda birinchi marta global siyosat ham ko‘p qutbli, ham polisivilizatsiyada bo‘lib, g‘arblashuvni modernizatsiyadan ajratilgan, chunki g‘arb qadriyatlari va me'yorlarining tarqalishi dunyo sivilizatsiyasining shakllanishiga olib kelmaydi

Sivilizatsiya - bu katta oila va asosiy davlatlar katta oila a'zolari sifatida qarindoshlarini qo‘llab-quvvatlaydi va tartibni ta'minlaydi. Arab va Afrika sivilizatsiyalarida muhim davlatlarning yo‘qligi nizolarni hal qilish va tartib o‘rnatishga salbiy ta'sir qiladi. Asosiy davlat zaifroq, ammo madaniy jihatdan yaqin mamlakatlarni jalb qiladi va konsentrik doiralarni tashkil qiladi. Pravoslav sivilizatsiyasida Xantingtonga ko‘ra, asosiy davlat Rossiya bo‘lib, unga pravoslav Belorussiya, Moldova, Ukraina, Gruziya, Armaniston va Qozog‘iston (ularning 40% rus millatiga mansub) jalb qilingan.

Bolqonda Rossiya pravoslav Bolgariya, Gretsiya, Serbiya va Kipr bilan yaqin aloqada. Ruminiya bilan ozgina yaqin aloqalar mavjud. Sobiq SSSRning musulmon respublikalari (Qirg‘iziston, Tojikiston, O‘zbekiston, Turkmaniston) Rossiyaga qaram bo‘lib qolishi mumkin. Boltiqbo‘yi respublikalarini esa yevropa o‘ziga jalb qiladi va ular Rossiya ta'sirining konsentrik doirasidan chiqib ketishdi.

Kissinjer o‘zining yuksak e'tirofiga sazovor bo‘lgan “Diplomatiya” kitobida Sovuq urush tugaganidan beri geosiyosiy muhitni tahlil qiladi. U liberal demokratiyaning kommunizm ustidan axloqiy g‘alabasi haqida fikrni ilgari surdi. Bu g‘arbgaga siyosiy, mafkuraviy va geosiyosiy muammolarni keltirib chiqardi. U jahon hamjamiyatining keyingi rivojlanishini demokratiya zonasining kengayishi va bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar sonining ko‘payishida ko‘radi. Ammo Kissinjer idealistikdan yiroq, ya'ni. sof axloqiy geosiyosatni V. Uilson yoki

B. Klinton ruhida tushundi. U Sovuq urushdagi g'alaba eyforiyasini yuqtirmagan, ammo haqiqiy "realist" sifatida u kelajak dunyoni AQSh boshchiligidagi "bir qutbli" emas deb biladi. Balki besh yoki oltita qutbli bo'ladi. Bunday dunyoda tartib yuqorida qayd etilgan kuch markazlarining raqobatdosh milliy manfaatlarini muvozanatlash orqali saqlanib qoladi. Shunday qilib, Kissinjer idealistlar va geopolitikadagi realistlar o'rtasidagi bahsni realistlar foydasiga hal qiladi.

Eng taniqli amerikalik geosiyosatchilardan biri - Kolumbiya universiteti professori, Jons Xopkins universitetining H.Nitze nomidagi zamonaviy xalqaro tadqiqotlar maktabining maslahatchisi Zbignev Bjezinski ko'plab siyosiy fanlar va geosiyosiy asarlar muallifidir. U o'zining batafsil geosiyosiy qarashlarini va Sovuq urushdan keyingi dunyo tartibi kontsepsiyasini "Buyuk shaxmat taxtasi" kitobida bayon qildi. Amerika ustunligi va uning geostrategik majburiyatlarini yoritdi. Buyuk shaxmat taxtasi ostida kitobi muallifi yevroosiyo o'yin o'ynaydigan qit'a deb tushunadi, uning g'olibi butun dunyoga hukmronlik qiladi. Bjezinskiyning so'zlariga ko'ra, ushbu o'yin allaqachon o'tkazilgan va g'olib nomi ma'lum - bu AQSh: «Gegemonlik dunyo kabi eski. Biroq, Amerika dunyosining ustunligi uning shakllanishining tezligi, global ko'lami va mavjud bo'lish usullari bilan ham ajralib turadi». Ushbu pozitsiyani muallif rim, xitoy, ingliz va boshqalar kabi imperiyalar tarixiga asoslanib ta'kidlaydi.

Geosiyosiy nuqtai nazardan, Bjezinskiy dunyoning barcha davlatlarini faol geostrategik aktorlarga (Fransiya, Germaniya, Rossiya, Xitoy), geosiyosiy markazlarga - qulay geografik joylashtirilgan, ammo faol bo'lmagan mamlakatlarga (Ukraina, Ozarbayjon, Turkiya, Eron, Janubiy Koreya) bo'lib chiqqani. Ushbu geosiyosiy ierarxiyani Amerika Qo'shma Shtatlari boshqaradi. Bu geosiyosiy maqomdan Amerika geostrategiyasining maqsadlari quyidagicha: dunyodagi ustun mavqeini mustahkamlash; mavjud geosiyosiy status-kvoni mustahkamlab, yangi dunyo tartibini yaratish.

Mashhur olim va siyosatchi (AQShning sobiq davlat kotibi) G. Kissinjer "uzluksiz kamarlar" g'oyalari tayanib, Qo'shma Shtatlarning siyosiy strategiyasi turli xil qirg'oq zonalarini yagona butunlikka birlashtirishga imkon beradi, deb hisoblaydi. Atlantchilar yevroosiyo ustidan, SSSR ustidan to'liq nazoratni qo'lga kiritish uchun yevroosiyo tomon tortishgan "qirg'oq sohalarini" o'z tasarrufiga olishi kerak deydi. Kissinjer doktrinasida Qo'shma Shtatlarga "qamchi va shirinlik" usuli bo'yicha harakat qilish taklif qilingan: Vetnamga - urush, Xitoyga - hamkorlik, Eron Shoh rejimini qo'llab-quvvatlash, Ukraina va Boltiqbo'yi davlatlari millatchilari va boshqalarni qo'llab-quvvatlash. G. Kissinjerning g'oyalari AQSh va NATOning yadroviy tiyilish doktrinasini bilan chambarchas bog'liq edi.

Amerika va NATO yadro qurollarining joylashishi mintaqalarning geografik va geosiyosiy xususiyatlarini hisobga olgan. Atlantika dengiz geosiyosati bo‘lib, ilmiy-texnik taraqqiyot, harbiy sohadagi ilmiy-texnik inqilob bilan bog‘liq yangi g‘oyalarga begona emas edi. Qurollarning yangi turlari – strategik bombardimonchilar (ulardan birinchisi Xirosima va Nagasakiga atom bombalarini tashlagan), qit‘alararo qanotli va boshqa raketalarning paydo bo‘lishi dengizning quruqlikdan ustunligini ko‘rsatdi. Yangi doktrinalar talabi ular geosiyosatning eng muhim ikki elementi (dengiz va quruqlik) o‘rniga nafaqat yadroviy, balki plazma, lazer qurollaridan foydalanishni nazarda tutadigan havo va kosmik makonni hisobga olishlari kerak edi. Ushbu ikkita yangi element aerokratiya va efirkratiya deb ataladi. Geosiyosat asoschilari mutlaqo ahamiyat bermagan ushbu ikki muhitning o‘zlashtirilishi, baribir, talassokratik nazariyalarning kengayishi, ammo undan yuqori darajada bo‘lib chiqdi. Tarix shuni ko‘rsatadiki, Atlantizm g‘oyasi dengiz qonuniga asoslangan barcha muhitlardan jadalroq, tajovuzkor ravishda foydalangan.

Atlantizm (“dengiz”, “talassokratiya” atamallari unga ma’nodoshdir) – Liberal-demokratik qadriyatlarga asoslangan g‘arb geosiyosiy nazariyasi. Harbiy-siyosiy tomondan – AQSH va G‘arbiy Yevropa davlatlarini o‘z ichiga oluvchi NATO a‘zosi bo‘lgan mamlakatlar. Atlantizm tarafdorlarining fikricha, jahonda dengiz davlatlari asosiy rol o‘ynaydi, qit‘alar ichiga ayni shu davlatlardan madaniy turtki borib turadi.

Buyuk Britaniya va AQSHda geosiyosat fan sifatida shakllanayotgan paytdayoq uni tatbiqiy yo‘nalishda rivojlantirishga jiddiy e’tibor berilgan edi. Tadqiqotchilarning fikricha, bu mazkur maktabning asoschilari bo‘lgan Mehen, Makinder, Spaykmen, Kissinjer, Bjezinskiy va boshqalarning ham nazariyotchi, ham amaliyotchi ekanligi bilan bog‘liq edi. Ular faoliyatdagi siyosatchi va strateg bo‘lganlari uchun asosan kundalik geosiyosiy masalalar bilan mashg‘ul bo‘lgan, nazariy va amaliy rejalarni amalga oshirgan. Shuning uchun ham ularning asarlari ilmiy tadqiqotdan ko‘ra ko‘proq geostrategik doktrinaga o‘xshaydi.

Ingliz-amerika geosiyosiy maktablarining yana bir farqli jihati ularning Atlantik (talassokatik) xarakterda ekanligi va Kontinental (tellurokratiya) nazariyalariga qarshi kurash olib borishidadir. Keyinchalik atlantik geosiyosiy nazariyalar AQSH xalqaro siyosatining rasmiy strategiyasiga aylandi. Bu strategiyada hodisalar rivojining ikkita asosiy varianti ko‘rib chiqilgan:

- G‘arbning Sharq bilan ehtimol tutilgan urushdagi imkoniyatlari;
- Yagona Jahon hukumatini bunyod etish (bu yerda bir-biriga zid ikki mafkuraviy qutbning uyg‘unlashuvi, yangi barpo etiladigan jahon hukumatining boshqarilishi masalasi haqida fikr yuritilardi).

Ularning yevropa geostrateglari bilan asosiy nifoqlarining mohiyati ham hodisalar rivojining keyingi bosqichi bilan bog'liq edi. Dunyo hukumatining idora etilishi masalasida AQSH va uning G'arbiy Yevropadagi ittifoqchilarining roli va milliy manfaatlarni aniqlash jiddiy bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Ikkita raqib maktab: amerika atlantistlari (ularning doktrinasi "mondializm geosiyosati", SSSR qulagandan so'ng esa "yangi dunyo tartiboti" nomini olgan edi) bilan Yevropa "kontinentalchilari" (ularga "yangi o'nglar" ham deyishardi) va tatbiqiy geosiyosat tarafdorlari orasida ayni milliy manfaatlarni aniqlash va ularni ta'minlash masalasida qattiq bahslar bo'lib o'tdi.

Mondializm (fransuzcha: monde – jahon) – barcha davlatlar va xalqlarni yagona jahon tuzilmasiga qo'shib yuborish va "Jahon Hukumati"ni bunyod etishdan iborat geosiyosiy mafkura. Bu mafkura irqiy, diniy, etnik, milliy va madaniy chegaralarni yo'q qilishni, korchalonlik faoliyatining transmilliy sub'ektlari tomonidan jahon xo'jalik sistemasini shakllantirishni nazarda tutadi. Jahon inqilobi, "Amerika asri", kapitalizm va sosializmning konvergensiya (qo'shish, yaqinlashish) g'oyalarida o'z aksini topgan.

Mondialistik g'oyalar ko'proq betaraf pozitsiyada turgan turli kasbdagi yevropaliklar, ingliz liberallariga, shuningdek sho'rolarga xos bo'lgan g'oyalaiga ega edi. XIX asr oxiridan boshlab jahon biznes olamidagi yirik shaxslar tomonidan mondialistik ruhdagi tashkilotlar tuzilgani ma'lum. Masalan, ser Sesil Rous tomonidan tuzilgan Davra stoli guruhi a'zolari yagona Dunyo hukumatini tuzish va butun dunyoda to'siqsiz savdo tizimini shakllantirishga hissa qo'shishi shart edi. Ushbu davra stoli doirasida yuritilgan bahs-munozaralarda ko'pincha sotsialistik va liberal - kapitalistik g'oyalar qarishib ketar va kommunistlar ushbu tashkilotdagi yirik moliya kapitali vakillari bilan hamkorlik qilar edi. Ularning barchasini umumsayyoraviy birlashuv utopik g'oyasi bir - biri bilan bog'lab turgan. Rus olimi A.Duginning fikricha, Millatlar Ligasi, BMT va YUNESKO kabi nufuzli xalqaro tashkilotlar ham ana shunday mondialistik ruhdagi tashkilotlar sirasiga kiradi. XX asr davomida bunday mondialistik tashkilotlar ortiqcha shov - shuvlardan qochib, yashirin, sirli tusga ega bo'lib, nomini tez - tez o'zgartirib turgan

Yevropa geosiyosat maktabi. Zamonaviy yevropa geosiyosati maktabi birinchi oltita yevropa davlatlari (Frantsiya, Germaniya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg) (Buyuk Britaniya unga yirik davlatlardan kirmagan) birlashgandan so'ng (1957) milliy maktablar asosida shakllana boshladi. Keyin to'qqizta (1973) unga Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya, so'ngra o'n ikki va nihoyat o'n besh mamlakat qo'shildi. Yangi a'zolari qabul qilish rejalashtirilgan, shuning uchun yevropa ittifoqining tuzilishi hali shakllanmagan. Ushbu sharoitda biz faqat yevropa geosiyosiy maktabining shakllanishi haqida gapirishimiz

mumkin. Garchi g'arbiy yevropa mamlakatlari geosiyosati ikkinchi jahon urushidan so'ng darhol hamkorlik qila boshlagan bo'lsa ham.

Zamonaviy yevropa geosiyosatida ikkita tendentsiya yaqqol ko'rinib turibdi, agar biz ularning ishtirokchilarining siyosiy pozitsiyalariga tayanadigan bo'lsak, ularni chap va markaz-o'ng deb belgilash mumkin. Masalan, Fransiya. Bu yerda ikkita geosiyosiy jurnal nashr etiladi. "Gerodot" ga Iv Lakost boshchilik qiladi, u o'zi chap-marksistik va liberal-markazchi pozitsiyani egallaydi. Boshqa bir jurnal – "Geopolitika" 1982 yilda tashkil etilgan Xalqaro Geosiyosat instituti tomonidan nashr etiladi. Unga prezident Pompiduning sobiq maslahatchisi Mari-Frants Garot rahbarlik qiladi va u markaziy-o'ng tarafdagi Gaulist pozitsiyasini egallaydi.

Yevropaga integratsiya nuqtai nazaridan fikr yuritgan yevropalik geopolitik Manuel Kastellsdir. U Ispaniyada tug'ilgan va universitetni tugatgan. Kastells zamonaviy sivilizatsiya uchun quyidagi tendentsiyalar eng xarakterlidir, deb hisoblaydi: global axborot va texnologik inqilobning o'sishi; yangi ijtimoiy tuzilishga ega bo'lgan axborot jamiyatini shakllantirish; global iqtisodiyotning shakllanishi.

Jahon iqtisodiyoti Kastellsning fikriga ko'ra, birinchi navbatda axborot va moliyaviy oqimlar tizimidir. Oqimlar ushbu tizimning tugunli markazlarida yirik shaharlar va metropolitenlarda to'plangan. An'anaviy, jismoniy joylar makonidan ko'ra muhimroq rol o'ynay boshlagan eng yirik moliyaviy-iqtisodiy markazlar oqimlar maydoni va tugunlar dan iborat global iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi shu tarzda shakllanadi.

Fransuz demografi va geopolitigi Jan-Klod Chenet "Demografiya va strategiya: G'arbning tanazzuli" maqolasida demografiyani siyosiy arifmetikasi yoki "millat taqdiri" deb belgilab, zamonaviy geosiyosatda demografik tarkibiy qismning rolini namoyish etadi. 1700-1995 yillarda Shimoliy va Janubiy Amerika, Sibir va Okeaniya aholisi 22 dan 900 million kishiga ko'paygan.

XX asr A. de Tokvilning bashoratiga muvofiq qadimgi dunyoga periferik mintaqalar: Amerika va Rossiya asriga aylandi. Ularning jahon geosiyosiy maydoniga kirishiga asosan demografik portlash sabab bo'ldi. Qo'shma shtatlar aholisi 1 milliondan (1750) 265 milliongacha (1995) o'sdi. Rossiya aholisi soni 200 yil davomida (1700-1900) 5 baravar ko'payib, 100 million kishiga yetdi. Bundan tashqari, XX asrning boshlarida Rossiyada tug'ilish darajasi dunyodagi eng baland edi. XXI asrga kelib bu o'sish sekinlab aholini kamayishi boshlandi.

Belgiyalik Jan Tiriardning g'oyalari "yangi o'ng" doktrinasidan oldingi qarashlardan tubdan farq qilmadi. 1960-yillardan boshlab u o'zini "Xaushofer" kontseptsiyasining shogirdi va davomchisi deb e'lon qildi. Yosh yevropa harakatining yetakchisiga aylandi. U o'zini "Yevropa imperiyasi"ning yaratuvchisi, yevropalik "milliy Bolshevik" deb bilgan. Uning nazariyasi "katta

bo'shliqlar avtoriteti" qoidasiga asoslangan edi. Uning mohiyati shundan iboratki, davlat yetarli geosiyosiy makonga, katta hududlarga ega bo'lgandagina to'liq rivojlana oladi. Ushbu fikrga asoslanib, Tiriard yevropa davlatlari Qo'shma Shtatlarga qarshi bo'lgan bitta imperiyani yaratmasa, o'z ahamiyatini yo'qotadi degan xulosaga keldi.

Yagona yevropa imperiyasi neytralist, birlashgan, milliy davlat bo'lishi kerak. Oxirgi tushuncha Tiriard va Benua ta'limotlari o'rtasidagi farqning mohiyatini tashkil etadi. XX asr 70-yillarning oxiriga kelib, Tiriard yevropaning ko'lami endi AQShga, atlantika va Mondializm g'oyalariga qarshi turish uchun yetarli emas degan xulosaga kelgan. Yevropa va SSSR o'rtasida ittifoq tuzish kerakligini ta'lidlagan. Shunday qilib, u G'arb - Yevrosiyano bipolyar geosiyosiy dunyosini barpo etdi va g'arb kapitalizmidan ko'ra sovet sotsializmiga ustunlik berdi. Uning loyihasi "Vladivostokdan Dublingacha bo'lgan yevropa sovet imperiyasi" deb nomlangan. Bunday imperiyani yaratish Tiriardning fikriga ko'ra, mavjud yevropa va Osiyo geosiyosiy tuzilmalarini saqlab qolishga imkon beradi, aks holda Sovet Ittifoqi G'arb kuchlarining buzg'unchi ta'siri ostida ichki sabablar, xususan "beshinchi ustun" qulash bilan tahdid qildi. Ushbu bashoratli fikrlar Belovejskaya kelishuvidan deyarli o'n besh yil oldin aytilgan.

XIX asrning oxiridan boshlab g'arbiy yevropada tug'ilishning muttasil pasayishi va aholi o'sishining sekinlashuvi kuzatilgan bo'lsa, XX asrning boshlarida demografik yuksalish uchinchi dunyo mamlakatlarida boshlandi. 1995 yilda yevropa aholisi dunyoning atigi 20 foiziga teng edi va 2030 yilda u 10 foizdan ham kam bo'lishi mumkin. Bu xalqaro munosabatlarga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin emas. Yevropa hukmronligi davri tugaydi, deb xulosa qiladi J.K.Shene. G'arbning pasayishi, deya xulosa qiladi J.K.Shene, o'limga olib kelmaydi. G'arb sivilizatsiyasi salbiy geosiyosiy tendentsiyalarni yengish uchun juda ko'p imkoniyatlarga ega. Ushbu imkoniyatlar orasida u uchta asosiy narsani ajratib ko'rsatdi:

1. Tug'ilish darajasining o'sishi. G'arbiy yevropa davlatlari orasida o'rtayer dengizi mamlakatlaridagi (Italiya, Ispaniya) tug'ilish holati alohida tashvish uyg'otmoqda, unda o'lim tug'ilish darajasidan 2-3 baravar oshadi.

2. Transatlantik va O'rta yer dengizi sohasidagi hamkorlik. Yevropa o'zining kamchiliklarini yevropaga qaraganda raqobatbardosh bo'lgan Atlantika okeanining Amerika tomonidagi tarixiy davomi bilan aloqalarni mustahkamlash orqali qoplashi mumkin. Sivilizatsiyalar kurashida omon qolish uchun ikkinchi imkoniyat, J.K.Shene yaqin sharq va shimoliy Afrika mamlakatlari bilan hamkorlikni chaqiradi.

3. Yangi realistik va ijodiy mafkuraning rivojlanishi. Marksizmning qulashi liberalizmning benuqsonligini anglatmaydi, uning zaif tomonlari ham bor.

J.K.Shene shved yoki nemis jamiyatining modelini yevropa uchun eng maqbul deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra erkinlik va tenglik talablarini maqbul darajada uyg'unlashtiradi. Davlatning haddan tashqari roli (sotsializm) va uning yetarli bo'lmagan roli (liberalizm) o'rtasida zamonaviy yevropa uchun maqbul ijtimoiy tuzilma - sotsial liberalizm mavjud.

Zamonaviy rus geosiyosiy maktabi. Zamonaviy rus geosiyosatida uchta tendentsiya mavjud: 1) radikal huquqiy millatchilik; 2) radikal vatanparvarlik; 3) o'rtacha darajada markazlashgan. Aleksandr Gelyevich Dugin (1962 yilda tug'ilgan) rus geosiyosatining o'ng millatchi yo'nalishiga tegishli. Dugin neoyevrosiyochilik nazariyani rivojlantirishga va neoyevroosiyo harakatini tashkil etishga katta ahamiyat beradi. Neoyevrosiyochilikning ijtimoiy-falsafiy kontsepsiyasining asosida yevropadagi romano-german madaniyati bilan anglo-sakson dunyosining tanqidiga, xususan, Qo'shma Shtatlar tanqidiga bag'ishlangan. Shu bilan birga, g'arb o'zaro hamkorlik qilishga qodir bo'lgan tajovuzkor, ekspansiyistik qarashli "atlantika" (AQSh va Buyuk Britaniya) va neytral kontinental (roman-german) yevropaga bo'linadi. Shuning uchun klassik yevrosiyochilikda tajovuzkor, antievroosiyo g'arbn anglatuvchi "roman-german olami" atamasi neoyevrosiyochilikda qo'llanilmaydi.

Dugin tushunganidek, yevroosiyo harakatining siyosiy platformasi quyidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi:

- 1) har bir fuqaroning va umuman davlatning oliy ma'naviy maqsadga xizmat qilish vazifasi sifatida tushuniladigan mafkura. "Eng yuqori ma'naviy yuksaklik", "g'oyani boshqaruvchisi", ya'ni davlat xarakteriga ega bo'ladigan yagona mafkura yevroosiyochoilik bo'lishi kerak";
- 2) yevroosiyochoining o'ziga xos landshaft sharoitlaridan kelib chiqadigan va o'ziga xos odob-axloqni talab qiluvchi yevroosiyo seleksiyasi, jumladan: jamoaviy javobgarlik, fidoyilik, o'zaro yordam, zohidlik, iroda, chidamlilik, hokimiyatga shubhasiz itoat etish;
- 3) demotiya (g'arb, yunon-ingliz demokratiyasidan farqli o'laroq, boshqa sharoitlarda ustun bo'lgan) normalarni nusxa ko'chirmasligi kerak.

Rossiya geosiyosatining huquqiy-millatchilik yo'nalishining yana bir o'ziga xos namoyandasi Vladimir Volfovich Jirinovskiydir. Taniqli rus siyosatchisi, falsafa fanlari doktori, ichki va tashqi siyosat, tarix va geosiyosat bo'yicha bir qator asarlar muallifi. Kitoblari: "Rossiya taqdiri to'g'risida"(Moskva, 1993), "Janubga so'nggi sakrash" (Moskva, 1994),"Shimoldagi so'nggi arava" (Moskva, 1995), "Oddiy Mondializm" (Moskva, 1998), "Geosiyosat va Rossiya masalasi" (Moskva, 1998). Oxirgi kitobga Jirinovskiyning barcha yirik geosiyosiy asarlari kiritilgan. Ular orasida markaziy o'rin "Geosiyosat to'g'risida eslatmalar". Ushbu asarda nemis, ingliz, amerika maktablarining

asosiy geosiyosiy nazariyalariga umumiy nuqtai nazar berilgan va geosiyosatning uchta asosiy jihatlari bayon qilingan: 1) harbiy-strategik va siyosiy (bu an'anaviy); 2) iqtisodiy, bu orqali Jirinovski birinchi navbatda iqtisodiy xavfsizlikni tushunadi; 3) madaniy va tarixiy, sivilizatsiya ziddiyatlarini talqin qilish. Rossiya dunyoning geosiyosiy yangi tartibotini va mamlakatning geosiyosiy mavqeini aniqlash uchun geosiyosiy tahlilni qo'llashdan manfaatdorligini anglagan ko'rinadi.

O'rtacha geosiyosiy markazchilar qoida tariqasida o'zlarini siyosiy jihatdan qaysidir oqimga joylashtirmaydilar. Ularning o'ng va chap qanot radikallaridan asosiy farqi zamonaviy dunyo va rus voqeliklariga nisbatan mo'tadillik va cheklovda bo'ladilar. Akademik fan vakillari va oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarining aksariyati ushbu yo'nalishga tegishli bo'lishi mumkin.

Masalan, Kamaludin Serajudinovich Gadjiyev - taniqli zamonaviy rus tarixchisi, siyosatshunos va geosiyosatshunos, zamonaviy tarix, xalqaro munosabatlar tarixi va sotsiologiyasi, xalqaro huquq, siyosiy sotsiologiya va siyosiy madaniyat, geosiyosat va globallashuv masalalariga bag'ishlangan ko'plab asarlar muallifidir.

Professor Gadjiyev post-totalitar Rossiyada birinchilardan bo'lib zamonaviy siyosiy haqiqatlarni tahlil qilish uchun geosiyosiy bilimlarga ehtiyoj sezdi. Shuningdek, u geosiyosiy metodologiyani qo'llashga tanqidiy yondashuvni boshlab berdi. Uning pozitsiyasi birinchidan, "eski" geosiyosat, XIX asr geosiyosati parametrlarini anglashdan, ikkinchidan, XIX va XXI asrlar geosiyosatini taqqoslashdan, uchinchidan, dunyoning yetakchi tendentsiyalarini aniqlash va shu asosda bugungi kunda geosiyosiy bilimlar doirasini yaratishdan iborat. K.S. Gadjiyevning xulosasiga ko'ra, "hozirgi paytda dunyo haqiqatlari shu qadar keskin o'zgarib ketdiki, ularni boshqa davr haqiqatlarida ishlab chiqilgan usullar bilan tahlil qilishning iloji yo'q", bu esa tadqiqotning ustuvor yo'nalishlari, usullari, vositalari, tushunchalari va kategoriyalarida ham o'zgarishni talab qilishi ayni haqiqatdir"¹.

2.4. Turkiston hududida vujudga kelgan dastlabki geosiyosiy bilimlar va harakatlar

O'zbekiston hududidagi qadimiy davlatlar. Turkiston atamasi uzoq asrlardan beri Markaziy Osiyo mintaqasining katta bir qismi uchun, aniqrog'i Kaspiy dengizining sharqidan to Oltoy tog'larigacha, Shimoliy Afg'onistondan to Ural tog'larigacha cho'zilgan keng hududning umumiy geografik nomi sifatida qo'llanilib kelgan. Garchi, u turli davrlarda goh kengayib, ushbu hududlardan ham

¹ Гаджиев, К.С. Геополитика: учебник для академического бакалавриата -М. : Издательство Юрайт, 2014. — 466 с

kengroq ma'no kasb etgan, ba'zi davrlarda esa nisbatan torroq hududni anglatgan bo'lsa-da ko'p asrlar davomida asosan mazkur hududda joylashgan turli o'lkalarning mushtarak nomi bo'lib kelgan. Hatto, Turkiston deganda o'rta asrlarga taalluqli ba'zi manbalarda e'tirof etilishicha, mazkur hudud bilan birgalikda Dog'iston va Ozarboyjon hududini ham qamragan hudud tushunilgan.

Turkiston geografik atamasi ilk o'rta asrlardayoq eronliklar tomonidan Eronning shimoli-sharqidagi hududlar uchun «turkiylar o'lkasi» sifatida ishlatila boshlagan. O'z navbatida ushbu atamani qo'shnilari bo'lmish eronliklardan eshitgan arman tarixchi va geograflari ham o'z asarlarida Turkiston atamasini qo'llaganlar. Demak, Turkiston geografik atamasi ilk o'rta asrlardayoq, hozirda Markaziy Osiyo mintaqasining katta bir qismi uchun etnosiyosiy va etno-geografik nom sifatida ishlatilgan. Buni yuqorida imkon qadar ko'rib chiqqan turli tilli manbalardagi ma'lumotlar isbotlab turibdi¹.

«Markaziy Osiyo» atamasi birinchi marta taniqli nemis olimi, geograf Aleksandr fon Humboldt tomonidan 1843 yili Parijda nashr etilgan uch jildli «Markaziy Osiyo. Tog' tizmalarini tadqiq qilish va iqlimlarni taqqoslash» asarida qo'llanilgan edi. Unda olim ichki sug'orish sistemasini va tog' tizmalarini o'rganib, Markaziy Osiyoni alohida, o'ziga xos mintaqa sifatida ajratdi².

Shundan so'ng «Markaziy Osiyo» tushunchasi uzoq vaqt mobaynida, to so'nggi davrgacha geosiyosiy tushuncha sifatida emas, balki asosan tarixiy yoki geografik atama sifatida qo'llanilib kelindi. Boz ustiga, mintaqaning chegaralari ham, uning tarkibi ham aniq emas edi. Hatto uning nomi ham turli tarixiy davrlarda va xalqlarda har xil atalgan. Tarixan olganda, geografik omillar asosiy mezon bo'lib xizmat qilgan. Yunonlar va rimliklar uni «Transaksoniya» - Oxus daryosi (Amudaryo) ortidagi yer deb, xitoylar «G'arbiy o'lka» deb, arablar - «Movarounnahr» yoki ikki daryo oralig'i deb ataganlar. Eron «Turon»dan ajratilgan. Ba'zan mintaqa etnolingvistik asosda «Turkiston» deb atalgan³. Ba'zan esa, u «Ichki Osiyo» (Inner Asia) deb kengaytirilgan tarzda talqin qilingan va unga Mo'g'uliston, G'arbiy Xitoy, Shimoliy Hindiston, Pokiston va Rossiya Sibirining janubiy qismi kiritilgan. Har qalay, YuNESKO tomonidan nashr etilgan «Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixi» kitobida mintaqa xuddi shunday ko'rinishga ega⁴. Ba'zan aksincha, sobiq SSSRda bo'lganidek, mintaqa doirasi atigi to'rt respublika - Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonni o'z ichiga olgan «O'rta Osiyo» tushunchasiga qadar toraytirildi.

¹ Бобоёров Ф. Илк ўрта аср манбаларида Туркистон атамаси. Интернет ресурс <https://shosh.uz/ilk-orta-asr-manbalarida-turkiston-atamasi> (мурожат санаси 04.02.2021)

² Humboldt, A. de. Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie compare. - Paris, 1843.

³ Сафоев С. Марказий осиедаги геосиёсат. Тошкент. Publication was implemented under the UNESCO Participation Programme Request- 2005,11-бет.

⁴ History of civilizations of Central Asia. - UNESCO Publishing, Paris, 1996.

Geosiyosat nazariyasidan bahs etib geografik determinizmga to'xtalishimizning boisi geosiyosatning nazariy manbalari, prinsiplari yoki kategoriyalari nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham deterministik shukuh bilan hamnafas. Geografik determinizm geosiyosat nazariyasining muhim bir manbasidir. Shuningdek, u dunyoni bilishga nisbatan insoniyat tafakkurining qadimiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Tarix va insoniyat turmush tarziga geografik muhitning ta'sir etishi borasidagi g'oyalarning shakllanishi qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto» da zardushtiylikning Vatani – Aryanem Voychax (Xorazm), Bahdi (Baqtriya), Mouru (Marg'iyona), Gava (Sug'diyona) shaharlari nomma - nom zikr etilgan va ularning geografik joylashuvi haqida qimmatli mulohazalar berilgan. Agar zardushtiylik dinining eramizdan oldingi VIII - VII asrlarda Markaziy Osiyo hududida yuzaga kelganligini e'tiborga olsak, bizning ajdodlarimiz ham o'zlarining turmushlarida geografik determinizm elementlariga alohida munosabatda bo'lganligiga amin bo'lamiz.

Yozma manbalarda guvohlik berilishicha, miloddan avvalgi VIII - VI asrlarda O'zbekiston hududida so'g'diyalar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, sak va massaget elatlari yashashgan. Zarafshon va Qashqadaryo vohasida dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi ko'plab aholi istiqomat qilgan. Yozma manbalarda bu hudud So'g'diyona deb atalgan. Amudaryoning quyi oqimida yashagan o'troq dehqon elatlari xorazmliklar bo'lgan. Baqtriyaliklarning yurti Surxon vodiysi, Afg'onistonning Shimoliy, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan. Xorazm, So'g'diyona va Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti o'sha vaqtda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik edi. Agar ushbu davlatlarning joylashgan o'rniga e'tibor beradigan bo'lsak barchasida geografik omillar birlamchi asos talab etgan: daryo bo'ylarida, jilg'alar bo'ylab, tog'oldi vohalarida va shu kabilar.

Miloddan avvalgi VII asrda tashkil topgan Qadimgi Baqtriya davlati Markaziy Osiyo hududida Qadimgi davlatlardan biri sanaladi. Marg'iyona, So'g'diyona Baqtriyaning siyosiy va madaniy ta'sirida bo'lgan. Shuning uchun u qadimda bir - biriga qarindosh bo'lgan elatlarning davlat birlashmasi deyilgan. Miloddan avvalgi VII - VI asrlarda Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vohalari va O'zbekistonga chegaradosh viloyatlar Qadimgi Baqtriya davlati ta'sirida bo'lgan. Qiziltepa, Uzunqir, Yerqo'rg'on va Afrosiyob o'rnida Baqtriya va So'g'dning markaziy shaharlari joylashgan. Bu shaharlar O'zbekiston hududida eng qadimgilari bo'lib, ularning yoshi 2700 yildan kam emas.

Yana bir qadimiy davlat Xorazm hududida tashkil topgan. Bu davlat Xorazmdan tashqarida bo'lgan yerlarni ham birlashtirgan. Qadimgi Xorazm markazlaridan biri Ko'zaliqir shahri bo'lgan. U qalin va mustahkam mudofaa

devorlari bilan o'ralgan. Uning dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan aholisi turli xil uy - qo'rg'onlarda va qishloqlarda yashagan. Qadimgi Xorazmda hunarmandchilik, binokorlik va savdo - sotiq yuksak darajada rivojlangan.

Mahalliy kulolchilik, qurolsozlik, zargarlik buyumlarining dovrug'i o'zga yurtlarga ham tarqalgan edi. Shaharlarda savdo - sotiq rivojlangan. Xorazmliklar mohir quruvchi, hunarmand va dehqon bo'lganlar. Shunday qilib, miloddan avvalgi IX - VIII asrlarda O'zbekiston hududida ilk temir asriga o'tish boshlangan. Miloddan avvalgi VII - VI asrlarda bu yerda qadimgi yirik davlatlar mavjud bo'lgan. Shaharlarda hunarmandchilik, savdo taraqqiy etgan. Qadimgi Sharq mamlakatlari bilan madaniy aloqalar o'rnatilgan. Qadimgi davrda O'zbekiston hududida davlatchilik taraqqiyoti mahalliy aholining yuqori darajada rivojlangan ziroatchiligiga asoslangan edi.

Miloddan avvalgi VI asr o'rtalarida Qadimgi Fors shohlari sulolasidan bo'lgan Ahamoniylar tarkibiga jahonning barcha yirik mamlakatlari va shaharlari kirgan imperiya barpo etishga kirishadi. Kir II Markaziy Osiyoni bosib olishga harakat qilgan ilk fors hukmdori hisoblanadi. Old Osiyodan boshlangan ulkan saltanatni boshqarishda ular satraplik tizimi joriy qilishadi. Markaziy Osiyo esa o'z navbatida uchta satraplikka bo'linadi. Keyinchalik bu hududda Makedoniyalik Aleksandr o'z hukmronligini o'rnatadi. Bu intilishlardan maqsad shuki Markaziy Osiyo, Old Osiyo, Shimoliy Afrika, Yunon - Rimni Sharqdagi Xitoy va Hind bilan bog'lagan.

Buyuk Ipak yo'li va Sharq va G'arb munosabatlari. Miloddan avvalgi II asrdan milodiy XVI asrga qadar Sharq bilan G'arb xalqlari o'rtasidagi tarixiy - madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida Markaziy Osiyo hududi bo'ylab o'tgan Buyuk Ipak yo'li muhim o'rin tutgan. Buyuk Ipak yo'li 12 km uzunlikda bo'lgan. Sariq dengiz sohillaridan boshlanib Sharqiy Turkiston, Markaziy Osiyo, Eron, Mesopatamiya, Old Osiyo orqali o'tib O'rtayer dengizi sohillariga qadar davom etgan. Sian, Dunxuan, Yorkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Tabriz, Damashq kabi bir qator shaharlarni o'zaro bog'lagan. Buyuk Ipak yo'li Sharq va G'arb xalqlarining keng miqyosdagi madaniy aloqalari va savdo ayirboshlashi yuksalishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tarix o'zaro hamkorlik va madaniyatlar boyitilishi tarixi bo'lib, tinchlik va taraqqiyot asosini tashkil etgan.

Buyuk ipak yo'li atamasi qadimda ishlatilmagan. Buyuk ipak yo'lini tarixiy, geografik va madaniy jihatlarini ilmiy o'rganish amalda ko'plab mamlakat olimlari tomonidan XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Uni tadqiq etishga G'arbiy Yevropa, Rossiya va Yaponiya olimlari salmoqli hissa qo'shdilar. Xususan, Yaponiyada «Buyuk ipak yo'li entsiklopediyasi» nashr qilindi. 1877 yil mashhur nemis olimi Karl Rixtgofen o'zining «Xitoy» nomli yirik ilmiy asarida ulkan

Yevroosiyo materiganing turli qismlarini bog'lovchi yo'llar tizimini «Ipak yo'li» deb atagan, keyinchalik «Buyuk ipak yo'li» atamasi qabul qilingan.

Markaziy Osiyo xalqlari Buyuk Ipak yo'li tufayli Sharq va G'arb mamlakatlari iqtisodiyoti va madaniyati bilan oshno bo'lganlar. G'arb mamlakatlari xalqlari esa Markaziy Osiyo xalqlarining yuqori darajada rivojlangan madaniyatini o'zlari uchun kashf qildilar. Markaziy Osiyo hududlarida antik davrdan boshlab, rivojlanish jarayonlari Buyuk ipak yo'li bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, mil. avv. II asrdan boshlab Xitoy va O'rta Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari bilan savdo va madaniy aloqalar rivojlanib bordi. Farg'ona, So'g'd va Baqtriyaga ipakchilik kirib keldi. Karvon yo'li rivojlanib borgan sari savdo-sotiq va madaniy aloqalar rivojlanib bordi. Kushonlar va eftalitlar davriga kelib (I-VI asrlar), O'rta Osiyo orqali o'tuvchi Ipak yo'li tarmoqlari nazoratini mahalliy so'g'diy aholi qo'lga oladilar. Qo'shni davlatlar ham Ipak yo'lidan manfaatdor bo'lganligi sababli ilk o'rta asrlarda Eron va Vizantiya hukmdorlari so'g'diylar bilan qonli kurashlar olib bordilar.

Milodning boshlarida qadimgi dunyoning ilg'or madaniyatli davlatlari asosan to'rttaga: Rim, Parfiya, Xitoy va Kushon davlatlariga bo'linar edi. o'arbda Britan orollaridan sharqda Tinch okeani sohillarigacha cho'zilgan bu zabardast saltanatlar insoniyat tarixida birinchi bo'lib «Buyuk ipak yo'li» deb nomlanuvchi yo'l bilan bog'landilar. Ipak yo'li rivojlanib borgan sari podsholarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alar in'om etishlari an'anaga aylandi. Savdo-sotiq misli ko'rilmagan darajada rivojlanib bordi. Shuningdek, Sharq bilan o'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. Davlatlar rivojlanishidagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Buyuk ipak yo'li bo'ylab ko'plab karvonsaroylar, shaharlar barpo etildi. Bu yo'ldan borayotgan savdogarlar ko'pincha yo'lning oxirigacha bormas edilar. O'rta Osiyo viloyatlari bu yo'lning o'rtasida joylashganligi sababli savdogarlar Xorazm, Samarqand, Termiz va boshqa hududlarda o'z mollarini sotib, mahalliy mahsulotlarni xarid qilar edilar. O'rta asrlar O'rta Osiyo bozorlarida chetdan keltirilgan ko'plab mahsulotlar mavjud ediki, hozirgi kunda ipak yo'li ustidagi ko'hna shaharlar va manzilgohlardagi arxeologik qazishmalar natijasida topilayotgan topilmalar fikrimizning dalilidir.

Mil. avv. II asrda paydo bo'lib, milodning XVI asriga qadar faoliyat ko'rsatgan Buyuk ipak yo'li shu davr ichida Sharq va o'arb xalqlarining keng miqyosidagi o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalari tarixida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yo'l orqali aloqalar qilgan qadimgi xalqlarning o'zaro hamkorlik, almashinuv va madaniyatla-rining boyib borishi, tinchlik va taraqqiyot uchun asos bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston hududlari bu yo'lning chorrahasida joylashgan

bo'lib, bu yerga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va me'morlar tashrif buyurgan-lar.

YuNESKO tomonidan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining ishlab chiqilishi Yevrosiyodagi 30 dan ortiq yetakchi davlatlarning 2000 yilga qadar ilmiy-madaniy faoliyati uchun yo'nalish bo'ldi. Respublikamiz hududlarida ham ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Buning natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi, qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy va ma'naviy boyligimiz hamda an'analarimiz o'rganildi. Juda ko'pchilik tadqiqotchilar ishtirok etayotgan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining asosiy vazifasi Sharq va o'arb xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatgan hamda rivojlantirgan bu yo'lni xalqlarning birodarlik, o'zaro hamkorlik va samimiy muloqot yo'liga aylantirishdan iboratdir. Kushon davlati haqida shuni aloxida takidlash joizki, davlat bir nechi hududlar va ko'plab qadimgi xalqlarni birlashtirgan. Uning tarkibida Markaziy Osiyo, Xuroson va Hindning ma'lum bir qismi birlashtirilgan edi. Ular orasida o'zbek xalqi ajdodlari ham kushon madaniyati yuksalishiga o'z xissasini qo'shgan. Kushon davlati IV asrlarga kelib og'ir ichki va tashqi kurashlar iskanjasida qoldi va asosiy hududlaridan ajraldi. Bu vaqtda uning hududlari qisman Shimoliy Hindistondagina saqlanib qoldi.

Qadimgi davlatlar. O'zbekistonda qadimgi mahalliy davlatchilik tarixi Qang', Dovon, Xorazm davlatlari rivoji bilan uzviy bog'langan. Qang' davlati miloddan avvalgi III asrning boshlarida paydo bo'ldi. Uning dastlabki davrlardagi hududlari Toshkent vohasidan iborat bo'lgan. Qang' davlatining tashkil topishi asosiy sabablaridan biri tashqi harbiy hujumlardan himoyalaniish zaruriyati bo'lgan. Miloddan avvalgi 329 - yilda Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Bekobod va Xo'jand oralig'ida Sirdaryodan kechib o'tib, bosqinchilik qilganda mahalliy aholi unga qarshi qattiq qarshilik ko'rsatgan. Bundan natija chiqara olmagan Aleksandr ortga qaytishga va Xo'jand yaqinida Aleksandriya Esxata shahriga asos soladi. Miloddan avvalgi II va milodiy I asrda Qang' davlatining hududi kengayib, Toshkent vohasi, O'rta Sirdaryo yerlari, Talas vodiysi va Chudaryolarining quyi oqimidagi yerlarni o'z tarkibiga kiritadi. Qang' davlatining ikkita poytaxti bo'lib, biri Qang'diz (Oqqo'rg'on) va ikkinchisi O'tror bo'lgan.

Qang' davlati aholisi tarkibini asosan dehqonlar va chorvadorlar tashkil etadi. O'troq aholi shaharlarda va vodiylarda yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va sado bilan mashg'ul bo'lgan. Dasht tumanlarida esa chorvachilik rivojlangan. Miloddan avvalgi II sarda qang' qabilalari eng qudratli davlat birlashmasiga aylandi, uning hukmdorlari o'z nomlaridan tangalar zarb qildiradi. Qang' davlatining iqtisodiy taraqqiyotiga Buyuk Ipak yo'lining davlat hududlaridan o'tgan shimoliy tarmog'i vatta ta'sir o'tkazdi.

Shi - szi solnomasiga ko'ra, Qang'uy dastlab kuchsizgina davlat bo'lgan paytda, Hukmdor oqsoqollar orasidan tanlangan va u oqsoqollarning birlashgan qo'shinlariga tayangan. Ko'chmanchilarda har bir oila boshlig'i jangchi hisoblangan. Shuning uchun Qanguy qo'shinlarining soni ulardagi oilalar soniga teng bo'lgan. Qang'uy qudratli davlatga aylangan vaqtda 120 ming qo'shinga (demak, shuncha oilaga ham) ega bo'lgan. O'sha paytda aholisi taxminan 600000 kishidan iborat bo'lgan. Xitoy elchilari o'z hukmdorlariga qang'uylar haqida —mag'rur, qo'rsll - deb ma'lumot berganlar. Bu davlatning siyosiy tarixi haqida ma'lumotlar asosan Xitoy manbalarida uchraydi. Jumladan, Xitoy qo'mondoni Li Guan - li qo'shinlari mil. avv. 101 y. Dovonga bostirib kirganida qanguy dovonliklarni qo'llab quvvatlagan. Solnomalar Qang'uyni ko'chmanchilar davlati deb atasalarda, unda shaharlar bo'lganligi haqida ham ma'lumot beradilar. Xalqi —Tuproqdan qilingan devor ichida yashaydigan Yansay shaharlari shular jumlasidandir. Qanguy poytaxtini juda qadim zamonlarda Qangxa joylashgan Sirdaryo deltasi hududida deb hisoblaydilar. Manbalarda ko'rsatilgan jug'rofiy o'rinlarga uncha to'g'ri kelmasada mamlakat poytaxti bo'lgan Bityan shahri Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumani o'rnida bo'lgan degan fikrlar mavjud.

Qanguy davlati bir - biriga teng bo'lgan o'troq - xo'jalik hududlaridan iborat beshta kichik hokimiyatni o'z ichiga olgan. Ular Qang'uy ittifoqi ishtirokchilariga qaram bo'lgan Suse, Fumu, Yuni, Gi, Yuegyan hududlaridan iboratdir. A.N.Bernshtamning fikricha Yuni-Toshkent vohasida, Suse —Sirdaryo va Arisning o'rta oqimida, Fumu - Yangiqo'rg'on atroflari, Gi - Sirdaryo etaklarida, Yuegyan esa - Xorazmda joylashgan. Bu ittifoqning umumiy chegaralari Xorazm, Shosh, Sug'd viloyatlari bilan bir qatorda Sirdaryo etaklari va Orol dengizi shimolidagi hududlarni o'zida birlashtirgan. Shuning uchun ham o'lkaning janubida joylashgan boshqa davlatlar (jumladan, Parfiya, Kushon va b.)dan farqli o'laroq Qang'uy davlatida ko'chmanchilar davlatiga xos belgilar saqlanib qolgan.

O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi bo'yicha kam o'rganilgan masalalardan biri Dovon davlati tarixidir. Xitoy manbalarida Dovon nomi bilan atalgan davlat boshqa manbalarda Parkana nomi bilan yuritilgan. Dovon davlati taxminan miloddan avvalgi III asrda paydo bo'lgan. Manbalarga ko'ra, Farg'ona - Dovon davlatida 300 ming aholi yashagan katta - kichik shaharlar mavjud bo'lgan. Shaharlar orasida Ershi shaxri aloxida ahamiyatga ega bo'lgan va davlat poytaxti xisoblangan.

Miloddan avvalgi 104-101 chi yillarda Xitoy qo'shinlari jang qilib, Ershini bosib olgan vaqtda davonliklarga Qang' davlati qo'shinlari yordamga yetib keldi va ikki o'rtada tuzilgan sulx shartnomasiga ko'ra, xitoyliklar Dovon davlati hududidan chiqib ketdilar. Farg'ona vodiysi hududlaridan qadimgi davrga oid ko'plab uy - qo'rg'onlar, qishloqlar, shaharlar xarobalari topib o'rganilgan. Dovon

davlatining aholisi asosan dehqonchilik, savdo - sotiq bilan shug'ullangan. Dovon dehqonlari arpa, sholi, bug'doy va beda yetishtirishda mashhur bo'lganlar.

Farg'ona - Dovon davlatining o'ziga xos boyliklaridan biri uning —samoviy otlari bo'lgan. Manbalarga ko'ra Xitoy imperatorlarining dovonga bosqinchilik uyushtirishlarining asosiy sabablaridan biri ham ana shu —samoviy otlarni qo'lga kiritish bo'lgan. Dovon davlati Xitoy, Xindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan olib boriladigan xalqaro savdoda muxim o'rin egallaganlar. Dovon davlati milodiy II asrgacha mavjud bo'lgan. Miloddan avvalgi IV-II asrlarda Qadimgi Xorazm mustaqil davlat bo'lib, Aleksandr, Salavkiylar, Yunon - Baqtriya davlatlari tarkibiga kirmagan. Kirmasligining sabablaridan yana biri u Qizilqum va Qoraqum sahrolari o'rtasida joylashganligi bo'lib unga harbiy yurish qilishning murakkabligi bilan belgilanadi. Bunday siyosiy qulaylik Xorazmda o'ziga xos mahalliy davlatchilik tizimiga ega bo'lgan davlatning shakllanishida maxsus omil bo'ldi. Aleksandr Markaziy Osiyoning janubiy hududlarida hukmronlik qilgan vaqtda Xorazmda Farasman ismli odam podsholik qilgan. Yunon tarixchisi Arrian Farasmaning Aleksandr bilan bitimi tuzilganligi haqida ma'lumot qoldiradi. Xorazmdan topib o'rganilgan qadimgi shahar xarobalaridagi xususiyatlar bu yerda mustahkam davlatchilik tizimi barpo qilinganligidan dalolat beradi. Shunday shaharlardan biri Jonbosqal'adir. Bu shahar tuzilishiga ko'ra to'g'ri burchakli bo'lib ikki qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan va devorlarda shinaklar mavjud bo'lgan. Jonbosqal'a ikki qismdan iborat bo'lib, bir qismida —olov uylaril - ibodatxonalar, ikkinchisida aholi turar joylari bo'lgan. Qo'yqirilganqal'a shaxri xarobalari boshqa shaharlardan farqli o'laroq asosiy inshooti aylana shaklida bo'lib, inshootning markazidagi bino ikki qavatli bo'lgan va shu binoning o'zi ayni vaqtda rasadxona vazifasini bajargan

Tuproqqal'a shahri to'g'ri burchakli mudofa devorlari bilan o'rab olingan bo'lib, devorlar ham g'ishtdan ishlangan unda shinaklar bilan birga minorlar ham bo'lgan. Tuproqqal'a Xorazm hukmdorlari qarorgoxi vazifasini bajargan. Bu yerdan Xorazm davlati shoxlari boshqaruviga oid bir qancha moddiy manbalar hamda hukmdorlarning arxivlari xujjatlaridan na'munalar ham topilgan. Xorazm davlati xo'jalik hayotida dehqonchilik va hunarmandchilik asosiy o'rin egallagan. Milodning dastlabki asrlaridayoq bu yerda mis tangalar zarb qilingan. Shuningdek Xorazmdan O'rta Osiyodagi eng qadimgi yozuv namunalari ham topilgan bo'lib, ular miloddan avvalgi 5 – 4 asrlarga oid oromiy yozuvlari asosida shakllangan Qang', Davon va Xorazm davlatlarida mavjud davlatchilik tizimi, xo'jalik hayotining taraqqiy etib borishi keyingi davrlarda O'zbekistonda yuzaga kelgan davlatlarning yuksalishiga ham o'z ta'sirini o'tgazgan va ularning keyingi bosqichlarga ko'tarishida muhim omillardan bo'lgan.

O'rta asr mutafakkilari qarashlarida tabiat - jamiyat masalalari.

Arab xalifaligida VIII asr oxiri IX asr boshlarida xalifalikning qator shaharlarida ilm - fan, madaniyat kuchayib bordi, madaniy aloqalar avj oldi. Qadimgi Yunonistonning mashhur olimlari Aristotel, Aflotun, Gippokrat, Arximed, Yevklid kabilarning merosi keng o'rganildi. Xalifalikning turli o'lkalaridan taniqli olimlar Bog'dodga keldilar, bu yerda IX asr boshida «Dor ul xikma» - Donolik uyi - ilm markazi tashkil topdi, unda turli ilmlar – falakiyot, riyoziyot, tibbiyot, tarixshunoslik, geografiya, kimyo, falsafa kabi fanlar bo'yicha tadqiqotlar keng yo'lga qo'yildi. Arab xalifaligida ijtimoiy taraqqiyotning turli darajasida bo'lgan ko'pgina xalq va qabilalar birlashgan edi. Unga Suriya, Misr, Xuroson, Movarounnahr kabi ming yillik madaniy merosga ega bo'lgan xalqlar ham kirgandi. IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoning taraqqiy etishi empirik bilimlarni rivojlantirishga ehtiyoj tug'dirdi va shunga muvofiq Markaziy Osiyoning ilg'or kishilari matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot fanlarini chuqur o'rgandilar. Bu davrning o'z mazmuni, salmog'i, ahamiyati jixatidan Markaziy Osiyo Uyg'onish davri ham deyiladi. Uyg'onish davri madaniyatining o'ziga xos tomonlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat edi.

1. Dunyoviy ma'rifatga intilish, bu yo'lda o'tmish va qo'shni mamlakatlarning madaniyati yutuqlaridan keng foydalanish, ayniqsa tabiiy - falsafiy, ijtimoiy ilmlarni rivojlantirish.

2. Tabiatga qiziqish, tabiatshunoslik ilmlarining rivoji, ratsionalizm, aql kuchiga ishonishdan, asosiy e'tiborni haqiqatni topishga qaratilgan fanlarga berish, haqiqatni inson tasavvuri, ilmining asosi deb hisoblash.

3. Insonni ulug'lash, uning aqliy, tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlarini asoslash, insonparvarlik, yuqori ahloqiy marosimlar va qoidalarni takomillashtirish, komil insonni tarbiyalashni maqsad qilib qo'yish.

4. Universallik - qomusiylik, barcha narsa bilan qiziqish bu davr madaniyatining muxim tomonlaridan biri edi.

Shu davrda ilg'or falsafiy fikrlar rivojlanishida Ibn Zakariy ar-Roziy, Al Kindi, Muhammad Muso al - Xorazmiy, Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Xayyom, Ahmad ibn Abdulloh Marvaziy, Abu Abdulloh al - Xorazmiy Mafotix, Qoshg'ariy, Yusuf xos Xojib, Mirzo Ulug'bek, Navoiy kabi mashhur mutafakkirlarning roli kattadir. Uyg'onish davri falsafasi tabiiy - ilmiy fanlar rivoji bilan uzviy bog'lanib ketgan. Chunki tabiatdagi xodisalar, inson organizmining xolatidagi o'zgarishlar sabablarini o'rganish jarayonida ijtimoiy fikrda o'rnashib qolgan olamga aqidaviy - diniy qarashlarga putur yetib, olamning ilmiy manzarasi haqidagi tasavvurlar ijtimoiy ongda muqim o'rin egallay boshladi.

Bu davrdagi jahonga mashhur olimlardan biri Muhammad ibn Muso al - Xorazmiy bo'lib, uning matematika, astronomiya, jo'g'rofiya, tabobat, tarixshunoslik sohasidagi nodir asarlari falsafiy fikrlar rivojiga ham katta hissa bo'lib qo'shildi. Olimning eng mashhur asarlari: «Al - jabr va - l muqobala», «Kitob surat al arz», «Yer surati», «Astronomik jadvallar», «Quyosh soati to'g'risida risola», «Hind hisobi haqida risola», «Usturlab qurish haqida kitob», «Zij», «Astronomik jadval», «Musiqqa bo'yicha risola», «Tarix bo'yicha risola» kabi asarlari uning ilmiy tafakkuri benixoya kengligi, qomusiy alloma ekanligi, nafaqat o'z davrining, balki hamma zamonlarning eng buyuk qomusiy olimi ekanligidan dalolat berib turibdi.

Sharqda va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli xissa qo'shgan buyuk allomalardan yana biri Ahmad al - Farg'oniylidir. Farg'oniyning asosan oltita kitobi butun dunyoga ma'lum va mashxur: «Kitob fi usul ilm an - nujum», ya'ni «Astronomiya ilmining usullari haqidagi kitob»; «Al - Farg'oniylar jadvallari»; «Oy Yerning ustida va ostida bo'lganida vaqtni aniqlash risolasi»; «Usturlab bilan amal qilish haqidagi kitob»; «Yetti iqlim hisobi»; «Usturlab yasash haqidagi kitob». Uning ushbu asarlarida koinot xaritasi tuzilgan, Yer va fazoviy sayyoralar hajmi, iqlimlar, jo'g'rofiy kengliklar to'g'risida kuzatuvlar orqali asoslangan yangi ma'lumotlar berilgan, ilm - fanning yangi yo'nalishlariga asos solingan. Qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni umumlashtirish, tadqiqotda xissiy va aqliy mushohada mushtarakligi allomaga xos xususiyatlar sifatida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning muhim omillari bo'lib keldi.

Abu Nasr Muhammad Forobiy Sirdaryo bo'yidagi Forob qishlogida tug'ilib, o'z Vatanida va so'ngra Bog'dod va Damashqda bilim oldi. U Markaziy Osiyo xalqlari va butun sharqning mashhur faylasufi va olimlaridan biri edi. Forobiy yirik faylasuf, tilshunos, mantiqshunos, matematik, astronom, ximik, medik, psixolog, musiqqa san'atining yirik nazariyotchisi, grek madaniyati, fani va falsafasini egallagan edi. Forobiy eng yirik Aristotelshunos, uning falsafasi, tabiiy - ilmiy nazariyasi va asoslarini chuqur bilgan faylasuf edi. Shuning uchun Forobiyni hayotligidayoq «Al muallim as - soniy» (2 - ustoz), ya'ni 2 - Aristotel deb faxriy nom bilan atagan edilar. Forobiy Aristotel asarlarini arab tiliga tarjima qilib, unga sharxlar yozadi, shu bilan birga 160 dan ortiq nodir asarlar yaratdi. Forobiy «Falsafani o'rganishda nimalarni bilish kerak?», «Falsafiy savollar va ularga javoblar», «She'r san'ati», «Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari haqida», «Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida», «Musiqqa haqida so'z», «Ohanglar tasnifi haqida kitob», «Masalalar bulog'i», «Aql to'g'risida», «Inson a'zolari haqida risola», «Fozil shahar aholisining qarashlari», «Davlat haqida risola» kabi qimmatli asarlarini bizga meros qilib qoldirdi. Inson aqli tafakkur yordamida tabiatni, borliqni, materiyani, ijtimoiy xodisa va jarayonlar moxiyatini, ma'nosini

biladi. Forobiy o'zining ijtimoiy qarashlarida insoniyat jamiyati vujudga kelishi va rivojlanishining muayyan tabiiy sabablarini, axloqning shakllanishini, inson va jamiyatning o'zaro munosabatini, insoniylik, adolat, yetuk jamoa, komil inson kabi masalalarni nazariy jihatdan asoslashga harakat qiladi.

O'rta asr buyuk olimlaridan biri, ensiklopedist olim, geograf, geolog, astronom, matematik, filosof, tilshunos, etnograf, tabib Muhammad Ibn Ahmad Abu Rayxon Beruniy 973 - yil 4 - oktabrda qadimgi Xorazmning markaziy shahri Qiyotda tug'ildi. Beruniy o'z umri davomida 150 dan ortiq asar yaratdi. Shulardan eng mashhurlari «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Ma'sud qonuni», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Saydana»dir. Beruniy o'z davrida tajribaviy bilimlarni puxta egallagan olimlardan bo'lib, bu uning tabiiy - ilmiy va falsafiy qarashlarining muayyan tomonlarini aniqlovchi muhim omillardan hisoblanadi.

Umuman, Beruniyning tabiiy - ilmiy merosi, aniq fanlar bo'yicha ko'targan muammolari o'z davrida olamning umumiy manzarasini yaratishda, ya'ni falsafiy dunyoqarash shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Beruniy o'z astronomik jadvalida olamning markazi Yer emas, balki quyoshdir, hamma planetalar, shu jumladan Yer ham quyosh atrofida aylanadi, degan geliotsentrik gipotezani olg'a surdi. Beruniyning bu ilmiy xulosasi 500 yildan keyin ulug' astronom Kopernikning geliotsentrik sistemasida ilmiy asosda tasdiqlandi. Beruniy Abu Ali ibn Sino bilan qilgan munozarasida koinotdagi planetalar, shu jumladan Yer ham o'zaro tortishish kuchiga ega, degan xulosaga keladi. Uning bu ilmiy taxmini XVIII asr boshida ingliz olimi Nyuton kashf etgan butun dunyo tortilish qonuni bilan ilmiy jixatdan asoslandi.

Firdavsiyning Shohnoma dostonini yozishdan maqsadi fors zaminidan arab tilini siqib chiqarish bo'lgan. Buni Fitrat o'z maqolasida keltirib o'tgan. Fors tilining bu silkinishi Eron shoiri Firdavsiyning arabchalikka qarshi qaynag'an, qizig'on eronli bir millatchi edi. O'ttiz yil tirishdi, dongli «Shohnoma» kitobini yozib chiqardi. «Shohnoma» yozib chiqaruvdan Firdavsiyning ikkita tilagi bor edi: Eron ulusining arabdan sovutib, eronli tuyg'usini bermak va arab tilini Erondan surib chiqarmoq. Yana shuning uchundirki, Eronda arabcha hokim bo'lg'onir zamonda yozilg'on «Shohnoma»da arabcha so'zlar yo'q darajada ozdir. Firdavsiy bu ikki tilakni bilib, onglab, ishga kirishganini bildirmakchi o'lib, yozadirkim: Bas, ranj burdam soli si, Amam zinda kardam ba dini forsiy — demishdir. Turkchasi: Bu o'ttiz yil ichida ko'p emkardim (azob chekmoq), Eronni forsicha yozganim shu kitob ila turgizdim, demakdir. Forsi ishda shunday qilib yoqasini qutqormish. Lekin, bizning baxtsiz turkchamiz bir Firdavsiy yetishtira olmamish.

Alisher Navoiyning Saddi Iskandariy" dostoni dunyodagi buyuk siymolardan biri, uch sohibqironning eng mashhuri jahongir Iskandarga

bag'ishlangan bo'lib, "Xamsa"ning yakunlovchi dostonidir. Sharqda u Iskandar Zulqarnayn (ikki shoxli yoki kun chiqish va kun botish hukmdori) nomi bilan mashhur. Dastlab Iskandar mavzusi Firdavsiyning "Shohnoma" dostonida qalamga olingan. Keyinroq Nizomiy Ganjaviy u haqda maxsus "Iskandarnoma" degan doston yozadi. Xusrav Dehlaviy bu dostonga javob tarzida "Oyinayi Iskandariy" asarini yozgan bo'lsa, Abdurahmon Jomiy o'z dostonini "Xiradnomayi Iskandariy" deb ataydi. Alisher Navoiy esa bu mavzuni turkiy tilda qayta ishlab, o'z asariga "Saddi Iskandariy" ("Iskandar devori") deb nom beradi. "Saddi Iskandariy" "Xamsa"dagi eng yirik doston bo'lib, 89 bob va 7215 baytdan tashkil topgan. Dostonning muqaddimasi 14 bobni o'z ichiga oladi

Insoniyat Abu Ali ibn Sinoni jahon fani va Uyg'onish davri madaniyatining yirik arboblardan biri sifatida biladi va e'zozlaydi. Ibn Sino 400 dan ortiq asarlar yozdi. Uning yozgan asarlari ilm-fanning barcha sohalariga taalluqlidir. Shundan 242 tasi bizgacha yetib kelgan. Alloma asarlaridan 80 tasi falsafa, iloxiyot, tasavvufga, 43 tasi tabobat, 19 tasi mantiq, 26 tasi esa ruxshunoslikka bag'ishlangan. Ibn Sino o'z asarlari bilan Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini dunyo madaniyatlarining oldingi qatoriga olib chiqdi. Shuning uchun ham «Shayxurrais» - «Olimlar boshlig'i» deb atalishi bejiz emas. Olimning asosiy falsafiy asari «Kitobat shifo», «Donishnoma», «Najot», «Kitobul insof», «Kitob al qonun fittib» kitoblaridan iborat. Ibn Sino «Donishnoma» nomli falsafiy kitobi 5 xil ilmni-mantiq, tibbiyot, astronomiya, musiqa, iloxiyotni o'z ichiga oladi. Ibn Sino o'z zamondoshlari singari Allohni olamni yaratgan birinchi sabab hisoblaydi.

Ibn Sinoning aytishicha, falsafa borliq haqidagi fandır. Borliq esa abadiydir, u shaklini o'zgartirishi, bir ko'rinishdan ikkinchi ko'rinishga o'tishi mumkin, lekin uning o'zi - materiya yo'qolmaydi. Uni tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat va sabab kategoriyalarini asos qilib olish zarur. Ushbu kategoriyalar orqali inson olam to'grisida falsafiy fikrlarga ega bo'ladi. Ibn Sinoning fikricha, olamda zaruriy vujud va imkoniy vujud bor bo'lib, ularning birinchisi hech narsaga bog'liq bo'lmagan bir butunlikdir; u qudratli, dono, irodali va hamma narsani biluvchi Tangridir. Ikkinchisi imkoniy vujud bo'lib, u tangridan kelib chiqadi va uni namoyon etadi. Bu kelib chiqish emanatsiya tarzida, ya'ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida mavjud bo'lgan aql, jon va jism, ular bilan bog'liq holda osmon jismlari kelib chiqadi. Bu javhar (cubstansiya) bo'lib, undan tashqari borliqda araz (aksidensiya), ya'ni narsalarning belgilari, rangi, hajmi, xidi va boshqa xislatlari mavjud. Jism shakl va materiyadan tashkil topadi. Moddiy jixatdan bir butun bo'lgan tabiat o'z ichki qonuniyatlari asosida rivojlanadi, binobarin, tabiiy xodisalar sababli boglanishga ega bo'lib, ularni o'rganish mumkin.

O'rta asrlarda yashab ijod qilgan yana bir olim Abu Abdulloh al - Xorazmiy edi. Uning bizgacha yetib kelgan «Mafotix al - ulum» («Ilmlar kalitlari») asari

bo'lib, unda o'rta asrlardagi fanlarning rivojlanishi va holatini ancha mukammal aks ettirgan. Muallif asarda o'z davridagi har bir fanning mazmunini, uning atamalarini sharhlash yo'li bilan tushuntirib beradi. Ushbu asarda falsafa, mantiq, tib, ilmu - nujum, musiqa va boshqa fanlarning asoslari berilgan, al - Xorazmiy o'sha davrda yuqori darajada rivojlangan fanlarni ma'lum tartibga tushirish va tasnif qilishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Abu Abdulloh al - Xorazmiy falsafaning nazariy qismiga tabiatshunoslik fanlarini, amaliy qismiga etika, siyosatshunoslik va boshqaruvni qo'yadi. Zaruriy borliqni xudo va uning qudrati (birinchi sabab) bilan izohlasa, imkoniyat darajasidagi borliqni moddiy olam va undagi sababli bog'lanishlar bilan izohlaydi. Materiya uning nazarida 4 unsurdan tashkil topadi va ular fazo va vaqtda mavjud bo'ladi. Harakat materiyaning atributi ekanini tan oladi. Ammo u aql, ruh, jon kabi nomoddiylik bor, deb hisoblaydi. Aqlni «faol aql», «moddiy aql» va «o'zlashtirilgan aql»ga bo'ladi.

Geografik determinizmdan bahs etib, ushbu mulohazalarni o'rtaga tashlashimizdan maqsad quyidagi fikrlarni aytishdir. Agar bugun geosiyosat yoki siyosiy geografiyadan so'z ketsa, ko'pchilik mutaxassislarimiz birdaniga g'arbdagi qaysidir davlatda qachondir yashagan olimning bu boradagi sistematik fikrlarini keltirishadi. Aytmoqchimizki, zamonaviy geosiyosat yoki siyosiy geografiya asosida turuvchi geografik determinizm borasida o'zimizda ham yetarli manbalar mavjud. Ularni G'arb dunyosi bizdan ko'ra oldinroq o'rganib bo'lishgan. Bugun esa ular yangicha ko'rinishlarda yana bizga qaytib kelmoqda.

Umuman olganda uyg'onish davri haqida gap ketganida quyidagi geografik omillarni hisobga olish zarur. Avvalambor Xalifalik yagona hudud sifatida birlashtirildi; Atlantika sohilidan (Piriney yarim oroli) Qashqargacha bo'lgan hududda yagona fuqarolik o'rnatildi; yagona boj - soliq tizimi joriy etilishi turli xalqlarning erkin - emin harakatlanishini, tajriba almashishini ta'minladi; ilmiy markazlar tashkil etilib turli xalqlarning ulamolari bu markazlarga taklif etildi; yagona tilning joriy etilishi ular o'rtasida ilmiy aloqalarning yanada kuchayishini ta'minladi

2.5. XVI-XIX asrlarda vujudga kelgan geosiyosiy bilimlar va harakatlar

Geosiyosiy bilimlar rivojida Amir Temurning xizmatlari. Amir Temur va temuriylar davri o'zbek davlatchiligi tarixida alohida o'ringa egadir. Amir Temur nomi bilan O'zbekistonda davlat va huquq o'zining eng rivojlangan bosqichiga ko'tarilgan edi. Bu saltanatning chegaralari Sharqda Xitoy devorigacha g'arbda O'rta yer dengizigacha, janubda Hindiston va Shimolda Moskov Knyazligi hududlari bilan chegaralangan edi. Markazlashgan o'z davrida dunyodagi eng kuchli davlatga aylangan edi. Amir Temur davrida davlat va qonunchilikni

yuksalishi o‘z navbatida siyosiy dunyoqarash ham yuksaklikka ko‘tardi. Markaziy Osiyo xalqlari uchun Amir Temurning xizmati ulkandir:

- Birinchidan, u mamlakatni mo‘g‘ul bosqinchilaridan ozod etdi;
- ikkinchidan, mustaqil o‘zbek davlatchiligiga asos soldi;
- uchinchidan, mamlakatni tuzuklarga (qonunlarga) asosan boshqarishni ta‘minladi;
- to‘rtinchidan, adolat va ma‘rifat ishlarini yo‘lga qo‘ydi. «Kuch - adolatda» degan shiorga asosan;
- beshinchidan, qo‘shni davlatlarni ham bosqinchilardan, zulm va zo‘ravonlik o‘tkazayotgan diktatorlardan tozaladi va u yerlarda qonuniy tartib o‘rnatdi;
- oltinchidan, Samarqandni dunyo markaziga aylantirdi. Bu yerga uzoq Ispaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy kabi mamlakatlardan ko‘plab elchilar, sayyoxlar, savdogarlar, olimlar kelib ketadigan poytaxtga aylantirdi.

Amir Temur o‘rta asrlarda Turkistonda shunday shart - sharoit yaratdiki, unda Ulug‘bek abservatoriyasi, Alisher Navoiy, Bobur va boshqalar o‘z asarlari, odil siyosatlari bilan dunyo jamoatchiligining diqqat e‘tiborini tortishga muvaffaq bo‘ldi. Bu buyuk ishlarni amalga oshirilishining boshida, so‘zsiz, Amir Temur turar edi. U davlat va jamiyat qurilishida, uni boshqarishda adolat va qonuniylikka asoslandi. O‘z zamonida xalqlar orasida keng tarqalgan Islom siyosiy mafkurasi va uning qonunlar tizimi - shariatni amalda qo‘lladi hamda unga qo‘shimcha tarzda o‘z «tuzuklarini» yaratdi. Uning siyosiy va huquqiy ta‘limotlari, o‘g‘itlari, ko‘rsatmalari temuriylar davrida dasturi amal bo‘lib xizmat qildi.

Sohibqiron Amir Temur va Temuriylar tashqi siyosatining yo‘nalishlari umuman xali fanda chuqur o‘rganilmagan. Haqiqatan ham bu mavzuni to‘laligicha ochib berish alohida va jiddiy tadqiqotlar olib borishni taqazo etadi. Mazkur mavzu qisqa va umumiy tarzda, ba‘zan qisman alohida tadqiqotlarda ochib berilgan. Bir tomondan hali Chingiziy mo‘ng‘ullarning xavfi kuchli ekanligi, chegaralar xavfsizligini ta‘minlash, Chig‘atoy ulusiga egalik qilish, o‘zida siyosatni mujassam etgan Buyuk Ipak yo‘li tizginini qo‘lga olish kabi masalalarni davlat manfaatlari jihatidan to‘g‘ri hal etish nozik tashqi yo‘nalishlarini belgilashni taqazo etdi.

Sohibqiron Amir Temurning mo‘g‘ul zulmiga zarba berishi unga yangicha muammolarni tug‘dirdi. Sabab tashqi havf hali mavjud edi. Vaziyat Amir Temurdan Xorazm, Oltin O‘rda, Mo‘g‘uliston, Eron, Xuroson kabi o‘z davrining kuchli davlatlari bilan yangicha bir - biridan farqlanuvchi tashqi siyosat yo‘nalishlarini belgilashni taqazo etdi.

Amir Temur faoliyati uni uzoqni ko'ra biladigan siyosatchi va diplomat sifatida tavsiflaydi. Qudratli davlat rahbari o'z davri imkoniyatlari va chegaralaridan chiqib, yangi tizimlarning shakllanishiga olib keldi. U davlatchilikning yangi asoslarini yaratishda turk, mo'g'ul, arab-fors an'analaridan foydalangan. Keyingi asrlarda sharqiy mamlakatlarning barcha hukmdorlari ushbu siyosiy maktabni namuna sifatida ishlatishdi. Uzoqni ko'ra bilish qobiliyati bilan Amir Temur progressiv tarixiy jarayonlarning katalizatori bo'lib xizmat qildi. Masalan, Markaziy Osiyoda uning hukmronligi davrida tovar-pul munosabatlari rivojlanib, ijtimoiy mehnat qishloq va shahar o'rtasida taqsimlangan. Yangi shakllangan savdogarlar tashqi savdoning rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishni rag'batlantirdi.

Sohibqiron nafaqat o'tiroq, ko'chmanchi, balki turli etnik qatlamlarini ham qo'llab-quvvatlagan ko'p madaniyatli tizimning yaratuvchisidir. Amir Temur hukmronligi davrida Yevropa mamlakatlari bilan integratsiyalashuvi kuzatildi. Yevropaning kichik bir qismi (Konstantinopol va boshqalar) Anqara jangidan so'ng buyuk strategga hurmat bajo keltirishi va uning vassaliga aylanishi Yevropa madaniyati elementlari mavjudligidan dalolat beradi.

Sohibqiron umumbashariy yashash huquqini tan olib, dunyo xalqlarini yagona geosiyosiy makonda ko'rib, global miqyosda fikr yuritdi. U birinchi bo'lib Yevropa bilan do'stlik va hamkorlik asosida aloqalarni o'rnatgan. U Yevropa qirollariga yozgan xatlarida ikki tomonlama o'zaro manfaatli aloqalarni shartnomalar asosida belgilashni taklif qildi.

Xabarlarda qayd etilishicha: "Siz o'z savdogarlaringizni mening davlatimga jo'natasiz. Biz ularni iliq kutib olamiz, barcha sharaflarni namoyish etamiz. Shuningdek, o'z savdogarlaringizni yurtigingizga jo'natamiz. Siz ularga hurmat ko'rsatasiz va ularni ta'mirlashlariga yo'l qo'ymaysiz. Mening boshqalarim yo'q, sizga talablarim bor, chunki savdo odamlari tufayli dunyo gullab yashnaydi".

O'rta asrlarda, ko'plab urushlar va nizolar bilan, Sohibqironning harbiy qudratligi mintaqalarda mudofaa va nazoratni amalga oshirishda muhim vosita bo'lgan. Amir Temur kuchli razvedka maktabini yaratdi. U dunyoda birinchi bo'lib armiyani etti bo'linishga ajratdi. Inson o'z jang san'atini qanchalik ko'p o'rgansa, shunchalik ko'p imkoniyatlar ochiladi. Mag'lubiyatni bilmagan, yaxshi o'qitilgan armiyaning rahbari harbiy fanni yangi bilim va tajriba bilan boyitib, uni san'at darajasiga ko'targan.

Amir Temur Chig'atoy ulusining tarkibiy qismi bo'lgan Xorazmga davogarlik qilish bilan birga, uning o'z davlati tarkibiga kiritish orqali u o'z davlatining shimoliy chegaralarini mustahkamlash, bu yerda kuchli mudofaa makonini yaratish maqsadini ham amalga oshirishni istar edi. Chunki u o'z davlatini Oltin O'rdadan bo'ladigan katta xavfdan himoya qilishni istar edi. Amir

Temurning Oltin O‘rdaga nisbatan tutgan tashqi siyosat yo‘nalishi quyidagi maqsadlarni o‘zida mujassamlashtirgan:

- birinchidan, shimoldagi - Oltin O‘rdadan bo‘ladigan xavfni bartaraf etish;
- ikkinchidan, Buyuk Ipak yo‘lining shimoliy tarmog‘i ustidan hukmronlikni qo‘lga kiritish;
- uchinchidan, Oltin O‘rdaning kuchli davlatga aylanishga yo‘l qo‘ymaslik va uni ikkinchi darajali mamlakatga aylantirish;
- to‘rtinchidan uni Eron va Ozarbayjon ustidan hukmronlik qilishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- beshinchidan Dashti Qipchoqning shimoliy qismiga o‘z ta‘sirini o‘tkazish;
- oltinchidan, Xorazmni o‘z tasarrufida saqlab qolishga intilish. Negaki Temur Xorazmni Oltin O‘rdaning emas Movarounnahr bilan davlat birlashmasida bo‘lishi tarafdori edi.

Sohibqiron Amir Temurning Oltin O‘rda munosabatlari muhim siyosiy nuqtalardan biri bo‘lib, u bu bilan davlatni har tomonlama yuksaltirishga, muhofazalashga va xalqaro katta tayoq siyosatini olib borishga intilgan. Demak, u diplomatiyada geostrategiyani avvalgi o‘ringa qo‘ygan. Uning tashqi siyosat yo‘nalishi Misr, Usmoniylar davlati katta muammolardan hisoblanar edi. Unga dunyoda yetakchi mavqega intilayotgan davlatlarning rahbarlari - Misr sultoni Barquq, Usmoniylar sultoni Boyazid Yeldirim halaqit berayotgan, buning ustiga ular Oltin O‘rda bilan birga Amir Temurni yanchib tashlashga intilayotgan edi. Manfaatlar, hududlar ustidagi tortishuvlar xam ular orasidagi ziddiyatlarning keskinlashishiga katta tasir ko‘rsatgan. Shunisi aniqki, Amir Temur Boyazid Yeldirimni yengsada uning avlodlariga yana imkoniyat - ularning taxtda qolishlariga imkon berdi. Qariyb yigirma yillik ziddiyatlarga qaramay Misr va Amir Temur davlati o‘rtasida yirik janglar yuz bermaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, Amir Temur adolatli tashqi siyosat olib borgan. Uni quyidagi fikrlar asosida izohlash mumkin:

- birinchidan, Amir Temur tinch aholi ustiga sababsiz bostirib kirmagan va u iloji boricha masalani tinchlik yo‘li bilan hal qilishga intilgan;
- ikkinchidan, u tinchlik talab davlatlarning osuda yashashini inson manfaati, huquqlarini kafolatlagan, uning diplomatiya g‘oyasi zaminida tinchlik, hamkorlik o‘rnatish maqsadlari yotadi;
- uchinchidan qoni, irqi, dini, mafkurasi Sharq uchun ziddiyatli G‘arb davlatlari bilan ham tinchlik va hamkorlik aloqalarini o‘rnatib, Yevroosiyo va integratsiya g‘oyasi tamal toshini qo‘ydi.

- toʻrtinchidan, agar jaloyirlar, qoraqayunlilar, Boyazid va boshqalar u bilan munosabatlarni buzmaganda, u bunchalik keng darajada gʻayrat qilmas edi;
- beshinchidan, u gʻanimlarining obdon mulohaza yuritishi uchun imkon berdi va uning dushmanlari bu imkoniyatni suisteʻmol qildi;
- oltinchidan, u diplomatiya ilmining nazariy asoslarini kuchaytirdi, uni yangi strategik taktika va amaliyot bilan chambarchas bogʻladi;
- yettinchidan, u doimo xalqaro tenglik qoidasini avvalgi oʻringa qoʻydi;
- sakkizinchidan oʻziga qarshi tuzilgan yirik blokni diplomatik zehni ila bartaraf etdi;
- toʻqqizinchidan, uning diplomatiyasida ezgu insoniy xislatlar mujassam;
- oʻninchidan, uning diplomatiyasi adolatli va haqgoʻy diplomatiya edi;
- oʻn birinchidan - u raqibini ichdan qulatsada, butunlay yoʻq qilmadi. Chunki uning maqsadi raqibini yoʻq qilish emas, uni tartibga chaqirib qoʻyish edi;
- oʻn ikkinchidan, uning diplomatik tadbirlari Sohibqiron Movarounnahrda tahdid solayotgan tashqi taʻsirlarni izchillik bilan birin - ketin yoʻq qildi. Davlat tevaragida dahlsiz hududlar yaratishga erishdi.

Sohibqiron Temur diplomatiya ilmini sanʻat darajasiga koʻtargan va bu albatta xalqaro munosabatlarda oʻzining ijobiy samarasini bergan. Oʻsha davrda diplomatiyada eng maqbul yoʻllarning tanlanishi Temuriylar davlatchiligi sanʻat darajasiga koʻtarilganligini koʻrsatadi.

Shayboniylar davlatining tashkil topishi. XI asrdan boshlab arab va fors manbalarida «Dashti Qipchoq» deb ataluvchi geografik hudud tilga olinadi. Bu atama Sirdaryoning yuqori oqimi va Tyanshanning gʻarbiy yon - bagʻirlaridan Dnepr daryosining quyi oqimiga qadar choʻzilgan hududga nisbatan ishlatilgan. Dashti Qipchoqda Abulxayrxon davrida kuchli davlat tashkil etildi (1428 - 1468). Lekin uning vafotidan keyin oʻzaro janglar avj oladi. Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishi Dashti Qipchoq qabilalarining rahnamolari Abulxayrxon vafotidan soʻng boshlangan oʻzaro qirgʻinlarning yana takrorlanishini aslo istamas edilar. Shu tufayli ular Muhammad Shayboniyxon timsolida bunday qirgʻinga yoʻl qoʻymaslikka qodir shaxsni koʻrdilar.

Bundan tashqari, Dashti Qipchoq qabilalari koʻpdan buyon oʻtroq hayot tarzida yashashni orzu qilib kelardilar. Bu orzuning ushali oʻzgalarning unumdor yerlarini bosib olish tufayligina roʻyobga chiqishi mumkin edi. Qabilalar

rahnamolari Muhammad Shayboniyxonni o‘z orzularini ro‘yobga chiqarishga qodir deb hisoblardilar. Shu bois ham ular va ruhoniylar kuchli yollanma qo‘shinga ega bo‘lgan Muhammad Shayboniyxonni qo‘llab - quvvatlaydilar. Ular yerlari unumdor, hunarmandchiligi rivojlangan o‘lkalarning bosib olinishi o‘troq hayotga o‘tish imkonini berishini ham yaxshi bilganlar. Bu omillar Muhammad Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishiga yordam berdi. Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahrda ichki siyosiy vaziyatni yaxshi bilganligi ham uning nufuzini yanada oshirdi.

Ayni paytda, Movarounnahr aholisi temuriyzodalarning toj - taxt uchun o‘zaro kurashlaridan charchagan ham edi. Shu tufayli Movarounnahr zodagonlari, ruhoniylari va hatto aholining ma‘lum qismi ham Muhammad Shayboniyxon timsolida Movarounnahrda tinchlik o‘rnatishga qodir yagona shaxsni ko‘rganlar. Shu tufayli Muhammad Shayboniyxonni qo‘llab - quvvatlaganlar. Shu tariqa, Muhammad Shayboniyxonning Temuriylar davlati hududlarida ham o‘z hokimiyatini o‘rnatishi uchun barcha zarur shart - sharoit yetilgan edi. Amir Temur vafotidan keyin taxt uchun avj olgan kurashlar davlatning zaiflashishiga olib keldi. To‘g‘ri Shohruh, Ulug‘bek, Abusaid davrida davlatchilik ma‘lum darajada yuksaldi. Ulug‘bekning o‘limidan keyin Movarounnahrda, Shohruh o‘limidan keyin Xurosonda taxt uchun janglar kuchaydi. Bu esa Shayboniyxonga qulay vaziyatni yaratdi.

Muhammad Shayboniyxonning asosiy maqsadi Temuriylar saltanatiga butunlay barham berish edi. Bu maqsadni ro‘yobga chiqarish uchun u 1499 - yilda Movarounnahrni zabt etishga kirishdi. U bu o‘rinda temuriylarni sarosimaga solib qo‘ygan jang usuli – to‘lg‘amani qo‘lladi. 1500 - yilda Muhammad Shayboniyxon Samarqandni egalladi. Bu hodisa Samarqand hukmdori Sulton Ali Mirzoning onasi Zuhrobegi og‘aning xoinlar gapi bilan ish tutishi oqibatida sodir bo‘ldi. Xoinlar Zuhrobegi og‘ani Muhammad Shayboniyxonga maxfiy ravishda «Men ham O‘zbek urug‘idanman, agar siz meni nikohingizga olsangiz, o‘g‘lim bilan sizning hukmingizni tan olib, Samarqandni siz xon hazratlariga topshirurmiz» mazmunidagi xatni yuborishga ko‘ndiradilar. Ayni paytda, Zuhrobegi og‘a Shayboniyxon oldiga Termiz, Chag‘aniyon, Hisor va Badaxshon zabt etilgach, bu hududlarni o‘g‘li Sulton Ali Mirzoga berilishi shartini ham qo‘ygan edi. Muhammad Shayboniyxon o‘zini bu shartlarga rozidek qilib ko‘rsatdi. Samarqand taxti egallangach esa Sulton Ali Mirzo qatl etildi. Onasi Zuhrobegi og‘a esa boshqa kishiga nikohlab berildi. Muhammad Shayboniyxon 1501 - yilda Samarqandni uzil - kesil egalladi. Katta qo‘shinga ega bo‘lgan Muhammad Shayboniyxon endi butun Movarounnahrni egallashga kirishdi. 1503 - yilda Toshkent va Shohruhiya shaharlarini egalladi. Ularga Ulug‘bek Mirzoning Abulxayrxonga uzatilgan qizi

Robiya Sultonbegimning o'g'illari Ko'chkunchi Sulton va Suyunchxo'jalarni hokim etib tayinladi. 1504 - yilda esa Farg'ona egallandi.

Shu tariqa butun Movarounnahrda shayboniylar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. Samarqand shahri poytaxt etib belgilandi. Buxoro shahrini esa ukasi Mahmud Sultonga topshirdi. Shu tariqa, Muhammad Shayboniyxon Dashti Qipchoq, Xorazm, Movarounnahr va Xurosonning bir qismini o'zi ichiga olgan o'z davlatini tashkil etadi.

Xalqaro munosabatlar tizimida geopolitik makon - Xuroson muammosi. XVI asrda Osiyoning bir - biriga tutash qismida uch siyosiy kuch kurash maydoniga chiqqan edi. Bular – Movarounnahrda shayboniylar, Eronda safaviylar va Hindistonda boburiylar edi. Xalqaro va o'zaro munosabatlarda bu uch sulola manfaatlari to'qnashib, raqobatchilik kuchayib bordi. Kelishmovchilik bir tomondan sulolaviy kelishmovchilikka asoslansa, ikkinchi tomondan hududiy asosda edi.

Ularning manfaatlari to'qnashgan nuqta Xuroson edi. Chunki Xuroson ham harbiy - siyosiy, ham savdo - iqtisodiy jihatdan muhim o'rin tutar edi. Bundan tashqari, Xuroson – Movarounnahr, Eron va Hindiston yo'nalishida o'ziga xos darvoza vazifasini ham o'tar edi. Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safaviylar o'rtasida keskin kurash ketgan. Ularning har ikkovi ham Xurosonni o'z nazoratida ushlab harakat qilgan. Albatta Hindni boshqarayotgan boburiylar ham o'zlarini Xurosonning qonuniy merosxo'ri deb bilishgan. Chunki, Bobur Hind yurishidan oldin uzoq yillar Qobulni boshqardi va uni katta o'g'liga meros qilib qoldirgan.

Bu masalada Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxonlar davrida shayboniylar ustunlik qilganlar. Keyinchalik safaviylarning qo'li baland kelgan va oxir - oqibatda, ular Xurosonni Movarounnahrdan ajratib tashlashga muvaffaq bo'lganlar. Albatta, bu yirik saltanatlar o'zaro hamkorliksiz yashashi mumkin emas edi. Shu bois XVI asrda shayboniylar bilan boburiylar o'rtasida elchilik munosabatlari o'rnatildi. Abdullaxon II boburiylar hukmdori Akbarshohga to'rt marta elchi yuborgan.

1572 - yilda Abdullaxon Akbarshoh huzuriga o'z elchilarini yuboradi. Maqsad o'zaro munosabatlarni yaxshilash, kerak bo'lsa harbiy ittifoq tuzish edi. 1577 - yilda Abdullaxon ikkinchi marta elchi yuboradi. Bunda boburiylar Erondan Qandahorni tortib olishni, Abdullaxon esa Badaxshonni bosib olishni rejalashtirgan edi. 1584 - yilda Abdullaxon badaxshonni bosib oladi. Abdullaxon Akbarshohga uchinchi marta elchi yuborib Badaxshonni bosib olish sababini tushuntirishga harakat qiladi. Aytilishicha Badaxshonni Makkaga boradigan yo'lni g'ayridinlardan tozalash maqsadida amlga oshirilgani bayon etilgan.

1586 - yil 23 - avgustda Akbarshoh xam o'z elchisini yuboradi. U Abdullaxonga Turkiyaga qarshi kurashayotgan Eronga yordam berishni taklif etadi. Afsuski Abdullaxon Eronga qarshi kurashda Turkiya bilan ittifoq tuzish niyatida edi. Elchilar 1589 - yilda vatanlariga qaytishadi. Bu paytda Abbos I Eronda vaziyatni mustahkamlab olgan edi. Ana shunday sharoitda Badaxshonda Abdullaxonga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Isyonda Akbarshohning qo'li bor degan gumon paydo bo'ldi. Badaxshon hukmdori Abdulmo'min Akbarshohga maktub yo'llab isyonchilarni qaytarishni, qizini nikohlab berishini, bitta viloyat tortiq kilishni talab etadi. Natijada munosabatlar chigallashadi. Abdullaxon elchi yuborib o'g'lining qilmishi uchun uzr so'raydi.

Akbarshohning o'g'li Jahongirshoh (1605–1627) va Buxoro xoni Imomqulixon davrida ikkala davlat o'rtasidagi elchilik munosabatlari davom etgan. Lekin Jahongirshohning o'g'li Shoh Jahon (1628–1658) davrida Hindiston – Buxoro munosabatlarida keskinlik yuz bergan. Bu Buxoro xoni Nodir Muhammadxon va uning o'g'li Abdulaziz o'rtasida yuz bergan nizo bilan bog'liq edi. Taxtdan ag'darilgan Nodir Muhammad Balxga qochadi. U o'g'liga qarshi kurashish maqsadida Hindiston hukmdori Shoh Jahondan yordam so'raydi. Shoh Jahon bu paytda qulay fursat kutib Balxni bosib olish niyatida yurar edi. Shoh Jahon darhol Balx ustiga «yordam» jo'natadi. Biroq hind qo'shinlarining Balxga yordamga emas, balki uni bosib olish uchun kelganligini tushunib yetgan Nodir Muhammadxon Eronga qochadi.

1645-yili Abdulazizxon Balxni qamal qiladi. Oxir - oqibat hind qo'shinlari o'z vatanlariga qaytib ketishga majbur bo'ladilar. Avrangzeb Olamgir (1658–1707) bilan Abdulazizxon hamda Subhonqulixon o'rtalarida elchilik munosabatlari davom etgan. Avrangzebdan keyin boburiylar sulolasi yana 150 yil hukmronlik qilgan bo'lsa-da, bu saltanat tanazzul tomon yuz tutib bordi. Shunday bo'lsada, Hindiston va Buxoro munosabatlari to'xtab qolmagan. Savdo aloqalari ham to'xtovsiz davom etgan.

Xonliklarning eng yaqin qo'shnisi Afg'oniston edi. Mustaqil Afg'oniston davlati 1747 - yilda tashkil topgan. Yosh afg'on davlati bilan Buxoro xonligi o'rtasidagi munosabatlar do'stona ruhda bo'lmagan. Bunga ikkala tomonning Amudaryoning janubiy qirg'og'idagi O'zbeklar istiqomat qilib turgan hududlarni o'z tasarruflarida saqlashga urinishlari sabab bo'lgan edi. Xususan, 1751-yili Afg'oniston hukmdori Ahmadshoh (1747-1773) Amudaryoning janubida istiqomat qilib turgan O'zbeklarning yerlarini bosib olish maqsadida qo'shin yuboradi. Bu hududda joylashgan kichik - kichik O'zbek beklilari o'zaro urushlar oqibatida zaiflashib qolgan edilar. Natijada, ular Afg'onistonning vassaliga aylanib qolgandilar. Balx qal'asini afg'on garnizoni egallaydi. Balxni Ahmadshohning noibi boshqara boshlaydi.

1768 - yilda mahalliy O'zbeklar afg'onlarning jabr-zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olonchilarni Buxoro qollab-quvvatlaydi. Ana shunday vaziyatda Ahmadshohning o'zi qo'shin tortib kelib qo'zg'oloni bostiradi.

1789 - yili O'zbeklar yana qo'zg'olon ko'taradilar. Qo'zg'olonchilarga bu safar ham Buxoro amaliy yordam ko'rsatadi. Afg'oniston hukmdori Temurshoh (1773– 1793) 100 ming lashkar bilan Balxga qarab yuradi. Biroq Buxoroga qarshi yurish qilishga Temurshohning yuragi dov bermaydi va u Buxoro bilan sulh shartnomasi tuzishga majbur bo'ladi. Shartnomaga ko'ra Amudaryo har ikki davlat o'rtasidagi chegara deb tan olinadi.

Buxoro va Afg'oniston o'rtasida savdo aloqalari uzluksiz davom etgan. Qobul shahri savdo aloqalarida alohida o'rin tutgan. Qobul orqali Buxorodan Hindistonga, Buxoro orqali Afg'onistonga Rossiya tovarlari, Hindistondan Buxoroga hind tovarlari orilgan savdo karvonlari qatnab turgan.

O'rta Osiyo xonliklaridan Qo'qon xonligining Xitoy bilan munosabatlari ham do'stona emas edi. Bir tomondan Sin imperiyasi 1755-1759-yillar mobaynida Sharqiy Turkistonni o'ziga bo'ysundirib, Qo'qon xonligini kuchsizlantirishga urinardi. Ikkinchi tomondan, Qo'qon xonligi Sharqiy Turkistonda o'z hokimiyatini o'rnatishga intilib, Sharqiy Turkiston sari o'z chegarasini tobora kengaytirib borayotgan edi. Ayniqsa, XIX asrning 20-yillarida Qo'qon – Xitoy munosabatlari yanada keskinlashdi. Bunga Qo'qon xoni Muhammad Alixonning Sharqiy turkistonliklarning Jahongirxo'ja boshchiligida Sin imperiyasiga qarshi 1825 - yilda boshlangan milliy - ozodlik kurashiga aralashuvi sabab bo'ldi.

Xitoy hukumati 1829 - yilda Qo'qonning Sharqiy Turkistonda yuritadigan savdo ishlarini taqiqladi, o'rta osiyolik savdogarlarning aksariyat qismini haydab, ularning mulklarini musodara qildi. Bunga javoban Qo'qon xoni Muhammad Ali sharqiy turkistonliklarning Xitoyga qarshi ozodlik kurashi rahbari Jahongirxo'ja va uning ukasi Yusufxo'ja ixtiyoriga Haqquli boshchiligida qo'shin jo'natadi. Natijada, Yusufxo'ja Qashg'arni egallaydi va Yorkentni egallash uchun harbiy harakatni davom ettiradi. Bu hol Xitoy hukumatini qattiq tashvishga solib qo'yadi va Yusufxo'jaga qarshi katta qo'shin yuboradi. Qo'zg'olonchilarning safida mustahkam birlik yo'qligi hamda Buxoro – Qo'qon munosabatlari yomonlashuvi oqibatida Qo'qon xonining Sharqiy Turkistonga yuborgan qo'shinini chaqirib olishi tufayli Yusufxo'ja mag'lubiyatga uchraydi. Oqibatda, Yusufxo'ja Sharqiy Turkistonni tashlab chiqadi. U bilan 70 ming uyg'ur oilasi Farg'ona vodiysiga ko'chib keladi. Qo'qon xonligi o'z chegaralarini tobora Sharqiy Turkiston tomon kengaytirish siyosatini davom ettirgan. Ayni paytda Sin imperiyasi moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Qo'qon xonligiga qarshi ochiqdan ochiq urush harakatlari olib borishga qodir emas edi. Natijada, 1832-yilda Pekinda Xitoy - Qo'qon

shartnomasi imzolangan. Unga ko‘ra, Qo‘qon Jahongirxo‘ja avlodlarini Sharqiy Turkistonga o‘tkazmaslik majburiyatini olgan.

Markaziy Osiyoning jahon bozoridan uzilib qolishi va uning oqibatlari.

G‘arbiy Yevropaning ilg‘or mamlakatlarida sanoat ishlab chiqarishning yetakchi tarmog‘iga aylanib bordi. XVI asrning o‘rtalaridan boshlab to‘qimachilik, qog‘oz, shisha ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti va qo‘l hunari texnikasiga asoslangan korxonalar–manufaktura (lotincha manus – qo‘l, faktura – tayyorlash)lar vujudga keldi. XVIII asrning ikkinchi yarmida asbob - uskunalarni harakatga keltiruvchi bug‘ mashinasi (motor) ixtiro qilindi. Natijada asosiy ishlarni mashinalar bajaruvchi fabrika - zavodlar vujudga keldi. Bug‘ mashinasi bilan harakatlanuvchi parovoz, paroxod, cho‘yan va po‘lat oluvchi domna pechlar yaratildi, temir yo‘llar qurildi. Yirik boy tabaqalarning tashqi savdodan, mustamlakalardan, manufakturadan orttirgan boylklari sanoatni rivojlantirish uchun sarmoya sifatida qo‘yildi. Bu sanoatning rivojlanishida muhim omil bo‘ldi. Eng muhimi xo‘jalik yuritish, harakatlanish uchun zarur bo‘lgan mashinalarni ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi, og‘ir sanoat vujudga keldi.

Biroq bu jarayon jahon mamlakatlarida nihoyatda notekis bordi. Ko‘pgina mamlakatlar, jumladan, O‘zbek xonliklari ham bu jarayondan chetda qolib, taraqqiyotda orqada qolib bordi. Yurtboshimiz Islom Karimov xonliklar davri tarixiga yangicha nazar tashlar ekan, quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: «Nega jahonga Ahmad Farg‘oniy, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom al – Buxoriy, Amir Temur, Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII–XIX asrlarga kelib to shu choqqacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so‘nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi? Asrlar davomida bir butun bo‘lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan aholining uchga bo‘linib ketishi, xonliklar o‘rtasida tinimsiz davom etgan urushlar mamlakatni qoloqlikka mahkum etdi. Har bir xonlik ichidagi hokimiyatni egallash uchun ichki kurash, o‘zaro nizo janjallar, boshboshdoqlik, Ig‘vo - fasodning avj olishi viloyat va tumanlari, qolaversa, butun mamlakatni xonavayron qilardi. Xonliklarning asrlar davomida o‘zgarmay kelayotgan davlat idora usuli taraqqiyotga g‘ov bo‘lib qolgan edi.

Xonliklar o‘rtasidagi o‘zaro urushlar, etnik nizolar urug‘ qabila jamoalarini bir joydan boshqa joylarga ko‘chishini keltirib chiqarardi. Yoki ular zo‘rlilik bilan yashab turgan joylaridan ko‘chirilar edi. Bu jarayon etnik guruhbozlikni keltirib chiqarardi, aholini bir butun xalq bo‘lib jiplashishiga xalaqit berardi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi. Odamlarni, Turkistonni, xalqni birlashtirish g‘oyasi ostida uyushtira oladigan yo‘lboshchi, siyosiy kuch topilmadi.

Xonlar va saroy amaldorlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga xalaqit berayotgan eski ishlab chiqarish usulini himoya qilardi. Xonliklarning asosiy boyligi bo'lgan yerga egalik qilishning, mulkchilikning eski usuli asrlar davomida o'zgarmasdan kelardi. Yerning egasi xon edi, xonga alohida xizmat ko'rsatgani uchun bir hovuch kishilarga yer hadya qilinardi. Yerni ijaraga olib ishlovchi dehqon yerning egasi emasdi. Shu boisdan dehqon yerni asrab - avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmasdi, manfaatdor emasdi. Dehqon yer egasi bo'lmagani sababli boshqa joylarga ketaverardi. Aholi og'ir soliqlardan, g'ayriqonuniy yig'im va majburiyatlardan azob chekardi. Turmush darajasi past bo'lib, aholi iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tor doiradagi oddiy buyum va mahsulotlar bilan qanoatlanishga majbur edi. Ishlab chiqarish, asosan, iste'molga yo'naltirilgan bo'lib, iqtisodiyotning o'sishi uchun turtki bo'lolmasdi.

Dehqonchilik nochor ahvolda edi. Yerga ishlov berish o'sha - o'sha bir juft ho'kiz, so'qa-omoch darajasida qolib ketgan edi. Sug'orish ishlariga ahamiyat pasayib, sug'oriladigan yer maydonlari qisqarib borardi. Xonliklarda sanoat ishlari rivojlantirilmadi. Rangli metallar, oltingugurt, marmar, toshko'mir, neft kabi tabiiy boyliklarga mo'l bo'lgan konlar bo'lsa-da, ularni izlab topish, tog' - kon ishlarini yo'lga qo'yishga e'tiborsizlik qilindi. o'lkada yirik daryolar bo'lsa-da, baliqchilikni sanoat darajasiga ko'tarish, kemasozlikni yo'lga qo'yishga e'tibor berilmadi. Xon va aslzodalar boylikning asosi pul, oltin, kumush, qimmatbaho javohirlardan iborat, degan eski tasavvurlar ostida qolib ketdilar. Shu boisdan oltin, kumush, javohir va pullar ularning xazina to'plash manbayi bo'lib qolgan edi, iqtisodiyot rivoji uchun kapital (sarmoya) sifatida sarflanmadi, o'lik mol sifatida saqlanardi.

Davlat xazinasiga tushgan daromad qo'shin xarajatlarini zo'ig'a qoplardi. Buyuk ipak yo'lining yopib qo'yilishi natijasida tovar - pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Savdoda hamon mol ayirboshlash tarzi davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgani ustiga, o'zaro urushlar tufayli xonliklar o'rtasida yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi. Dunyoviy fanlar keyingi o'ringa tushirib qo'yildi. Shayboniylar davrida so'fizm davlat mafkurasi darajastga ko'tarildi. Xon saroyida diniy ulamolardan iborat kengash tuziladigan bo'ldi.

Qoloqlik oqibatlari: O'zbek xonliklarining jahon taraqqiyotidan orqada qolishining oqibati yomon bo'ldi. Iqtisodiy qoloqlik va harbiy nochorlik, ijtimoiy - siyosiy beqarorlik O'rta Osiyoni o'z tasarrufiga kiritib olishga intilayotgan davlatlarga qo'l keldi. Taniqli O'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o'zining «O'tgan kunlar» romanida o'zaro urushlar girdobiga botib qolgan, vaqtini aysh - ishratda o'tkazayotgan xonlar va amaldorlarning qilmishlari qanday oqibatlarga olib kelishini yaqqol tasvirlab beradi. Romanda Yusufbek hoji tilidan quyidagi alamli so'zlar bayon qilinadi: «Maqsadlari juda ochiq... Bittasi mingboshi

bo‘lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o‘rniga o‘tirmoqchi, uchinchi yana bir shaharni o‘ziga qaram qilmoqchi. Ittifoqning nima ekanligini, yolg‘iz o‘z manfaati, shaxsiyati yo‘lida bir - birini yeb, ichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahaqlar Turkiston tuprog‘idan yo‘qolmay turib, bizning odam bo‘lishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holatda ketadigan, bir - birimizning tegimizga suv quyadigan bo‘lsak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar». Haqiqatan ham shunday bo‘ldi. Xonliklardagi o‘zaro nizo va urushlar, parokandalik, oxir - oqibat, ularning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi uchun qulay imkoniyat yaratdi.

2.6. «Katta o‘yin» kontseptsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (1-bosqich) “Katta o‘yin” tushunchasi va kelib chiqish tarixi.

Qadim zamonlardan beri harbiy mojarolar odamlarni ikkiga bo‘lib yubordi. Ammo qonli to‘qnashuvlardan tashqari sivilizatsiya tarixi davlatlar, ijtimoiy jamoalar va shaxslar o‘rtasidagi hamkorlikning ko‘plab misollarini biladi.

Bunday kombinatsiya ko‘pincha o‘yin shaklida bo‘lib, o‘zga davlat tuzilmalari hududlarida, tabiiy boyliklari va aholisi ustidan hukmronlik qilishni rejalashtirgan xalqaro munosabatlar sub'ektlarining ikki, uch yoki undan ko‘proq tomonlar o‘rtasida raqobatlashishidi. Markaziy va Sharqiy Osiyodagi katta o‘yin fenomeni murakkab dixotomiyaning o‘ziga xos namunasi bo‘lib, uning asosiy ishtirokchilari XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida ikki imperiya – Britaniya va Rossiya edi.

Katta o‘yin - XIX-asrning sovuq urushining nomidir. Buyuk Britaniyaning Hindiston ustidan olib borgan siyosatining tarixiy ildizidir. Angliya shunchaki Rossiyaning unchalik katta kuchga ega emasligini bilgan holda unga Hindistonga da’vo qilishidan xavfsirar edi. Qadimgi katta o‘yin xuddi sovuq urush kabi, qariyb bir asr davomida misli ko‘rilmagan tashvish olib keldi. Mana shu katta o‘yin oqibatida Afg‘oniston atrofida geopolitik o‘q paydo bo‘ldi. Bu joy hozirgi kunda baxtsiz, xudo unutgan joy, zamonaviy dunyo geosiyosatining harakatlantiruvchi mexaniziga aylangan¹.

«Katta o‘yin» («Great game») kontseptsiyasi xalqaro munosabatlar tarixida ikki bosqich yoki ikki to‘lqindan iborat. Kontseptsiya ob‘yekti Markaziy Osiyo mintaqasi, predmeti esa mazkur mintaqadagi siyosiy jarayonlar. Kontseptsiya sub‘yektlari yetakchi xorijiy davlatlar hisoblanadi. Odatda —Katta o‘yin|| atamasi qayd etib o‘tilganidek Markaziy va Janubiy Osiyoda o‘z hukmronligini o‘rnatish uchun Buyuk Britaniya va Rossiya o‘rtasida olib borilgan qarama - qarshilikni tavsiflash uchun ishlatilgan.

¹ Леонтьев. М. Большая игра. – М.: АСТ 2008. – С.9-10

«Buyuk o‘yin» konsepsiyasi XIX asr II - yarmi va XX asr boshlarida Buyuk Britaniyaning Janubiy Osiyo orqali (janubdan shimol tomon) va Rossiyaning shimoldan Markaziy Osiyo mintaqasini bosib olish uchun intilishlari, olib borgan harbiy - diplomatik munosabatlari asnosida shakllangan. Xalqaro munosabatlar tarixida bu «Buyuk o‘yin» konsepsiyasining birinchi to‘lqini nomini olgan. Katta o‘yin sabab bo‘lgan hodisalar va jarayonlarni har tomonlama o‘rganish zarurati, bizning fikrimizcha, bir necha holatlar bilan belgilanadi. Avvalo, sovuq urushning tugashi rus tarix fanining uzoq vaqtdan beri eskirgan tashviqot targ‘iboti va "oq-qora" stereotiplarining tor doirasidan chiqib ketishini ramziy ma'noda ko‘rsatishidir. Bundan tashqari, XX asrning oxiri – XXI asrning boshlarida aniq bo‘lgan aralash etno-konfessional tarkibga ega sivilizatsiyalarning aloqa zonalari deb ataladigan geopolitik ta'sir vakuumi shartlarga yangicha nazar bilan qarash zarurligini yuzaga keltirdi.

Yevropa va Osiyoning aksariyat davlatlari arxivlariga mutaxassislarning kirishini osonlashtirish ularga qiyosiy va fanlararo yondashuvlar yordamida o‘zaro tekshiruvdan o‘tkazib, ilgari noma'lum manbalar korpusini ilmiy muomalaga kiritishga imkon berdi. Ma'lumki, nasroniy va musulmonlar o‘rtasidagi ziddiyatning boshlanishi arablarning Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika va Pireney yarim orolini bosib olgan davrlariga to‘g‘ri keladi. Ularning qurolli qarama-qarshiligi salibchilarning Muqaddas yer - Falastinga qilgan yurishlari paytida, shuningdek Rekonkistagacha davom etdi. Biroq, xristianlarning Sharqqa yurishi to‘xtatildi va hatto Usmonli imperiyasining qarshi hujumi orqaga tashlandi. 1453 yilda Konstantinopolning qo‘lga kiritilishi va 1529 yilda Venaning qamal qilinishi bu jarayonning ikkita eng yuqori nuqtasini bildiradi. Shunday qilib, nasroniy Yevropadasida jamiyatning barcha qatlamlari - dvoryanlar, ruhoniylar, shaharliklar va dehqonlar uchun - Islomni tan olgan xalqlarning bosqini xavfi ob'ektiv haqiqat sifatida qabul qilingan edi.

Angliya va Rossiyaning Yevroosiyo qit'asi ichkarisiga kirib borishi sabablari haqidagi savol to‘g‘ridan-to‘g‘ri g‘arbning mustamlakachilik ekspansiyasining genezisi haqidagi munozaralarga bog‘liq. Faktlar shuni ko‘rsatadiki, bu jarayon XIX asrning ikki yirik davlatining tabiiy chegaralarga bo‘lgan geostrategik intilishlariga asoslangan edi. Ushbu intilishlar an'anaviy ravishda davlatning obro‘si bilan bog‘liq edi. Bu nafaqat davlatning ulug‘vorligiga yoki uning bo‘ysunuvchilari farovonligiga, balki monarxning nazorati ostidagi mulklarning kengligiga ham bog‘liq edi. Shu ma'noda Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyalari ham bundan mustasno emas edi.

Buyuk Britaniyaning ketma-ket liberal va konservativ kabinetlari AQSh va Osiyo va Afrikada mulkka ega bo‘lish orqali yo‘qotishlarini qoplash uchun qo‘llaridan kelgan barcha ishni qildilar. XVIII asrning birinchi choragida Kaspiy

qirg'og'iga sayohat qilgan Pyotr I dan boshlab rus avtokratlar sharqiy va janubiy dengizlarga erishishni tashqi siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri deb e'lon qilishdi¹.

Buyuk Britaniya nafaqat Rossiyaning Qora dengiz havzasidan Turkiya va O'rta yer dengizi tomon ilgarilashini, balki Kaspiy dengizining sharqiy qirg'og'i bo'ylab Turkistonning Buxorosigacha bo'lgan sharqiy qirg'oqlari bo'ylab harakatini katta xavotir bilan kuzatgan. Ushbu mintaqalar uning hind imperiyasining shimoliy g'arbiy chegaralariga yaqinlashishga tahdid nuqtai nazarida qabul qilingan.

Demak, inglizlar Hindiston yarim orolining shimoli-g'arbiy qismida yashovchi jangovar qabilalarga qarshi olib borgan 1830 - 1840 yillardagi uzoq davom etgan mahalliy urushlarning sabablari aniq bo'lib chiqadi. Katta o'yinni boshlash uchun siyosiy va iqtisodiy zaruriyatlarni ko'rib chiqib, ijtimoiy-madaniy va sivilizatsion motivlarni tahlil qilish kerak. 1850-yillarda Amerikaning yirik "Nyu-York Daily Tribune" gazetasining shtatdan tashqari muxbiri bo'lgan K.Marks bu omillarga birinchilardan bo'lib e'tibor qaratganligi qiziq. Hindistondagi inglizlar hukmronligining kelajakdagi natijalarini bashorat qilgan holda, u 1853 yil 8-avgustda "Angliya Hindistonda ikki tomonlama vazifani bajarishi kerak: bir tomondan eski Osiyo jamiyatini yo'q qilish, ikkinchidan, buzg'unchi va konstruktiv g'arb jamiyatining moddiy poydevorini Osiyoda o'rnatish" degan fikrni keltirgan.

Sankt-Peterburg va London idoralarining "o'yinchilar" faoliyatini ma'muriy va moliyaviy usullardan foydalangan holda joylarda nazorat qilish bo'yicha qadamlarini taqqoslaganda, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni o'zaro tekshirish tizimini unutmazlik kerak. XIX-asrning oxiriga kelib ikkala imperiya, yig'ilish paytida Rossiyada Bosh shtabning Harbiy-ilmiy qo'mitasi va Buyuk Britaniyadagi Imperial mudofaa qo'mitasi so'zga chiqdi. Shu bilan birga, qiziquvchan ko'zlardan yashiringan maxfiy razvedka faoliyati Britaniya va Rossiya matbuotida kuch elitalari uchun kerakli bo'lgan tashqi siyosatga nisbatan munosabatni shakllantirishga qaratilgan shov-shuvli tashviqot kompaniyalari ortida sodir bo'ldi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, bir necha bor ta'kidlab o'tilganidek, Osiyo xalqlari vakillari ham katta o'yinda to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etib, topograflar, va mustamlaka ma'muriyatlarining xabarchilari sifatida qatnashdilar. Ular Angliya va Rossiya hukumatlari tomonidan asosan ushbu hududda, ayniqsa, yevropaliklarning tashqi qiyofasi ularning mol-mulki va hayoti uchun xavfli

¹ Davis L, Huttenback R. Mammon and the Pursuit of Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 71.

bo'lgan, borish qiyin bo'lgan tog'li va cho'l hududlarida dastlabki tadqiqotlarni o'tkazish uchun yollangan. Mamlakat ichidagi vaziyat o'zgarishi va tashqi kuchlarning fitnalari to'g'risida ma'lumot to'plash ham ularning vazifalariga kirgan.

Eron (forslar), Afg'oniston va Markaziy Osiyo xonliklarida inglizlar va ruslar tomonidan olib borilgan bir qator tayyorgarlik diplomatik va siyosiy qadamlarni katta o'yinning debochasi sifatida qaralishi mumkin. Boshqa tomondan, London va Sankt-Peterburg yana bir maqsadni ko'zladilar. XIX asr o'rtalarida chuqur ijtimoiy va siyosiy inqiroz boshdan kechirayotgan Sin imperiyasining "merosi"ni bo'linishga tayyorlash edi. Yevropalik kuzatuvchilarning aksariyati Sin davlatidagi London va Sankt-Peterburg o'rtasidagi potentsial raqobatlashadigan ikkita mintaqani eslatib o'tadilar: Sharqiy Turkiston va Manchuriya. Ulardan birinchisiga nisbatan boshqa nomlar ham ishlatilgan - Sharqiy Turkiston, Xitoyning Tartari, Ichki Tartari va hatto Ichki Osiyo. Keyinchalik Xitoy hokimiyati bu hududni Shinjon yoki "Yangi chegara" deb atadilar¹.

1850-yillarning boshlariga kelib, Yaqin Sharqdagi Rossiya va Angliya chegara postlari orasidagi masofa 1000 km ga qisqardi. Bu XVIII asrning boshlaridagi ko'rsatkichdan besh baravar kam edi. Ikkala tomonning katta o'yinga tayyorgarligi yakunlanmoqda edi. Yaqinda Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniya o'rtasida sodir bo'lgan qonli harbiy mojaro yangi kuchga kirgan davrni anglatadi, chunki ikki kuchning hukmron elitalari Yevroosiyoda mustamlaka mulklarini kengaytirish istagiga sho'ng'ib, sharqiy hukmdorlarni siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy aloqalarning global tizimiga majburan jalb qila boshladilar.

XIX asrning birinchi yarmida Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari o'rtasida Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari hududlari uchun raqobatchilik kuchayib, keskinlashib ketdi. Bu paytda jahonning yetakchi mustamlakachi davlatlari o'z taraqqiyotining yuksak darajasiga erishdilar. Ularda sanoat to'natarishi amalga oshirildi. Sanoat zamonaviy fan - texnika yutuqlari asosida qayta jihozlandi. Tovar ishlab chiqarish keskin o'sib bordi. Kuchli dengiz flotlari tashkil etildi. Shunga mos ravishda armiya ham zamonaviy qurol-yarog' bilan ta'minlandi. Ma'lumki rus imperatorlari Rossiyani ayni damda janubdagi iliq dengiz sohillariga olib chiqishga harakat qilishar edi. Bu esa ingliz manfaatlariga zid edi. Buyuk Britaniya nafaqat Markaziy Osiyoni qo'ldan ketishidan havfsirar edi. Ayni damda ingliz Hindistoni ham havf ostida qolishi hech gap emas edi. Raqobatchilikning kuchayishiga quyidagilar sabab bo'ldi:

¹ Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. — М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. —С.27-28

- 1) Buyuk Britaniya va Rossiyaning O'rta Osiyo hisobiga yangi mustamlakalarga ega bo'lish yo'lidagi urinishlari;
- 2) o'z mollarini sotish va undan mo'may daromad olish uchun Markaziy Osiyo bozorlarini egallash istagi;
- 3) Markaziy Osiyoning boy xomashyo manbalariga ega bo'lishga intilishlari.

Bu omillar dunyodagi ikki yirik mustamlakachi davlatlar manfaatlarining to'qnashuviga olib keldi. Yuqorida qayd etilgan ushbu Katta o'yinda dunyoning qolgan yetakchi davlatlari nega faol ishtirok etishmadi yoki bo'lmasa ular nega jim turishdi degan savol paydo bo'lishi mumkin. Gap shundaki bu paytda xonliklar faqatgina ingliz mustamlakalari va rus yerlariga tutash bo'lishgani uchun uchinchi ishtirokchining (Fransiya bo'ladimi, Germaniya bo'ladimi) kirib kelishining imkoni yo'q edi.

Hindistonda mustahkam o'rnashib olgan ingliz mustamlakachilari o'zlari tuzgan Ost - Indiya (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi vositachiligida Markaziy Osiyo tomon siljishga urindilar. Ularning maqsadi Rossiyaning O'zbek xonliklaridagi ta'sirini yo'qqa chiqarish hamda xonliklarni o'z ta'sir doirasiga olishdan iborat edi. Buyuk Britaniya hukmron doiralari xonliklarning ichki va tashqi ahvolini, ularni bog'lab turgan yo'llarni aniqlash, xonlar bilan aloqa o'rnatish maqsadida maxsus ekspeditsiyalar yubora boshladi.

Ekspeditsiyalar zimmasiga, ayni paytda, mahalliy nufuzli kuchlar bilan aloqa o'rnatish vazifasi ham yuklatilar edi. Ingliz ekspeditsiyalaridan biri U.Murkford boshchiligida uyushtirildi. Murkford ekspeditsiyasi 1825 - yil fevral oyida Buxoroga yetib keldi. Manbalarda qayd etilishicha, ekspeditsiya tarkibida 70 ta kishi bo'lib, ular olib kelgan 80 sandiq turli xil mollar Buxoro qushbegisiga ko'rsatilgan. Inglizlar Buxoro xonligini har tomonlama o'rganishga, mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq bo'lgan edi. Murkford ekspeditsiyasidan xabar topgan Rossiya hukmron doiralari tashvishga tushdilar. Natijada Rossiya hukumati Buxoro amiri Haydarga inglizlarning Buxorodagi xatti-harakatidan noroziligini bildiradi. Rossiya hukmron doiralarida borgan sari Markaziy Osiyoni bosib olish kayfiyati kuchayib bordi. 1826 - yilda Rossiya hukumati polkovnik F. Berg boshchiligida Ustyurtga ekspeditsiya yuborib, Markaziy Osiyoga boradigan yo'llarni yanada aniqroq belgilab oldi. 1831-yilda inglizlar Markaziy Osiyoga ikkinchi marta elchi yubordilar. Elchilarga ingliz armiyasi leytenanti Aleksandr Byorns boshchilik qildi. Ingliz ekspeditsiyasi vakillari odatda savdogarlar sifatida kirib kelishadi. A. Byorns 1832 - yilda Buxoroga kirib keldi. U o'zini arman savdogari deb tanitdi. Qo'lida hind va afg'on savdogarlarining tavsiyanomalari bo'lgan bu «tadbirkor» Buxoro xonligi qushbegisi bilan aloqa bog'lay oldi.

Buyuk Britaniya - Afg'oniston urushi. Inglizlar Hindistonda XVII asr boshlarida paydo bo'lishgan edi. Buyuk Britaniyaning Ost Indiya kampaniyasi Hindiston bilan olib boriladigan savdo munosabatlarini o'z qo'liga olgan edi. Bu savdo tashkiloti vaqt o'tishi bilan faqatgina savdo tashkiloti bo'lib qolmasdan, balki Buyuk Britaniyaning markaziy va janubiy osiyodagi olib boradigan siyosiy - diplomatik va harbiy harakatlarida muhim, hal qiluvchi instrument vazifasini ham o'tab boshladi. XVIII asr oxiriga kelib Hindistonni egallash deyarlik yakunlandi. Bu paytda ruslarning Kavkazda va O'rta Osiyodagi harakatlari kuchayib bordi. 1717 - yilda Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi rus ekspeditsiyasi taqdiri fojeali tugagan bo'lsada, rus elchilarining kirib kelishlariga chek qo'yildi. 1722-1723 yillarda rus qo'shinining Eron qilgan harbiy yurishlarini ba'zi tadqiqotchilar Katta o'yin siyosatining boshlanishi deb ta'riflashadi. Negaki bu jangda fors qo'shinlariga ingliz harbiy maslahatchilari yaqindan yordam berishadi.

1837 - yilda Afg'onistonga rus elchisi poruchik Vitkevich keladi. U afg'on amiri Do'st Muhammad qabulida bo'ladi. O'zaro muzokaralar natijasida Rossiya manfaatlariga xizmat qiladigan shartnoma imzolashga erishadi. Lekin Buyuk Britaniyaning talabi bilan Rossiya Vitkevichni Afg'onistondan chaqirib olishga majbur bo'ladi. O'rtada imzolangan shartnoma o'z kuchini yo'qotadi. Vitkevichdan bir yil oldin maxsus missiya bilan Afg'onistonga ingliz elchisi agent Byorns kelgan edi. Inglizlar 1838- yilda faol jangovar harbiy harakatlarni boshlab yuborishdi. Afg'onlarning uyushmaganligi, armiyaning harbiy - texnik qo'liga inglizlarga qo'l keldi. Ingliz qo'shini tezda mamlakat ichkarisiga chuqur kirib bordi. Mamlakat poytaxti bosib olindi. Rossiyaparast amir Do'st Muhammad taxtdan ag'darib tashlandi. Afg'on taxtiga inglizlar o'z odamini qo'yishdi. Ingliz okkupatsiyasi uch yil davom etdi. Lekin 1841- yilda mamlakatda yana taxt to'ntarish amalga oshirildi. Inglizlar mamlakatdan haydab chiqarildi. Agent Byorns o'ldirildi. Bir yil o'tgach Buxoroda amir Nasrullo tomonidan ingliz agenti Konolli o'ldirildi. Bu ingliz elchiligining yakunidan darak berardi.

O'zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari. Markaziy Osiyo va Rossiya xalqlari o'rtasidagi munosabatlar, savdo aloqalari tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Volgabo'yi orqali Rus savdogarlari ham, Markaziy Osiyo savdogarlari ham ikki mintaqada savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaganlar. XVI asrda jahondagi yirik davlatlar tomonidan dunyoni bo'lib olish boshlangan davrda Rossiya Qozon, Astraxan, Sibir xonliklarini zabt etadi. Natijada Rossiya va O'zbek xonliklari bir - biriga bevosita qo'shni bo'lib qoladi. Bu holat ularning o'zaro munosabatlarini yanada rivojlantirishga imkoniyat yaratdi. Markaziy Osiyoning savdo - hunarmandchilik doiralari o'z mahsulotlarini, ayniqsa, ipak, paxtadan to'qilgan matolarni talab qilayotgan Rossiya bilan savdo - tijorat munosabatlarini rivojlantirishdan g'oyat manfaatdor edi. Rossiyaning

movut, temir, mis, mo'yna, charm va boshqa mollari o'rta Osiyoda xaridorgir edi. Savdo - sotiq ishlari uchun qulay shart - sharoit yaratishda O'zbek xonliklari va Rossiya o'rtasidagi elchilik munosabatlari muhim o'rin tutardi.

Rossiya va xonliklar o'rtasida XVIII asrda olib borilgan elchilik munosabatlari ham muhim ahamiyat kasb etdi. 1619 - yilda Imomqulixonning elchisi Odambiy Moskvaga boradi va podsho Mixail Romanov qabulida bo'ladi. Podsho Odambiy bilan birgalikda Buxoroga Ivan Xoxlov boshchiligida elchilarni yuboradi. I. Xoxlovni Imomqulixon qabul qiladi, rus podshosi iltimosiga binoan o'z saroyidagi 23 nafar rus asirlarini ozod qiladi. I. Xoxlov 1620–1622 - yillarda Buxoro xonligining ichki va tashqi siyosati haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi. U qimmatli sovg'alar bilan Moskvaga kuzatiladi. Yozma manbalarga ko'ra, XVI–XVII asrlarda Buxoro va Xiva xonliklariga Rossiyadan 12 marta elchilar kelishgan. 1583–1600 - yillarda Moskvada 5 marta Buxoro elchilari, 2 marta Xiva elchilari bo'lishgan. Bu misollar o'rta Osiyo va Rossiya o'rtasida savdo - diplomatik aloqalarning ancha faollashganligidan guvohlik beradi.

XVIII asrdan boshlab Rossiya imperiyasining O'zbek xonliklari bilan bo'lgan munosabatlarida tazyiq o'tkazishi ustunlik qila boshladi. Bu Rossiya imperiyasining siyosatida Markaziy Osiyo xonliklarini savdo - sotiqda kamsitish, ularning tabiiy boyliklariga ko'z olaytirish, strategik maqsadlarni ro'yobga chiqarish kayfiyatining kuchayganligida yaqqol namoyon bo'la boshladi. Pyotr I Buxoro va Xiva xonliklarini siyosiy jihatdan Rossiyaga teng davlatlar emas deb hisoblab, ularga tazyiq o'tkaza boshladi. Bunga xonliklardagi ichki siyosiy ahvol ham qulay sharoit yaratib bergan edi. Masalan, Xiva xoni Shohniyoz 1700 - yilda Pyotr I huzuriga yashirincha elchi yuborib, Xivani Rossiya tobeligiga qabul qilishni so'ragan. 1709 - yili toj - u taxt vorisi Muhammad ham shunday qilgan edi. Pyotr I Xiva xoniga jo'natgan yorlig'ida shunday gaplar yozilgan edi: «Shohona muruvvat ko'rsatib, xonning qo'l ostidagi jamiki narsalari bilan birga, abadiy tobeligimizga olamiz». Biroq bu niyat u davrda amalga oshmay qoldi. Xivada boshlanib ketgan ichki urushlar va chor Rossiyasining «Shimoliy urush» bilan bandligi bunga sabab bo'ldi. 1713 - yili Astraxanga kelgan Xiva elchisi Xoja Nafas rus ma'murlariga, Sankt - Peterburgga borgach, podsho Pyotr I ga Amudaryo sohillaridagi qumlar oltinga boyligini, sohilda istiqomat qiluvchi aholi ko'p miqdorda oltin yuvib olayotganini aytadi. Ana shu ma'lumotlar ta'sirida Pyotr I O'zbek xonliklariga kirib borish maxfiy rejasini tuzadi. U ikki harbiy ekspeditsiya tashkil etadi. Biriga Aleksandr Bekovich - Cherkasskiyni, ikkinchisiga kapitan Ivan Buxolsni rahbar etib tayinlaydi.

Bekovich - Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasi tarkibida katta harbiy qo'shin bor edi. Ular 1717 - yilda Xiva xonligi hududlariga kirib keladi va harbiy to'qnashuvlar bo'ladi. Xiva xoni Sherg'ozixon hiyla ishlatib Bekovich -

Cherkasskiyni qabul qiladi va uning qo‘shinlarini qirib tashlaydi. Pyotr I uyushtirgan ekspeditsiyaning halokati Xiva – Rossiya munosabatlarini keskinlashtirib yubordi. Buxgols «ekspeditsiyasiga» kelsak, uning qo‘shini 1715 - yili Toboldan Irtish bo‘ylab Yorkentga yo‘l oladi. Bu guruh Yamishchev ko‘lida bo‘lib, u yerda istehkom quradi. Biroq ular qalmoqlar hujumiga uchrab, orqaga chekinishga majbur bo‘ladilar.

1717 - yili Buxoro xoni Peterburgga o‘z elchisini yuboradi. Elchi Qulibek Abulfayzxonning Pyotr I ga shvedlar ustidan qozongan g‘alabasi munosabati bilan yozilgan qutlov maktubini topshiradi. Abulfayzxon o‘z maktubida ayni paytda Buxoroga Rossiya elchisi yuborilishini so‘ragan edi. Bunga javoban Rossiya hukumati 1721 - yili Florio Benevenini elchi qilib jo‘natadi. Rossiya elchisiga Sharq mamlakatlariga olib boradigan suv va quruqlik yo‘llarini o‘rganish; rus savdosini kengaytirish imkoniyatlarini aniqlash; Buxoro xonini Rossiya bilan ittifoq tuzishga ko‘ndirish; xonga rus gvardiyachilarini taklif qilish; qayerda qancha oltin borligini aniqlash va ularni xaritaga tushirish; xonlikdagi qal‘a va qo‘shinlari ahvolini o‘rganish hamda xonlikning Eron va Xiva bilan o‘zaro munosabatlarini o‘rganish vazifalari yuklatilgan edi. F. Beneveni Buxoroga yetib keladi va Abulfayzxon qabulida bo‘ladi. F. Beneveni Buxoroda 3,5 yil turdi va o‘z oldiga qo‘yilgan masalalar bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar to‘plashga muvaffaq bo‘ladi.

XVIII asrning birinchi choragida Kichik, o‘rta, Katta juzga bo‘lingan qozoq sultonlari o‘rtasida o‘zaro kurash kuchaydi. Natijada ular nochor ahvolga tushib, tashqaridan yordam so‘rashga majbur bo‘ldilar. 1730 - yilda Kichik juz sultoni Abulxayr Rossiyaga elchi jo‘natib, Rossiya tobeligiga o‘tish istagini bildiradi. 1732 - yilda Kichik juz, 1739 - 1740 - yillarda Semekexon boshchiligidagi O‘rtajuz, 1747 - yilda Katta juz ham Rossiya tobeligiga o‘tadi. Natijada Rossiya hukumati uchun o‘rta Osiyoni o‘z ta‘siriga bo‘ysundirish yo‘lida qulay imkoniyat yuzaga keladi. 1734 - yili senat kotibi Kirilov boshchiligidagi harbiy guruh tayinlanadi. U «Orol dengizida Rossiya bayrog‘ini ko‘tarish», «Buxoro va undan Hindistonga» boradigan yo‘lni ochishi, oltin konlarini izlashni davom ettirishi lozim edi. 1735 - yilda Kirilov guruhi Or daryosi bo‘yida Or qal‘asini qurdi (keyinchalik bu qal‘a atrofida Orenburg shahri vujudga keladi), Yoyiq va Irtish sohillari (Sibir)da istehkomlar barpo etdi. Xonliklar savdogarlari Rossiya bilan Orenburgda savdo - sotiq qiladigan bo‘lishdi.

XIX asr oxiriga kelib jahonning yetakchi lider mustamlakachi davlatlari dunyoni bosib olishni yakunlashdi. Asosiy yirik mustamlakalar Buyuk Britaniya, Rossiya, Fransiya qo‘lida to‘plandi. Bu kurashga masalan Germaniya kech qo‘shildi. Natijada dunyoning bunday taqsimlanishidan norozi davlatlar paydo bo‘ldi, ularning manfaatlari turli joylarda to‘qnash kela boshladi. Natijada 1882 -

yilda Germaniya imperiyasi, Avstro - Vengriya imperiyasi, Usmoniylar imperiyasi ishtirokida Uchlar Ittifoqi tuzilgan edi. Bu ittifoq birinchi galda Buyuk Britaniya va Rossiya qarshi qaratilgan edi. Markaziy Osiyo xonliklarining Rossiyaga qarshi turishda Buyuk Britaniyaga suyanishi mumkinligi ehtimoli ham o'zini oqlamadi. Bunga Rossiya – Buyuk Britaniya munosabatlarida o'zgarish yuz berganligi sabab bo'lgan edi. Afg'onistonga qarshi urushda mag'ubiyatga uchragan Buyuk Britaniya Rossiya bilan kelishishga qaror qiladi. Bu kelishuvga binoan Rossiya Markaziy Osiyo bilan cheklanadi, Hindistonga chiqish niyatidan voz kechadi. Buyuk Britaniya esa Rossiyaning Markaziy Osiyoda olib borgan siyosatiga qarshilik qilmaydigan bo'ladi. Afg'oniston esa Buyuk Britaniya va Rossiyaning Osiyodagi mustamlakalari o'rtasida ularni ajratib turuvchi hudud sifatida e'tirof etiladi. Markaziy Osiyo xonliklari endilikda yakkalanib qolib, ularni faqat o'zaro ittifoqlarigina saqlab qolishi mumkin edi. Afsuski, ularning o'rtasidagi o'zaro ziddiyat shu darajada kuchli ediki, hatto tashqi hujum xavfi ham ularni birlashtira olmadi. Oqibati yomon bo'ldi.

Nazorat uchun savollar

1. Geosiyosatning klassik rivojlanish davri qachon va qanday nazariy asarlar bilan boshlangan?
2. Nega aynan 80-yillar davri. XIX asr. - 40-lar. XX asr geosiyosatning klassik davri deb nomlanganmi?
3. Qaysi o'zgarishlar klassik geosiyosat davri nihoyasiga yetdi?
4. Germaniya geosiyosat maktabining asosiy vakillarini ayting.
5. Klassik rivojlanish davrida qanday yo'nalishlar ustunlik qildi?
6. Germaniya geosiyosatining xarakterli xususiyatlarini sanab bering.
7. Klassik davr italiyalik geosiyosat maktabiga nimalar xosdir?
8. Buyuk Britaniya va Amerika geosiyosat maktablari yuqoridagilardan nimasi bilan farq qildi?
9. Britaniya maktabining asosiy yo'nalishlari qanday?
10. Amerika geosiyosati maktabi va inglizlarning farqlari nimada?
11. Fransuz geosiyosati maktabi qanday siyosiy va geografik sharoitlarda rivojlandi?
12. Klassik davr rus geosiyosati maktabining asosiy yo'nalishlarini aytib bering.
13. Rus geosiyosiy maktabining vakillari va oqimlarini aytib bering?
14. Yangi davr geosiyosiy jarayonlariga nimalar kiradi?
15. Amir Temurning Yevroosiyo va Markaziy Osiyo geosiyosiy voqeligiga qanday ta'siri bor?
16. Katta o'yin qanday davrlarga bo'linadi?

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его - геостратегические императивы. - М.: Логос, 1998. – С.13.
2. Баттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 1.–С.7-8.
3. Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория: Учебное пособие. М.: Вузовский учебник, 2009.С-259
4. Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Akademiya. 2020 й. 34 б.
5. Дугин А. Основы евразийства. - с 82-84, 98-100
6. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Учебник. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2007. – С.5.
7. Гаджиев, К.С. Геополитика: учебник для академического бакалавриата -М. : Издательство Юрайт,2014. — 466 с
8. Зюганов Г. На рубеже тысячелетий. – М.: 2002. – С.374-377.
9. Маринченко А.В. Геополитика: Учеб. пособие. — М: ИНФРА-М, 2010. —С.5.
- 10.Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б.А. Исаева. — СПб.: Питер, 2009. — С.440.
- 11.Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. М., Логос, 2006. – С.5.
- 12.Леонтьев. М. Большая игра. – М.: АСТ 2008. – С.319
- 13.Сафоев С. Марказий осиедаги геосиёсат. Тошкент. Publication was implemented under the UNESCO Participation Programme Request-2005,11-бет.
- 14.Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. — М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. - 454 с., 8 вкл.
- 15.Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю: 1660-1783. М., 1941; Геополитика. Антология. М., 2006, с.221-243.
- 16.Исаев Б. А. Геополитика: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — 62 с
- 17.Halford Mackinder "Geographical Pivot of History" in "Geographical Journal", 1904. Русский перевод в ж-ле
- 18.Дугин А. Основы геополитики. «Арктогея» Москва.1997. Часть первая. с.26
- 19.<http://casp-geo.ru/klassicheskaya-geopolitika/>
- 20.Spykman N. America’s Strategy in World Politics. N. Y., 1942. P. 41
- 21.America’s Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. N. Y. :Harcourt, Brace and Company, 1942.

22. <https://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika/199-tema-5-russkaya-geopoliticheskaya-shkola>
23. <https://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika/199-tema-5-russkaya-geopoliticheskaya-shkola>
24. Бобоёров Ф. Илк ўрта аср манбаларида Туркистон атамаси. Интернет ресурс <https://shosh.uz/ilk-orta-asr-manbalarida-turkiston-atamasi> (мурожат санаси 04.02.2021)
25. Humboldt, A. de. *Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie compare.* - Paris, 1843.
26. *History of civilizations of Central Asia.* - UNESCO Publishing, Paris, 1996.
27. Davis L, Huttenback R. *Mammon and the Pursuit of Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 71.

III-bob. Geosiyosiy bilimlar rivojida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarining nazariy-metodologik ahamiyati

- 3.1. Ikki qutbli dunyoning barham topishi, dunyoning yangi geosiyosiy xaritasida Markaziy Osiyo: strategik muvozanat, yangi ming yillik muammolari va yondashuvlar
- 3.2. Insoniyatga xavf solayotgan tahdidlar
- 3.3. Barqarorlik shartlari
- 3.4. Taraqqiyot kafolatlari

Tayanch tushunchalar: insoniyatga xavf solayotgan tahdidlar, terrorizm, ekologiya, ekstremizm, fundamentalizm, etnik nizolar, barqarorlik, beqarorlik, Markaziy Osiyo, ichki va tashqi xavf, xalqaro yushgan jinoyatchilik.

3.1. Ikki qutbli dunyoning barham topishi, dunyoning yangi geosiyosiy xaritasida Markaziy Osiyo: strategik muvozanat, yangi ming yillik muammolari va yondashuvlar

Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillikka erishgandan so‘ng oradan o‘tgan uzoq davr mobaynida ular integratsiyasi deyarli rasmiyatchilikdan iborat bo‘lib, yagona bozor, bojxona ittifoqi va yagona valyutaning shakllanish jarayoni esa deklarativ bo‘lib qolayotgan edi. Mintaqada yetakchilik uchun raqobatning kuchayib borgani milliy identitetni shakllantirish maqsadida umumiy tarixni o‘z millatini ustun qo‘ygan holda talqin qilish, mamlakatlar islohotlar jarayonini sinxronlashtirish o‘rniga turli islohot modellarini tanlashi ularni bir-biridan tobora uzoqlashtira boshladi va mintaqaviy hamkorlikni kun tartibidan chetga surib qo‘ydi. Qayd etish joizki, integratsiya jarayoni “Turkiston – umumiy uyimiz” shiori ostida amalga oshirila boshlagan edi. Bu mintaqada tashkil topgan chegaralardan emas, aksincha, XX asr boshlaridagi hali milliy milliy-hududiy chegaralar tortilmasidan burungi davrdan kelib chiqib qilingan ish edi

Uchinchi ming yillikning o‘zida, SSSRning qulashi bilan, jahon va mintaqaviy kuchlarga qiziqish va manfaatlarini ilgari surish uchun misli ko‘rilmagan imkoniyatlar ochildi. Markaziy Osiyo uchun kurash global xarakterga ega bo‘ldi. Jahon iqtisodiy va geosiyosiy aloqalariga yanada yaqinlashuvi bilan bog‘liq rivojlanishning yangi bosqichi boshlandi. Buyuk davlatlar – Rossiya, AQSh va Xitoy Markaziy Osiyoda strategik jihatdan to‘qnash kelishgan. Rossiya tarixan Yevroosiyo kengligining tabiiy qismi bo‘lib, mintaqaning barcha ishlarida faol ishtirok etish va ishtirok etishning barcha oqibatlari bilan ajralib turadi. Afsuski, 90-yillarning boshida Rossiya o‘zining Markaziy Osiyodagi geosiyosiy

makonini ozod qildi, garchi uning sheriklari ustidan ko'plab nufuzga ega bo'lsa-da, bu erda Rossiyaning o'rnini boshqa hech bir kuch jalb qila olmaydi..

Integratsiya bilan bog'liq voqealarning rivojida mintaqaga tashqi aktorlar – o'yinchilarning e'tibori oshishi ro'l o'ynadi. Masalan, Rossiya mintaqaga yaqin xorij postsovet makonining bir bo'lagi deb qaragan va bu yerda o'z ta'sirini tiklashga urinayotgan edi. AQSh uzoq yillar mobaynida Afg'onistonni mintaqaning bir qismi deb hisoblovchi "Katta Markaziy Osiyo" kontseptsiyasini va "Janubiy va Markaziy Osiyo" kontseptsiyasini ilgari surib keldi. Xitoy esa ikki tomonlama munosabatlar o'rnatishni afzal bildi, mintaqaviy yondashuvni ishlab chiqishga unchalik qiziqish bildirmadi. Markaziy Osiyodagi beshta davlatni birlashtiruvchi mintaqaviy tuzilma yo'qligi sabab ushbu jug'rofiy makonda turli integratsiya va muloqot platmorfalarining turli-tuman mozaikasi shakllandi. "Insoniyat, mamlakatlar va xalqlar hayotida XX asr poyonida muhim o'zgarishlar sodir etildi. Uzoq davom etgan ikki qarama - qarshi qutblarning siyosiy - mafkuraviy, harbiy - texnik sohadagi kurashiga chek qo'yildi. Biz yashayotgan davr qanday xususiyatlarga ega? So'nggi vaqtlarda jahonda yuz bergan, dunyoning jo'g'rofiy - siyosiy tuzilishini va xaritasini tubdan yangilagan o'zgarishlar hozirgi zamon va kelajak uchun qanday tarixiy ahamiyatga molik? Bular haqida mulohaza yuritish va ularga to'g'ri baho berish, hamda to'g'ri xulosalar qilish juda muhim"¹.

Ikkita g'oviy tizimning qarama - qarshiligi tugagach dunyoning qator mintaqalarida parokandalik boshlanib, olovli nuqtalar ham paydo bo'ldi. Bunday sharoitda har bir davlat o'zining geografik joylashgan o'ri, geogstrategik mavqei, xalqining milliy turmush tarzi, ijtimoiy - iqtisodiy vaziyati, tashqi siyosiy, harbiy omillarni hisobga olib o'z xalqining azaliy orzu - umidlariga xizmat etadigan taraqqiyot dasturini yaratishi, uni izchil yo'lga qo'yishi muhim ahamiyat kasb etardi. Bu bilan bog'liq ustuvor vazifalar, yo'nalishlar, o'z yo'limizning shart - sharoitlari va zaminlari I.A.Karimovning O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li asarida chuqur bayon etilgan.

Mustaqil bo'lgan har bir davlat o'z taraqqiyot yo'lini izlaydi. Jahon va o'zimizning amaliyotimizdan olingan barcha unumli tajribani rad etmagan holda o'z taraqqiyot yo'limizni tanlab olish respublikaning qat'iy pozitsiyasini ekanligi ko'rsatib o'tildi. Ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sohadagi vazifalar belgilab olindi. O'zbekiston tashqi siyosatining qoidalari belgilab berildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili I.Karimovning «O'zbekiston - bozorga o'tishning o'ziga xos yo'li» (1993 - yil), O'zbekiston - iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarlarida keng yoritildi. —O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавасизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.—Т.: Ўзбекистон, 1997.Б.3.

asarlarda esa yangi ming arafasida insoniyatni kutayotgan keng qamrovli global muammolarni ilgari surilishi, tahlil etilishi, ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularni bartaraf etish borasidagi vazifalarning yoritilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Asarda ilgari surilayotgan masalalarni mantiqiy ravishda uchta qismga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dunyo xaritasida yangi mustaqil davlatlar paydo bo'ldi. Ular, hozirgi til bilan aytganda, sotsialistik o'tmishga ega bo'lgan, o'z siyosiy mustaqilligini tinch yo'l bilan qo'lga kiritgan davlatlardir. Bu davlatlar mustaqil rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarni yangilash yo'lga qadam qo'ydi. Ular dunyodagi boshqa mamlakatlar orasida o'z mavqegini mustahkamlashga intilmoqda. Tenglar orasida teng bo'lishga, jahon maydonining tarkibiy qismiga aylanishga harakat qilmoqda. Bu davlatlar oldida muvaffaqiyatsiz, chippakka chiqqan tarixiy tajribaning fojiali oqibatlarini qisqa davr ichida bartaraf etish vazifasi turibdi. Ular zamonaviy bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan, odamlar munosib turmush kechirishini ta'minlay oladigan, insonning huquq va erkinliklarini himoya qila oladigan chinakam demokratik jamiyat qurishdek murakkab vazifani hal etishi zarur. O'zbekiston ham ana shunday davlatlar jumlasiga kiradi. Asarda yangi asr bo'sag'asidagi vujudga kelgan ijtimoiy - siyosiy, geosiyosiy vaziyat chuqur tahlil etilgan xolda muhim metodologik ahamiyat kasb etadigan quyidagi muammolar ilgari suriladi:

XXI asr O'zbekiston aholisi uchun qanday keladi? Kishilar turmushi kechagidan qanchalik yaxshiroq bo'ladi? O'zimiz uchun tanlab olgan islohotlar va yangilanish yo'li o'ta murakkab yo'l ekanligini anglayapmizmi? Bu yo'lda qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini yetarli darajada aniq tasavvur qilyapmizmi?

Eng avvalo, odamlarning mana shu boy zaminda munosib hayot kechirishlarini ta'minlashga qaratilgan maqsad va vazifalarni qay darajada ro'yobga chiqara olamiz? Eng murakkab savollardan biri shuki, bizdagi barqarorlik va xavfsizlik yo'lida tahdid bo'lib turgan muammolarni anglab yetyapmizmi? Xavfsizligimizga tahdid bo'lib turgan muammolarga nimani qarshi qo'ya olamiz? Jamiyatimiz to'xtovsiz va barqaror rivojlanishiga, biz istiqomat qilayotgan mintaqada jo'g'rofiy - siyosiy muvozanat saqlanishiga nimalar kafolat bo'la oladi? Mamlakatimiz yangi ming yillikda mustahkam, og'ishmay va barqaror rivojlanishni kafolatlaydigan qanday imkoniyatlarga ega? Jahonning barcha mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli, har tomonlama keng hamkorlik qilish uchun nimalarni taklif eta olamiz?

To'g'ri yangi mingyillik arafasida totalitar tuzum yemirilganidan keyin dunyoning qutblarga bo'linishi barham topdi. Lekin shu tufayli dunyo ko'pchilik kutganidek xavfsizroq, barqarorroq, sobitqadamroq bo'lib qolgani yo'q. Keyingi yillarda butun dunyo miqyosida va mintaqalar darajasida vujudga kelayotgan

tashqi munosabatlarni tanqidiy tahlil qilish va eng avvalo: - bir qancha mamlakatlarda keskin siyosiy kurash borayotgan bir vaqtda demokratiya asoslarining baʼzan qiyinchilik bilan qaror topish jarayonlarini tahlil qilish.

Bunga misol tariqasida MDH hududida joylashgan davlatlardan Qirgʻiziston, Gruziya, Ukraina, Moldova kabi davlatlarni aytish mumkin. Xalqaro maydonda esa Liviya, Misr, Bolqon davlatlarini misol qilib keltirish mumkin;

- milliy oʻzlikni anglashning faol jonlanishi hamda millatlar va ayrim elatlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilashga intilishi va shu bilan bogʻliq masalalar. Bu jarayon Turkiya, Iroq, Suriya, Ozarbayjon, Kosovo, Sudan kabi mamlakatlar hayotida sodir etildi;

- etnik va millatlararo ziddiyatlarning saqlanib qolayotganligi. Buning baʼzi jihatlarini Kirgʻiziston, Togʻli Qorabogʻ, Sudan, Kosovo oʻlkalarida kuzatish mumkin. Sobiq ittifoq davrida Fargʻonada shu negizda janjal chiqarishga urinildi. I.Karimovning Oʻzbekiston hukumati tepasiga kelishi bilan bu masalani xalq etishga jiddiy kirishildi. Mamlakatimizda millatlararo totuvlik saqlandi;

- qotib qolgan mafkuraviy aqidalarning qadrsizlanishi hamda siyosiy va diniy ekstremizmning turli shakllari kuchayib borayotganligi. Bunday tUSDagi kuchlar oldiniga Afgʻoniston hududida qonli janglarni keltirib chiqarishdi. Uzoq payt Tojikistonda fuqarolar urushini sodir etishdi. Liviya va Suriyada barqarorlik buzildi. Million - million insonlar qochoqlarga aylanishdi;

- dunyoning katta qismida iqtisodi zaif, aholisi qashshoq yashayotgan mamlakatlar saqlanib qolayotganligi;

- mamlakatlar, xalqlar oʻrtasida, bir mamlakat ichida esa ayrim ijtimoiy guruhlar oʻrtasida iqtisodiy va ijtimoiy tabaqalanish kuchayib borayotganligi - bularning barchasi dunyo hali ham avvalgidek moʻrt boʻlib turganligi va avaylab munosabatda boʻlishni talab qilayotganligidan dalolat beradi.

Tahlillar asosida bizni qurshab turgan olam gʻoyat murakkab va muammoli boʻlib keldi, shunday boʻlib qolmoqda va yaqin istiqbolda ham shunday boʻlib qolishi asoslab beriladi. Hozirgi sharoitda, umumiy xavfsizlikni taʼminlash va muvozanatga erishish manfaatlari nuqtai nazaridan, yangi mustaqil davlatlarning xavfsizligi va barqaror rivojlanish muammolari ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Yer yuzida vaziyat va kuchlar nisbati shiddatli oʻzgarib bormoqda. Yangi mustaqil davlatlar maydonga chiqmoqda. Bu esa hozirgi kunda davlatlar va xalqlarning barqarorligini taʼminlash uchun yangicha yondashuvlarni izlab topishni, yangi mingyillikda xavfsizlikning yangicha modellarini ishlab chiqishni tobora qattiq talab qilmoqda.

Suveren davlatning har bir rahbari, har bir yetakchisi oddiy kishilar ishonch bildirib uning zimmasiga yuklagan juda katta burch va masʼuliyatni teran anglab, oʻy - xayolini hamisha tinchlik, osoyishtalikni saqlash, avaylash va

mustahkamlashga qaratmog‘i kerak. Ushbu murakkab, voqealarga boy yillarda poydevorini qo‘yishga muvaffaq bo‘lingan yangi uyni qurish va obod qilish uchun o‘rnimizga keladigan avlod oldidagi mas‘uliyatimizni bir daqiqa bo‘lsin, unutishga haqqimiz yo‘q.

Asarda o‘tgan yillarning mantiqi asosida hozirgi kunda uchta asosiy savolga murojaat qilinadi: xavfsizlikni qanday saqlab qolish lozim? Barqarorlikni qanday ta‘minlash darkor? Taraqqiyot yo‘lidan sobitqadam rivojlanishga nimalar hisobiga erishish mumkin? Albatta bu savollarga javob izlanishida qator siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ma‘naviy, diniy, mafkuraviy, tabiiy, geografik omillar birgalikda olib tahlil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa tariqasida quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkin: Birinchidan, Birinchi Prezidenimiz I.Karimovning —O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asarida esa yangi ming arafasida insoniyatni kutayotgan keng qamrovli global muammolarni ilgari surilishi, tahlil etilishi, ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularni bartaraf etish borasidagi vazifalarning yoritilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Klassik geosiyosatning vakillari asarlarida esa muayyan mintaqaning manfaatlari oldinga o‘ringa surilgan.

Ikkinchidan, biz yashayotgan mintaqaning geostrategik, geosiyosiy manfaatlari nuqtai nazaridan har bir masalaning yechimiga e‘tibor qaratiladi.

Uchinchidan, tarixni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o‘rtasidagi hamkorlik va ishonch olg‘a harakatlantirishiga alohida urg‘u berilgan. Va bu hamkorlikni ta‘minlashdagi vazifalar, uning istiqbollari keng yoritilgan.

3.2. Insoniyatga xavf solayotgan tahdidlar

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov o‘zining “O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” kitobida mavjud tahdidlar to‘g‘risida quyidagilarni qayd etdi: “Birinchidan. O‘zbekiston xavfsizlikning yaxlitligi haqidagi asosiy tamoyillardan birini to‘la qo‘llab-quvvatlaydi. Xavfsizlik – uzluksiz holatdir, hadsiz-hududsizdir.

Ikkinchidan. “Sovuq urush” barham topganidan keyin yalpi xavfsizlikka asosiy tahdidni etnik, mintaqaviy, mahalliy mojarolar va davlatlar ichidagi jangari separatizm solmoqda.

Uchinchidan. O‘zbekiston o‘zining jo‘g‘rofiy-siyosiy holati jihatidan kollektiv xavfsizlik tizimi izchil yo‘lga qo‘yilmagan mintaqada joylashgan. Bu ham tahdid tug‘diruvchi sababdir. O‘zbekiston amalda Fors ko‘rfazi, Kaspiy dengizi havzasi va Tarim havzasining neft va gazga boy konlari joylashgan yarim

halqaning strategik markazidir. Ya'ni, bu yarim halqa atrofida butun dunyoda energiya taqchilligi sharoitida yaqin yillarda Yevroosiyo va jahon kelajagi uchun hal qiluvchi rol o'ynaydigan energiya zaxiralari mavjud.

To'rtinchidan. Mintaqaviy nizolar ko'pincha terrorizm va zo'ravonlik, narkobiznes va qurol-yaroq bilan qonunsiz savdo qilish, inson huquqlarini ommaviy suratda poymol etish kabi xavfli tahdidlarning doimiy manbaiga aylanib bormoqda.

Beshinchidan. Shunga ishonchimiz komilki, xalqaro munosabatlar amaliyotida har bir mustaqil mamlakatning o'z milliy manfaatlariga muvofiq, o'z mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash maqsadi bo'lishi lozim. U yoki bu xalqaro tizimlarda va kollektiv xavfsizlik shartnomalaridaqay darajada qatnashishini ularning o'zi belgilash huquqi nazarda tutilishi zarur.

Oltinchidan. Bizning nazarimizda, ekologik va yadroviy xavfsizlik muammolari alohida e'tiborni talab qiladi¹.

Mintaqaviy mojarolar dunyoning rivojlangan mintaqalariga ham, rivojlanayotgan mintaqalariga ham xos tus oldi. Shunday ekan, mintaqaviy mojarolar jamiyatimiz farovonligi va respublikamiz taraqqiyoti uchun qanday xavf tug'dirmoqda? Bir qarashda, O'zbekiston chegaralariga yaqin joylarda yuz berayotgan barcha nizolar davlatimizdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni saqlab turishga bevosita aloqasi yo'qdek tuyuladi. Bundan buyon ham tashvishli hodisalar bizni chetlab o'z yo'lidan rivojlanaveradi, barqarorlik o'z-o'zicha saqlanaveradi, mamlakatning kelajagi esa o'z-o'zidan ta'minlangan, deya fikr yuritishni ham siyosiy, ham fuqaroviy kaltabinlikdir.

Mavjud mintaqaviy tanglik sharoitida O'zbekistonning xavfsizligiga tahdid xayoliy emas, balki yaqqol mavjuddir. Mintaqaviy mojaroni faqat taraflarning belgilab qo'yilgan doiralardagi qurolli qarama - qarshiligi, shu jumladan tinch aholi o'rtasida ko'plab qurbonlarga olib keladigan qarama - qarshiligi deb hisoblamaslik kerak. U muayyan jamiyat va qo'shni davlatlar hayotiga ta'sir ko'rsatadigan qarama - qarshilikdir. Agar masalaga shu nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, bu tahdidning haqiqatan mavjudligi yaqqol ayon bo'ladi.

Insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish tarixi, ayniqsa har jihatdan bir - biriga bog'liq bo'lib qolgan hozirgi dunyo sharoitida, shundan aniq dalolat berib turibdiki, alohida olingan bir davlatdagi har qanday mojaro uzoq vaqt davomida milliy chegaralar doirasida qolib keta olmaydi. Bir qancha sabablarga ko'ra bunday mojaro nazorat qilib bo'lmaydigan darajada yoyilib ketishi muqarrar. Chunki turli maqsadlarni ko'zlaydigan va tanglik chiqqan hududda o'z manfaatlarini ta'minlashga intiladigan tashqi kuchlar hamma vaqt shay turadi.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Молия.2002. 11-14-бб.

Shunday qilib, alohida olingan davlatdagi ichki mojaroni, shu mojarolar bilan qo'shni mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro aloqani bir - biriga bog'liq bo'lmagan hodisalar deb hisoblash xato bo'lur edi. Afg'onistondagi harbiy - siyosiy tanglik, Tojikistondagi beqarorlik butun Markaziy Osiyodagi mintaqaviy barqarorlik holatiga ham, jumladan, O'zbekistonning milliy xavfsizligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Sobiq sovet qo'shinlari Afg'oniston hududini tark etgach u yerda vaziyat baribir tinchimadi. Navbat endi ichki guruhlar o'rtasidagi to'qnashuvlarga keldi. Tolibon 1996 yilda Qobul shahrini egallagach mamlakatning qator o'lkalarida o'z hokomiyatini o'rnatdi. Lekin tom ma'nodagi barqarorlikni ta'minlanmadi. Terrorchilik harakatlari, qon to'kishlar davom etaverdi. 2001- yil 11 - sentabr voqealaridan AQSH boshchiligidagi tinchlikparvar kuchlarning kirib kelishi ma'lum bir vaqt osoyishtalikni ta'min etdi. Lekin mujohid jangarilarning qarshiligini butunlay sindirilmadi. 2014 - yilda xalqaro kuchlar afg'on hududini tark etgach norasmiy manbalarda keltirilishicha yana jangarilar afg'on - tojik chegarasiga yig'ilishini davom ettirmoqda.

Hozirning o'zidayoq ko'zga tashlanayotgan va keyinchalik vujudga kelishi mumkin bo'lgan xavf - xatarlar ko'lami keng. Mintaqaviy mojarolarning oqibatlari ancha sezilarli shaklga ham ega. Ularni davlatlarning milliy iqtisodiyotiga va xo'jalik aloqalariga ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda asarda ko'rsatib o'tilganidek mintaqaviy mojarolarning mintaqamiz xavfsizligiga tahdidi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

Birinchi, Afg'onistondagi urush mamlakatning shundoq ham yaxshi rivojlanmagan iqtisodiyotini boshdan - oyoq vayron qildi. Bu urush hozirgi vaqtda Markaziy Osiyo davlatlariga "iliq dengizlar"dagi portlarga chiqish va shu yo'l bilan jahon xo'jalik aloqalari tizimiga qo'shilish imkonini beradigan yangi transport kommunikatsiyalarini ochish yo'lida asosiy g'ov bo'lmoqda.

Ikkinchi, qurolli mojarolar keskinlashgan taqdirda chegaralarni tan olmasdan, qo'shni davlatlar hududiga "yopirilib kirish"ga tayyor turgan qochoqlar muammosi vujudga keladi.

Uchinchi, Afg'oniston cho'zilib ketgan mintaqaviy mojarolar salbiy hodisalarni keltirib chiqarmoqda, chegaradosh davlatlar uchun jiddiy xavf tug'dirmoqda. Bu salbiy hodisalar haqida gapirganda, qonunga xilof ravishda narkotik moddalar olib o'tilishi, xalqaro terrorizm va qurol - yarog' kontrabandasi kabi muammolarga ham to'xtalib o'tish lozim.

To'rtinchi, Afg'oniston bilan Tojikistondagi mintaqaviy mojarolar hal bo'lmayotir. Bu esa mintaqadagi davlatlar, shu jumladan O'zbekiston oldiga terrorizm va qurol - yarog'lar kontrabandasi singari hodisalarning qo'shni davlatlar hududlariga yoyilishi bilan bog'liq bo'lgan yangi va g'oyat xavfli muammolarni

ko'ndalang qo'ydi. Endilikda milliy xavfsizlikni va ichki barqarorlikni ta'minlash darajasi ana shu muammolarni hal qilishga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2018 yil 26-27 mart kunlari Afg'oniston bo'yicha "Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik" mavzusida¹ o'tkazilgan xalqaro konferensiyadagi nutqida shunday deyiladi:

O'zbekistonda xalqaro konferensiya o'tkazish taklifi va Afg'onistonda tinchlik va barqarorlikni ta'minlasha qaratilgan sa'y-harakatlarni birlashtirish zarurati quyidagi omillar bilan bog'liq.

Birinchidan, bizning tashabbusimiz O'zbekistonning tashqi siyosat konsepsiyasiga to'la mos keladi. Bu konsepsiyada avvalo qo'shni mamlakatlar bilan yaxshi qo'shnichilik, do'stlik va o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash ustuvor vazifa etib belgilangan.

Ikkinchidan, O'zbekiston va Afg'oniston xalqlari asrlar davomida yagona madaniy-sivilizasion makonda yashab kelgan. Azal-azaldan Amudaryoning ikki tomonida o'zaro o'xshash tillar, umumiy muqaddas din va mushtarak ma'naviy qadriyatlar birlashtirib turadigan xalqlar yashab kelmoqda. Amudaryo biz uchun hamisha tiriklik manbai bo'lib kelgan, ammo odamlarning erkin harakat qilishiga, savdo aloqalarini yaqindan rivojlantirishga, ilm-fan sohasidagi yutuqlar bilan o'rtoqlashishga va bir-birini madaniy jihatdan boyitishga hech qachon to'sqinlik qilmagan.

Afg'on zaminida Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining Abu Rayhon Beruniy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab kabi buyuk namoyandalari va boshqa ko'plab bizning ulug' ajdodlarimiz yashab ijod qilganlar. Bugungi kunda O'zbekiston va Afg'oniston o'rtasida yaqin siyosiy, savdo-iqtisodiy va madaniy-gumanitar aloqalar yo'lga qo'yilgan. Afg'onistonda millionlab o'zbeklar yashaydi. Afg'oniston Konstitusiyasiga muvofiq o'zbek tili mamlakatning rasmiy tillaridan biri hisoblanadi.

Uchinchidan, barchamiz qat'iy ishonamizki, xavfsizlik yagona va bo'linmasdir va uni faqat birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan ta'minlash mumkin. Biz xavf-xatarlarning ba'zi birlarini "o'zimizniki", boshqasini esa "birovniki", deb qabul qilmasligimiz kerak, aniqroq aytganda, bunday qilishga haqqimiz yo'q. Afg'oniston xavfsizligi – bu O'zbekiston xavfsizligi, butun bepoyon Markaziy va Janubiy Osiyo mintaqasi barqarorligi hamda taraqqiyotning garovidir. Xalqaro terroristik tashkilotlar Afg'onistonni o'zining doimiy makoniga aylantirib olishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

¹ <https://uza.uz/oz/posts/tinchlik-jarayoni-xavfsizlik-sohasida-hamkorlik-va-mintaqavi-27-03-2018>

To'rtinchidan, O'zbekiston Afg'onistonda tinchlik o'rnatishga ko'maklashish bo'yicha tajribaga ega. O'zbekiston Qobul jarayoni doirasidagi ikkinchi majlis ishtirokchilarining Afg'oniston hukumati bilan "Tolibon" harakatining "oldindan shart qo'yimaslik va kuch ishlatish bilan tahdid qilmaslik" asosida to'g'ridan-to'g'ri muzokaralar o'tkazishni boshlash haqidagi qarorini qo'llab-quvvatlaydi. Ammo tinchlik sari harakatning eng asosiy sharti, bizningcha, avvalo mintaqa va global darajada kelishilgan, Afg'oniston uchun yagona keng qamrovli tinchlik dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishdan iboratdir.

Shundan kelib chiqqan holda, bizning birgalikdagi sa'y-harakatlarimizning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat bo'lishi lozim: birinchi – afg'on muammosini tinch yo'l bilan hal etishning asosiy tamoyillarini ishlab chiqish va ular bo'yicha keng va qat'iy xalqaro konsensus – murosaga erishish; ikkinchi – Afg'oniston hukumati va qurolli muxolifat o'rtasida muzokaralarni boshlash mexanizmini ishlab chiqish; uchinchi – Afg'onistonda milliy kelishuv jarayoniga xalqaro hamjamiyat tomonidan ko'mak berish bo'yicha "yo'l xaritasi"ni ishlab chiqish.

Mazkur asarda "Diniy ekstremizm va fundamentalizm" mintaqamiz uchun tug'dirishi mumkin bo'lgan xavf – xatarlar sifatida ta'kidlangan. O'zbekistonga nisbatan fundamentalizmi-aqidaparastlikning tahdidi nimalarda namoyon bo'lmoqda?

Birinchi, aqidaparastlikni yoyish orqali dindor musulmonlarning islohotchi davlatga ishonchini yo'qqa chiqarishda ko'rinmoqda. Yaxshilik yo'lidagi o'zgarishlarning ustuvor shartlari bo'lgan barqarorlikni, milliy, fuqarolararo va millatlararo totuvlikni buzish yo'lidagi urinishlarda namoyon bo'lmoqda;

ikkinchidan, fundamentalistlarning adolat haqidagi olomonbop, jozibador, ammo baqiroq va asossiz da'vatlariga ko'r - ko'rona ergashuvchilar o'zgalar irodasining quli bo'lib qolishini anglashimiz lozim;

uchinchidan, mamlakat mintaqalari aholisi va ijtimoiy qatlamlar o'rtasida "haqiqiy" va "soxta" dindorlik belgilari bo'yicha qarama - qarshilik keltirib chiqarishda ko'rinmoqda;

to'rtinchidan, O'zbekistonning janubiy chegaralaridagi qo'shni mamlakatlarda fuqarolar urushi to'xtamay, davom etib kelayotganligida namoyon bo'lmoqda. Bu holat o'zlarini chin musulmon, din uchun kurashuvchilar deb hisoblaydigan, mudhish tasavvurlarini xalqimizga zo'rlab qabul qildirishni istaydigan terrorchilar, jangarilarning yangidan - yangi avlodlarini vujudga keltirmoqda;

beshinchidan, musulmon va nomusulmon mamlakatlar, ularning jamoatchiligi orasida ham O'zbekiston haqida ko'ngilni sovutadigan fikr tug'dirishga urinishlarda namoyon bo'lmoqda;

oltinchidan, islom sivilizatsiyasi bilan islomiy bo‘lmagan sivilizatsiya o‘rtasida yalpi qarama - qarshilikni shakllantirishda namoyon bo‘lmoqda. Bu esa jahon hamjamiyatiga qo‘shilish jarayonlariga g‘oyat salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Undan ham dahshatlisi shuki, odamlarni diniy zaminda "sivilizatsiyalar to‘qnashuvi" ni kutishga majbur qilmoqda. mana hozirgi kunda G‘arb va islom munosabatlari xavas qiladigan darajada deb bo‘lmaydi;

yettinchidan, ommaning ongida din barcha iqtisodiy, siyosiy va xalqaro muammolar hamda ziddiyatlarni hal qilishning universal vositasi degan fikrni qaror toptirishda ko‘rinmoqda.

XXI asr bo‘sag‘asida yangi mustaqil davlatlar juda katta ichki va tashqi qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ular mavjud muammolarning yechimini, ichki manbalar va imkoniyatlarga tayangan holda va shu bilan birga, jahon hamjamiyatining manfaatdor ishtirokidan izlamoqda. Nafaqat yosh davlatlarning e‘tibor berishini, balki, eng avvalo, xalqaro jamoatchilik ishtirokini talab etadigan muammolar jumlasiga birinchi navbatda imperiyacha fikrlash va xulq - atvorning xurujlari tufayli kelib chiqayotgan muammolarni kiritish lozim. O‘zbekiston Respublikasi ham ana shu hodisalar ta‘siridan chetda qolgani yo‘q. Davlatimizning suvereniteti va barqarorligiga tahdidlar saqlanib qolmoqda. Bu tahdid buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik ruhidagi shiorlarda, bildirilayotgan fikrlarda, sharhlarda va muayyan xatti - harakatlarda aniq namoyon bo‘lmoqda.

Bir qarashda, go‘yo insoniyat XXI asr bo‘sag‘asida yetarli darajada aql - idrokli bo‘lib qolgan holda o‘zining tarixiy tajribasiga asoslanib, asrlar davomida tarkib topib kelgan ba‘zi bir andozalardan voz kechishi tabiiy bo‘lib ko‘rinadi. Biroq shovinistik va agressiv millatchilik inersiyasining kuchi hali shu qadar zalvorliki, bu kuch unga duch kelganlar uchun ham, uni boshqalarga qaratayotganlar uchun ham naqadar xavfli ekanligini payqamaslik mumkin emas.

Asarda buyuk davlatchilik shovinizmini va agressiv millatchilik nima, uning hozirgi ko‘rinishlari nimalardan iborat degan masalaga e‘tibor qaratiladi. Tarixiy tajribaga asoslanib, bu hodisani muayyan kuchlar va davlatlar tomonidan bo‘ladigan siyosiy, mafkuraviy va iqtisodiy hukmronlik deb yoki millatlararo va davlatlararo, mintaqaviy munosabatlarda unga intilish deb ta‘riflash mumkin.

Shovinizm ba‘zi ko‘p sonli millatlarning nafaqat ko‘p millatli imperiya doirasida, balki uni o‘rab turgan jo‘g‘rofiy - siyosiy makonda o‘zining qator imkoniyatlaridan foydalangan holda o‘zining mutlaq hukmronligini o‘rnatish uchun kurashida namoyon bo‘ladi. Odatda, hudud jihatidan kichik bo‘lgan va eng asosiysi - iqtisodiy imkoniyatlari zaiflashgan va ichki beqaror davlatlar ana shunday kuchlarga nishon bo‘ladi.

Asarda buyuk davlatchilik shovinizmi boshqa millatlar va mamlakatlar bilan o‘zaro madaniyatli hamkorlik qilishga tayyor emaslikdan kelib chiqadi konseptual fikr ilgari suriladi.

Bizning o‘lkamiz ham ana shunday qismatdan qochib qutulolmadi. Buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik tahdidi haqida fikr yuritganda biz quyidagi xavfni nazarda tutamiz:

birinchidan, xalqaro, davlatlararo va elatlararo qarama - qarshilikni keltirib chiqarish; *ikkinchidan*, xalqaro - huquqiy va ichki davlat suverenitetimizni ro‘yobga chiqarishga qarshilik ko‘rsatish; *uchinchidan*, O‘zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalarini chegaralashga, ularni teng huquqli bo‘lmagan sharoitga solib qo‘yishga urinish; *to‘rtinchidan*, Mamlakatimiz aholisiga axborot orqali va mafkuraviy yo‘l bilan tazyiq o‘tkazish, jahon afkor ommasida O‘zbekiston haqida noto‘g‘ri tasavvur tug‘dirishga intilish; *beshinchidan*, agar buyuk davlatchilik shovinizmi bilan ekstremistik millatchilik abadiy hamrohlar ekani nazarda tutiladigan bo‘lsa, u holda millatlar o‘rtasida o‘zaro ishonchsizlikni keltirib chiqarish, millatlararo munosabatlarni keskinlashtirish; *oltinchidan*, yangi mustamlakachilik va yangi imperiyachilik yondashuvlarini zo‘rlab qabul qildirish, hamma sohalaridagi o‘zaro manfaatli va teng huquqli hamkorlikni sekinlashtirish xavfi.

Gapning sirasini aytganda, Rossiyada imperiyacha fikr yuritishdan voz kechish va O‘zbekiston bilan ana shunday hamkorlikka tayyorlikni izhor etish buyuk qo‘shnimiz uchun g‘oyat samarali imkoniyatlar ochib beradi. Avvalambor, ochiq ko‘rinib turgan bir haqiqatga e‘tiborni qaratmoqchiman. Mustaqil va kuchli sherikka ega bo‘lish "ukani boqish" yoki "kichik ittifoqchini chegaralab turish"ga qaraganda arzonroq va ishonchliroqdir. Boshqacha aytganda, zaif ittifoqchidan ko‘ra kuchli va barqaror sherik bilan ish olib borgan afzalroq.

Ikkinchidan, bir - birimizning manfaatlarimizni hisobga olish va muvozanatda saqlab turishga asoslangan teng huquqli, izzat - ikromli munosabat mamlakatimizning siyosiy rahbarlaridagina emas, balki butun xalqimizda ham hurmat hissini uyg‘otadi. Xalqning ezgu his - tuyg‘ulari va munosabati, aytish mumkinki, rossiyalik siyosatchilar bizning mintaqada topishlari mumkin bo‘lgan eng yirik kapitaldir. Va aksincha, xalq aksariyat qismining his - tuyg‘ulari "nafrat" degan birgina so‘zga jamlanganda nimalarga olib kelishi mumkinligini Chechenistondagi mojaro yaqqol eslatib turuvchi yorqin misoldir. Nihoyat, mintaqaviy qalqon vazifasini bajarishga qodir bo‘lgan mustaqil, yetarli darajada barqaror davlatlarni shakllantirish Rossiyaning jeografik - siyosiy manfaatlariga mutlaqo mos tushib, chiqimi ham ancha kam bo‘lishini tushunish juda muhimdir. Iqtisodiyoti barqaror bo‘lgan mintaqa Rossiya yoki o‘zga birorta davlatga tahdid

solmaydi. Aksincha, bu hol juda ulkan iqtisodiy va boshqa istiqbollarga yo'l ochadi.

Eng muhimi - bu mintaqaning hech qachon sivilizatsiyalar to'qnashadigan joyga aylanmasligiga, balki ular bir - biriga ta'sir etib, bir - birini boyitishning ibratli namunasi bo'lib xizmat qilishiga kafolatdir. O'zbekiston Respublikasi ana shunday olijanob va tarixiy vazifani bajarishga har jihatdan tayyor. Rossiyada mamlakatlarimiz o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ana shunday istiqbolini ma'qullayotgan odamlar va sog'lom fikrli siyosatchilar tobora ko'paymoqda. Ular kelajagimizni faqat bir - birimizning manfaatlarimizni hisobga olgan holda, teng huquqli va o'zaro foydali hamkorlik asosida tashkil etishimiz zarurligini tushunib yetayotganligi muayyan darajada umid uyg'otmoqda.

Etnik va millatlararo ziddiyatlar Ma'lumki, hozirgi davlatlar asosan ikki turga polietnik (ko'p elatli) va monoetnik (bir elatli) davlatlarga bo'linadi. Aniqlani- shicha, saysramizda o'zining betakror madaniy va ma'naviy qadriyatlariga ega bo'lgan 1600 dan ortiq etnik guruh yashaydi. Dunyoning haqiqiy boyligi, qadriyatlarni o'zaro ayirboshlash, bir-birini boyitish imko- niyata ana shu xilma-xillikdadir. Ammo hozirgi zamopnrg hal qilinishi mush- kul bo'lgan muammolaridan biri ham unga borib taqaladi. Dunyoda yashayotgan etnoslarning ko'pchiligi o'z milliy davlatchiligiga ega emas.

Dunyo siyosiy xaritasida atigi ikki yuzga yaqin davlat borligi ham buning dalilidir. Bu hol xalqaro hamjamiyat uchun bir orohlantirish bo'lib xizmat qilmog'i darkor. Zero, etnik o'zligini aiglashning o'sishi yana uzoq vaqt davomida hozirgi dunyo siyosiy taraqqiyotining dinamikasini bslgilab turadi. Shu sababli ko'p millatli va ko'p tilli mamlakatlarda o'z davlatlariga nom bergan asosiy millat bilan bu mamlakatlarda istiqomat qiluvchi etnik ozchilik o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ichki siyosiy barqarorlik va milliy xavsizlikning hal qiluvchi shartlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ichki siesiy ahvolning barqarorligi, milliy xavfsizlik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dinamikasi kup millatli davlatda yashayotgan boshqa millatlar vakillarining siyosiy xayrixohligiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Jahon tajribasidan millatlar yoki etnik guruhlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda an'anaviy uyg'unlik vujudga kelgan mamlakatlarda ko'p elatlilik omili davlatlarning siyosiy-iqtisodiy rivojlaiishiga samarali, ragbatlantiruvchi ta'sir etishini ko'rsatuvchi misollarni ko'plab kelsh- rish mumkin. Bu mamlakatlarda etnik guruhlar va irqalar urtasida ma'lum muammolar mavjud. Shunga qaramay, ko'p elatlilik omili ularning ijtimoiy- iqtisodiy taraqqiyoti yo'lidagi to'g'a- noqqa aylanib qolmagan. Aksincha, taraqqiyotning jadallashuviga yordam bergan. Millatlarning va madaniyatlarining bir-biriga ta'sir ko'rsatishi bu davlatlarda yashayotgan xalqlarning ma'naviy- aqliy boyishi uchun yaxshi manbaga aylangai.

Shunday qilib, bu mamlakatlarda ko'p elatlilik omili demokratik o'zgarishlarni jadallashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning, fuqarolik jamiyata qurishning ta'sirchan vositasiga aylanib qolgan.

O'zbekistonda va butun Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlikni saqlab turish uchun qanday etnik siyosat olib borish kerak?

Markaziy Osiyo aholisining asosiy qismi ni tashkil etadigan hozirgi tub etnoslar ildizlari o'tmishda vujudga kelgan millatlar sifatida shakllanishning murakkab va o'ziga xos yo'lini bosib o'tgan. Bu sohadagi ayrim ziddiyatli hodisalarga qaramay, aholisi kun millatli bo'lgan milliy davlatlarning qaror tonishidan iborat qaytmas jarayoi davom etmoqda. O'zbekiston aholisining kup millatliligi o'zbek xalkining milliy o'zligini anglashi va ma'naviy kayta tiklanishining o'sishi bilan chambarchas bog'liq xolla jamiyatni yangilash, uni demokratlashtirishga undovchi zo'r kuch bo'lib xizmat kilmokda. Bu respublikaning jahon xamjamiyatiga qo'shilishi uchun qulay shart-sharoit yaratmoqda.

Korrupsiya va jinoyatchilik. Har bir davlatning yangi ijtimoiy sifat holatiga o'tish, afsuski, korrupsiya va jinoyatchilik kabi jirkanch hodisa bilan birga yuz bergan. Shu bilan birga, jinoyatchilikning o'sishi nafaqat islohotlar yo'liga jiddiy to'siq, balki o'gish davrida belgilangan maqsadlarga erishishga ham qarshi bsvosita tahsid tug'diradi. Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari singari O'zbekiston Respublikasi ham bundan xoli emas. Korrupsiyaga va jinoyatchilikka qarshi kurash mu- ammolariga bizdagi qiziqish aslo bejiz emas. Albatga, bu borada keng tarqalgan va umum e'ti- rof etilgan bir fikrni, ya'ni totalitarizmdan demokratiya va bozor munosabashariga o'tishdek mu rakkab davr mohiyatan asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy tuzilmalarni sindirib tashlashni anglatadi, bu esa axloq-odob me'yorlariga salbiy ta'sir etadi va jinoyatchilik hamda korrupsiya muqarrar ravishda kuchayadi, degan xulosani eslatib o'tish mumkin. Lekin bu hodisalar davlatimizning xavfsizligi, barqarorligi va pirovardida yosh istiqlolimizga qanday tahdid solishini chuqur tushunish uchun, aftidan, birgina shu ta'rifning o'zi kamlik qiladi.

Markaziy Osiyoda jinoyat va terrorizm bo'g'ini paydo bo'lishini 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshidan boshlab kuzatadi. Uzoq vaqt Afg'onistondan uzilib qolgan mintaqa sho'rolar bilan afg'on urushi tugagandan so'ng u yerdan kelayotgan turli ta'sirlar, jumladan, narkotiklar savdosiga ochiq bo'lib qoldi. Afg'on urushi veteranlari boshlab bergan opiatlarning mayda-chuyda savdosidan boshlangan bu ishga tez orada yirik guruhlar mazaxo'rak bo'lib oldi, ular sho'rolar davridayoq davlat bilan birga patronaj tarmoqlari tuzgan hamda korrupsiya amaliyotining yig'ilib qolgan merosidan foydalanib, mustaqillik davrida ham to'laqonli faoliyat ko'rsatishni davom ettirgan edi.

Mintaqadagi ijtimoiy va iqtisodiy muammolar, hal etilmagan mojarolar, ochiq chegaralar, korrupsiya va huquqni qo'llash amaliyotining zaifligi, mualliflar ta'kidicha, uyushgan jinoyatchilik va "siyosiy sabablarga ko'ra zo'ravonlik" gullab-yashnashi uchun qulay muhit yaratib berdi. Bular qatoriga noqonuniy iqtisodiyotning gullab-yashnashi ham kiradi – noqonuniy savdo-sotiq va tovarlar, narkotiklar, qurol-yarog' va odamlarning noqonuniy savdosi jinoyat va korrupsiyaning yo'lga qo'yilgan tarmoqlaridan foydalanib, bepoyon postsovet makoni bo'ylab bemalol bir joydan boshqasiga ko'chib yuradigan bo'ldi¹.

Jinoiy yoki ko'p hollarda "xufyona" deb atalayotgan, iqtisodiyot voqelik sifatida quyidagicha sharoitda o'sdi va rivojlandi: u ishlab chiqarish sohasidagi qonunlarni qo'pol ravishda buzib, o'ziga xon-o'ziga bek bo'lib olgan edi. Chunki unga eng yaqin raqobatchi bo'lgan davlatning iqtisodiy tuzilmalari qotib qolgan ko'rsatmalar va taqiqlar bilan cheklab qo'yilgan edi. Sovet davrida bu hodisa haddan gashqari kuchaydi, xunuk holga keldi va O'zbekistonga meros bo'lib qoldi. Jamiyatda jinoiy "xufyona iqtisodiyot"ning mavjud bo'lishi uyushgan jinoyatchilikni keltirib chiqaradi. Davlat hokimiyati tuzilmalarining turli bo'g'inlari va turli darajalari vakillari ham uniig yo'ldan ozdiruvchi ta'siriga tushib qoladi. Yashirin iqtisodiyot ko'rinishlari qo'yidagilarda namoyon bo'ladi:

iqtisodiyotni soxtalashtirish, ya'ni iqtisodiy ko'rsatkichlarni mavjud holatga nisbatan bo'rttirib ko'rsatish, soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kiritish (qo'shib yozishlar);

iqtisodiyotning norasmiy sektori, ya'ni tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonidagi norasmiy aloqalar tizimining amal qilishi. Bunda o'zaro manfaatdor shaxslarning birgalikdagi norasmiy munosabatlari iqtisodiy tizimni qaror toptiradi;

pinhoni iqtisodiy munosabatlar, ya'ni taqiqlangan iqtisodiy faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lish, iqtisodiy faoliyat turini qonunchilik nazoratidan yashirish, rasman belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmasdan faoliyat yuritish.

Mahalliychilik va urug'-aymoqchilik munosabatlari. Ko'pchilik lug'atlarda berilgan ta'riflarga ko'ra, urug'-aymoqchilik feodal jamiyatlarga xos hodisadir. Bu qon-qarindoshlik aloqalari bilan bog'langan odamlarning birligidir. Urug' jamoasi o'z boshlig'ining nomi bilan atalardi. U esa a'zolari uchun eng obro'li odam hisoblanar, urugning manfaatlarini jamoasining nisbatan mahdud olamidan tashqarida ifodalar edi. Aynan urug'-aymoq o'z a'zolarini himoya etar, ularga homiylik qilar va yordam berar edi.

Qarindosh-urug'chilik hududiy yoki etnik prinsiplar asosida davlat tuzilmalarida yoki boshqa tuzulmalarda tor guruhchilik manfaatlarini bilan ish

¹ Mariya Y. Omelicheva and Lawrence P. Markowitz. Webs of Corruption. Trafficking and Terrorism in Central Asia. Columbia University Press. 2019, P.232// <https://uzanalytics.com/kitob/5506/>

ko‘radigan. aynan shu manfaatlarni birinchi o‘ringa qo‘yadigan uyushmalar (ko‘pincha norasmiy uyushmalar) umumiy ishga umumdavlat umumxalk manfaatlariga zarar keltirgan holla shakllanib o‘z maqsallariga erishish uchun a‘zolarini mavjud davlat hokimiyat va boshka pog‘onalarda yuqori ko‘tarishga harakat qilar ekan. Bu hol xavfli bo‘lib koladi. Ana shunda jamiyatning barqarorligi va xavfsizligiga real tahdid soluvchi maxalliychilik va urug‘-aymoqchilik haqida gapirishga tug‘ri keladi.

Ekologik muammolar. Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlarni ko‘rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof muhtni muhofaza qilish muammosi aloxida etiborga molikdir. Ochiq e‘tirof etish kerakki, uzoq yillar mobaynida eski ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida bu muammo bilan jiddiy shug‘ullanilmagan. Aniqrog‘i, bu muammo ayrim jonkuyar olimlar uchungina tadqiqot manbai, o‘z mamlakatlarining kelajagiga, tabiiy boyliklari saqlanib qolishiga befarq qaramagan, bu haqda qattiq tashvish chekkan odamlarning esa “qalb nidosi” bo‘lib kelgan. Biroq ularning vijdonga, fuqarolik burchiga, nihoyat, aql-idrokka da‘vatlari to‘palanib ketgan sovet-partiya amaldorlarining sovuq, hatto aytish mumkinki, surbetlarcha loqaydligiga duch kelavergan. Bunga ajablanmasa ham bo‘ladi. Tabiiy va mineral-xom ashyo zaxiralaridan och vahshiylarcha, ekstensiv usulda, juda katta xarajatlar va isrofgarchiliklar bilan foydalanishga asoslangan socialistik xo‘jalik yuritish tizimining butun mohiyatiga mamlakat ixtiyoridagi beqiyos boyliklarga avaylab munosabatda bo‘lish g‘oyasi butunlay yot edi. Aksincha, boyliklardan bunday foydalanish ikki tuzumning iqtisodiy musobaqasida mamlakatning asosiy dastagi, eksport imkoniyatlarining negizi bo‘lib keldi.

Mamlakatimiz Birinchi Prezidenti Islom Karimov «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ta‘kidlaganidek: «Xalqaro hamjamiyat insonning nafaqat yashash huquqi, balki to‘laqonli va sog‘lom turmush kechirishi uchun zarur mo‘‘tadil atrof-muhit sharoitlariga ham bo‘lgan huquqlarining muqaddas va daxlsizligini allaqachonlar e‘tirof etgan. Ekologik xavfsizlik kishilik jamiyatining buguni va ertasi uchun dolzarblygi, juda zarurligi bois eng muhim muammolar jumlasiga kiradi...»

Shu sababli jahon hamjamiyati 1972 yildan boshlab 5 iyunni Jahon atrof-muhitni muhofaza qilish kuni deb e‘lon qilib, mana 38 yildan buyon mavjud ekologik muammolarni hal etish borasida amalga oshirilgan ishlar yakunini baholab, kelgusi qadamlarni belgilab kelmoqda. Uchinchi ming yillikning boshlanishi muhim ikkita tamoyil (tendentsiya) bilan xarakterlanadi. Birinchidan, hozirgi sivilizatsiya global ekologik muammolar (iqlim o‘zgarishi, ozon qatlamining yemirilishi, ichimlik suvining ifloslanishi va yetishmasligi, o‘rmon va tuproqning inqirozi, bioxilma-xillikning qisqarishi, ortiqcha hajmdagi

chiqindilarning hosil bo'lishi hamda ularni zararsizlantirish muammolari va boshqalar) bilan to'qnash keldi. Ikkinchidan, dunyo jadal sur'atlarda o'zgarib bormoqda. Shuning uchun kechagi mezonlar bilan ertangi istiqbolni belgilash u yoqda tursin, hatto bugungi hodisalarni ham baholab bo'lmaydi. Bu kabi muammolar O'zbekiston uchun ham xosdir.

3.3. Barqarorlik shartlari

Ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi. Biron-bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Xalqning madaniy qadriyatlari, ma'naviy merosi ming yillar mobaynida Sharq xalqlari uchun qudratli ma'naviyat manbai bo'lib xizmat qilgan.

Uzoq vaqt davom etgan qattiq mafkuraviy tazyiqqa qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'alarini caqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi.

Biz ma'naviy qadriyatlarni tiklashni milliy o'zlikni anglashning o'sishidan, xalqning ma'naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz. Xalqimiz siyosiy mustaqillik va ozodlikni qo'lga kiritgach, o'z taqdirining chinakam egasi o'z tarixining ijodkori, o'ziga xos milliy madaniyatining sohibiga aylandi. Biroq shuni ham ta'kidlash kerakki, ma'naviy qadriyatlarni hamda biz uchun muqaddas bo'lgan diniy qadriyatlar va an'alaning qaytarish va tiklash, o'zligimizni anglash ancha murakkab sharoitlarda — zero imperiya tuzumi barbod bo'lgan va yangi ijtimoiy munosabatlar qaror topayotgan bir sharoitda yuz berdi.

Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi. Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbaiga aylanmokda. Markaziy Osiyo tarixida siyosiy akd-idrok bilan ma'naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblarning ko'p bo'lgan.

Davlatchilikni shakllantirish va mudofaa qobiliyatini mustahkamlash. Istiqbol yillari yangi mustaqil O'zbekistonning milliy davlatchiligi poydevorini barpo etish sohasida puxta va jiddiy ish olib borilgan davr bo'ldi. Ma'lumki,

davlatchiligimizning ming yillik tarixi Rossiya imperiyasiga zoʻrlik bilan qoʻshib olinishimiz natijasida uzilib qolgan edi. Faqat mustaqillikka erishilgandan keyingina xalqaro munosabatlarning teng huquqli subʼektiga aylangan suveren Oʻzbekiston yangi davlatchiligini qurish va rivojlantirishga kirishdi. Boshqacha qilib aytganda, faqat istiklolgina xalqimizga oʻz Vatanida oʻzini erkin his qilish, chinakam milliy qadriyatlarni tiklash, oʻz milliy davlatchiligini shakllantirish imkonini berdi.

Yangi mustaqil davlatlarda islohotlarni amalga oshirish shuni koʻrsatmoqdaki, bozor islohotlarini roʻyobga chiqarish iqtisodiyotda tanazzulga, aholining koʻpchilik qismi turmush sharoitining pasayishiga olib keldi. Bu jamiyatda ijtimoiy keskinlikning kuchayishiga sabab boʻlishi mumkin. Amaliy ish yurita olmaydigan, koʻpincha masʼuliyatsiz va ekstremistik kayfiyatdagi, kalondimogʻ muxolifat bu muammoni ayniqsa keskinlangarib yubordi. Demokratiya bayrogʻi ostida oʻzining hatti-harakatlari bilan jamiyatda beqarorlikni keltirib chiqardi.

Konstitusiyaning qabul qilinishi, oʻtgan yillar mobaynidagi joʻshqin qonunchilik faoliyati huquqiy davlatni shakllantirishning barcha fuqarolar qonun oldida tengligini, qonunning ustuvorligini kafolatlaydigan mustahkam negizlarini yaratish imkonini berdi. SHu bilan birga, ularning mohiyati butunlay, tubdan oʻzgardi. Davlat dastlabki bosqich jamiyatni yangilashning eng faol kuchiga aylanishini holda, islohotlarning bosh tashabbuskori yoʻnaltiruvchisi, ijtimoiy hayotdagi yangi gʻoyalarning asosiy amalga oshiruvchisi boʻlib qoldi. YAngi oʻzbek davlatchiligini qaror toptirishning birinchi-bosqichidagi vazifalar bajarilishi Oʻzbekistonning xalqaro obroʻ-eʼtibor ortishi va mustahkamlanishida, jahon hamjamiyatidagi koʻplab mamlakatlar bilan doʻstlik hamkorlik munosabatlarini oʻrnatishda va rivojlantirishda oʻz ifodasini topdi. Oʻzbekiston mustaqil, suveren davlat sifatida eng obroʻli va nufuzli xalqaro tashkilotlarning aʼzosi boʻldi.

Eng asosiysi bu qurolli Kuchlar harbiy qudratining eng muhim qismi boʻlgan qurol-yarogʻlar va harbiy texnikaning miqdori va sifati masalasidir. Davlat Qurolli Kuchlarni jangovar texnika va qurol-yarogʻlarning eng soʻngi namunalari bilan qurollantirish choralarini koʻrmoqda. Zotan, Qurolli Kuchlarni qurol-yarogʻ va jangovar texnika bilan qurollantirish, ularning sifatini potensial dushmanidan ustunlikni gaʻminlashga erishadigan darajada tutib turish har qanday davlat uchun ham juda murakkab muammodir. YAna asosiy masala bu harbiy infrastruktura boʻlib, Qurolli Kuchlardan jangovar holatda foydalanishda uning roli beqiyosdir.

Qoʻshilmaslik harakatining aʼzosi boʻlgan Oʻzbekiston biron-bir harbiy-siyosiy blokda qatnashishni nomaqbul deb hisoblaydi, buni milliy xavfsizlikning, mintaqada tinchlik va barqarorlikni saqlashning kafolati deb biladi. SHuningdek, MDH hududida harbiy-siyosiy blokini shakllantirish dunyoni eski, boshdan

kechirilgan “sovuq urush” davrlariga qaytarishini nazarda tutib, bunday blokni tuzishga qarshi chiqadi.

1994 yilda O‘zbekiston NATOning “Tinchlik yo‘lidagi hamkorlik” Dasturiga qushildi. Bu Dastur kollektiv xavfsizlik va barqarorlikning keng tizimini, shu jumladan Markaziy Osiyo mintaqasida ham vujudga keltirishga qaratilgandir. NATO bilan hamkorlik qilish harbiy-siyosiy voqealardan xabardor bo‘lib turish, bu uyushma doirasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar va ishlanmalardan bahramand bo‘lish uchun imkon beradi.

Demokratik institutlarni va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish.

XX asrning so‘nggi o‘n yilligi insoniyat tarixiga buyuk o‘zgarishlar davri sifatida kiradi. Birinchidan mustamlakachilik va irqiy kamsitish tarixning yo‘kdek qa‘riga ketdi. Sosializm va uning butun jahonni kommunistik mafkura vositasida bosib olishga bo‘lgan da‘volari ham o‘tmishga aylanib bormokda.

Ikkinchidan tarix sahnasiga yangi mustaqil davlatlar chiqmoqda. Ularning ovozi jahon hamjamiyata mamlakatlari orasida borgan sari dadil eshitilmoqda.

Uchinchidan kuchlarning an‘anaviy joylashuvida Osiyo qit‘asi mamlakatlarning roli tobora ortib borayotganligini hisobga olib, unga tuzatishlar kiritishga majbur bo‘linmoqda. Bu mamlakatlar jahon taraqqiyoti tajribasiga o‘z nuqtai nazarlari, me‘yorlari va qadriyatlarini olib kirmoqda.

Turtinchidan demokratok taraqqiyot qadriyatlari, tamoyillari va me‘yorlari tobora hammabop bo‘lib bormoqda. Endilikda ularning zarurligi va amaliy ta‘sirini hech qaerda inkor etib bo‘lmaydi. SHu bilan birga, demokratiya va taraqqiyot tomon borishning o‘ziga xos yo‘llari borgan sari katta rol o‘ynamoqda.

3.4. Taraqqiyot kafolatlari

Jo‘g‘rofiy-sgrategik imkoniyatlar va tabiiy-xomashyo resurslari Hozirgi dunyoda hech qaysi mamlakat, shy jumladan O‘zbskisgon Rsspublikasi ham, boshqalardan ajralgan hudud emas. Bu mamlakatlar jahon xo‘jalik aloqalarining muayyan jo‘g‘rofiy va siyosiy tizimlari tarkibiga kiradi. Amudaryo bilan Sirdaryo oralig‘ida joylashgan O‘zbekiston xalqaro aloqalarni yo‘lga qo‘yish iuqtai nazaridan va o‘z taraqqiyot isgiqbollari jihatidan qulay jo‘g‘rosfiy-strategik mavqega ega. Qadim zamonlarda Sharq bilan G‘arbni bog‘lab turgan Buyuk Ipak yo‘li O‘zbekistom hududi orqali o‘tgan. Bu srda savdo yo‘llari tutashgai, tashqi aloqalar hamda turli madaniyagllarning bir-birini boyitish jarayoni jadal kechgan. Bugungi kunda ham Yevropa va Yaqin Sharqdan Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga olib boradigan yo‘llar shu erda kesishadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillik va suverenitetni qo‘lga kiritganidan keyin bu aloqalar jonlanib, ahamiyati yana ham oshdi. Bu tasodifiy emas. Chunki Markaziy Osiyo mamlakatlarning hududi Sharqda Xitoy

chegaralaridan boshlanib, G'arbda Eron va Kaspiy dengizigacha cho'zilib ketgan. Ular Hindiston yarim orolini Rossiya va Yevropa bilan bog'lab turadi. O'zbekistonning va Markaziy Osiyodagi boshqa respublikalarning hozirgi jug'rofiy-siyosiy tizimlardagi roli juda sezilarli va kattadir. SHu tufayli bu respublikalarda yuz berayotgan hodisalar jahondagi eng yirik davlatlar, turli jug'rofiy-siyosiy tuzilmalarning manfaatlariga bevosita daxldordir. Har qanday davlat ham o'zining jo'g'rofiy-siyosiy yo'lini belgilagan vaqtda ana shu vaziyatni hisobga oladi va o'zi uchun siyosiy, iqtisodiy va strategik foyda chiqarib olishga harakat qiladi. O'z navbatida, O'zbekistonning hududiy-makon xususiyatlari, uning jo'g'rofiy o'rni bizning ichki va tashqi siyosatimizni tanlash va amalga oshirishda katga ahamiyatga ega.

O'zbekiston o'z erosti boyliklari bilan xaqli suratda baholanadi bu mashhur Mendeleev davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan.

Masalan, oltin zaxiralari bo'yicha respublika dunyoda 4-o'rinda, uni qazib olish bo'yicha 7-o'rinda, mis zaxiralari bo'yicha 10-11-o'rinda, uran zaxirasi bo'yicha 7-8-o'rinda turadi. O'zbekiston noyob yonilg'i-energetika yoqilg'ilariga ega. Qidirib topilgan gaz zaxiralari 2 million kubometrغا yaqin, ko'mir-2 milliard tonnadan orshq. 160 dan ortiq neft koni mavjud.

O'zbekiston dunyodagi juda katta oltin, kumush va boshqa qimmatbaho hamda yer bag'rida kam uchraydigan metallar zaxiralariغا ega bo'lgan davlatlar jumlasiga kiradi. Hozirgi vaqtda 40 ta qimmatbaho metall konlari qidirib topilgan. Oltinning asosiy zaxiralari oltin konlarining o'zi Markaziy qizilqumda joylashgan bo'lib, tasdiqlangan zaxiralari bo'yicha respublikani dunyoda to'rtinchi o'ringa olib chiqadi.

Inson salohiyati, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi. O'zbekistonning haqiqiy boyligi va mulki uning mehnatsevar, saxiy va mehmondo'st xalqidir. Jamiyatning eng oliy boyligi bulgan xalq abadiy qadriyatlari, qudratli salohiyatni o'ziga jamlagan. Bu salohiyatni yuzaga chiqarish jamiyatimizni rivojlantipish va taraqqiy ettirishning juda kuchli omili bo'lib xizmat kidali. Inson salohiyati eng faol, eng bunyodkor omil bulib, u mamlakatning islohotlar va tub o'zgarishlar yo'lidan tinimsiz ilgarilab borishini ta'minlab beradi.

Jahon hamjamiyati bilan xalqaro hamkorlik. Markaziy Osiyo respublikalarining integratsiyalashuvi uchun haqiqatan ham bir qator dastlabki shart-sharoit va sabablar mavjud. Bular jumlasiga iqtisodiy rivojlanishning boshlang'ich darajasi baravarligi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning bir xilligi ham, yagona transport - energetika kommunikatsiyalari, suv zaxiralari ham kiradi. Bundan tashqari, ushbu mintaqada yashayotgan barcha xalqlarning xavfsizligi uchun mushtarak bo'lgan tahdidlar ham mavjud. Bular - Orolning qurib borayotganligi, narkotik moddalar, qurol-yarog', terrorizm, diniy

fundamentalizmning kirib kelishi, Afg'oniston tomonidan keskinlik va beqarorlikning yoyilish xavfi hamda bir qator boshqa omillardir. Bu tahdidlar, garchi tarqoq tuyulsa-da, birlashtiruvchi omillardir, chunki ularning birontasini ham alohida, o'z kuchiga ishongan holda yengib bo'lmaydi.

Markaziy Osiyo hamdo'stligi biz uchun shunchaki integratsiya udumiga ergashish emas, ustun bo'lib olish yoki o'z ta'sir doiramizni kengaytirishga intilish ham emas. Bu XXI asrda bizning mustaqillik va taraqqiyot yo'limizdir. Ishonchim komilki, bu birlikni amalga oshirish, hech shubhasiz, xalqlarimizning manfaatlariga to'la mos keladi, mintaqamizda barqarorlik va tinchlikni mustahkamlashga yordam beradi. Markaziy Osiyo davlatlari, garchi ijtimoiy-siyosiy, etnik va madaniy jihatdan xilma - xil bo'lsa-da, birgalikda kuch - g'ayrat sarflab, xavfsizlikka tashqaridan tug'ilyotgan tahdidlarga qarshi turish uchun, butun mintaqani barqaror rivojlantirish uchun qulay muhitni yaratadi, amalda bu mintaqani xavfsizlik va barqarorlik mintaqasi sifatida shakllantiradi. Shu tariqa bu mintaqa davlatlari butun dunyo ko'lamida tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga munosib hissa qo'shadi.

Xulosa tariqasida quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, Birinchi Prezident I.Karimovning O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asarida esa yangi ming arafasida insoniyatni kutayotgan keng qamrovli global muammolarni ilgari surilishi, tahlil etilishi, ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularni bartaraf etish borasidagi vazifalarning yoritilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Klassik geosiyosatning vakillari asarlarida esa muayyan mintaqaning manfaatlari oldingi o'ringa surilgan.

Ikkinchidan, biz yashayotgan mintaqaning geostrategik, geosiyosiy manfaatlari nuqtai nazaridan har bir masalaning yechimiga e'tibor qaratiladi. Uchinchidan, tarixni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasidagi hamkorlik va ishonch olg'a harakatlantirishiga alohida urg'u berilgan, va bu hamkorlikni ta'minlashdagi vazifalar, uning istiqbollari keng yoritilgan. To'rtinchidan, hozirgi dunyoda xavfsizlik va barqarorlik faqat harbiy-siyosiy jihatlarnigina nazarda tutib qolmaydi. Iqtisodiy, ekologik, madaniy, ma'naviy, axborot havfsizligi jabhalari ham juda muhim bo'lib, xoh mintaq bo'lsin, xoh butun sayyoramiz bo'lsin bizning tinch, gullab-yashnayotgan umumiy uyimiz ana shulardan tashkil topadi.

Nazorat uchun savollar

1. O'zbekistonning XXI asrdagi asosiy muammolarini sanab bering?
2. Xavfsizlikni qanday turlari mavjud?
3. Ekologik xavsizlikni o'rnatish mumkinmi?

4. Buyuk davlat shovinizmi qaysi davit tahdidi?
5. I.A.Karimovning Markaziy Osiyo mintaqasi tinchligi bo'yicha xizmatlarini aytib bering?
6. Geografik strategik imkoniyat deganda nimani tushunasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. - 56 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2017.-104 б.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавасизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.—Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А. Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак. – Т.: Ўзбекистон, 2013 йил.
5. Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B. Geosiyosat asoslari. Uslubiy qo‘llanma. Toshkent - 2016.

IV-BOB. ZAMONAVIY GEOSIYOSIY HARAKATLAR VA KONSEPSIYALAR

- 4.1. Yangi ming yillikda Rossiya-AQSH-Xitoy munosabatlari rivoji va istiqbollari
- 4.2. Geosiyosiy munosabatlar tizimida AQSHning roli
- 4.3. Xitoyning geostrategiyasi va uning mohiyati
- 4.4. Yaponiyaning uzoq shardagi geosiyosati va ijtimoiy taraqqiyoti
- 4.5. Mintaqaviy geosiyosiy voqelikda Turkiyaning roli
- 4.6. Markaziy Osiyo regionidagi geosiyosiy jarayonlar
- 4.7. Yangi katta o‘yin» konsepsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (2-bosqich)

Tayanch iborlar: XXI asr manfaatlari, geosiyosatda o‘zgarish, “C5+1” formati, xalqaro yetakchilikka intilish, Markaziy Osiyo davlatlari, Xitoyning yumshoq kuchi, Turk millatchiligi, Yangi Katta O‘yin, oqimlar va qarashlar

4.1. Yangi ming yillikda Rossiya-AQSH-Xitoy munosabatlari rivoji va istiqbollari

XX asrning so‘ngi o‘n yilligi va XXI asrning boshlaridagi jahon siyosiy maydonidagi keskin o‘zgarishlar: ikki qutbli dunyo tartibotining barham topishi, Sobiq SSSR va Varshava tashkilotining parchalanishi, global xarakterdagi muammolarning vujudga kelishi, xalqaro xavfsizlikka tahdidning yangi ko‘rinishlarining yuzaga kelishi, xalqaro munosabatlar tizimida yangi etakchilikka da‘vogar kuch markazlarining shakllanishi Rossiya tashqi siyosatini qayta ko‘rib chiqish va zamonaviy davr talablariga moslashtirish zarurati tug‘ildi. Bu esa tashqi siyosatning yangi huquqiy asoslarining yaratilishiga zamin yaratdi.

Postbipolyar xalqaro munosabatlar tizimi sharoitida hukmronlik uchun kurash ayniqsa dolzarb bo‘lib qolmoqda. So‘nggi o‘n yilliklarda Xitoy qudratli iqtisodiyotni rivojlantirdi, bu yaqin kelajakda bu davlatni iqtisodiy gegemonga aylantirishi mumkin. G‘arb sanksiyalari sharoitida Rossiya Xitoy bilan yaqindan hamkorlik qilishga majbur, bu esa Xitoyga foydali holatlarga keltirib chiqaradi. Yangi ming yillikda Qo‘shma Shtatlar xalqaro munosabatlarning asosiy ishtirokchisi bo‘lishni to‘xtatadi va buning ta'sirida Yaqin Sharq va Sharqiy Yevropadagi AQSh tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatsizliklar fonida avj oladi.

Xitoy Rossiya bilan ittifoqchilikda tobora kuchayib bormoqda va nazariy jihatdan sharqda yangi kuch qutbini namoyish etishi mumkin. Xalqaro munosabatlardagi vaziyat ushbu omillar bilan murakkablashadi, shuning uchun Xitoyning tashqi bipolyar zamonda tashqi siyosatning rivojlanish tendentsiyalarini o‘rganish alohida dolzarblik va siyosiy ahamiyatga ega. Hududi juda ko‘p bo‘lgan

Xitoyning demografik holatini hisobga olgan holda, yaqin kelajakda ular ko'chib o'tish uchun nazariy jihatdan yangi yerlarga muhtoj bo'lishi mumkin. Rossiya Federatsiyasi bilan yaqin hamkorlik va ularning hududiy yaqinligi sharoitida ushbu istiqbollar xavfsizlik uchun potentsial tahdidga o'xshaydi. Shuningdek, ushbu mamlakatning jiddiy moliyaviy va sanoat o'sishini hisobga olgan holda, har yili XXRning jahon iqtisodiyotiga bosimi kuchaymoqda. Kelajakda Xitoy G'arb bilan shunday savdo hajmlariga erishishi mumkinki, u kelajakda shartlarni keskin belgilashi mumkin. Mintaqadagi Xitoyning ta'sir darajasini aniqlash, Xitoy-AQSh-Rossiya uchburchagidagi davlatlararo munosabatlarning xususiyatlarini aniqlash kerak.

Sovuq Urush davrida Rossiyaning g'arbga tomon kengayib borishi o'zining yuqori nuqtasiga chiqdi va bu kengayish Sovet Ittifoqining parchalanishiga sabab bo'ldi. Rossiya birinchi bosqich davlatlari – Boltiqbo'yi, Belarus, Ukrainani egallab oldi va ikkinchi bosqich davlatlari tomon surilib borib, Germaniyaning sharqiy qismida o'z nazoratini o'rnatdi.

Rossiyaning bu kengayishi G'arbiy Yevropa uchun xavf tug'dirardi. Yevropaliklar va AQShning ikki ustunligi bor edi: ular Rossiyani to'la qurshab olishgan va uning dengizga chiqish imkoniyatini istalgan paytda cheklab qo'ya olar edilar. Eng muhimi, yevropaliklar va amerikaliklar dengiz savdo blokini tashkil qilib, Sovetlar lageriga nisbatan anchayin salmoqli boylik to'plashga erishdilar. G'arb iqtisodiyotiga ozroq salbiy ta'sir ko'rsatgan qurollanish poygasi Rossiya uchun o'nlab bo'lmas narxga tushdi. 1980-yillardagi neft narxining pasayishi esa Sovet Ittifoqining qulashini boshlab berdi.

Rossiya g'arbiy chegaralarining qisqarishi misli ko'rilmagan darajada bo'lib, bu chegara uzoq vaqt davomida Moskvaga shu qadar yaqin bo'lmagan. 18-asrdan beri Rossiya Yevropa yarimorolining birinchi bosqichini egallab, ikkinchi bosqichini nazorat qilib kelgan bo'lsa, 1991-yilda har ikkala bosqichdan ham ayrildi.

G'arb Boltiqbo'yini NATOga qo'shib olishi natijasida NATO hududi Sankt-Peterburgdan atigi 160 km narida bo'lib qoldi, xolos. Bunga ruslar biror javob chorasi ko'ra olmadi. Buning o'rniga Rossiya Chechenistondagi isyonchilarga qarshi kurashish, Gruziyaga intervensiya uyushtirish va Armanistonga qo'shin kiritish orqali o'z ichki va sobiq hududlaridagi barqarorlikni mustahkamlashga harakat qildi. 1991-yildan Rossiya uchun eng muhim bo'lgan davlat – Ukrainadir. Sababi Boltiqbo'yi allaqachon Yevropaga singib ketgan, Belarusda esa boshidan rusparast kuchlar hukumat tepasiga kelgan edi. Geosiyosiy jihatdan ham Ukraina muhim bo'lib, uning sharqiy chegaralari Rossiyaning markaziy qishloq xo'jaligi hududlari va asosiy aholi hamda transport markazlaridan o'tardi.

2000-yillarning o'rtalaridan boshlab ko'plab tahlilchilar jahon siyosatining ko'plab nufuzli aktori uchun xalqaro jarayonlarni boshqarishning bir qutbli tizimini qabul qilmasligini tobora ko'proq ta'kidlaydilar. Shunday qilib, xalqaro miqyosdagi eng nufuzli rus nazariyotchilaridan biri M.A.Xrustalevning yozishicha, "Amerika dunyo gegemoniyasi" - bu mutlaq avtoritar hodisa, garchi u umuminsoniy qadriyatlarga (shu jumladan, demokratiyaga ham) zid bo'lgan niqoblar bilan yashiringan.

Amerika dunyo gegemonligini (yangi dunyo tartibi) barpo etish yo'lida xalqaro munosabatlarning boshqa sub'ektlari tomonidan passiv va faol qarshilik ko'rsatiladi. Bu AQSh hukmron doiralarini tobora ko'proq xalqaro huquq me'yorlarini e'tiborsiz qoldirib va BMTni chetlab o'tib, qurolli zo'ravonlikka murojaat qilishga undaydi. Ushbu faol va passiv qarshilik tasodifiy emas. Qo'shma Shtatlar boshchiligidagi dunyoning qat'iy ierarxiyasi AQShning rasmiy ittifoqchilari orasida bo'lgan kichik davlatlar xalqaro munosabatlar tizimida Hindiston, Xitoy yoki Rossiya kabi qudratli davlatlarga qaraganda ancha katta rol o'ynaganda chalkash vaziyatga olib keladi.

Bir qutbli dunyoning o'rnini qutbli emas, balki ko'p qutbli dunyo egallaydi degan taxmin qilgan tahlilchilar ham uning mojarolar potentsialin oshishi haqida bashorat qilmoqdalar. Rus tadqiqotchisi V.M. Kulaginning fikriga ko'ra, "ko'p qutblilik" haqidagi bahslar yirik davlatlar o'rtasidagi ziddiyatning kuchayishi va o'rta va kichik davlatlarning hukmronlik "qutblariga" bo'ysunuvining kuchayishini keltirib chiqaradi. Hatto umumiy tahdidlarga ham qarshi tura olmaydigan yangi qarama-qarshi bloklarning konturlari taxmin qilinmoqda".

Postbipolyar xalqaro munosabatlarni to'liq tavsiflash uchun biz uning rivojlanish bosqichlarini ajratib olishga harakat qilamiz:

1. **O'tish davrining dastlabki bosqichi (1985 – 1991yy).** 80-yillardan boshlab KPSS raisi Mixail Gorbachyov SSSRda eskirgan sovet qarashlarini ("qayta qurish") tubdan yangilash yo'lini e'lon qildi. Shu bilan birga qarama-qarshilik va G'arb bilan yaqinlashish siyosati bilan to'ldirildi. O'tish davrining asosiy mazmuni - bu xalqaro munosabatlarda bipolyar ikkilamchilikni, ularni tashkil etish usuli sifatida Sovuq Urushni yengib o'tishdir. Bundan oldin 40 yil davomida Sharq-G'arbiy hududda hukmronlik qilgan (Sovet sotsializmi - kapitalizm). Sovet Ittifoqi tomonidan qarashlarning qayta ko'rib chiqilishi tufayli bipolyar tizim o'z hayotini o'tay boshladi va SSSRning o'z-o'zini yo'q qilishi dunyoning ikki qutbli qarashiga chek qo'ydi.

2. **Yagona qutbli politsentrik dunyo (1991 – 2001yy).** Amerika Qo'shma Shtatlari butunlay jahon hamjamiyatida hukmron kuchga aylanmoqdi. U Rossiyaga ham, butun Yevropaga ham o'z shartlarini belgilab qo'ydi. Qo'shma Shtatlar boshchiligidagi NATO o'zining sharq tomon kengayishini davom ettirdi, Chexiya

va Slovakiya kabi sobiq sotsalistik mamlakatlarini egallab oldi. NATOning maqsadi kelajakdagi imperatorlik ambitsiyalarini bostirish uchun Rossiyaning qo'shni davlatlari hududida harbiy bazalarni joylashtirish edi. Boltiqbo'yi davlatlari ham darhol NATO blokiga qo'shib, Rossiyaning sharqiy Yevropa mintaqasidagi ta'sirini jiddiy ravishda susaytirdi.

G'arbning mafkuraviy rahbariyati AQSh ham katta ahamiyatga ega edi. Xalqaro munosabatlarning yangi tizimi rahbarlarining nazariy konstruktsiyalarida xalqaro munosabatlarning barcha sub'ektlari tomonidan umuminsoniy qadriyatlarni tan olish asosida "kuchlar muvozanati" "manfaatlar muvozanati" bilan almashtirildi. Bipolyar tizim qulaganidan so'ng, bir qutbli dunyoning kuchi va uzoq umr ko'rishi haqida AQSh boshida turgani haqida ko'plab bashoratlari qilingan. Xalqaro ekspertlar ushbu tezisni asoslab berib, xususan, hukmron bo'lgan Amerika kuchini ta'kidladilar. U yaqin kelajakda na boshqa kuchlarni, hattoki gipotetik anti-amerika koalitsiyalarini ham muvozanatlashtira olmaydi, degan xulosani berdilar. Yetakchi aktorlarning xalqaro aloqalarda AQShning hal qiluvchi ishtirokini yaratgan xalqaro institutlar va rejimlarni saqlab qolishdan manfaatdor kuchlar mavjud.

3. AQShning bir qutbli dunyosini tugashi (2001-2010yy).

Ko'pgina mahalliy va xorijiy xalqaro ekspertlarning umumiy e'tirofiga ko'ra, aynan 2001 yil 11 sentyabrda AQShda yuz bergan teraktlar va keyinchalik AQSh va uning ittifoqchilarining Afg'oniston va Iroqdagi harbiy harakatlari jahon siyosati va Vestfaliya tizimining qulashiga va yangi dunyo tartibining konturlarini shakllantirilishiga kuchli katalizator bo'lib ta'sir ko'rsatdi.

Ularning o'rnini yangi sub'ektlar - institutlar, tashqi siyosiy yuritish modellari, o'zini o'zi aniqlash printsiplari, xalqaro siyosiy makon yoki uning alohida segmentlarini tuzish bilan almashtirish ancha uzoq vaqt talab qiladi. 1990-2000 yillarda yangi elementlarning bosqichma-bosqich shakllanishi ko'pincha qattiq turbulentslik bilan birga kechgan. Ushbu jarayon o'tish davrining keyingi bosqichining mazmunini tashkil etadi. U qator voqea va hodisalarni o'z ichiga oladi, ulardan eng muhimi quyidagilardir.

O'tish davrida Moskvaning G'arb mamlakatlari va uning Sharqiy Yevropadagi sobiq ittifoqchilari bilan munosabatlarida birinchidan keskin muammoli vaziyat yuzaga keldi. Ikkinchidan bu sharqiy yevropa davlatlarini NATO tarkibiga kiritish bo'yicha yo'nalish edi.

4. O'zgarish bosqichi va ko'p qutublikni boshlanishi (2014 yildan to hozirgacha).

2014 yilni Rossiya tashqi siyosati uchun burilish davri deb atash mumkin. Ukraina voqealari bilan bog'liq holda, u nihoyat G'arb izmidan yurishdan bosh tortdi va u bilan kurashga kirishdi. Bu aslida Moskvaning 1991 yildan beri olib

borilayotgan tashqi siyosatidagi tub o'zgarishlarni anglatadi. Garchi 1991–2014 yillar G'arb bilan yaqin hamkorlik va kelishmovchiliklarning turli davrlarini birga hal qilgan edi. Oxir-oqibat Rossiya doimo strategik yon berishga erishdi. Bugungi kunda bunday imtiyozlar bo'lishi mumkin emas, faqat taktik kelishuvlar mumkin. Bu Rossiyaning AQSh va Yevropaga siyosiy va iqtisodiy sheriklar sifatida ishonchini yakuniy yo'qotish va ularning qoidalariga to'liq bo'ysunmasdan ular bilan do'stona aloqalar o'rnatish mumkin emasligini anglash bilan bog'liq. Shu munosabat bilan Moskva g'arbdan sharq tomon burilishni boshladi¹

Rossiya va NATO munosabatlari. Oxirgi yillarda Rossiya va NATO munosabatlari Ukraina bo'hroni xususida ikki tarafning ixtiloflari va shuningdek, ushbu harbiy koalitsiyaning Rossiya chegaralari yaqinida yanada kuchayib borayotgani sababli anchagina keskin tus oldi. 2014 yilda Qrim yarim oroli referendum o'tkazilishi ortidan Rossiyaga qo'shildi. SHundan so'ng, NATO va Moskva o'rtasidagi aloqalar jiddiylashib siyosiy taranglik yuzaga keladi. Rossiya ham NATOning SHarqiy Yevropadagi harbiy harakatlariga javoban, o'zining g'arbiy va janubiy chegaralaridagi harbiy harakatlarini yanada oshirdi. NATO Rossiyaning qarshiligiga qaramasdan, Sharqiy Yevropaga qarab kengayishni davom ettiradi.

1991 yilda sobiq Sovet ittifoqi parchalangandan so'ng, NATO Yevropaning sharqiy va markaziy mamlakatlarini o'ziga a'zo qilish maqsadida doimiy tarzda sa'y-harakatlarini boshlab yubordi. NATOning ushbu harakatlariga qarshi Rossiya tomoni o'zining shiddatli munosabatini bildirdi. Rossiya nuqtai nazariga ko'ra, NATOning mazkur harakatlari Rossiyani qo'rshab olish va izolisiya qilishga qaratilgan. SHu boisdan, NATOning sharqqa qarab kengayib borishi Rossiya uchun tashqi tahdidlardan biri hisoblanadi. NATOning adovat bilan yondashuvi va sharq tomonga qarab ilgarilab borishi uchun sa'y-harakatlarini ikki barobarga oshirishi, Rossiya tomonidan NATOni o'zining milliy xavfsizlik doktrinasida Rossiya milliy xavfsizligi uchun tahdid deb talqin qilinishiga sabab bo'ldi. 2004 yil NATOga ettita davlat Bolgariya, Estoniya, Litva, Latviya, Slovakiya, Sloveniya, Ruminiya qo'shildi.

G'arbning Rossiya bilan dushmanligi o'tkinchi siyosat emas balki qat'iy yondashuv ekanligi Moskva uchun yaqqol namoyon bo'ldi. NATO o'z safini kengaytirish maqsadida, harbiy tashkilotga Chernogoriyani a'zo qilish jarayonini boshlab yubordi. Lekin NATOning ushbu harakatlariga qarshi Rossiya keskin qarshilik ko'rsatdi. 2016 yilning 19 may kuni NATO Chernogoriyadan ushbu tashkilotga 29 a'zosi bo'lib qo'shilishini rasmiy tarzda so'radi.

¹ Лукин А. Постбиполярный мир: мирное сосуществование или хаос? 2016 г. № 1, с. 17–29

Keyinchalik NATOda harbiy tayyorgarlik ko‘lami pasaydi va buni asosiy sababi – “Sharqdan tahdid” yo‘qolgan sharoitda boshlandi. NATO uchun o‘tish davrining ramzi alyans uchun 2010 yilda qabul qilingan yangi strategik konsepsiyani tayyorlash edi. Bu omillarni quyidagicha belgilash mumkin:

1. *Aniq kuch markazining yetishmasligi.* Dunyoda, hech bo‘lmaganda XXI asrning birinchi yarmida AQShning bo‘linmas hukmronligiga asoslangan bir qutbli dunyo na xalqaro xavfsizlikni, na hatto AQShning o‘zi ham milliy xavfsizligini ta‘minlay olmaydi. Ko‘p qutbli dunyo kontsepsiyasi shuningdek, yangi dunyo tartibining mustahkam qurilishi bo‘lishi mumkin emas: 2001 yil sentyabrdagi teraktlar nafaqat biron bir kuch qutbining o‘zini o‘zi himoya qilishga qodir emasligini, balki ularning barchasi bir vaqtning o‘zida va teng darajada ekanligini ko‘rsatdi.

2. *Uning yuqori darajasini tashkil etuvchi yirik davlatlarning xalqaro tizimini tuzilishida asosiy rol o‘ynaydilar.* 10-15 davlat xalqaro siyosiy tizimning asosiy qismiga aylanish uchun norasmiy huquq uchun kurash olib boradilar. Xalqaro tizimning oldingi holatida uning markazidan ancha uzoq (*Xitoy va Hindiston*) joylashgan mamlakatlar hisobiga o‘z doiralarini kengaytirishni rejalashtirganlar.

3. *Qo‘shma Shtatlar pozitsiyasining nisbatan zaiflashishi bilan uning xalqaro hayotga ta‘sir ko‘rsatadigan ulkan imkoniyatlari saqlanib qolmoqda.* Ushbu davlatning jahon iqtisodiyoti, moliya, savdo, fan, informatika sohasidagi o‘rni beqiyos va yaqin kelajakda ham shunday bo‘lib qoladi. Harbiy salohiyatining hajmi va sifati jihatidan uning dunyoda tengdoshi yo‘q (agar biz Rossiyaning strategik yadro kuchlari sohasidagi manbasidan mahrum bo‘lsa).

4. *O‘zining ijobiy va salbiy tomonlari bilan globallashuv.* (Plyuslar orasida umumiy muammolarga qarshi jamoaviy kurash mavjud):

- qashshoqlikni yengish, ochlikka qarshi kurashish;
- eng qoloq mamlakatlar va xalqlarning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga yordam berish;
- ekologik va iqlim muvozanatini saqlash;
- inson atrof-muhitiga va umuman biosferaga salbiy ta‘sirlarni minimallashtirish;
- iqtisodiyot, fan, madaniyat, sog‘liqni saqlash sohasidagi eng yirik global muammolarni hal qilish;
- tabiiy va texnogen ofatlarning oldini olish va minimallashtirish;
- qutqaruv ishlarini tashkil etish (shu jumladan gumanitar asoslarda);
- terrorizm, xalqaro jinoyatchilik va buzg‘unchi faoliyatning boshqa ko‘rinishlariga qarshi kurash;

- siyosiy va ma'muriy nazoratini yo'qotgan va xalqaro tinchlikka tahdid soluvchi anarxiya rahm-shafqatiga uchragan hududlarda tartibni tashkil etish.

Rossiya-AQSh munosabatlari. Taniqli olim va siyosatchi, AQShning sobiq davlat kotibi Henri Kissinjer ham atlantizm geosiyosiy nazariyasining tarafdorlaridan biri edi. U atlantizm g'oyalariga suyanan holda, xalqaro xavfsizlik masalalarida AQShning rolini alohida ta'kidlaydi. U AQShning siyosiy strategiyasini tarqoq "sohil zonalari" xalqlari va davlatlarini "bir butun" qilib birlashtirishga, tinchlikda faoliyat ko'rsatishlari uchun ularga sharoit yaratishga, shuningdek tashqi aralashuvdan himoya qilishga yo'naltirishni taklif etdi. Uning fikricha, bu missiya Yevroosiyo, SSSR ustidan to'la nazorat o'rnatish ishida bu xalqlar va davlatlarni AQShni qo'llab-quvvatlashga safarbar etadi. Kissinjerning aytishicha, bu "bir butun" bloklar o'rtasidagi kurashda betaraf turgan yoki Yevroosiyoga moyillik ko'rsatgan "sohil sektorlarini" ham AQSh qatoriga tortishi lozim.

Kissinjer doktrinasi Qo'shma Shtatlarga "qamchi va shirinlik" metodi asosida harakat etishni tavsiya qildi: Vetnamga – urush, Xitoyga – hamkorlik, Eron podshohi R.Pahlaviy rejimini, Ukraina va Boltiqbo'yi millatchilarini qo'llab-quvvatlash va hokazolar.

Keyinchalik AQSh va Yevropada Kissinjerning g'oyalariga "gumanitar geosiyosat" degan nom berildi. Aslida AQSh va NATOning urushdan so'ng ommaviy qirg'in qurollarining yangiyangi navlari bilan qurollanishi va atom quroli vositasida urushdan tiyish doktrinasi ham "sulh va gumanizm" g'oyalari bilan izohlanadi. "Bir butun" hududlarini tashqi xavfdan (SSSR yoki Xitoydan) himoya qilish maqsadida AQSh va NATO mamlakatlariga yadro quroli va harbiy bazalar joylashtirildi. Yevroosiyo va SSSR mintaqalarining siyosiy va geografik o'ziga xosliklarini hisobga olgan Kissinjer ayni yadro-raketa texnologiyalari va harbiy ustunlikka erishish yo'li bilan kelgusida ular ustidan nazorat o'rnatishni taklif qilgan edi.

2016 yilning mart oyidan 2017 yilning mart oyiga qadar Amerika dushman yoki raqib mamlakatlarga nisbatan tutgan tashqi siyosati Vashington uchun ancha murakkab bo'ldi. Bir tomondan AQShning Rossiya bilan munosabatlari keskin o'zgardi, boshqa tomondan esa, Amerika va Xitoy o'rtasidagi aloqalarga putur yetdi. Bundan tashqari, Amerika davlatining o'tgan yilda Suriyaga qaratilgan rejaları va loyihalari amalga oshmadi. Rossiya va Amerikaning o'tgan yildagi aloqalari sovuq urushdan keyingi eng past darajaga etib keldi. O'tgan yilda Amerika qo'shma shtatlarining oldingi prezidenti Barak Obama o'zining Oq Uydagi vakolatlari tugayotgan paytda Rossiyaning Amerikadagi 38 nafar diplomatini AQShdan chiqarib yubordi. Shu bilan birga, Rossiyaning

Amerikadagi ikkita diplomatik markazini ham yopib qo'ydi. Ruslarga qarshi ko'rilgan ushbu choralar, Amerika qo'shma shtatlari prezidenti uchun bo'lib o'tgan saylovda Rossiyaning aralashganligi bahona qilib ko'rsatildi. Vashington rasmiylari Rossiyaning xususan Rossiya prezidenti Vladimir Putinni AQSH prezidenti saylovlarida respublikachilar nomzodi Donald Trampni g'alaba qozonishi uchun va Demokratlar nomzodi Hillari Klintonni mag'lub qilish maqsadida, Demokratlar partiyasining idorasiga kiber hujum uyushtirishda hamda ularning maxfiy hujjatlarini Vikiliks saytida nashr etishda ko'mak qilganlikda ayblashadi.

Amerika hukmronlari Donald Trampning muvaffaqiyatli pozitsiyasidan foydalanib, Rossiyaning jahonning turli mintaqalaridagi ta'sirining yanada kengayib borayotganidan xavotirga tushmoqda. Ushbu guruh nuqtai nazariga ko'ra, Rossiya Putinning yo'l-yo'rig'i bilan o'zining Kavkaz va O'rta Osiyodagi mavqei mustahkamlaganidan keyin Yevropa sharqida, Osiyo g'arbida va Afrika shimolida o'zi uchun zamin yaratmoqchi. Ularning fikricha, Rossiya Ukrainada ayirmachilik g'oyalari va hissiyotlari keng targ'ib qilish yo'li bilan, Suriyada Bashar Asad davlatini himoya qilish va Misr hamda Liviya bilan munosabatlarini yanada mustahkamlash orqali XXI asrda jahonda muhim ahamiyat kasb etmoqchi.

Rossiya tashqi munosabatlari tizimida Osiyo tomon burilish. Rossiya-Xitoy munosabatlari ob'ektiv zaruriyat sifatida. So'nggi paytlarda Rossiya bir yo'la bir nechta yo'nalishlarda samarali harakat qilmoqda. U inqirozning oldini olish bilan bir qatorda, Xitoy bilan hamkorlik munosabatlarini o'rnatishga harakat qilyapti. Moskva va Pekin munosabatlari kuchayishi Vashingtonga juda katta muammolar keltirib chiqarishi mumkin, deb yozadi AQSh milliy xavfsizlik sohasi vakillari Mishel Shevan-Koettsi va Eksel Xellman The National Interest maqolasida.

Rossiya Xitoy bilan o'ta yaqin harbiy, iqtisodiy va energetik aloqalarni o'rnatmoqda. Buni o'zaro manfaatli hamkorlik deb atash mumkin. Moskva bu bilan o'ziga alternativ eksport bozori hamda qo'shimcha siyosiy ta'sir hududini yaratmoqda. Xitoyda esa dunyoda yangicha tartib o'rnatilishiga tish-tirnog'i bilan qarshi chiqayotgan AQShga munosib zarba berish imkoni paydo bo'lyapti, ta'kidlaydi maqola mualliflari.

Xavfsizlik nuqtai-nazaridan AQShga Osiyo-Tinch okeani regionlaridan tahdid solinmoqda. Jumladan, Rossiya Xitoy armiyasini zamonaviylashtirishda muhim rol o'ynamoqda. U Xitoyga eng so'nggi raketa va radar moslamalarini yetkazib beryapti.

O'tgan yili ikki mamlakat o'rtasida S-400 radiusida ta'sir kuchiga ega zenit-raketa-kompleksi borasida shartnoma imzolandi. Bu ikki mamlakat munosabatida yuqori bosqich deyish mumkin. Sababi, Rossiyadan bunday texnikani xarid qilayotgan birinchi chet el davlati Xitoy bo'ldi. Bundan tashqari, ikki davlat

o'rtasida munosabatlar mustahkamlanishi AQShning iqtisodiy va moliyaviy sohalarda o'z so'zini o'tkazishiga nuqta qo'yishi mumkin. Xitoy-Rossiya hamkorligi Rossiyaga qarshi e'lon qilingan sanksiyalarning salbiy oqibatini ancha yumshatishi turgan gap.

O'tgan yil Moskva va Pekin o'rtasida 24,5 milliard dollarlik qisqa muddatli valyuta oldi-sotdi operatsiyasi shartnomasi imzolandi. Bu bir tomondan Rossiyaning dollarga tobeligi darajasini pasaytirsam, boshqa tomondan valyuta bozoriga yuan kiritilishini ta'minladi. AQSh bilan munosabatlar ziddiylashgani bois, Rossiyaning aksariyat firmalari Pekin bilan aloqalarni mustahkamlaydilar. Bu esa AQSH va uning ittifoqdoshlari qo'lidagi boshqaruv dastagini ishdan chiqaradi. Moliyaviy munosabatlar barqarorlashuvi tufayli AQSh dunyo ko'z o'ngida nobop o'yinchi sifatida namoyon bo'lishi ehtimolga yaqin. Rossiya-Xitoy kelishuvi AQShga to'g'ridan to'g'ri chaqiriq tashlash degani. Amerika endi bu ikki mamlakatni diqqat bilan kuzatishga majbur. U vaziyatni o'zgartirishga urinishga harakat qilmog'i lozim.

4.2. Geosiyosiy munosabatlar tizimida AQSHning roli

AQSh tashqi munosabatlarining rivojlanish tarixi. XVIII asrning o'rtalaridan boshlab Buyuk Britaniyaning mustamlakasi bo'lgan Shimoliy Amerikada yagona ichki bozor shakllana boshladi, savdo aloqalari rivojlandi. Ayni paytda Amerikaga yevropaliklarning ko'chib kelishi boshlangan davrdan keyingi ikki asr davomida ko'chib kelganlarning yagona tarixiy taqdiri ham yuzaga keldi. Chunonchi, ingliz tili umumiy tilga aylandi. Yevropadan ko'chib kelganlar endi o'zlarini amerikalik deb atay boshladilar.

Amerikaliklarning o'ziga xos turmush tarzi ham shakllandi. Hududning umumiyliigi, mustamlakalarning iqtisodiy va xo'jalik manfaatlari, til va dinning yagonaligi yangi millat – amerika millatining shakllanishiga olib keldi. Mustaqillik uchun kurashning yetilishi. Buyuk Britaniya qirollik hukumati mustamlakalardan olinadigan daromadni tobora ko'paytirishga urindi. Bu esa metropoliya va mustamlaka shtatlar o'rtasidagi nizoni tobora kuchaytira boshladi.

Mustaqillik uchun urushning boshlanishi. 1774-yilda 13 shtat vakillari Filadelfiya shahrida I Kontinental Kongressga yig'ilishdi. Kongress metropoliyaning majbur etuvchi qonunlariga itoat etish majburiy emasligi haqida qaror qabul qildi. Qirol hukumati mustamlaka shtatlar hukumatlari bilan kelishuv yo'lini izlash o'rniga mustamlakalarni taslim etish siyosatini yuritdi va 1775-yilning aprelida qirol qo'shinlari ularga qarshi urush harakatlarini boshladi. Shunday sharoitda Filadelfiya shahrida II Kontinental Kongress chaqirildi. Kongress qatnashchilari urush boshlashga ovoz berdilar va virginiyalik polkovnik

Jorj Vashingtonni (1732-1799) Amerika Qurolli Kuchlarining Bosh qo‘mondoni etib tayinladilar.

Shu tariqa Mustaqillik urushi boshlandi. Mustaqillik Deklaratsiyasi. 1776-yilning 10-may kuni Kongress Buyuk Britaniyadan ajralishga va mustaqil davlat tuzishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Bu qarorni rasman e‘lon qiluvchi Bayonotnoma ham tayyorlandi. 1776-yilning 4-iyulida e‘lon qilingan bu hujjat “Mustaqillik Deklaratsiyasi” deb ataldi. Deklaratsiya yangi davlat – Amerika Qo‘shma Shtatlarining tuzilganligini butun dunyoga ma‘lum qildi.

Amerika burjua inqilobining o‘ziga xos xususiyati – bu uning milliy-ozodlik urushi shaklida o‘tganligida edi. Yevropa davlatlarining urushga munosabatlari. Mustaqillik urushi davrida AQSh chet el davlatlari madadiga ham tayandi. 1776-yilda Benjamin Franklin Fransiyaga elchi sifatida jo‘natildi. Fransiyaning asosiy maqsadi, o‘zining azaliy va xavfli dushmani – Buyuk Britaniyani zaiflashtirish edi. Shu tufayli Fransiya vaqtni boy bermay AQShga yordam ko‘rsata boshladi. Hatto 1778-yilda bu ikki davlat o‘rtasida “Do‘stlik va Tijorat Bitimi”, keyinroq esa “Ittifoq Shartnomasi” ham imzolandi. Buyuk Britaniyaning zaiflashuvidan Ispaniya va Rossiya ham manfaatdor edi. Shuning uchun ham ular AQShga nisbatan do‘stona yo‘l tutishdi. Bu esa AQShga ham harbiy, ham moddiy, ham ma‘naviy madad bo‘ldi.

Urushning tugallanishi. 1782-yilda Amerika va Fransiya qo‘shinlari inglizlarning asosiy kuchlarini taslim etdi. Natijada qirol hukumati muzokaralar boshlashga majbur bo‘ldi. Shu tariqa urush tugadi. Tinchlik muzokaralari Parij shahrida o‘tkazildi. Nihoyat, 1783-yilning 3-sentabrida AQSH va Buyuk Britaniya o‘rtasida tinchlik shartnomasi imzolandi. Shartnomaga ko‘ra, Buyuk Britaniya AQSH davlatining tuzilganligini, uning mustaqilligini, suverenitetini tan oldi. AQSH Konstitutsiyasining qabul qilinishi. 1787-yili Filadelfiya shahrida mamlakat shtatlari vakillarining Ta‘sis Konventi chaqirildi. Uning ishida barcha shtatlardan saylangan 55 nafar vakil qatnashdi. Ular AQSH Konstitutsiyasini tayyorlash ishini nihoyasiga yetkazishlari lozim edi. Shunday bo‘ldi ham. Uzoq davom etgan fikr-mulohaza va tortishuvlardan so‘ng AQSHning qonun chiqaruvchi hokimiyat organi -Kongressning, federal hukumatning, Oliy Sudning vakolatlari hamda shtatlar bilan markaziy hokimiyat o‘rtasidagi munosabatlar xususida yagona kelishuvga erishildi. Va nihoyat, 1787-yilda AQSH Konstitutsiyasi qabul qilindi. Davlat tuzumi. Konstitutsiya AQSHda respublika tuzumini o‘rnatdi. Ijro etuvchi hokimiyatni 4 yil muddatga saylanadigan Prezident boshqaradigan bo‘ldi. Prezident keng vakolatlarga (armiya va flotning Oliy bosh qo‘mondoni, xalqaro shartnomalar tuzish, barcha vazirlarni lavozimiga tayinlash va lavozimidan ozod qilish va hokazo) ega bo‘ldi.

1789-yilda Jorj Vashington AQSHning birinchi Prezidenti etib saylandi. Oliy Qonun chiqaruvchi hokimiyatning ikki palatali Kongress tomonidan amalga oshirilishi belgilandi. Yuqori palata Senat, quyi palata esa Vakillar palatasi deb ataldi.

Olti yil ichida — 1914-yildan 1920 yilgacha mamlakat milliy boyligi 2,5 baravar oshdi. 1920-yilda AQShda butun dunyoda ishlab chiqarilgan yalpi mahsulotning 47%i yaratildi. Boshqa ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha AQShning yutuqlari yanada salmoqliroq edi. Mamlakatda dunyodagi jami avtomobillarning 80%i, neftning 67%i ishlab chiqarilardi. Amerika floti urush davomida 10 baravarga o'sdi. AQSh Angliya qatori dunyodagi yyetakchi dengiz davlatiga aylandi. Jahon oltin zapasining qariyb 50%i AQShning oltin xazinasini saqlanuvchi Fort-Noksdagi jamlandi. AQSh jahonning moliyaviy markazi, jahon bozorining poydevoriga aylandi.

Yevropa integratsiyasi ustidagi amerikacha nazorat. Qator masalalar bo'yicha yaqinlashuv va transatlantik dialogni teng huquqli sheriklik kabi tasavvurdagi urinishga qaramasdan, amerikaliklar Yevropa integratsiya jarayonlarini nazorat qilish uchun bor kuchlarini sarflamoqdalar. Eng avvalo, AQSh Yevropada o'zining strategik nazoratini NATO va harbiy bazalari vositasida amalga oshirmoqda. O'z o'rnida AQSh Yevropaning o'zida mavjud bo'lgan kelishmovchiliklardan unumli foydalanoqda. Masalan, Fransiyaning Germaniya ustunligi vujudga kelishidan havotirga tushishi, Germaniyaning esa Rossiyadagi kuchlarni tiklanishi borasidagi qo'rquvi, Britaniyada esa, uning ishtirokisiz qit'ada konsolidatsiya imkoniyatlari borasidagi jazavasi, Yevropa hamjamiyatining Bolqondagi portlash xavfi masalasini hal etishda o'z kuchiga tayanib ish ko'rishini kabilardir.

AQSh yevropani bir tizginda ushlab turish uchun "nemis karta"sini o'ynashga harakat qiladi. Germaniyani yana imperiya darajasiga chiqarish, yevropada kezib yuruvchi "nemis ruhi" yevropani boshqa xalqlarini dahshatga soladi. Chunki ikkinchi jahon urushi yevropa xalqini xotirasidan chiqqan emas. Shuning uchun yevropa markazida, Rossiya bilan chegaradosh davlatlarda AQSH RQMLari va harbiylari joylashtirilgan. Ma'lumki, YI ichida separatizm siyosatining anglanishi strategik xarakterga ega bo'lib bu 2016 yil Biritaniya YIdan chiqishini e'lon qilishi, Kataloniya, Irlandiya o'z mustaqiligini talab qiladigan referendum o'tkazishi bunga misol bo'laoladi. YIdagi uyushqoqlik yo'qligi AQSHga nisbatan ham iqtisodiy, ham siyosiy masalalarga qarshi turishga qodir emasligini bildiradi.

Yevropa integratsiya ustidan nazorat borasida ikkinchi strategik dastak sifatida AQSH TMKlarining mavjudligidir. Ular Yevropada o'zlarini filial va shaxobchalarini kengaytirmoqdalar va bu bilan G'arbiy Yevropa mintaqasida AQSHning iqtisodiy pozitsiyasini mustahkamlashga urinmoqdalar. TMKlar

Yevropada faol investesiyalashtirish siyosatini olib borib, bu erda yuqori texnologiya tovarlarini olib kirmoqdalar.¹

AQSHda Yevropa siyosatining faol tarafdorlari ko‘plab topiladi. Shulardan biri Zbignev Bjezinskiydir. Uning fikricha, Yevropa “AQSHning tabiiy ittifoqi va “global sherigi” isoblanadi. SHuningdek G‘arbiy Yevropani dunyoni boshqarishga bemalol jalb etsa bo‘ladi, chunki AQSH faqatgina o‘z kuchiga tayanar ekan, dunyo geosiyosiy makonida etakchilik qilishga kerakli darajada kuchli emas. Yevropa bilan global sherikchilik to‘g‘risidagi safсата zarur, chunki YIni saqlab qolish

Yevrosiyoda AQSH uchun muhim geosiyosiy plastdarm sanaladi. Bjezinskiy bayonot berishicha, “AQSHning Yevropada bosh geosiyosiy maqsadi haqiqiy transatlantik sherikchilik yo‘li orqali Yevrosiyo qit‘asida AQSH plastdarmini mustahkamlash, pirovardida rivojlangan Yevropa xalqaro demokratik tartiblar va hamkorlik kabilarni ilgari surishda yanada real tramplina aylansin”².

AQSh starteglari yevropaliklarning “amerikacha” tafakkur markazini shakllantirish, bunda barcha ommaviy axborot vositalari kanallari amerikacha turmush tarzi va erkin deokratiya qadriyatlarini oshkora yoki pinhona targ‘iboti bilan to‘ldirish yordamida amalga oshirishga intilmoqdalar. Ma’lumki, Yevropada aylanayotgan 85% axborotlarning kelib chiqishi AQShga borib taqaladi.

Jahon siyosatida yetakchilik uchun kurash. Jahonda AQShning “xalqaro terrorizmga qarshi kurash” g‘oyasi butun dunyodagi siyosiy munosabatlarni boshqarishga qo‘l kelmoqda. Yevropada ayrim murakkabliklarni qo‘llab-quvvatlab, iqtisodiyotini militarizasiyalashtirish, YIni qurollanish poygasiga tortish asosiy maqsad qilib belgilangan.

XXI asr boshlariga kelib, tartiblarning asosiy qirralariga aniqlik kiritildi. Birinchidan, ushbu tartiblarning amalda kafolatli boshqaruvchisi AQSh bo‘lib qolmoqda. Bu o‘rinda AQSh ma‘muriyati avvalo amerika manfaatlariga asoslanganlar va butun dunyo manfaatlarini o‘z manfaatlariga aynanlashtirish ishlarini olib borganlar. Eski xalqaro institutlar esa, bu o‘rinda AQSh siyosatini amalga oshirishga faqatgina “xalaqit” berar edi. Ikkinchidan, yangi xalqaro huquq asoslari an’anaviy g‘arbcha demokratik qadriyatlar bilan mustahkamlangan va ular dunyoning nog‘arbiy qismidagi erkinlik g‘oyalari, demokratik tartiblardan kuchli farq qilar edi.

Yangi yuz yillikda AQSh o‘zini tutishiga qaraganda, guyoki yangi tartiblar mavjud bo‘lganiday, vaholanki, qator davlatlar oshkora yoki pinhona bunday yangi tartiblarning o‘rnatilishiga qarshilik qilishni davom ettirmoqda. Voqea va tafakkur shuni ko‘rsatmoqdaki, hozirda yangi tartibot haqida gaprishga hali erta.

¹ Norbekov.U. Geosiyosat asoslari. T.: Fan va texnologiya. 2017- 176-bet.

² Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Логос, 1998 – С.300.

Xalqaro munosabatlarda status-kvo (*lotin. Muayyan vaqtda mavjud yoki mavjud bo'lgan siyosiy, huquqiy yoki holatlar*) va “tartibga solingan anarxiya” degan tushunchalar mavjud. Siyosiy fanlarda status-kvo atamasi, muayyan vaqtda mavjud bo'lgan siyosiy, huquqiy yoki boshqa holatlar sifatida ta'riflanadi. Bu tartiblarning muhim belgisi normalar, tamoyillar, kelishuv bitimlar subyektlari o'zaro munosabatga kirishib, yuzaga kelgan muammolarni hal qiladilar. “Status-kvo” kategoriyasi realizm nazaryasiga taaluqli bo'lib, unda bir necha asosiy tamoyillar mavjud. Birinchidan, xalqaro siyosat anarxialik xarakterga ega ekanligi e'tirof etiladi. Ikkinchidan, xalqaro tizimdagi nizolarning mavjudligi uning tabiatiga xos ekanligi haqidagi tezisdir va holatni xalqaro huquqiy institutlar va axloqiy normalar vositasida qisman nazorat qilish mumkin¹.

Yangi xalqaro tartib haqida ilk bor AQSH prezidenti katta J.Bush (1989-1993) Yalta-Potsdam bitimini eskiligini ta'kidlagan edi. Uni o'rnini egallagan B.Klinton (1993-2001) bu fikrni ilgari surib, demokratik qadriyatlarga asoslangan butun dunyo tartiblarini qurish strategiyasi e'lon qildi. Kichik J.Bush (2001-2009) bu g'oyani harbiy ruhda, mohiyatan terrorizmga qarshi kurash shiori ostida butun dunyo masshtabida “Amerika demokratiyasi g'albasi uchun urush”ni e'lon qildi. Ko'pgina rivojlangan yangi tartiblar g'oyasini inkor qilsada, AQSh tashqi siyosatiga singdirilgan revizionistik ruhda nisbatan ehtiyotkorona munosabatlarda bo'lmoqdalar.

Juda ko'p davlatlar, YI, Rossiya, Xitoy va Yaponiya davlatlari dunyoni eski tartibotidan voz kechishga shoshilmayatilar. Yangi Vashinton pozitsiyasidan xavotirda bo'lib, eski tartibot XX asrda tinchlikni saqlashga katta yoyordam berganligini hisobga olib to'liq iste'moldan chiqarmoqchi emas. Demokratik AQSh esa, avvalo yangi tartiblar boshqaruvida ko'pgina davlatlar faqatgina ramziy o'rinlarga ega bo'lishlari mumkin, deb ularni qo'rqitishga intilmoqda. Harbiy salohiyat nuqtai-nazaridan AQSh, Germaniya, Britaniya, Fransiya, Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron, Pokiston, Kanada va Yaponiya o'rtalaridagi farq saqlanib qolmoqda. Lekin ular bir-biri bilan kelishuvga, o'zaro manfaatlarini hisobga olishga majburdirlar. Amerikalik siyosatshunos T.Barnettning fikricha, dunyoni “funksiyalashgan yadro” va “integrasiyalashgan bo'linish hududi”ni farqlash lozim. Birinchisiga u yetakchi davlatlarni kiritadi, ya'ni “Yettilar guruhi” – “eski konsert”. Uning tarkibiga “globallashuv tizimi”ga kirish yo'lida harakat qilayotgan boshqa davlatlar kiradi. Bular – Shimoliy Amerika va Yevropa ittifoqi, Rossiya, Yaponiya, Xitoy, Hindiston, Avstraliya va Yangi Zelandiya, Janubiy Afrika, Argentina, Braziliya va Chilidir. Bu davlatlar o'rtasida “o'zaro kafolatlangan

¹ Norbekov.U. Geosiyosat asoslari. T.: Fan va texnologiya. 2017- 183-bet.

bog‘liqlik” munosabatlari mavjud va bu munosabatlar ularni integrasiyalashgan “yadro”ga aylantiradi¹.

AQShga 2009 yil prezidentlikka saylangan B.Obama AQShning Iroq va Afg‘oniston singari boshi berk ko‘chaga kirib qolgan muammolari bartaraf etilib, eski ssieneriyadan voz kechib yangisiga o‘tish ishlari boshlandi. AQShning yaqin sharq va Afg‘oniston masalasiga yangi yondashuvlari, yangi urush ssenriysi ishlab chiqildi. Yaqin sharq, arab davlatlarini birlashishiga qarshi choralar, Saudiya Arabaistoni va Eron mazhablarga bo‘linish, siyosiy qutblashish, mintaqada ta’sir doirasi ustida kurashish ishlari avj oldirildi. Yaman, Liviya fojiasi, Suriya va Iroq fojiasi, Isroil va Falastin majorosi hal etilmasligi, Eronni terrorizmni qo‘llab-quvvatlashga ayblab, yadro dasturini inkor etilishi – bu AQShning yaqin sharqdagi faol harakatidan dalolat beradi.

Yaqin Sharq masalasida AQSh arab mamlakatlarining milliy birligiga qarshi kurash maqsadida turli bitim va geosiyosiy o‘yinlar amalga oshiradi. Masalan Isroil va Falastin nizolari fonida “Kemp-Devid bitimi” tuzilgan.

Ushbu bitimga ko‘ra Yaqin Sharqda tinchlik o‘rnatish maqsad qilib olingan edi. AQSh Prezidenti Jimmi Karter, Misr Prezidenti Anvar Sadod va Isroil Bosh vaziri Menaxem 1978 yil 17 sentyabrda imzolaydilar. Muzokaralar davomida Isroil tomonini tashqi ishlar vaziri Moshe Dayan va xavfsizlik vaziri Ezer Vaytsman ham ishtirok etdi. Sammit matbuot uchun yopiq edi. Kemp-Devid muzokaralari oldidan tomonlar o‘rtasida bir necha oylik samarasiz aloqalar bo‘lib o‘tdi.

Kemp-Devidda ikkita shartnoma imzolandi. Birinchisi - "Yaqin Sharqda tinchlik o‘rnatish uchun asos" - Xavfsizlik Kengashining 242 va 338-sonli qarorlarini tinchlikni o‘rnatish uchun huquqiy asos deb tan oldi. Birinchi qism G‘arbiy Sohil va G‘azo sektoriga bag‘ishlangan bo‘lib, ushbu hududlarda Falastin ma‘muriyatini yaratish dasturini amalga oshirishga chaqirilgan. Shartnomaning ikkinchi qismida Isroil va bo‘lajak muxtoriyat o‘rtasidagi munosabatlarni normallashtirishga to‘xtalib o‘tilgan, shuningdek kelajakda Isroil, Iordaniya, Suriya va Livan o‘rtasida shunga o‘xshash shartnomalar tuzilishi ko‘zda tutilgan.

Ikkinchi shartnoma - "Misr va Isroil o‘rtasida tinchlik bitimini tuzish doirasi" - Isroilning Sinay yarim orolidan "Britaniya mandati davrida Misr va Isroil o‘rtasida xalqaro tan olingan chegaraga qadar" to‘liq chiqib ketishi nazarda tutilgan edi. davlatlar o‘rtasida o‘zaro tan olish va diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalarni o‘z ichiga olgan aloqalar o‘rnatiladi.

Yaqin Sharqda Fors ko‘rfazi urushi paytida (1991 yil) Amerika davlatining xalqaro faoliyatida aniq namoyon bo‘ldi va quyidagi strategik tamoyillarni vujudga keltirdi:

¹ Agnew, John A. 2003. Geopolitics: revisioning world politics. New York, N.Y..Routledge. P.179

1. **Doimgi shaylik.** AQSh harbiylarini sezilarli darajada qisqartirilganligi sababli armiya afsonaviy kuchga aylanmaydi. Ya'ni kadrlar yetishmayotganligi, ularni o'qimaganligi va zudlik bilan joylashtirishga tayyor bo'lmaganligi oqibatida tayyorgarlikni kuchaytirishga harakat bo'lgan. Inqirozlarni oldini olish va ularga qarshi kurashish kontseptsiyasi kerakli joyga yetib borish, hujumga tezda munosib javob bera oladigan kuchni yaratish zarurligini belgilaydi. Bu esa o'z navbatida, faol kuchlar va zaxira kuchlarining sa'y-harakatlarini birlashtirishni, malakali kadrlarning mavjudligini, to'liq jihozlanishni, o'z vaqtida razvedka va askarlarning intensiv tayyorgarligini nazarda tutgan holda barcha darajalarda birlashtirilgan jamoaviy ishni talab qiladi.

2. **Kollektiv xavfsizlik.** Global miqyosdagi har qanday inqiroz namoyon bo'lishiga qarshi yanada faol javob beradigan xalqaro xavfsizlik tashkilotlari homiyligidagi har xil ko'p yo'nalishli operatsiyalar tashkil qilishi kutilmoqda. 1991 yil Fors ko'rfazidagi urushda BMT AQSh ittifoqchilari faoliyatini tashkil etish va tajovuzkorga jamoaviy javob berishga ruxsat berish orqali belgilangan rolni o'ynadi. Yangi xalqaro tartib nizolarni hal qilishda kuch ishlatmaslik bilan tavsiflanishi kerak va kelishuv buzilganida NATO kabi rasmiy ittifoqlarni qo'llab-quvvatlashi davom etishi kerak. Tezkor harakat qilish uchun vaqt va imkoniyat ko'plab davlatlar tomonidan taqsimlanadi.

3. **Qurollarni boshqarish.** Qo'shma Shtatlar qurollarni nazorat qilishni yakuniy maqsad sifatida emas, balki milliy xavfsizlikni ta'minlash vositasi deb biladi. Shuning uchun u harbiy tahdidni Amerikaning harbiy manfaatlariga cheklab qo'yishi va harbiy munosabatlarning oldindan bashorat qilinishiga erishishi kerak.

4. **Dengizda va kosmosda ustunlik.** Havo, kosmik va dengizdagi afzalliklarga erishish va ularni saqlab qolish Amerikaning global yetakchiligini davom ettirishning kalitidir. Havo, dengiz va kosmik sohada tezkor boshqaruvni o'rnatish qobiliyati bir vaqtning o'zida hujum samaradorligini oshirishni, qurbonlarning kamayishini va harbiy kuchlardan qayerda bo'lmasin mohirona foydalanishni ta'minlaydi.

5. **Strategik xarakterdagi samaradorlik.** O'z mamlakatida va chet elda joylashgan Amerika qo'shinlari Oliy qo'mondonning birinchi buyrug'i bilan dunyoning istalgan nuqtasida ishlashga to'liq qodir bo'lishi kerak.

6. **Harbiy kuchning kerakli hajmini o'z vaqtida aniqlash.** Qo'shma Shtatlarning o'z mamlakatida va chet elda harbiy kuchning zarur hajmini o'z vaqtida aniqlash qobiliyati muhimligi jihatidan inqirozli vaziyatlarga javob berish orqasida turgan strategik ahamiyatga ega. Shuningdek, bu tiyilish, mintaqaviy barqarorlik va jamoaviy xavfsizlik bilan chambarchas bog'liq, chunki kelajakda AQShning xorijdagi to'g'ridan-to'g'ri harbiy ishtiroki sezilarli darajada cheklanadi.

7. Texnologik ustunlik. Qo'shma Shtatlar miqdoriy chora-tadbirlarning dolzarbligini yengib o'tishi, Amerika harbiylari uchun xavfni kamaytirish va to'qnashuvlarning oldini olish uchun mavjud salohiyatni yumshoqroq ko'rinishga ega. Ammo o'zgacha hal qiluvchi ko'rinishga aylantirish uchun texnologik ustunligini rivojlantirishi kerak. Shuning uchun yuqori texnologiyalarni jadal rivojlantirish va himoya qilish federal hukumatning asosiy vazifasiga aylanadi.

8. Qat'iylikka asoslangan kuch. Harbiy kuch ishlatish to'g'risida qaror qabul qilinishi bilanoq mojaroni hal qilishda uning cho'ziluvchanligi, odamlarning cheksiz qurbonliklari va katta moddiy xarajatlarni keltirib chiqaradigan yarim choralar yoki noto'g'ri usullar bo'lmasligi kerak¹.

Amerikaning global tizimi, - deb yozadi Z. Bjezinskiy, shu bilan bog'liqlik, - ayniqsa, mag'lubiyatga uchragan dushman - Germaniya, Yaponiya va keyinchalik Rossiyada bo'lgani kabi koopatatsiya² texnikasining ahamiyatiga asoslanadi. ... Bu hech qanday iyerarxik piramida emas ... lekin uning kuchi Washington, Kolumbiya okrugi deb nomlangan yagona manbadan keladi.

Shuning uchun Amerika ustunligi yangi xalqaro tartibni qayta tikladi, u nafaqat transplantatsiya, balki Amerika tizimining ko'plab xususiyatlarini chet ellarda institutsionalizatsiya qiladi. Uning ajralib turadigan xususiyatlariga quyidagilar kiradi.

- jamoaviy xavfsizlik tizimi ...;
- mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik ...;
- qarorlar qabul qilish jarayonining izchilligi sifatini oshirishga qaratilgan protseduralar, hattoki AQSh ustun bo'lgan holatlarda ham;
- asosiy ittifoqlarga a'zolikning demokratik xususiyatiga ustunlik berish;
- boshlang'ich global konstitutsiyaviy va sud tuzilmalari .

AQSHning Markaziy Osiyo, Kavkazdagi manfaatlari. Bugungi kunda, AQSh Markaziy Osiyo mintaqasida kuchli pozitsiyani egallashga intilmoqda. Uning bu harakatlarini amalga oshirishida, avvalo, AQShning katta harbiy-iqtisodiy salohiyati, qolaversa, uning halqaro sahnadagi kuchli siyosiy avtoriteti qo'l kelishi mumkin. Avval, Rossiya AQShning bu mintaqadagi har qanday hatti-harakatiga qarshilik qilgandi. Ammo, xalqaro terrorchilikka qarshi kurash, Markaziy Osiyo va Kavkaz davlatlarida demokratik islohatlarni olib borish shiori AQSh uchun yangi imkoniyatlarni ochdi.

Shu o'rinda, AQShning pozitsiyasi kuchayishi natijasida Rossiyaning Markaziy Osiyodagi rolini susayishini ham ta'kidlab o'tish joiz. O'zining juda

¹ National Military Strategy of the United States. January, 1992. P. 8-10.

² lotin Cooptatio - qo'shimcha saylov) bu yangi organlar yoki nomzodlarni saylanadigan organga ushbu organning o'z qarori bilan qo'shimcha saylovlar o'tkazmasdan kiritish. Kooptasiya, agar uning ta'sis hujjatlari talab qilsa, tegishli tashkilotning umumiy yig'ilishida qo'shimcha ravishda tasdiqlash mumkin.

qulay jo'g'rofiy holatiga qaramasdan, Rossiyada mavjud ichki muammolari tufayli, Kreml Markaziy Osiyoga sarmoya kiritish va mintaqa davlatlari bilan iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish bobida AQShga munosib raqobat ko'rsata olmayapti.

Umuman olib qaralganda, Jorj Bush ma'muriyatining Markaziy Osiyoda olib borayotgan tashqi siyosati, ayniqsa iqtisodiyot sohasida, nisbatan muvaffaqiyatli deb hisoblash mumkin. Birinchi navbatda, AQShning Markaziy Osiyo davlatlari bilan sezilarli darajada savdo va investitsion aloqalari kuchaydi. Buning sababi, AQSh ma'muriyati, Kongress va Davlat departamenti tomonidan to'g'ridan-to'g'ri sarmoya kiritish siyosatining puxta ishlab chiqilganligi, Markaziy Osiyo davlatlarida iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy dasturlarni amalga oshirish uchun mablag' ajratish va beg'araz yordam ko'rsatish siyosati samarasi deb e'tirof etish mumkin. Shuningdek, AQSh Savdo Vazirligi nazorati ostida Amerika va Markaziy Osiyo savdo elitasi o'rtasida o'rnatilgan hamkorlik ham ikki tomonlama munosabatlar rivojlanishiga hissa qo'shdi.

Garchi, o'rta biznes elitalar o'rtasidagi hamkorlik bobida AQSh raqib davlatlar Rossiya va Xitoyga imkoniyatni boy bersa hamki, Amerika savdo agentliklari Markaziy Osiyo davlatlari bilan iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha turli xil dasturlarni ishlab chiqqan va ular ko'lami boshqa davlatlarga qaraganda ko'p. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, AQSh siyosatshunoslari mamlakat tashqi siyosatini ishlab chiqish jarayonida hamisha faol ishtirok etganlar.

AQSh siyosatshunoslari va ilmiy doiralarida Amerikaning Markaziy Osiyoda olib borayotgan siyosati nechog'li to'g'ri ekanligi xususida yakdil fikr mavjud emas. Fukuyama, Xantington, Bjezinskiy, Xomskiy, Byukenen kabi mashhur siyosatshunoslar turli xil pozitsiya va fikrlarni bildirishadi. Ba'zi birlari, AQShning Markaziy Osiyodagi siyosatini xaos va ongli, ratsional ishlab chiqilmagan deb tanqid qilsa, qolganlari esa J.Bushning Markaziy Osiyoga qaratilgan siyosatiga ijobiy baho beradi.

Amerikaning postsovet Yevroosiyosidan chiqib ketishi Obama ma'muriyati davrida boshlanib, Tinch okeaniga ustuvor yo'nalishlarni o'zgartirib, Afg'onistondan qo'shinlarini olib chiqishni boshladi - bu AQShning e'tiborini Yevropa va postsovet muammolaridan chalg'itdi. Tramp davrida bu tendentsiya yanada kuchaygan - bu Markaziy Osiyo va Janubiy Kavkazdagi uzoq vaqt davomida Xitoy va G'arb bilan yaqin aloqalar orqali o'zlarining noqulay munosabatlarini muvozanatlashtirishga intilgan ko'plab rahbarlarni xafa qildi.

Qo'shma Shtatlarning ketishi ularga ko'pvektorli yondashish imkoniyatini ancha kam qoldiradi - va saylovlardan so'ng bu yerda biror narsa o'zgarishi ehtimoldan yiroq emas.

AQShning postsovet Yevroosiyosidan chekinishining asosiy sababi shundaki, uning mavjudligi dastlab 11 sentyabr voqealari va Afg'onistondagi keyingi urush tufayli yuzaga kelgan ekzistensial shokning faqat yon ta'siri edi. Endi Markaziy Osiyo va Kavkaz AQSh uchun ikkinchi darajali manfaatdordir - ular Amerika chegaralaridan uzoqda joylashgan va Qo'shma Shtatlar yoki uning eng yaqin ittifoqchilari uchun juda katta xavf tug'dirmaydi.

AQShning Markaziy Osiyo va Kavkazga munosabati turli prezidentlar davrida ozgina o'zgardi. Masalan, 2009-2010 yillarda Obama yangi hech narsa taklif qilmadi, shunchaki kichik Bush siyosatini davom ettirdi, har ikki mintaqa orqali Afg'onistonga harbiy yuklarni etkazib berish kanallarini rivojlantirdi. Faqat Obamaning ikkinchi muddati davrida, Afg'onistondan qo'shinlarni olib chiqish boshlanganda, ma'muriyat mintaqaviy masalalar bo'yicha Markaziy Osiyo bilan muloqotni kengaytirish uchun C5 + 1 formatini taklif qildi.

Tramp ma'muriyati C5 + 1 formatini saqlab qoldi, uni 2020 yilda Davlat kotibi Mayk Pompeo yanada kuchaytirdi va o'zining Markaziy Osiyo strategiyasini boshladi. C5 + 1 Vashingtonning mintaqaviy ishlarda ishtirok etishining asosiy vositasiga aylandi. Yangi Prezident Baydenning siyosiy hokimiyati tarkibida C5 + 1 formatini ishlab chiqqan Obama ma'muriyatidan ko'plab odamlar bor, balki avvalgi kurs davom etishi mumkin.

4.3. Xitoyning geostrategiyasi va uning mohiyati

Xitoy tashqi siyosatining shakillanishi va uning jahon siyosatidagi ro'lining mustahkamlanishi. Xitoy oxirgi olti asr davomida Min sulolasi hukm surgan davr (XIV – XVII asrlar) dan boshlab, ayniqsa, Sin sulolasi davri (XVII-XX asrlar)da tashqi dunyodan ajralish siyosatini olib borganini eslash lozim. O'shanda tashqi dunyo bilan har qanday aloqalar taqiqlab qo'yilgan edi. Bu Xitoyning tanazzulga yuz tutishiga olib keldi, qashshoqlik va qoloqlikni yanada kuchaytirdi. XXR rahbariyati Osiyoning «to'rt kichik ajdari» (Syangan, Singapur, Tayvan, Koreya) iqtisodiyoti taraqqiy etishiga olib kelgan omillarni o'rganib chiqib, tashqi dunyoga ochiqlik yo'liga kirdi.

XX asrning 70-80-yillari chegarasida “yagona front” siyosatining siyosiy-strategik yo'nalishi ayniqsa faol rivoj topdi. Bu ma'lum darajada Xitoy chegarasi yaqinidagi vaziyatning yanada murakkablashuvi bilan bog'liq edi: 70-yillarning oxiridan boshlab Xitoy-SSSR, Xitoy-Monogoliya va Xitoy-Hindiston chegarasidagi keskinlikka Xitoy-Vetnam chegarasidagi qarama-qarshilik, qo'shni Afg'onistonga sovet qo'shinlarining kiritilishi, Uzoq Sharqda va Tinch okeanining g'arbiy qismida sovet harbiy salohiyatining yanada kuchayishi, shuningdek KXDR bilan Xitoy munosabatlarining sovuqlashishi qo'shildi.

1978 – yil hokimiyat tepasiga Den Siyopin kelgandan so'ng tashqi siyosatda keskin o'zgarishlar ro'y berdi “yagona front“ siyosati, “ko'p qutubli dunyo”,

“uchinchi dunyo nazriyasi“ kabi jahon siyosatidagi nazariyalarni ilgari surib ko‘p tomonlama munosabatlarga kirishadi bu esa Xitoy taraqqiyoti uchun ijobiy ahamiyatga ega bo‘lgan.

Muammolarni yechishning kuch ishlatishga asoslanmagan, ancha tejamli va shu bilan bir vaqtda samarali yo‘llarini doimiy ravishda izlash, shuningdek ayrim davlatlar bilan alohida munosabatlarga urg‘u berish Xitoy tashqi siyosatining muhim xususiyati hisoblanadi. Shunga mos ravishda, u yoki bu diplomatik yurishlarni tayyorlayotganda tahliliy ishning muayyan qismi jahonda mavjud ziddiyatlarni, ulardan mamlakat manfaatlarida foydalanish imkoniyatlarini o‘rganishga bag‘ishlanadi.

“Yagona front” siyosatini olib borish Xitoyga qisqa vaqt ichida G‘arb mamlakatlari bilan munosabatlarni butunlay o‘zgartirish imkonini berdi. 1978 yilning dekabrda 1979 - yil yanvardan boshlab ikki mamlakat o‘rtasida diplomatiya munosabatlarni o‘rnatish to‘g‘risidagi Xitoy va AQSh qo‘shma kommyunikesi e‘lon qilindi. Bu hujjatga ko‘ra AQSh XXR hukumatini Xitoyning birdan-bir qonuniy hukumati sifatida tan olar edi.

1979 - yil iyulda XXR va AQSh o‘rtasida Savdo-sotiq to‘g‘risidagi bitim imzolandi. Mazkur bitimda ikki tomonlama savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun uzoq muddatli mustahkam asosni yaratish nazarda tutilgan edi. Bundan tashqari, 70-yillarning oxirida bu ikki davlat o‘rtasida fan va texnika, madaniyat, maorif, qishloq xo‘jaligi, kosmik bo‘shliqni o‘zlashtirish sohasida va boshqa jabhalarda hamkorlik to‘g‘risida bitimlar imzolandi.

Qo‘shma Shtatlar bilan munosabatlarning yaxshilanishi Xitoyning boshqa rivojlangan mamlakatlar, eng avvalo Yaponiya bilan aloqalari rivojlanishiga sezilarli darajada ko‘maklashdi. Modernizatsiyani amalga oshirish jarayonida Xitoy rahbariyatining bir qismi aynan Yaponiya bilan hamkorlikka alohida umid bog‘ladi. 1978–1980-yillarda bu ikki mamlakat o‘rtasida savdo-sotiq, madaniy aloqalarga ko‘maklashish, ilmiy va texnikaviy hamkorlik to‘g‘risida bitimlar imzolandi, shuningdek tomonlarni qiziqtiruvchi muammolar bo‘yicha bir qator kelishuvlar va ahdlashuvlarga erishildi.

1978 -yil avgustda XXR va Yaponiya o‘rtasida tinchlik va do‘stlik to‘g‘risida shartnoma tuzildi. “Yagona front” siyosati XXRning G‘arb mamlakatlari bilan munosabatlari rivojlanishiga kuchli turtki bergan bo‘lsa-da, lekin Xitoy rahbariyatining ko‘pgina umidlarini oqlagani yo‘q.

1984-1986-yillarda jahon rivojlanishining asosiy muammolariga nisbatan Xitoy yondashuvining yangi konseptual asoslari yaratiladi. Xalqaro vaziyat tahlilida dunyoga ko‘p qutblilik nuqtai nazaridan qarash ustunlik qila boshlaydi. Xitoylik siyosatshunoslar orasida 80-yillarning o‘rtalaridan boshlab keng tarqalgan bu konsepsiya Pekinning jahondagi vaziyat xususidagi rasmiy nuqtai nazari sifatida

ilk bor 1988 - yil mayda XXR tashqi ishlar vaziri Syan Sichening nutqida bayon etildi. Uning aksariyat tarafdorlari fikriga ko'ra, ko'p qutbililikka intilish ijobiy hodisa hisoblanadi. U jahon turli davlatlarining xalqaro maydonda mustaqil siyosat olib borishga intilishini aks ettirish orqali, xalqaro munosabatlarni demokratiyalashtirish sari eltadi va "bitta yoki ikkita o'ta qudratli davlat"ning yakkahokimligiga barham berishni nazarda tutadi.

Xitoyning hozirgi tashqi siyosati zamirida yotuvchi boshqa bir qoida "keng ko'lamlil davlat qudrati" g'oyasi bilan bog'liq. Uning mohiyati shundaki, hozirgi sharoitda davlatning kuchi va uning xalqaro maydondagi nufuzi harbiy salohiyatning mavjudligi bilangina emas, balki iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish darajasi, shuningdek oqilona tashqi siyosat bilan ham belgilanadi, bunda mamlakatning iqtisodiy salohiyati yetakchi omil hisoblanadi.

Xitoyning xalqaro rejim va global boshqaruv faoliyatida ishtrok etish yo'liga nazar solganda uchta umumiy bosqichni aniqlash mumkin:

1) asosiy xalqaro rejimdan orqada qolgan autsayder (qoloq mamlakat) (1949-1971). XXR 1949 yili AQSh va Sovet Ittifoqi o'rtasidagi Sovuq urush davrida tashkil topgan bo'lib, unda AQSh g'arbiy davlatlar blokiga va Sovet Ittifoqi sharqiy blokka yetakchilik qildi. 1971 yilgacha Xitoy asosiy rejimdan tashqarida kuzatuvchi, hatto raqib sifatida qabul qilinar edi.

2) Global rejim qatganchisi (1971-2000yy). Xitoyning asosiy rejimdagi rasmiy ishtroki 1971 yili BMT uning qonuniy o'rnini tiklaganidan keyin Xitoy va g'arbiy blokidagi (AQSh, Yevropa va Yaponiya kabi) mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar to'liq normallasishiga erishildi. Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ), tariflar va savdo bo'yicha bosh bitim (TSBB), keyinchalik Jahon savdo tashkiloti (JST) a'zolicining tiklanishi bilan Xitoy xalqaro rejimning asosiy ishtirokchilaridan biri darajasiga ko'tarildi.

3) qatnashuvchidan amalga oshiruvchi va yetakchilikkacha (2001 yildan). Xitoyning xalqaro rejim va global boshqaruvdagi tobora rivojlanib borayotgan harakatlari uning rolidagi muhim o'zgarishlarni - pessimistik kuzatuvchidan g'ayratli qatnashuvchiga; passiv moslashishdan tashabbuskorona aralashuvga; befarq erkin chavandozdan mas'ul amalga oshiruvchi, islohotchi va natijaga erishuvchi; jabrlanuvchi va eski rejimning antagonistidan yangi rejimning yaratuvchisi va yetakchisiga aylanganini ko'rsatadi.

Rossiyada siyosiy hokimiyatdan kommunistik partiyaning chetlatilishi, Moskvada aksilkommunistik va o'sha vaqtda g'arbga xayrixoh bo'lgan kuchlarning g'alaba qozonishi Moskva va Pekinning yaqinlashish jarayonini sekinlashtirdi. Boz ustiga, o'sha davrda g'arb bilan yaqinlik "romantizmi"ga berilgan Rossiya ma'murlari Pekin bilan o'z munosabatlarida AQSh va G'arbiy Yevropa tomonidan belgilangan andozalardan chetga chiqmaslikka harakat

qildilar, inson huquqlariga nisbatan yondashuvlarda Xitoy rahbariyati bilan kelishmovchiliklarga alohida urg'u beradilar, Rossiya tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari tizimida Xitoy AQSh, G'arbiy Yevropa mamlakatlari, Yaponiya va Janubiy Koreyadan keyin qo'yilardi. Shunga qaramay, 1991 - yil dekabrda Xitoy Rossiyani tan olishi haqida rasmiy bayonot berdi, 1992 - yilda esa XXR rahbariyati Rossiya va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarni har tomonlama rag'batlantirish to'g'risida qaror qabul qildi.

90-yillarning o'rtalariga kelib "uchburchak munosabatlar" mantiqi bo'yicha siyosiy rivojlanish Rossiya va Xitoy munosabatlarining yaqinlashuv jarayonida yyetakchilik qilayotgani ayon bo'lib qoldi. Umuman olganda, 1991–1996 - yillarda Rossiya-Xitoy munosabatlari darajasi tan olish masalasi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan bo'sag'adan "XXI asrda strategik o'zaro aloqa qilishga qaratilgan teng huquqli ishonchli sherikchilik" ta'rifiga qadar ko'tarildi. Ikki mamlakatning "strategik o'zaro aloqalar qilish" yo'lidagi sa'y-harakatlari AQShning bir qutbli dunyoni turg'un holatda saqlab qolish borasidagi intilishlariga qarshi kurashish va ikkala davlat ham hech kimga qaram bo'lmagan rolni o'ynay oladigan ko'p qutbli dunyoni yaratishga qaratilgani bois, mohiyat e'tibori bilan Moskva va Pekin birgalikda amalga oshirayotgan harakatlarning pirovard maqsadi yaqin harbiy-siyosiy ittifoqni tashkil etishdan emas, balki bir-biridan ajralish va alohida-alohida ish ko'rishdan iborat.

Xitoy tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari va prinsiplari. Zamonaviy dunyoning geosiyosiy muhitida jahon siyosatida Xitoy ta'sirining sezilarli darajada o'sishi kuzatildi, bu quyidagi omillar bilan ko'rsatib o'tilgan:

- XXI asrning boshidan boshlab xalqaro tuzilishda ShHT, BRIKS, "J-20" guruhi kabi tashkilotlarning paydo bo'lishi, bu mamlakat Xitoy ushbu tizimni tuzadigan va unda yetakchi o'rinni egallaydi;
- mamlakatning so'nggi chorak asrdagi eng yirik iqtisodiy qudratga aylanishi, uning yillik barqaror o'sishi bilan va jahon iqtisodiyoti, va dunyo moliyaviy tizimidagi umumiy beqarorlik bilan birga kechmoqda;
- kengaytirilgan imkoniyatlar tufayli dunyo ishlarida o'z manfaatlarini himoya qilishda kuchli kuchlarning proektsiyasi;
- Dunyoni qamrab olgan Pandemik vaziyat – Koronavirus (Covid 19) ustidan ishonchli "g'alaba" erisish.

Ma'lumki, Xitoy tashqi siyosiy faoliyatining uchta asosiy geosiyosiy yo'nalishi mavjud:

Birinchi yo'nalish - Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston va Turkmanistonni o'z ichiga olgan shimoli-g'arbiy geosiyosiy yo'nalish. O'rta asrlarda ushbu mintaqada savdo yo'lak orqali Xitoy va G'arb o'rtasida "Buyuk ipak yo'li" deb nomlangan yo'l o'tgan va uning uzunligi 12 ming

kilometrdan oshgan. Hozirgi kunda ushbu yo‘nalishda Xitoy “Ipak yo‘li iqtisodiy kamari” ni (IYIK) targ‘ib qilmoqda. Ushbu loyiha “Bir kamar bir yo‘li” global transport va investitsiya infratuzilmasi bo‘yicha Xitoyning shaxsiy tashabbusi bo‘lib, u quruqlikdagi ipak yo‘lining iqtisodiy kamari va XXI asr dengizdagi ipak yo‘li kabi loyihalarini qamrab oladi.

Ikkinchi yo‘nalish - Janubi-G‘arbiy yo‘nalish. Ushbu geosiyosiy yo‘nalish Hindiston, Pokiston, Afg‘oniston, Butan, Nepal va Bangladeshni o‘z ichiga oladi. Xitoyning Janubiy Osiyo mamlakatlari bilan chegarasining katta qismi Tibet platosining chekkasi va “Ulkan geografik to‘siq”ni tashkil etuvchi Himolay tog‘larining uzilmagan zanjiri bo‘ylab o‘tadi. Hindiston ushbu yo‘nalishdagi asosiy mamlakatdir. Xitoy va Hindiston shiddat bilan rivojlanayotgan qudratli qo‘shni davlatlardir. Shuning uchun ham ularni bir-biri bilan notinch munosabatlar bog‘lab turadi. Ularning keng doiradagi umumiy manfaatlari bor va ikki tomonlama hamkorlik istiqbollari bu ikki mamlakatning so‘nggi yillardagi o‘zaro aloqalari to‘liq tasdiqlaydi. Xitoy va Hindistonning umumiy aholisi dunyoning 40 foizini tashkil etadi va ularning yalpi ichki mahsuloti 2015 yilda jahon yalpi ichki mahsulotining 18,5 foizini tashkil etgan¹.

Uchinchi yo‘nalishi – Janubi-Sharqiy yo‘nalishidir. Bu yo‘nalish KXDR, Koreya Respublikasi, Yaponiya, ASEANning 10 ta mamlakati, shuningdek Avstraliya, Yangi Zelandiya va Tinch okeanining janubi-g‘arbiy qismidagi boshqa mamlakatlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu chiziq 6475 kilometr quruqlik va Xitoyning 18000 kilometrdan ortiq dengiz chegarasini anglatadi. Qo‘shma Shtatlar va Yaponiya asosiy strategik sheriklar va raqiblar bo‘lgan Xitoyning ushbu dengiz geosiyosiy yo‘nalishi. Ushbu mamlakatlar ushbu geosiyosiy yo‘nalishdagi vaziyatga katta ta'sir ko‘rsatmoqda. Xitoy rahbariyatining fikriga ko‘ra, hozirgi vaqtda Xitoy milliy xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar shu yo‘nalishda shakllanmoqda, shuning uchun dengiz geostrategiyasi mamlakatning eng ustuvor vazifasiga aylanib bormoqda.

Xitoy barcha davlatlar bilan tinch hamkorlikni 5 prinsipi asosida aloqalarni rivojlantiradi. Ular quydagilar:

- davlatlar suverenitetini o‘zaro hurmat etish;
- davlatlarning hududiy yaxlitligi;
- bir - biriga hujum qilmaslik;
- davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- tenglik va o‘zaro manfaatli hamkorlik.

Xitoy tashqi siyosatda quydagilarga amal qiladi:

¹ Индия, Китай, Центральная Азия: глобальные, региональные, страновые аспекты. Коллективная монография под редакцией Л.Г. Ерекешевой. – Алматы: ИД «МИР», 2017. С. 258.

- a) xalqaro munosabatlarning barcha yo‘nalishlari bo‘yicha Xitoy mustaqil va erkin o‘zining siyosatini tanlaydi;
- b) Xitoy harbiy kuch va gegemoniyaga qarshi chiqadi. Davlatlar bloklariga yoki yirik derjavalalar bilan hech qanday strategik aloqalar o‘rnatmaydi;
- c) Xitoyning tashqi siyosat maqsadlari xalqaro dunyo holatini yaratish va butun dunyoda tinchlik mavjudligini taminlash

XXRning takliflari va tashabbuslari xalqaro hamjamiyat tomonidan tobora keng ma‘qullanmoqda va qo‘llab-quvvatlanmoqda, Xitoyning jahonda yirik davlat sifatidagi o‘rni, ahamiyati va rolini ma‘qullagan va baholagan mamlakatlar soni kundan-kunga ko‘payib borayotir. Bugungi kunda Xitoy dunyoning 161 davlati bilan diplomatik aloqalar o‘rnatgan.

XXRning bugungi tashqi siyosati mamlakatning hozirgi ichki siyosati va strategik vazifalari bilan uzviy bog‘liq. O‘zgarishlarning mohiyati quyidagi qoidalarda aks etadi: Birinchi. Xitoy rahbariyati 25 yil mobaynida amalga oshirilgan “islohotlar va ochiqlik” siyosatining natijalarini sarhisob qilar ekan, faqat YaMMning miqdor ko‘rsatkichlarini ko‘paytirishga qarab mo‘ljal olishdan voz kechdi. Yangi kurs bundan buyon ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish uyg‘un muhitini yaratishga yanada ko‘proq e‘tibor qaratilishini anglatadi.

Xitoy butun dunyoda kuzatilayotgan globallashuv jarayoniga uyg‘un qo‘shilishi, jahon iqtisodiy tizimidan o‘rin olishga qaratilgan harakatlarini yanada faollashtirishi lozim. 2001- yilda XXR Butunjahon savdo tashkiloti (BST)ga qabul qilindi. Xitoy bozoriga AQSh eksportining 22%, Germaniya eksportining 28%, Yaponiya eksportining 32% to‘g‘ri keladi. XXI asrning dastlabki yillari Xitoy iqtisodiyoti uchun umuman olganda samarali bo‘ldi.

2014-yilda Xitoyning yalpi ichki mahsuloti 10 mlrd 360 mln AQSh dollarini tashkil etdi. 2013-yilda Xitoy tashqi savdo aylanmasi 4.16 mlrd AQSh dollarini tashkil etdi. Xitoy elektronika va informatika ishlab chiqarish bo‘yicha AQShdan keyin ikkinchi o‘ringa chiqdi. Xitoy tashqi siyosati quyidagi asosiy belgilar bilan tavsiflanadi:

- XXR barcha xalqaro masalalar bo‘yicha o‘z nuqtai nazari va siyosiy kursini mustaqil ravishda shakllantiradi;
- u hech qanday ittifoqlarga qo‘shilmaydi va yirik davlatlar yoki mamlakatlar bloklari bilan biron-bir strategik munosabatlar o‘rnatmaydi;
- gegemonizmga va kuch ishlatish siyosatiga qarshi chiqadi;
- XXR tashqi siyosatining maqsadi butun dunyoda tinchlikni himoya qilish va mamlakatni modernizatsiya qilishga qulay shart-sharoitlar yaratuvchi tinch xalqaro vaziyatni yaratish hisoblanadi;
- XXR barcha mamlakatlar bilan tinch-totuv mavjudlikning besh prinsipiga muvofiq munosabatlarni rivojlantirishga harakat qiladi;

- “uchinchi dunyo” mamlakatlari bilan birdamlik va hamkorlikni mustahkamlash, qo‘shni mamlakatlar bilan yaxshi qo‘shnichilik do‘stona munosabatlarini rivojlantirish Xitoy tashqi siyosatining tamal toshini belgilaydi.

XXR tinch-totuv mavjudlikning besh prinsipiga muvofiq xalqaro munosabatlar tizimini yaratish hamda yangi xalqaro siyosiy va iqtisodiy tartib o‘rnatish taklifini ilgari surmoqda.

Xitoyni ichki siyosati uning tashqi siyosatini belgilashga ta’sir etadi, albatta. Bu to‘g‘rida to‘xtalmay iloji yo‘q. Xitoylashuvga qarshi globallashuv Xitoy iqtisodiyoti chet el sarmoyalariga jiddiy bog‘langan. Mamlakatdagi taxminan 60% tovarlarni AQSH, Yevropa, Yaponiya, Tayvan va Korealarning yetakchi kompaniyalari ishlab chiqarmoqda. Jahonda faoliyat yuritayotgan 500 transmilliy korporatsiyadan 470 tasi Xitoyda ish yuritishadi. Bu korporatsiyalar o‘z maxsulotlarini boshqa mamlakatlarga eksport qilib, XXRning tashqi savdosiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishadi. Ayni paytda ular Xitoy YIMning 37%ini tashkil etishadi.

Xitoy tovarlari dunyoni egallagani sari u import qiluvchi mamlakatlar iste’moliga qaram bo‘lib boryapdi. Bunga yorqin misol qilib AQSH – Xitoy tovarlari uchun eng yirik bozor-mamlakat bo‘lib, shuning uchun ham bu davlat bilan o‘rnatilgan munosabatlar holati Xitoy diplomatiyasining bosh omiliga aylanganligini keltirish mumkin. Amerika iste’mol bozoridan ayrilish natijasida Xitoy iqtisodiyoti keng miqyosdagi inqirozga yuz tutadi, chunki ulkan hajmdagi tovarlarni tezda boshqa bozorlarga qayta yo‘naltirish jiddiy muammo bo‘ladi. Ayni paytda Xitoy - ilg‘or texnologiyalarni faol o‘zlashtirayotgan mamlakat. Buyuk Britaniyaning o‘zida 38 ming xitoylik talaba tehsil olmoqda. AQShda xitoylik talabalar soni bundan ham ko‘p.

Zamonaviy Xitoyda Amerika bilan yaqin munosabat eng katta ahamiyatga ega. 2009 yildan beri ikki tomonlama munosabatlar Xitoy-Amerika strategik va iqtisodiy muloqoti deb nomlandi. Eng boshidanoq unda raqobat mavjud bo‘lib, bu dunyodagi ikki yirik iqtisodiy derjavalarni o‘rtasidagi munosabatlarda muqarrar bo‘lib, alohida yyetakchilik rolini talab qilardi. Bu bo‘yicha Xitoy esa o‘zining ko‘p asrlik tarixi va madaniy an’analarini saqlab qoldi. AQSh esa uzoq tarixga ega bo‘lmagan yuqori texnologiyali ishlab chiqarish, ilg‘or ilm-fan va harbiy qudratga ega. Muhim farqlarga va bir qator muhosasiz omillarga qaramay, mamlakatlar o‘rtasida ikki tomonlama sheriklik davom etmoqda.

Ikki mamlakatning birlashishi va muvaffaqiyatli hamkorligiga hissa qo‘shadigan sabablar va aksincha, munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan va ikki qudratli davlat o‘rtasida kelishmovchilik manbai bo‘lib xizmat qiladigan

sabablar mavjud. Shubhasiz, ikki mamlakat uchun birlashtiruvchi rag‘batlantirish, avvalambor, iqtisodiy va moliyaviy manfaatlarni hisobga olishdir.

Ikki mamlakatni birlashtiradigan asosiy omil bu Xitoyda o‘zlarining ishlab chiqarishlarini Xitoyda joylashgan eng yirik trans milliy korporatsiyalarning (TMK) Xitoy bilan hamkorligi. Xitoyda joylashgan Amerika transmilliy korporatsiyalari uchun bu arzonroq ishchi kuchi bilan bog‘liq bo‘lgan arzonroq xarajatlarga ega mahsulotlarni olish bilan bog‘liq va shuning uchun kompaniyalar narxlar farqi bo‘yicha superprofitsiyalar olish imkoniyatiga ega. Garchi arzon ishchi kuchi mavjudligi endi Xitoyning asosiy xarakteristikasi emas. Taxminan 2010 yildan buyon Xitoy ichki bozorining ulkan potentsial hajmi AQSh kompaniyalari uchun Xitoydagi diqqatga sazovor joy bo‘ldi.

2001 yildan 2017 yilgacha AQShdan Xitoyga tovarlarning eksporti qariyb 7 baravar, Xitoydan AQShga import 5 baravar, o‘zaro tovar ayirboshlash hajmi 5,2 baravar o‘sdi. Agar 2001 yilda AQSh va Xitoy o‘rtasidagi tashqi savdo aylanmasi 121,5 milliardni tashkil etgan bo‘lsa, 2017 yilda u 636 milliard dollarga yetdi (eksport - 130 milliard, import - 506 milliard)¹.

AQSh-Xitoy munosabatlaridagi salbiy omillardan “Tayvan masalasi”ni olish mumkin. Qo‘shma Shtatlar orolga moliyaviy va harbiy yordam beradi². Taypey bilan hamkorlik Pekinni bezovta qilmoqda, shuningdek AQShning Yaponiya va Janubiy Koreya bilan iqtisodiy va harbiy sohadagi katta hamkorligi mavjud. Shuningdek, Vashingtonning ASEAN mamlakatlari bilan aloqalari va Janubiy Xitoy dengizining orollariga egalik qilish bo‘yicha hududiy nizolarni qo‘llab-quvvatlab turadi³

2015 yilda Xitoy floti birinchi amfibik hujum platformasini oldi. Ushbu turdagi harbiy kemalar faqat Qo‘shma Shtatlarda xizmat qiladi. AQSh dengiz kuchlarining G‘arbiy Tinch okeanidagi harakatlariga qarshi "yaqin dengizlarda mudofaa" kontseptsiyasini amalga oshirish va XXRda "chet el manfaatlarini himoya qilish" uchun tegishli assimetrik imkoniyatlar, shu jumladan noyob qurol turlari mavjud. kemaga qarshi ballistik raketalar. AQSh qo‘shinlarining mintaqaga o‘tkazilishini to‘xtatish uchun transport infratuzilmasiga qarshi kiber hujumlarni amalga oshirish salohiyati tobora ortib bormoqda. Xitoy yadro kuchlari juda muhim rivojlanish markazidir.

Ilgari, ba’zi taxminlarga ko‘ra, Xitoyning Frantsiya bilan taqqoslanadigan yoki undan kichikroq bo‘lgan yadroviy arsenali bor deb taxmin qilinardi. Ammo

¹ Данные и расчет по Краткой статистике Китая за 2018г. 中国简要统计. Пекин, 2018, С. 10.

² Китай вновь заявил о своем возмущении против продажи США оружия Тайваню. http://russian.news.cn/2015-12/16/c_134923326.htm

³ Lushenko P., Hardy J. China, the United States and the Future of Regional Security Order – An Unhappy Coexistence // Asian Security. 2016. Vol. 12 (1). P. 1–28.

XXR yadro kuchlarining miqdoriy va sifat xususiyatlari juda katta noaniqlik bilan o'ralgan.

2019 yil may oyida chop etilgan Pentagonning XXRning strategik imkoniyatlari va harbiy rivojlanishiga oid hisobotiga ko'ra, Xitoyda 90 ga yaqin qit'alararo ballistik raketalar mavjud - (DF-4 va DF-5 / "Dongfeng-4" va "Dongfeng" - DF-31 va DF-31A ("Dongfeng-31", "Dongfeng-31A"), shuningdek, eng yangi DF-41 ("Dongfeng-41"). birinchi bo'lib 2019 yil 1 oktyabrda Pekindagi harbiy paradda namoyish etildi.

Ko'p sonli mega texnologik tashabbuslar Qo'shma Shtatlar va Xitoyning texnologik qarama-qarshilikka kirishganligini ko'rsatadi. Obamaning tabiatan xitoylarga qarshi bo'lgan uchinchi kompensatsiya strategiyasiga javoban, Xitoy Davlat rejalashtirish qo'mitasi 2017 yilda "yangi avlod sun'iy intellektni rivojlantirish rejasini" qabul qildi va bu 2030 yilga kelib Xitoy ushbu sohada dunyoda yetakchiga aylanishi kerakligini ko'rsatmoqda. Xitoy ulkan davlat kompaniyalari orasidan milliy chempionlarni tarbiyalashga va ulkan resurslarni yuqori siyosiy rahbariyatning bevosita nazorati ostida cheklangan miqdordagi yutuqlarga yo'naltirishga pul tikmoqda.

Xitoy Sharqiy Osiyoda hukmronligini ta'minlaydigan va AQShning Sharqiy Osiyodagi harbiy salohiyatini cheklaydigan harbiy kuchlarni muntazam ravishda barpo etmoqchi. 2050 yilga kelib AQSh bilan global miqyosda harbiy tenglikka erishish vazifasi qo'yildi. Shu bilan birga, bir qator ekspertlarning fikriga ko'ra, Xitoy Sharqiy Osiyo singari birinchi darajali ta'sir zonalaridan, to'g'ridan-to'g'ri mojaroga kirishmasdan, shunchaki o'z harbiy qudratining doimiy o'sishini birlashtirib iqtisodiy ta'sir qiladi.

Shunday qilib, hozirgi bosqichda Xitoyning AQSh bilan munosabatlari juda jadal rivojlanib bormoqda va bu sheriklik, raqobat munosabatlaridir. Ta'kidlanganidek, XXR Washington bilan o'zaro munosabatlarga katta ahamiyat beradi va bu sohadagi diplomatiyani ko'p jihatdan umuman Pekin tashqi siyosati uchun hal qiluvchi deb hisoblash mumkin. Bir-birlariga, shu jumladan AQShning 45-prezidenti D.Trampdan qilingan ba'zi hujumlarga qaramay, ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlar mustahkam poydevorga asoslangan.

Hozirgi bosqichda xalqaro maydonda, ichki siyosat sohasida ko'plab manfaatlar to'qnashuvi, ichki ishlarga aralashish, shuningdek xavfsizlikka tahdidlar o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish bilan birlashmoqda. Xitoy geosiyosati maktabi o'ziga xos tarixiy, madaniy va falsafiy ildizlarga ega. G'arbning geosiyosatning hududiy da'volar uchun mafkuraviy vosita sifatida qarashlaridan farq qiladi.

Xitoyning geosiyosati qadim zamonlardan beri ko'proq chegaradosh hududlarga e'tibor qaratgan, ya'ni o'z chegaralari va o'z iqtisodiy makoniga

bo'lgan munosabatlarni anglatadi, shuning uchun uning chegaralaridan uzoqda bo'lgan mamlakatlar va mintaqalar to'g'ridan-to'g'ri Xitoy bilan bog'liq deb hisoblanmagan.

Agar G'arb geosiyosati ushbu kosmosga kengayish ma'nosini anglatadigan atrofdagi kosmosga e'tiborni qaratgan bo'lsa, unda Xitoy geosiyosati faqat o'z xavfsizligi chegaralarini belgilash haqida gapiradi, bu mamlakat ichida to'g'ridan-to'g'ri tahdid shakllanmasligi kerak.

Zamonaviy bosqichda Xitoyning Markaziy Osiyo bilan aloqalari hamda uning mintaqadagi manfaatlar. Xitoy o'zining uzoq muddatga ko'zlangan iqtisodiy strategiyasini ishlab chiqishi hozirgi zamonning muhim bir jihatidir. Bu strategiya XXR jahon iqtisodiy markazlaridan biriga aylanishiga yo'naltirilgan. Shu tariqa, Xitoy yirik davlatlar bilan strategik sherikchilik munosabatlarini rivojlantirishga va ayni paytda ko'p tomonlama diplomatiya orqali o'zaloqa-munosabatlarining mintaqaviy va global ahamiyatini oshirishga intilmoqda.

Xitoyning Markaziy Osiyodagi tutgan o'rni har jihatdan faollashishi uning strategik dasturi yo'nalishlaridan biridir. Bugungi kunda Markaziy Osiyodagi Xitoy manfaatlari ikki sohaga ajratishimiz mumkin: xavfsizlik masalasi va iqtisodiy faollik. Tahlillilchilarning fikricha, hozirda Xitoy milliy xavfsizligi uchun Markaziy Osiyoda quyidagi tahdidlar mavjud:

- XXR hududidagi uyg'ur ayirmachiligi;
- mamlakat ichida va tashqarisidagi diniy ekstremizim va terorchilik, giyohvandlik savdosi ;
- mintaqada Amerika harbiylarining joylashuvi

Hozirgi paytda XXR Sintszyan-Uyg'ur muxtor o'lkasida (SUMO') barqaror holatni saqlashga qaratilgan. SUMO'ning ko'pchilik aholisi musulmon-uyg'urlari bo'lib, ular bir necha marta mustaqil Uyg'ur davlatini tuzmoqchi ekanligini bildirishgan. Hali XX asr boshlarida etnik va diniy o'zligini saqlab qolish maqsadida Sharqiy Turkiston islom harakati tuzilgan edi. Biroq o'tgan asrning 90 yillaridan boshlab bu harakat mustaqillik uchun Pekin hokimiyati bilan kurashishda terroristik usullardan foydalana boshladi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo mamlakatlarida ko'plab uyg'urlar yashashadi, ularning qator madaniy-milliy va madanaiy-diniy mazmundagi tashkilotlari ish olib boradi. Bular Xitoy uchun jiddiy ahamiyatga egadir.

Tahlillarga ko'ra, yuqorida ko'rsatilgan jihatlarning barchasi Xitoy hukmron doiralari Markaziy Osiyo davatlarinimahalliy uyg'urlarga nisbatan o'z siyosatini keskinlashtirishga undashi uchun asos bo'ladi. Bugungi kunda xitoy-qozoq bitimi imzolangan bo'lib, unda xitoylik musulmonlar orasida targ'ibot olib bormaslik to'g'rida majburiyatlar ko'rsatilgan. 2004-yilda XXR bilan Qozog'iston o'rtasida "O'zaro jinoyatchi-fuqarolarini almashish" to'g'risida shartnoma tuzilgan. Unga

ko'ra tomonlar bir bilan ikkala davlat sudlari jinoyatchi deb topgan fuqarolarini almashishi shartdir.

Markaziy Osiyo va Afg'oniston davlatlaridagi notinch holatning o'zi Xitoyni ancha xavotirlantiradi. Birinchi navbatdabu terozrizm, diniy ekstremizm va giyohvand savdosi muammolari bilan bog'liqdir. Ularning barchasi Xitoyni Rossiya va MO davlatlari bilan samaraliroq hamkorlik qilishga undamoqda, xususan Shanxay hamkorlik tashkilot doirasida.

Rasmiy Pekin mintaqdagi uzoqni ko'zlovchi iqtisodiy maqsadlari sari intiladi. Xitoy manbalariga ko'ra, hozirda XXRda MO respubliklari bilan hamkorlik qilish bo'yicha xitoylik tadbirkorlarning qatnashuvi bilan idoralararo kengash tuzilgan. Yoqilg'i quvurlari va boshqa kommunikatsion liniyalarni qurilishi neft maxsuotlarini yirik ist'emolchisi bo'lgan Xitoy uchun alohida ahamiyat kasb etadi. XXR jahonda enrgetika resurslarini import qilish bo'yicha AQSH va Yaponiyadan keyin uchinchi o'rinda turadi. Taminlarga ko'ra, 10 yildan so'ng Xitoy Yaponiyadan o'zib ketadi, 2020-yilda uning neftga bo'lgan ehtiyoji 380-400 mln. tonnani tashkil etadi. Mamlakatning o'z manbalari faqatgina 170-180 mln. tonnaga teng.

Xitoy energetika sohasiga kiritayotgan sarmoyalarining katta qismi Qozog'istonga to'g'ri keladi. Xitoyning yirik energetikachi kompaniyalaridian biri "CNPC" 20 yil davomida 43 mlrd. dollar mablag' kiritish sharti bilan "Aktobemunaygaz" qozoq neft kompaniyasining 82% aksiyasiga egalik qilmoqda.

Xitoy mintaqadan gaz import qilishga katta e'tibor qaratmoqda. Ma'lumotlarga ko'ra, Xitoy 2020-yilga qadar gaz qazib olishni 3 baravar (100-115 mlrd kub. m.gacha) ko'paytirishni rejalashtirgan. 2006-yil 3-aprelda XXR va Turkmaniston o'rtasida kelishuv imzolagan. Unga ko'ra Xitoy 30 mlrd. kub. metr hajmda turkman gazini 2009-yilda Turkmaniston – Xitoy gazquvuri ishga tushurilishidan boshlab 30 yil mobaynida xarid qilishi belgilangan.

Xitoyning mintaqada olib borayotgan iqtisodiy siyosatining bosh maqsadlaridan biri bu MO davlatlari bilan savdo-sotiqni rivojlantirshdir. Bugun MO davlatlari tashqi savdosining 9% XXRga to'g'ri kelmoqda. Xitoy tashqi savdo aylanmasida ularning ulushi atiga 0,4%ni tashkil etadi. XXR mintaqada Qozog'iston va Qirg'iziston bilan eng yirik tijorat aloqalarini o'rnatgan. MO davlatlariga XXR asosan mashinalar va qurilmalarni (65%), hamda oziq ovqat va ist'emol tovarlarini (30%) chiqaradi. O'z navbatida, mintaqqa mamlakatlari XXRga hom-ashyo va energetika resurslarini sotishadi.

O'zbekiston bilan Xitoy o'rtasidagi diplomatik aloqalarga to'xtaladigan bo'lsak, Xitoy ham mamlakatimizni birinchilardan bo'lib tan olgan davlatlardan biri hisoblanadi. 1991- yil 27 – dekabrda O'zbekistonni mustaqilligini tan oladi va 1992 – yil 15 – oktabrdan XXR elchixonasi faoliyat ko'rsata boshladi. Pekinda

O‘zbekiston Respublikasining elchixonasi 1995 – yil 6 – maydan faoliyat ko‘rsata boshladi.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2014 - yilning avgust oyida Xitoyga davlat tashrifi ikki tomonlama strategik sheriklik munosabatlarini yangi bosqichga ko‘tardi. Mazkur tashrif doirasida umumiy qiymati 5,2 milliard AQSh dollariga teng loyihalar bo‘yicha yigirmadan ziyod hujjat, shuningdek, 800 million dollar miqdorida savdo shartnomalari imzolangani va shu tariqa jami 6 milliard dollarlik kelishuvga erishilgani o‘zaro hamkorlik ko‘lami yanada kengayib borayotganidan dalolat beradi.

Xususan, 2013-yilda "Jizzax" maxsus industrial zonasi shaklida O‘zbekiston-Xitoy yuqori texnologiyalar sanoat parki tashkil etildi. Bu yerda mobil telefonlar, qurilish materiallari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. "Jizzax" maxsus industrial zonasida Xitoy kompaniyalarining qiymati ellik million dollardan ziyod to‘g‘ridan-to‘g‘ri sarmoyasi ishtirokida o‘n beshdan ortiq qo‘shma loyiha amalga oshirilmoqda. Bu mamlakatlarimiz o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy hamkorlik samaradorligining yorqin tasdig‘idir.

4.4. Yaponiyaning uzoq shardagi geosiyosati va ijtimoiy taraqqiyoti

Ikkinchi jahon urushida Yaponiya mag‘lub bo‘lganidan so‘ng, hokimiyat hududini kengaytirish mafkurasi tizimi quladi. XX –oxiri XXI asrlarning boshlarida jahon hamjamiyati Yapon millatchiligining qayta tiklanishiga guvoh bo‘ldi. Sovuq urush tugashi munosabati bilan Qo‘shma Shtatlar Yaponiyani “erkin suzishiga” qo‘yib berdi. Yaponiya XXI asrda globallashuvdan “omon qolish” uchun hokimiyat va jamiyat millatchilik mafkurasiga talab qilmoqda. Uning asosida Yaponiya milliy rivojlanishning umuman muvaffaqiyatli modelini amalga oshirmoqda. Yaponiya bir xil milliy o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan millatning barqaror yashash imkoniyatini isbotlagan davlatga misoldir. Yaponiyaning hukmron doiralari fuqarolarning yapon millati va davlatining ustunligiga bo‘lgan ishonchini saqlashga, birinchi navbatda yoshlar orasida millatparvarlik g‘oyalarini tarqatishga qaratilgan. Shu maqsadda butun mamlakat bo‘ylab mafkurani qo‘llab-quvvatlovchi tashkilotlar tarmog‘i allaqachon shakllangan.

Yapon tilida "millatchilik" tushunchasi yo‘q, ammo ijobiy ma'noga ega bo‘lgan belgilash uchun “millat” (minzokushyugi) tushunchasi ishlatiladi. Yapon millatchiligi davlatning shakllanishi bilan bir vaqtda paydo bo‘lgan va millat har doim davlat tushunchasi bilan ajratilmagan va hech qachon undan mustaqil ravishda rivojlanmagan. Millatchilik g‘oyasi siyosiy ta'limot sifatida uchta asosiy jihatga ega:

“1) yapon millati aniq o‘ziga xoslik va o‘ziga xos xususiyatga ega;

2) yapon millatining manfaatlari va qadriyatlari boshqa barcha manfaatlar va qadriyatlardan ustun turadi;

3) yapon millati har bir tarixiy daqiqada iloji boricha mustaqil bo'lishi kerak. Yaponiya davlat millatchiligining quyidagi xususiyatlari ta'kidlangan:

1) mafkuraning statistik mohiyati va uni amalga oshirishning siyosiy maqsadlari. Hokimiyatni birlashtirish mexanizmlari jamiyatning barcha jabhalarida davlat nazoratini o'rnatishga qaratilgan;

2) Yaponiyada davlat millatchiligi millatni safarbar qilishga, tashqi tahdidga qarshi kurashga qaratilgan;

3) Yaponiyada millatchilik bir vaqtning o'zida mamlakatning xalqaro munosabatlar tizimidagi milliy xulq-atvorining asosiy ta'limotlarini aks ettiradi: "mudofaa", "boshqa millatlar bilan ehtiyotkorlik bilan yaqinlashish", "ma'rifatli xalqaro yetakchilik", "radikallashuv" (mojaroning kuchayishi);

4) Yaponiya tarixida millatchilik avtoritar imperiya sifatida rivojlandi;

5) millat har doim tashqi qiyinchiliklardan qo'rqish sharoitida mavjud bo'lib, bu o'z ifodasini mudofaa millatchiligi va mudofaa vatanparvarligida topgan"¹.

Agar Yaponiyaning Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari bilan hamkorligi haqida gapiradigan bo'lsak, shuni ta'kidlash kerakki, ushbu mintaqada davlatlari bilan o'zaro ta'sir tushunchalari Yaponiyada qadimdan mavjud bo'lgan. Masalan, Yoshida doktrinasini, unga ko'ra harbiy-siyosiy sohada qo'shma ustunlikni va Yaponiyaning Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi iqtisodiy sohada yetakchi mavqegini birlashtirish mamlakatning geosiyosiy strategiyasining asosi bo'ldi. XX asrning 60-yillardan boshlab Yaponiya OTO ni yaratishni jahon iqtisodiyotining quyi tizimi sifatida o'z geosiyosiy maqsadlariga kiritdi. Ushbu kichik tizimda yetakchi rol Yaponiyaning turli ta'limotlariga ko'ra Yaponiyaga tegishli bo'lgan.

So'nggi o'n yilliklarda, jadal iqtisodiy o'sish Xitoyni nafaqat Osiyo-Tinch okeani mintaqasida, balki butun dunyoda yetakchiga aylantirganda, Yaponiya o'z kontseptsiyasini qayta ko'rib chiqdi. U OTO yetakchisidan voz kechmadi, buni Xitoyga qarshi muvozanatni yaratish zarurati bilan izohladi. Yaponiya ushbu mintaqada davlatlarining o'zaro aloqalarida faol ishtirok etadi. Masalan, Yaponiya moliyaviy inqirozga qarshi kurashda mintaqaning rivojlanayotgan davlatlariga katta yordam ko'rsatdi, dengiz kemalari xavfsizligini ta'minlash muammolarini hal qildi va Malayziya, Indoneziya, Singapur, Janubiy Koreya va Xitoy bilan qaroqchilar faoliyatini bostirish uchun Malayziya bo'g'oziga patrul xizmatini tashkil qildi. Shunday qilib, Yaponiya uchun Osiyo-Tinch okeani mintaqasi doimo strategik manfaatlar doirasiga kiritilgan.

¹ <https://sites.google.com/site/politicamira/geopolitika/geopolitika/geopoliticeskaa-strategia-aponii>

Yaponiya nafaqat geologik ma'noda, balki geosiyosiy ma'noda ham dinamik tektonik plitalar ustida joylashgan. VII-asrdan boshlab (yoki ehtimol undan ham oldinroq) Yaponiyaning huquqiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy tizimlari qo'shni Osiyo qit'asidan kelib chiqqan zilzilaga o'xshash zarbalar ta'siri ostida qurilgan, buzilgan va rekonstruksiya qilingan. Zamonaviy davrda, tijorat va aloqa sohasidagi texnologik yutuqlar bilan Yaponiya Sharq va G'arb o'rtasida joylashgan bo'lishi kerak edi. Yaponlarning odob-axloqi, jamiyati va turmush tarzi bir-biridan Osiyo tomoni, ikkinchisi esa Yevropa-Amerika tomoni tomon yo'nalgan ikki dinamik kuchdan kelib chiqqan. XXI-asrda Yaponiya Osiyo xomashyosi va Xitoy bozorlari uning ravnaqi uchun muhim bo'lgan muhitga duch kelmoqda. Xitoyning o'ziga xos kuch sifatida ajoyib ko'tarilishi, Yaponiyaning uzoq vaqtdan beri mintaqaviy hukmronlik mavqeiga ega bo'lishidir¹.

Bugungi kunda Shimoliy-Sharqiy Osiyo zamonaviy dunyodagi eng qudratli kuchlarning manfaatlari to'qnash keladigan chorrahaga o'xshaydi. Bu hudud yana an'anaviy "issiq" yoki "sovuq" urush nuqtasiga aylanishi ehtimoldan yiroq emas.

Biroq mintaqadagi yetakchi davlatlar uchun mavjud raqobat davlatlararo munosabatlarda shubhani aniqlaydi va vaqti-vaqti bilan uzoq muddatli hududiy, siyosiy nizolarni kuchaytiradi. Boshqa tomondan, tobora kuchayib borayotgan globallasuv jarayonlari milliy moliyaviy, xom ashyo, ishchi kuchi va transport oqimlarini yagona transchegaraviy tizimga birlashtirishga qaratilgan qudratli iqtisodiy kuchlarni faollashtirmoqda.

Geosiyosiy manfaatlarning to'qnashuvi Shimoliy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi munosabatlarda "to'siq" bo'lib qoladimi yoki iqtisodiy barqarorlikka intilish umumiy maqsadni shakllantirishga imkon beradimi? Savollar hali ham ochiq. Ushbu maqolaning g'oyasi bir qator nazariy va empirik takliflar ta'siri ostida shakllangan bo'lib, ular jahon tizimini o'zgartirishning zamonaviy sharoitida fundamental xarakterga yega. *Birinchi*dan, bu iqtisodiy va siyosiy globallasuv jarayoni mamlakatlar, xalqlarning notekis rivojlanish muammolarini hal qilmaganligi va bundan tashqari, faqatgina davlatlararo tabaqalashtirishni kuchaytirib, "muvaffaqiyatli" sanoat rivojlangan mamlakatlari o'rtasidagi bo'linishni kuchaytirganligi bilan e'tiborlidir.

*Ikkinchi*dan, davlatlararo raqobat zamonaviy xalqaro munosabatlarning asosidir. Mamlakatlarning milliy manfaatlari siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning turli modellari o'rtasidagi raqobatning kuchayishi fonida shakllanmoqda. Shu bilan birga, ma'lum bo'lishicha, turli mamlakatlar sharoitida muvaffaqiyatli ishlaydigan maxsus universal rivojlanish modellari mavjud emas.

¹ Rosenbluth, Frances and Kohno, Masaru, "Japan and the World: Japan's Contemporary Geopolitical Challenges – A Volume in Honor of the Memory and Intellectual Legacy of Asakawa Kan'ichi" (2008). CEAS Occasional Publication Series. Book 2. http://elischolar.library.yale.edu/ceas_publication_series/2

Uchinchidan, nodavlat sektorning xalqaro munosabatlarda roli sezilarli darajada kuchayganiga qaramay, davlatlar jahon siyosiy, iqtisodiy va geosiyosiy janglarning asosiy ishtirokchilari bo'lib qolmoqdalar. Bundan tashqari, global inqirozning kuchayishi davrida ularning faolligi va ahamiyati yanada oshadi.

To'rtinchidan, zamonaviy milliy davlatlar hayoti, avvalgidek, hukmronlik uchun raqobat qoidalari va qonunlari bilan boshqariladi. Shu nuqtai nazardan, mamlakatning geosiyosiy holati mamlakatning o'ziga xos masalasini hal qilishda raqobatbardoshlik darajasini belgilaydigan universal ko'rsatkichdir. Dunyoning ayrim mintaqalarida geostrategik vazifalar bo'lingan.

Beshinchidan, xalqaro xavfsizlik muammolarining keskin kuchayishi alohida mamlakatlarning milliy manfaatlarini, birinchi navbatda, amalga oshirish jarayonini strategik rejalashtirish va boshqarish sohasida qo'shimcha izlanishlarni talab qiladi. Geosiyosiy ekspertiza ilmiy va amaliy deb tushunilgan, nazariy va amaliy muammolarni hal qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Aktorning atrof-muhitiga nisbatan raqobatbardoshligini o'rnatish uchun mamlakatning mintaqadagi geosiyosiy holatini yoki uning ayrim tarkibiy qismlarini o'rganishga qaratilgan tadbirlar ssenariylardan iborat.

Mavjud xalqaro munosabatlar amaliyoti sub'ektlarning tengligini anglatmaydi. Geopolitik maqsadlar va ularni amalga oshirish imkoniyatlari har bir mamlakatda sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu tengsizlik geosiyosiy salohiyatning rivojlanish darajalari, hududning rivojlanish darajasi va maqsadlarni tanlashdagi mamlakatlararo farqlar majmuiga asoslangan. Bu chegaraoldi mintaqaning bir qismi bo'lgan mamlakat yoki uning ma'lum bir hududining geosiyosiy maqomini belgilaydigan geosiyosiy salohiyat, rivojlanish va manfaatlarining umumiyligidir.

Geosiyosiy salohiyatni baholash ko'rsatkichlari quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga oladi:

- hududning umumiy maydoni;
- hududning konfiguratsiyasi;
- iqlim sharoiti;
- orografiya;
- gidrologik sharoitlar;
- Tabiiy resurslar;
- aholi;
- iqtisodiy va geografik joylashuvi.

Geosiyosiy rivojlanishni baholash quyidagi ko'rsatkichlarni baholash orqali amalga oshirilishi kerak:

- demografik rivojlanish;
- ijtimoiy taranglik;

- transportga kirish imkoniyati;
- iqtisod;
- hududning yekologik holati;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar;
- harbiy qurilish;
- geosiyosiy pozitsiya.

Geosiyosiy manfaatlarni baholash ko'rsatkichlari:

- davlatchilik;
- mentalitet;
- mafkura;
- milliy maqsadlar;
- siyosiy iroda;
- obro';
- xalqaro ta'sir;
- xavfsizlikka tahdidlar.

Yaponiya ushbu baholash tizimida yuqori bahoni olishi tabiiy. Chunki, qulay geografik imkoniyat va katta ilmiy salohiyat resurs tanqisligini o'rmini bosib ketadi.

Yaponiya statistik ma'lumotlariga ko'ra, 2014 yil 1 avgust holatiga ko'ra 127 136 ming kishi yashagan. Yaponiyadagi 47 prefektura orasida Tokio 13,2 million aholisi bo'lgan eng yirik viloyat hisoblanadi. Yaponiya dunyodagi eng yuqori darajadagi urbanizatsiya darajasiga ega. Bugungi kunda yaponlarning 78 foizdan ortig'i shaharlarda yashaydi. Aholining bu konsentratsiyasi ko'chirish uchun yuqori salohiyatni namoyish etadi.

Yaponiyaning iqtisodiy-geografik pozitsiyasi ikkita jihat bilan xarakterlanadi: sanoat ishlab chiqarishi uchun zarur tabiiy resurslarning deyarli to'liq yo'qligi va hududning qirg'oq bo'ylab qulay joylashuvi. Birinchisi ikkinchisi bilan qoplanadi va ikkinchisi birinchisi sharoitida alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy Yaponiya turli xil manbalarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun qirg'oq bo'yidagi joyidan to'liq foydalanadi.

Ma'lumki, Yaponiyaning savdo floti dunyodagi eng yirik parklardan biridir. Shu bilan birga, asosiy dengiz kommunikatsiyalarining aksariyati Yaponiyaning mintaqadagi qo'shnilari - XXR, KXDR va Koreya Respublikasiga yaqin joyda joylashgan. Yaponiyaning ushbu qo'shnilar bilan munosabatlari ko'plab omillar tufayli murakkablashadi. Ularning eng muhimlari hududiy nizolar va munosabatlarning salbiy tarixiy tajribasidir. Ikki tomonlama savdo-sotiqdan (harbiy mojaro) to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy foyda olish imkonsiz bo'lgan sharoitda Yaponiya yetkazib beriladigan dengiz kommunikatsiyalari blokada tahdidi ostida

qoladi. Ularning xavfsizligini ta'minlash uchun katta mablag 'sarflash kerak bo'ladi.

Tashqi siyosatda Yaponiya va AQSh geosiyosiy munosabatlari. 1939-1945 yillardagi urush mag'lubiyatidan so'ng, AQSh tomonidan Yaponiya oldiga katta shartlar qo'yilgan. 1935-1945 yillar davomida millatiristik Yaponiya okkupatsiya qilgan mamlakatlar siyosiy yetakchilari va xalqlarining unga nisbatan ehtiyotkorona munosabatlari tashqi siyosatni ishlab chiqishga sezilarli darajada cheklab qo'ygan.

1960 yida Yaponiya va AQSh o'rtasidagi tinchlik shartnomasi va xavfsizlik shartnomasi imzolangan edi. O'sha davrdan boshlab bu ikkala davlat o'rtasida o'zaro yaqinlashuv kuzatilmoqda. O'zaro hamkorlik va xavfsizlik shartnomasiga ko'ra, AQSh to'liq ravishda Yaponiyaning harbiy xavfsizligini taminlaydi. 1945 yildagi urushdan so'ng, Yaponiya butunlay armiyadan voz kechib, barcha muammolarni harbiy kuch ishlatmasdan hal qiluvchi pozisiyani egalladi. AQSh Yaponiyaning butun hududida harbiy bazalarini joylashtirdi. Hozirgi kunda Yaponiya hududida AQShning 52ta harbiy ob'yektlari va Amerika yadro quroli joylashgan. Lekin mazkur shartnomada xavfsizlik borasidagi tomonlarning o'zaro majburiyatlaridagi muayyan nomutanosibliklar o'z ifodasini topgan. Zero, Yaponiyaning 1947 yildagi Konstitusiyasi va undagi 9-moddaning mohiyatiga ko'ra, xalqaro nizolarni echishda harbiy kuchdan foydalanishdan bir umrga mamlakatning voz kechishi mustakamlanib qo'yilgan. Shartnomada AQSh tomonidan Yaponiyaning himoya qilishi nazarda tutiladi, biroq AQShni himoya qilishda Yaponiya majburiyatlarga ega emas. Shundan kelib chiqib, Yaponiya va AQSh teng ittifoqchilar sifatida shartnomada nazarda tutilmagan.

Tinchlik shartnomasi imzolanganda Xavfsizlik shartnomasi ham imzolandi, natijada:

- birinchi navbatda, urushda mag'lubiyatga uchraganidan so'ng, qurolli kuchlarini to'liq yo'qotgan va deyarli himoyasiz qolgan Yaponiya, Sovet tajovuziga qarshi Amerikaning kafolatini oldi va Koreya yarim orolidagi voqealar bunday saqlanib qolmadi;

- ikkinchidan, Yaponiya hujumining nishoniga aylangan va Yaponiya militarizmining qayta tiklanishidan ochiqdan-ochiq qo'rqqan Osiyo davlatlarining aksariyati, shuningdek Avstraliya, Yangi Zelandiya, Filippin va Yangi Zelandiya davlatlari AQSh bilan harbiy ittifoq tuzish – ANZYUSni tashkil qilishga qaror qilishgan;

- uchinchidan, Yaponiya harbiy salohiyatini rivojlantirish samarali nazoratga olindi;

- to'rtinchidan, Amerikaning "yadro soyaboni" Yaponiyani kommunistik qurshovdan ishonchli tarzda himoyalagan va misli ko'rilmagan iqtisodiy yutuqqa

erishishga imkon bergan va uni rivojlangan mamlakatlarning birinchi darajasiga olib chiqqan.

Ikkinchi Jahon urushi voqealari Yaponiyani uzoq vaqt xalqaro siyosiy jarayonlardan chetlashtirdi. XX asrning 70-yillari boshlarida Yaponiyaning dunyodagi tashqi siyosiy rolini uning iqtisodiy salohiyati - g'oyasiga moslashtirish zarurligi to'g'risida gap boshlandi. Sovet yapon olimi D. V. Petrovning fikricha bu jarayon uch qismdan iborat edi: 1) dunyoda bozor demokratiyasining barqarorligini ta'minlash; 2) kapitalizm va sotsializm o'rtasidagi kuchlarning strategik muvozanatini ta'minlash; 3) Shimoliy va Janubiy, ayniqsa Osiyoda barqaror iqtisodiy va siyosiy munosabatlarga hissa qo'shish.

1990-yillarning boshlarida rasmiy Yaponiya o'zining tashqi siyosiy vazifalarini Yangi Dunyo tartibi kontsepsiyasi orqali Jorj V. Bush (katta Bush) modeli asosida qurdi. 1990 yil mart oyida Bosh vazir Kayfu yangi dunyo tartibi to'g'risidagi tushunchasini quyidagilarga asosladi: 1) tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash; 2) erkinlik, tenglik va demokratiyani hurmat qilish; 3) ochiq bozor iqtisodiyoti orqali global farovonlikni kafolatlash; 4) barcha odamlar uchun munosib hayotni kafolatlaydigan rivojlanishni ta'minlash; 5) asosiy xususiyatlar sifatida dialog va hamkorlik bilan barqaror xalqaro munosabatlar tizimini yaratish.

Agar nazariyaga murojat qilinsa, bugun Yaponiyada AQShning gegemonligiga daxldor ikkita konsepsiya mavjud. Birinchi konsepsiya mohiyatiga ko'ra, barcha siyosiy alyanslar beqaror va ularni oldindan bilib bo'lmaydi. Shuningdek, dunyoning doimiy o'zgaruvchanligi sharoitida tahdidlar haqida gapirish juda murakkab va bu sharoitda AQSh Yaponiyaning ittifoqchisi, juda bo'lmaganda, qisqa muddatli istiqbolda shunday bo'lib qoladi. Lekin avvalo harbiy-texnik vazifalar bilan shug'ullanishi lozim bo'ladi.

Ikkinchi konsepsiyaga ko'ra, AQSh qudratli va undan Yaponiyaga nisbatan hech qanday xavf-xatar bo'lishi mumkin emas, salohiyatga ega tahdidlarni Shimoliy Koreya va Xitoydan kutish mumkin, ularning fikricha, avvalo diplomatik va siyosiy muammolar bartaraf etilishi va bunda AQSh manfaatdor gegemon sifatida qaralmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, har ikkala konsepsiyadan ham bitta xulosa chiqarish mumkin. AQSh bila hamkorlik zarur, chunki u kuchli ittifoqchi. Osiyo tinch okeani mintaqasini nazorat qilish uchun AQSh Yaponiyaga ehtiyoj sezadi, Yaponiya esa tez rivojlanib borayotgan Xitoy va Shimoliy Koreya tomonidan bo'ladigan tahdidlarga qarshi AQSHga ehtiyoj sezadi. Yaponiyaning iqtisodiy qudrati tashqi siyosatiga mutanosib emas.

Rossiya-Yaponiya munosabatlari. Rossiya va Yaponiya o'rtasidagi zamonaviy munosabatlarni ikki blokga bo'lish zarur. Bu iqtisodiy blokda

munosabatlar va bahsli yerlar bo'yicha hududiy munosabatlar. Quyida ushbu bloklarni batafsil ko'rib chiqamiz.

Hududiy muammolar. Yaponiya va Rossiya o'rtasidagi zamonaviy munosabatlar ushbu mamlakatlar o'tmishiga asoslanadi. Sovet Ittifoqi davrida Kuril orollari uchun ziddiyat boshlandi. Ayni paytda Yaponiya, avvalgidek, Rossiyadan ikkinchi jahon urushi tugaganidan keyin SSSR tarkibiga qo'shilgan janubiy Kuril orollarining bir guruhini berishni talab qilmoqda. "Shimoliy hududlar" - orollar: Kunashir (Kunasiri), Lovtsova (Banton), Iturup (Etorofu) bilan Oqqush va Kamen-Lev (Moekesi), Shpanberga (Shikotan) va Ploskiye (Habomai) guruhi. Signalny (Kaigara), Tanfilieva (Suisho), Yuriy (Yuri), Anuchina (Akiyuri), Zeleny (Sibotsu) va Polonskiy (Taraku) orollarini o'z ichiga olgan orollar. Barcha orollarning umumiy maydoni 5 ming kvadrat kilometrni tashkil qiladi.

1991 yil oxirida Sovet Ittifoqi qulashi fonida Eltsin hukmronligi boshlandi, Moskva bahsli hududlarni Yaponiyaga qaytarishni istamay, qat'iy pozitsiyani egalladi. Yaponiya Rossiyani texnik va moliyaviy qo'llab-quvvatlashga qaror qilgan bo'lsa-da, ular o'rtasidagi munosabatlar sustligicha qoldi. 1993 yilda Elsin Yaponiyaga tashrif buyurdi. U Yaponiya-Rossiya munosabatlariga asosiy to'siq bo'lgan Xokkaydoning shimoli-sharqidagi to'rtta orolga oid "shimoliy hududlar" bahsida boshqa yon berishga yo'l qo'ymadi. Lekin SSSRning 1956 yilda Yaponiyaning Shikotan va Habomay orollarini qaytarib berish to'g'risidagi va'dasini bajarishga rozi bo'ldi. .

1994 yilda Yaponiya tashqi ishlar vaziri Xata Tsutomu Moskvaga tashrif buyurdi. Muzokaralar davomida ikkala tomon ham "Shimoliy hududlar" bo'yicha uzoq davom etgan kelishmovchiliklarga yechim izlashga kelishib oldilar, ammo bu kelishmovchilikni hal qilish yaqin kelajakda ko'zda tutilmagan edi. Xata hududiy bo'linishlariga qaramay, Rossiyada bozorga asoslangan iqtisodiy islohotlarni qo'llab-quvvatladi.

2005 yilda Rossiya Prezidenti Vladimir Putin hududiy mojaroni 1956 yilgi Sovet-Yaponiya deklaratsiyasi qoidalariga muvofiq, ya'ni ikkita orolni Yaponiyaga - Habomay va Shikotanga topshirish bilan hal qilishga tayyorligini bildirdi, ammo Yaponiya tomoni murosaga kelmadi. Qo'shma Shtatlar bosimi ostida Yaponiya 1956 yilgi Sovet-Yaponiya deklaratsiyasiga munosabatini qayta ko'rib chiqdi va barcha bahsli hududlarni qaytarishni talab qila boshladi.

Ikkinchisi iqtisodiy muammo. Yaponiya tomoni nafaqat har qanday, balki qat'iy belgilangan iqtisodiy munosabatlarni mustahkamlashga intiladi: birinchi navbatda, Yaponiya bosh vaziri Sibir va Uzoq mintaqalarda "energetika manbalarini rivojlantirish bo'yicha Yaponiya va Rossiya o'rtasidagi muloqotni" qo'llab-quvvatlaydi.

Albatta, energiya resurslarini rivojlantirish loyihasida asosiy narsa uning hajmi emas, balki hamkorlikning o‘zaro manfaatli xususiyatiga rioya qilishdir. Ammo bu shunchaki emas. Rossiyaga xom ashyo qo‘shimchasining roli beriladi, ya'ni ular buni mustamlaka mamlakat maqomida ko‘rishni xohlashadi. Yaponlar energetika loyihalari ustidan nazoratni o‘z qo‘llarida ushlab turishga harakat qilmoqdalar. Qazib olingan energiya tashuvchilar esa ularni eksportga yo‘naltirishmoqchi. Biz uchun Sibir va Uzoq Sharqni rivojlantirish uchun energiya resurslaridan foydalanish muhimroq. Rossiya Federatsiyasi hududida neft va gazni chuqur qayta ishlash neftni qayta ishlash zavodlari va kimyo majmualari tarmog‘ini tashkil etish, o‘n minglab odamlarga ish joylari va ish haqi, byudjet daromadlarini ta'minlash va valyuta rentabelligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Moskva va Tokio o‘rtasidagi aloqalar, Rossiya va kunchiqar mamlakati iqtisodiyotidagi o‘n yillik tushkunlikdan so‘ng, sezilarli darajada kuchaygan. 2006 yilga kelib, tovar ayirboshlash hajmi 10 milliard dollarni tashkil etdi. Garchi Rossiya Yaponiya bilan savdoda kamtarona 51-o‘rinni egallagan bo‘lsa-da, shunga qaramay, yapon biznesi Rossiyaga sarmoya kiritishga katta qiziqish bildira boshladi. Borayotgan qiziqishning dalillaridan biri Toyota kompaniyasining Sankt-Peterburg yaqinida avtoulovlarni yig‘ish zavodi qurish to‘g‘risidagi qarori edi. Yaponiya biznesining hozirgi sarmoyalari ma'lum darajada ramziy ma'noga ega. Gap Tokioning investitsiyalar uchun tanlanganligi haqida ketmoqda, ammo Rossiyadagi investitsiya muhiti xorijiy biznes uchun ham noqulay.

Yaponiya neft sotib oluvchi sifatida quvurning dengiz qirg‘og‘iga yetib borishidan manfaatdor. Agar quvur bitta xaridorga - Xitoyga yopiq bo‘lsa, u holda u neft narxini belgilashi mumkin bo‘ladi. Yaponiya Rossiyaga Uzoq Sharq mintaqasining iqtisodiy rivojlanishini hal qilishda yordam berishi mumkin. Chunki u Xitoyga qaraganda ancha rivojlangan texnologiyalarga ega. Yaponiya eng qudratli iqtisodiyotga ega (AQShdan keyin ikkinchi o‘rinda) va o‘n yillik turg‘unlikdan keyin u yana o‘sib bormoqda.

Rossiya-Yaponiya munosabatlaridagi uchinchi muammo NATOning sharqqa kengayishi bilan chambarchas bog‘liq. XX-asr oxirida yapon-amerika ittifoqi Sharqdagi faolligini sezilarli darajada oshirdi. 1997 yil iyun oyida “Mudofaa sohasida Yaponiya-Amerika hamkorligining asosiy yo‘nalishlari” degan qiziqarli hujjat nashr etildi. Gap asosan Yaponiyaning mudofaasi haqida emas, balki unga "qo‘shni" bo‘lgan ulkan mintaqalarda AQSh-Yaponiya qo‘shma harbiy operatsiyalari haqida, masalan, "urush holatida bo‘lgan Koreya yarim oroliga tushish, qo‘shimchasiga Amerika qo‘shinlari yoki "Tayvanga qarshi Xitoy blokadasini buzishda" Amerika-Yaponiya hamkorligini nazarda tutadi. Shuningdek, mintaqadagi “hududiy kelishmovchiliklarni hal qilish” sohasida

AQSh-Yaponiya hamkorligi ko'zda tutilgan. Agar biz diplomatiya tilini so'zlashuv tiliga o'giradigan bo'lsak, demak, Qo'shma Shtatlar va Yaponiya charchagan Rossiyadan nafaqat Janubiy Kurillarni, balki zarur deb hisoblagan hamma narsani olishga tayyor.

Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi paytda hududiy muammoni hal qilishga urinishlar qilinmoqda, shuning uchun 2009 yil sentyabr oyida Yaponiya Bosh vaziri Yukio Xatoyama Rossiya Prezidenti Dmitriy Medvedevni ushbu muammoni muhokama qilishni va uni "shu avlod" hal qilishga harakat qilishni taklif qildi. Medvedev "Rossiya barcha masalalarni - ham hamkorlik masalalarini, ham eng murakkab masalalarni muhokama qilishga tayyor" dedi. O'z navbatida, Yaponiya bosh vaziri: "Men sizning so'zlaringiz uchun minnatdorman. Mamlakatlarimiz o'rtasida hududiy muammo mavjud. Biz bu masalani nihoyat hal qilib, tinchlik shartnomasini tuzmoqchimiz", dedi.

Yaponiya va Xitoy munosabatlari. Yaponiya va Xitoy ko'plab muammolarni hal qilishda bir-birlariga har tomonlama yordam berishga tayyor. Taxminan 30 yil oldin mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar normal holatga kelgan. Yaponiya vakillarining fikriga ko'ra, bu har ikki tomonning sa'y-harakatlari natijasidir. Keyingi tinch hamkorlik uchun umumiy tajribani, tarix saboqlarini va ilgari imzolangan hujjatlarni hisobga olish kerak.

Bugungi kunda ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlar uchta hujjat bilan tartibga solinadi: 1) 1979 yilgi Qo'shma kommyunike; 2) 1978 yilgi tinchlik va hamkorlik to'g'risidagi bitim; 3) 1998 yilgi Yaponiya-Xitoy qo'shma deklaratsiyasi.

Yaponiya imperializmining shakllanishi va Uzoq Sharqdagi tez iqtisodiy o'sish va harbiy ekspansiya uning siyosatining ikkita asosiy yo'nalishini belgilab bergan:

1. G'arb davlatlari bilan teng bo'lmagan kelishuvlarni bekor qilish, geosiyosatda bu yo'nalish osiyochilik sifatida shakllandi;
2. boshqa davlatlar tomonidan hali da'vo qilinmagan Osiyodagi tashqi mulklarga egalik qilish.

Mazkur ikki davlatning hozirgi munosabatlari qator muammolarga ega. Yaponiya oxirgi o'n yilliklar davomida intensiv ravishda taraqqiy topdi. Xitoy Yaponiyaning ortidan quvib yetish harakatida bo'lib, shu mintaqada raqobatchilikni shakllantirdi. Yaponiyaning Xitoyga nisbatan rivojlanishida ikki variant mavjud. *Birinchisi* Yaponiya Xitoy rivojini to'xtatishga intilib, mintaqada o'zining siyosiy yetachiligiga ishonish; *Ikkinchisi* Xitoyning siyosiy va iqtisodiy yetakchiligi, Yaponiyada AQSh va Xitoy uzviy hamkorlik qilishga yo'l ochilishiga majbur bo'lishi mumkinligi haqidagi bashoratlarning vujudga kelishi.

Xitoyni yana bir hududiy muammosi Tayvandır. 2005 yilning boshida Yaponiya va AQSh qo'shma deklarasiya qabul qilib, uni Tayvan muammosini tinch yo'l bilan hal etish deb nomladilar. Bu deklarasiya XXRning g'azabiga duchor bo'lib, mamlakatning ichki ishlariga aralashuviga norizoligini bayon qildi. Yaponiya Tayvanni alohida suveren davlat deb tan oladi va u yerga vizasiz rejimda o'z huquqi mavjud.

Xitoy Yaponyaning ikkinchi jahon urushi davrida yo'l qo'ygan jinoyatlarini oqlashga qaratilgan darsliklar tanqi qilindi, xuddi shu davrda Xitoyda Yaponiyaning qilgan jinoyatlari uchun kechirim so'rash asosiy masala qilib ko'tarildi. Lekin Yaponiya uzr so'rashga shoshilmayati. Chunki bu axloqiy masaladir.

Xitoy va Yaponiya o'rtasidagi munosabatlar 1990-yillarda o'zgarishni boshladi. Xitoy iqtisodiyoti tez ko'tarila boshladi, Yaponiya iqtisodiyoti esa o'n yillik turg'unlikka tushib qoldi. Ko'pincha "yo'qolgan o'n yil" deb nomlangan ushbu davr Yaponiyaning iqtisodiy pufagi yorilib, 1997 yilga kelib Yaponiya jiddiy tanazzul davriga qadam qo'ydi. Yaponiya mutlaq iqtisodiy va texnologik imkoniyatlari bo'yicha Xitoydan ancha oldinda qolgan bo'lsa ham, Xitoy bu tezlikni ta'sirchan sur'atlarda kamaytira boshladi. Uy sharoitida iqtisodiy turg'unlikka duch kelgan yapon kompaniyalari uchun Xitoyning o'sishi yangi imkoniyatlar yaratdi. Xitoyda biznes yuritishning rentabelligi, Yaponiyaning texnologik ustunligi, Xitoyning strategik yo'nalishini shakllantirishga qodir bo'lgan holda, o'zining iqtisodiy etakchiligini abadiy saqlab turishiga imkon beradi degan taxminlar bilan bir qatorda, katta qo'shniga Yaponiyaning katta sarmoyalarini olib keldi¹.

Yaponiya Koreya yarim oroli bilan munosabati. Yaponiya va Janubiy Koreya o'rtasidagi ziddiyatlarga, balki Sharqiy Osiyo mintaqasida tobora kuchayib borayotgan tahdid fonida sodir etilgan Seul, Vashington va Tokioning strategik xatolariga ham mutanosib baho bergani yo'q. 2019 yil yozi va kuzida AQSh va Yaponiya, shuningdek, AQSh va Janubiy Koreyaning alyanslariga ta'sir ko'rsatadigan salbiy omillar kuchayib ketdi. Xitoy va Rossiya birinchi qo'shma mashg'ulotlarini Yaponiya va Koreyaning havo mudofaasini aniqlash zonalari ustida bombardimonchi samolyotlardan foydalangan holda o'tkazdilar. Ushbu marosimsiz bosim harakatlariga muvofiqlashtirilgan javobni berish o'rniga, Yaponiya va Koreya o'rtasida maxfiy ma'lumotlar almashinuvi shartlarini belgilaydigan Harbiy ma'lumotlarning umumiy xavfsizligi to'g'risidagi bitimni (GSOMIA) to'xtatilishini e'lon qildi.

¹ Pei, Minxin and Swaine, Michael: "Simmering Fire in Asia: Averting Sino-Japanese Strategic Conflict" Carnegie Endowment, Policy Brief no. 44 (November 2005), at <http://carnegieendowment.org/files/pb44.pei.FINAL.pdf>.

Ayni paytda, Shimoliy Koreya yadroviy qurol salohiyatini oshirishda va RQM (*raketaga qarshi mudofa tizimi*)larni sinovdan o'tkazishda davom etdi. Bu AQSh, Yaponiya va Janubiy Koreya tarafidan bosim va tiyilish shaklida birlashgan javob berishga olib kelishi kerak edi. 2018 yilgi Singapur sammitida Shimoliy Koreya bilan kelishuvlarga binoan AQSh-Koreya mudofaasi bo'yicha ikki tomonlama mashg'ulotlarni tashkil etish to'xtatildi.

Shuni yodda tutish kerakki, Yaponiya Koreya yarim orolidagi vaziyatdagi barcha harakatlarini mintaqada uzoq vaqtdan beri raqib bo'lib kelgan asosiy o'yinchilar - AQSh va Xitoyning manfaatlari ostida, qat'iy nazorati ostida amalga oshirishga majbur. Har doim ham Tokioning intilishlari asosiy o'yinchilarning manfaatlariga to'g'ri kelavermaydi.

Shimoliy Koreyaning oxirgi o'tkazilgan yadroviy sinovidan xavotirda bo'lgan Yaponiya tashqi ishlar vaziri bir qator yetakchi jahon yetakchi davlatlaridagi hamkasblari bilan telefon orqali suhbatlashdi. XXR tashqi ishlar vazirining "Bandligi sababli" uning chaqirig'iga javob bermagan yagona odam bo'ldi. Pxenyanning "yadroviy-raketa provokatsiyalari" mavzusida bo'lsa ham, Xitoy tashqi ishlar vazirligi rahbari Janubiy Koreya va AQShdagi hamkasblari bilan suhbatlashishga vaqt topdi. Bundan tashqari, Si Szinpinning o'zi ushbu mavzuni telefon orqali Park Kin Xe va Barak Obama bilan muhokama qilgan, ammo Abe Sindzo bilan emas. Bundan tashqari, KXDRga nisbatan siyosatdagi pozitsiyalarning xilma-xilligi Yaponiya tashqi ishlar vaziri F.Kisidaning XXRga bahorga rejalashtirilgan tashrifining keyinga qoldirilishiga olib keldi.

Yaponiya va janubiy Koreya davlatlari o'rtasida ziddiyat mavjuddir. Uzoq muddat davomida Yaponiya tomonidan janubiy Koreya kaloniyaga aylantirganligi bilan izohlanadi. Keyingi muammolardan biri – moliya masalasidir. Koreya Yapon mustamlakachilik davri uchun moddiy kompensasiya talab qilmoqda. Shuningdek, Yaponiya davlatlarining ayblovlarini inkor qilishga harakat qilib, yapon bosh vaziri ikkinchi jahon urushi chog'ida halok bo'lgan yaponlarga bag'ishlangan memorialni ziyorat qilishga tashrif buyurib turishini ta'kidlaydilar. Bundan xulosa shuki, Yaponiya rahbariyati agressiya qilishda ayblovlarni asossiz deb bilib, aksincha ular o'z xalqini harbiy harakatlardan jabrlangan deb hisoblaydilar.

Ushbu ikki davlat o'rtasida bahsli orol Tokto mavjud. Uni har ikkala davlatlar o'z arxepelagini davomi deb bilishadi. Orol hududi juda kichik (186 ming) bo'lishiga qaramasdan o'zaro nizoga sababchi bo'lgan. Yaponiyani birdan bir maqsadi rivojlanib borayotgan janubiy Koreyani zaiflashtirishdir.

Yaponiya Shimoliy Koreyani agressor davlat sifatida baholaydi. KXDRdagi yadro quroli Yaponiyani tashvishga soladi. O'z navbatida KXDRda kuchli aksilyapon kayfiyati mavjud bo'lib, buning ildizlari Koreya yaponlar tomonidan mustamlaka qilingan davrlardan kelib chiqadi.

Yaponiyaning KXDRga nisbatan asosiy vazifasi – uni qurosizlantiridir. KXDR yadro qurolidan voz kechgan taqdirda, bu mamlakat bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yish imkoniyatlari paydo bo‘lib, uning rivoji uchun moliyaviy yordam ko‘rsatishi, birinchidan, Janubiy Koreyaning ahamiyatini pasaytirish, ikkinchidan esa, Shimoliy Koreya siyosatiga taʼsir ko‘rsatishdir.

Umuman Yaponiya tashqi siyosiy doktrinasi rivojidadagi tendensiyalar va istiqbollarni ajratib ko‘rsatishni lozim topdik

1. Siyosiy tizimni modernizatsiyalash
2. Mintaqadagi maqomi va o‘z pozitsiyasini mustahkam tomonga harakatlantirish
3. Dunyo davlatlari bilan o‘zaro munosabatlarning tizimli transformatsiyasi
4. Mamlakatni militarizatsiyalash. (qarshi hujumga tayyorlanish, harbiylashish, suverenitetni himoyalash)
5. Innovatsion iqtisodiyot sohasida yetakchilik
6. Milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlash bo‘yicha dastur ishlab chiqish
7. Hududiy davolar muammosini yechimini topish
8. Rossiya bilan munosabatlarni rivoji
9. Xalqaro tashkilotlar ishlarida yanada faolroq ishtrok etish
10. Yon berish siyosatini davom ettirish.

Geosiyosiy istiqbollar.

1. Yaponiya rivojlanishiga ijobiy taʼsir ko‘rsatadigan tendensiyalar orasida ikkitasini ajratish mumkin: iqtisodiy integratsiya va mintaqaviy (osiyochilik) o‘ziga xoslikning shakllanishi.

Iqtisodiy integratsiya darajasi ichki mintaqaviy savdo hajmi bilan belgilanadi. (ASEAN mamlakatlari Yaponiya, Koreya, Xitoy, G'ongkong, Tayvan, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Hindiston davlatlari bilan savdo iqtisodiy munosabat). 2006 yilda tashqi savdo aylanmasi taxminan 57% ni (yoki 3,0 trillion dollardan ko‘proq) mazkur davlatlar bilan bo‘lgan munosabat tashkil etdi. Iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlikning o‘sib borishi Osiyo mintaqasi jiddiy harbiy to‘qnashuvlar maydoniga aylanmasligini ko‘rsatmoqda. Mintaqaning o‘sib borayotgan iqtisodiy integratsiyasi va Yevropa ittifoqi va NAFTA kabi iqtisodiy bloklarning raqobati Osiyo o‘ziga xosligini shakllantirishga olib keladi. Bunga tobora ortib borayotgan o‘ziga bo‘lgan ishonch va XXI asr Osiyo asri bo‘lishi haqiqati yordam bermoqda. Osiyo identifikatsiyasining shakllanishi bir-biriga bo‘lgan qiziqishning ortishi, mintaqaviy hamkorlikni turli sohalarda institutsionalizatsiya qilishda (turli Osiyo forumlari va tashkilotlarining gullab-yashnashida) va “Osiyo qadriyatlarini” maxsus yo‘llar va boshqalar haqidagi munozaralarda namoyon bo‘ladi. Osiyo integratsiyasi doirasida Yaponiya yuqori ilmiy-texnik salohiyatga va ulkan nomoddiy resurslarga ega mamlakat sifatida yetakchi o‘rinni egallashi mumkin.

2. Qo'shma Shtatlar mintaqaning o'zgaruvchan geosiyosatini inobatga olgan holda yangi dunyo tartibini qurishga harakat qilmoqda. Shubhasiz, bunday loyihaning muvaffaqiyati uchun mintaqadagi barcha asosiy geosiyosiy o'yinchilarni paydo bo'layotgan munosabatlar tizimiga qo'shib qo'yish zarur. Xitoy XXI asrda AQSh tashqi siyosati uchun katta muammo sifatida qaralmoqda. Yaponiya mintaqadagi ustuvor va yagona ittifoqchi bo'lganligi sababli AQSh tomonidan hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy savollar mavjud: Yaponiya va Xitoy mintaqaviy va dunyo tartibotiga qanday qo'shish kerak? Keyingi davr uchun Yaponiya ekspansiyasining konturlari qanaqa? Mazkur savollar¹ quyidagi muammolarga ishora qiladi:

- AQSh va Xitoy o'rtasidagi munosabatlar qanday rivojlanadi;
- Xitoy iqtisodiy dinamikani qanchalik muvaffaqiyatli ushlab tura oladi;
- Yaponiya o'zining tashqi siyosatini faollashtirish uchun ittifoqchilariga (sheriklariga) nimalarni taqdim etadi
- Hindiston qaysi yo'nalishni tanlaydi;
- ASEAN mamlakatlari o'zini qanday tutishi.

Yaponiya geosiyosati ssenariylari. Ushbu qator masalalar asosida Yaponiyaning geosiyosiy o'yinini rivojlantirishning bir nechta variantlarini yaratish mumkin.

Birinchi ssenariy. Mahalliy imidj mojarolari va ichki iqtisodiy muammolardan charchagan AQSh ta'sir doiralari sarf-xarajatlarni qisqartirishga qaror qildi. Xitoy o'zining milliy manfaatlari doirasini mustahkamlamoqda va kengaytirmoqda. Amerika Qo'shma Shtatlari Osiyoda boshqa ittifoqlarni tuzmoqda va ta'sir doiralarini ajratmoqda. Bunday holda Yaponiya Xitoy ta'sir doirasiga tushib qolishi mumkin.

Ikkinchi ssenariy. qo'shma Shtatlar mintaqadagi hukmron mavqega bo'lgan da'vosini saqlab qoladi. Ular Xitoy bilan munosabatlarni rivojlantirmoqdalar, shu bilan birga o'z ittifoqchilari va sheriklari yordamida qamoq tizimini yaratmoqdalar. Ushbu jarayonda Yaponiya asosiy rol o'ynaydi. Yaponiya Hindiston va Xitoy ochiqdan ochiq raqobatga kirishmasdan, Xitoyning Osiyodagi ta'sirining o'sishi uchun muvozanat bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchi ssenariy. Ko'p tomonlama Osiyo-Tinch okeani hamkorligi Yaponiya manfaatlariga javob beradi. Vaqt o'tishi bilan ushbu hamkorlik uchta ijobiy oqibatlarga olib kelishi mumkin: 1) Xitoyga ta'sir o'tkazishda yordam berishi mumkin (shuningdek, uni ehtiyotkorlik bilan o'z ichiga oladi); 2) Amerikaning Osiyoda qolishiga yordam berishi mumkin. Uning hukmronligini

¹ З. Бжезинский. Великая шахматная доска. М.: Междунар. отношения, 1998

bosqichma-bosqich susaytirishi kerak; 3) iqtisodiy sherik sifatida Yaponiyaning Osiyodagi ta'sirini oshirishga yordam berishi mumkin.

To'rtinchi ssenariy. Ushbu ssenariy iqtisodiy hayotni qo'llab-quvvatlash uchun turli xil resurslarga ega bo'lgan davlatlarning ittifoqlarini (Yevropa ittifoqi kabi) tashkil etishga asoslangan. Iqtisodiyotni asosini energetika tashkil etadi. G'arbda keng tarqalgan fikrdan farqli o'laroq, postindustrial iqtisodiyot sanoat iqtisodiyotiga qaraganda energiyaga beqiyos darajada ko'proq ehtiyoj sezadi va tejovchi texnologiyalarining rivojlanishi bu yerda yordam bermaydi. Binobarin, kelgusi o'n yilliklarda jamiyatni rivojlantirish uchun ustun bo'lgan resurslar odatdagi energiya qiymatlari bo'lib qoladi, masalan, neft, gaz, uran va kokslangan ko'mir va h.

4.5. Mintaqaviy geosiyosiy voqelikda Turkiyaning roli.

Usmoniy turklarning geosiyosiy qarashlari. Turklar tomonidan bunyod etilgan Usmoniylar davlati o'rta asrlarda, qadimgi dunyoning diniy va boshqa imperiyalari halokatga uchragan hamda milliy va markazlashgan davlatlar oyoqqa turayotgan bir davrda sayyoraning geosiyosiy munosabatlari sahnasiga chiqdi. 500 yildan ko'proq vaqt davomida jahondagi asosiy hodisalar markazida turgan bu imperiya XX asr boshlarida Yevropada kapitalistik munosabatlarning rivoji, mustamlakachi imperiyalar orasidagi ziddiyatlar keskinlashuvi natijasida boshlangan Birinchi Jahon urushi oxirlarida quladi. Turklar Yevropada xalqlarning birlashuviga, markazlashgan va milliy davlatlarning vujudga kelishiga – mazkur davrda jahon miqyosidagi eng muhim geosiyosiy hodisa hisoblanuvchi jarayonga jiddiy turtki berdilar. Usmoniy turklarning eng kuchli va samarali taraqqiyot bosqichi ular eng muhim geosiyosiy va geostrategik makonlarni egallagan, barcha qit'alarni birlashtirgan va jahon davlatlarining savdo yo'llarini nazorat qilgan (XV asr boshidan XVII asr oxirigacha bo'lgan) davrga to'g'ri keladi.

Yevropada markazlashgan davlatlar va burjuaziyaning tashkil topishi, kapitalistik munosabatlarning gurkirab rivojlanishi XVI asrning oxiri – XVII asrning boshlarida mahalliy xalqlar va davlatlarning Usmoniylar imperiyasiga qarshiligi kuchayishiga, Yevropaning birlashgan kuchlari oldida bu imperiyaning asta-sekin zaiflashuviga, o'z geosiyosiy mavqeini birin-ketin boy berishiga va, nihoyat, jahonning yangi mustamlakachi imperiyalari bosimi ostida to'la halokatga uchrashiga olib keldi.

To'g'ri, Usmoniylar imperiyasi ancha keyingi davrlargacha, ya'ni XVIII–XIX asrlarda ham geosiyosiy kuchga va qulay pozitsiyalarga ega bo'lgan, muayyan dengizlar, qirg'oq mintaqalari va qit'a makonlarini nazorat qilgan davlat bo'lib qolaverdi. Biroq, shunga qaramay, jahonda mustamlakachilik harakati asta-sekin kuchaygan, Buyuk Britaniyaning Atlantikadan (atlantizm), Fransiya va Avstriya-

Vengriyaning Yevropadan (kontinentalizm), Rossiyaning Yevroosiyodan (yevroosiyochilik) tazyiqlari tobora kuchaygan bir sharoitda Usmoniylar imperiyasi o'zini devorga taqalgan his qildi va yuzaga kelgan ahvoldan qutulish yo'llarini zo'r berib izladi. Aslida Usmoniylarning XX asr boshlarida yuqorida tilga olingan geosiyosiy kuchlar qarshisida taxminan u bilan ayni vaziyatda bo'lgan Germaniya bilan yaqinlashuvi va uning tarafdori sifatida Birinchi jahon urushiga qo'shilishi majburiy qadam bo'lib, turklarning mavjud "status kvo"ni himoya etishlaridan boshqa yo'li ham yo'q edi.

Ma'lumki, Germaniya boshchilik qilgan harbiy blokning urushda mag'lubiyatga uchrashi keyingi davrda bu mamlakatning mustamlakachilik orzulariga va bu borada amalga oshirmoqchi bo'lgan siyosatiga, ayni chog'da Usmoniylar imperiyasining geosiyosiy borlig'iga chek qo'ydi va ularning ikkovini ham jahonning ikkinchi darajali davlatlari qatoriga uloqtirdi. Birinchi Jahon urushiga qadar tarix sahnasida muhim rol o'ynagan va o'z so'zini o'tkazgan turklar eng og'ir ahvolga giriftor bo'ldilar. SHu vaqtdan boshlab Yevropa va jahonning sakkizta asosiy imperiyasidan (Britaniya, Fransiya, Avtriya-Vengriya, Xitoy, Yaponiya, Germaniya va Rossiya) biri bo'lgan Usmoniylar imperiyasi jahon geosiyosiy kurashi maydonidan chiqib ketdi. Qariyb besh yuz yildan ko'proq vaqt mobaynida sayyorani larzaga solgan Usmoniylar sulolasi hokimiyatiga ham nuqta qo'yildi.

Ko'pgina tadqiqotchilar Usmoniylarning geosiyosiy muammosini asosan ularning yangi-yangi hududlarni ishg'ol etishi va o'z geografik yaxlitligini tez-tez buzib, geomakon, harbiy-strategik-sarhad unsurlarini o'zgartirishga majbur bo'lishi, yangi davlatlar, xalqlar va jamiyatlar bilan kurash va aloqa muammolarini hal etish, qo'shnichilik va chegara xavfsizligi masalasini hal etish majburiyatiga duch kelishi, buyuk ko'chishlar va erlashuvlar natijasida yuzaga kelgan mushkilotlar, arablardan meros olgan musulmon-xristian-yahudiy qarama-qarshiligini davom ettirishi va XI-XX asrlar orasida jahonda islomni himoya etish va yoyish vazifasini ijro etishni ta'minlashga harakat qilishi, Yevropa markaziga kirib borgan sari u erdagi xalqlar va davlatlarning qarshiligi kuchayishi va shu kabilar bilan bog'laydilar.

Turkiya zamonaviy xalqaro munosabatlarning faol ishtirokchilaridan biriga aylandi. So'nggi oylarda mutaxassislar alohida e'tiborni uning Suriya mojarosi bilan bog'liq harakatlarini jalb qila boshladilar. Shu bilan birga, Turkiya harakatlarining mantig'ini va sabablarini tushunish uchun nafaqat vaziyatni, balki doimiy sharoitlarni ham hisobga olish muhimdir. Xususan, biz so'nggi yillarda barqarorlik va izchillik belgilariga ega bo'lishni boshlagan mamlakatning geosiyosiy strategiyasi haqida gapiramiz.

Geosiyosat nuqtai nazaridan Yevrosiyo odatda ikkita tarkibiy qismga bo'linadi: markaziy erlar (Heartland) va chekka erlar (Rimland). Klassik geosiyosiy fikrning ko'pgina vakillari, dengiz bo'shliqlariga ega bo'lgan davlatlarning muvaffaqiyatga erishish imkoniyati kontinental davlatlarga qaraganda ko'proq, ya'ni. "chegara davlatlari" deb nomlangan "markaziy erlar" ga nisbatan katta ustunlikka ega.

Ko'p asrlar davomida dengizlar va okeanlar ba'zi davlatlarni boshqalari bilan bog'laydigan savdo yo'llari bo'lib kelgan va bu ularning farovonligi va farovonligini ta'minlaydi. Bunday davlatlar klassik geosiyosatda tallasocracies deb nomlanadi, ular dinamik, harakatchan, texnik rivojlanishga moyil.

Ularning ustuvor yo'nalishlari - ko'chmanchi (ayniqsa navigatsiya), savdo, yakka tartibdagi tadbirkorlik ruhi. Ushbu turdagi sivilizatsiyalar tez rivojlanadi, faol rivojlanadi, tashqi madaniy xususiyatlarni osongina o'zgartiradi, faqat ichki o'ziga xoslikni o'zgarishsiz saqlaydi¹.

Yuqoridagi xususiyatlarga asoslanib, Turkiya Respublikasi Tallasokratik davlatlarga tegishli bo'ladi. Mamlakatning birdaniga bir nechta dengizlarga kirishi va Qora va O'rta yer dengizni birlashtirgan strategik muhim bo'g'ozlarga egalik qilishi, asosan, mamlakatning mintaqaviy siyosatining yo'nalishi va mazmunini belgilab beradi.

Kichik Osiyoning yagona geografik mintaqasi bo'lgan Turkiya Respublikasining geosiyosiy pozitsiyasining o'ziga xos xususiyati uning ichki va tashqi siyosatini belgilash va amalga oshirishda iz qoldirmoqda. Turkiya Yyevropa, Osiyo va Afrikaning chorrahasida joylashgan. Mamlakat dengiz chegaralariga ega, ularning uzunligi er uzunligidan sezilarli darajada oshib ketadi.

Bundan tashqari, Bosfor va Dardanell bo'g'ozlari ustidan nazoratning mavjudligi Turkiyani Yevroosiyo qit'asining "eshigi" ga aylantiradi va shu bilan birga Yevroosiyodan Yyevropa, Osiyo va Afrika davlatlariga muhim yo'lni ochadi. Shunday qilib, Rimlandning dengiz va quruqlik qarama-qarshiligidagi rolining o'ziga xosligi nazariyasiga ko'ra, Kichik Osiyo dunyoning geosiyosiy modelining asosiy mintaqaviy makoni, Yevroosiyoning eng muhim aloqa zonasidir.

Turkiya Respublikasining asoschisi Otaturkning geosiyosiy qarashlari

Birinchi Jahon urushidagi mag'lubiyatidan so'ng – 1919-1920 yillardan boshlab turklar faqat boshqa qit'alardagina ems, balki o'zlari yashagan Onado'li zaminida ham mushkul va mashaqqatli geosiyosiy jarayonga duch keldilar. Bu esa Mustafo Kamol Otaturk va uning quroldoshlarini oyoqqa qalqishga, millatni safarbar etib,

¹qarang: Дугин А.Г. Законы геополитики.– М.:Арктогея, 2000.
<http://arctogaia.com/public/osnovygeo/geop13.htm#6>

qo'llariga qurol olishga, turklarning milliy his-tuyg'ularini, davlatchiligi va mamlakatning bir butunligini himoya etishga safarbar qildi.

Tadqiqotchilar Ikkinchi jahon urushining oxiriga qadar bo'lgan davrni (1919-1945) turklarning avvalgi imperiyachilik da'volaridan tamomila mahrum bo'lishi, turk xalqining Otaturk rahbarligida hozirgi Turkiya Respublikasini barpo etishga safarbar etilishi va bu davlatning yangi statusda jahon va mintaqa geosiyosiy hayotida ishtirok etishi davri sifatida tavsiflaydilar.

Ayni yangi Turkiyaning asoschisi Otaturk turk ijtimoiy-siyosiy va davlat arboblari orasida "geosiyosat" atamasini birinchi bo'lib ishlatgan va bu yo'nalishda o'z fikrlarini ochiq-oydin bayon etgan birinchi kishi bo'ldi. U Turkiya davlatining geosiyosiy makonini uning atrofida joylashgan hududlar bilan birga "Yevroosiy" deb atadi va mamlakatning o'zaro aloqalarini ayni shu geografik makondagi davlatlar va xalqlar bilan o'rnatishga harakat qildi.

Rasmiy ravishda Turkiya o'zining davlat mafkurasiga ega. 1923 yilda Mustafo Kamol Otaturk tomonidan Turkiya Respublikasi tashkil qilingandan so'ng, mamlakatning yangi milliy mafkurasi taklif qilindi, uning asoschisi - kamalizm deb nomlandi.

Kamolizm - bu turk millatining hozirgi va kelajakda to'liq mustaqilligi, xavfsizligi va farovonligini ta'minlash uchun ishlab chiqilgan davlat g'oyalari va tamoyillari, mafkuralar, iqtisodiyot va ijtimoiy institutlarning asosiy tuzilishi.

Chet ellik tadqiqotchilar Kemalizmni va uni himoya qilishni individual va milliy qo'llab-quvvatlash kelajakda Turkiya davlatining rivojlanishi, qudrati va ravnaqi garovidir, deb ta'kidlaydilar¹.

K.Otaturk boshlagan islohotlarning asosiy maqsadi mamlakatni modernizatsiya qilish edi. Usmonli imperiyasi qulaganidan keyin Turkiya boshidan kechirgan bunday shokdan so'ng, mamlakat tub o'zgarishlarga muhtoj edi. K. Otaturk g'arbiylashtirishni o'z mamlakati rivojlanishining asosiy vektori sifatida tanladi. G'arbiylashtirish Yevropa tsivilizatsiyasidan ilg'or bo'lgan barcha narsalarni qarzga olishni va keyinchalik mahalliy, turkiy sharoitlarga moslashishni nazarda tutgan

Tashqi siyosatda Turkiya birdaniga bir nechta davlatlar va qit'alar o'rtasida manevralar o'tkazishda betaraflikni saqlashga intildi, bu esa o'z navbatida mamlakatning geosiyosiy mavqeiga mos keldi. Kemalizmning asosiy vazifasi o'sha paytda Usmonli imperiyasining tajovuzkor va ekspansionistik siyosiy maqsadlari va tamoyillaridan uzoqlashish edi. Ushbu kontsepsiya Turkiyani respublika deb e'lon qilganidan keyin hokimiyatga kelgan barcha prezidentlar tomonidan ozmi-ko'pmi amal qilingan.

¹ What is kemalism? – <http://www.erkutaldeniz.com/what-is-kemalism/>

“Yevroosiyochilik” atamasi turk geosiyosatida Otaturkdan oldin ham ishlatilgan. Bu ibora turk geosiyosatiga birinchi bo‘lib “turonchilik”ning mumtoz mafkurachisi Ziyo Ko‘kalp tomonidan 1908 yilda kiritilgan edi.

Keyingi yillarda bu atamaga geosiyosiy ma’nosi berildi va Turkiya rasmiy tashqi siyosatining vositasi sifatida vaqt-vaqti bilan faqat muayyan tarixiy sanalarda qo‘llanildi.

Yevroosiyodagi ikkita nahang – Rossiya va Usmoniylar imperiyalarining qulashidan keyin Turkiyada ham, Rossiyada ham “yevroosiyochilik”ni yangi respublikalarning davlat strategiyasi darajasiga ko‘tarib, uni ingliz-sakson atlantizmi va Yevropa kontinentalizmiga qarshi qo‘yishga harakat qilindi. 1919 – 1922 yillarda va Ikkinchi jahon urushiga qadar Sovet Rossiyasida Lenin va Turkiya Respublikasida Otaturk, ularning safdoshlari va davomchilari yevroosiyochilik siyosatini yurgizib, bir-biri va mintaqadagi boshqa mamlakatlar bilan geosiyosiy aloqalarni qo‘llab-quvvatladilar. Otaturk Rossiya bilan munosabatlarga, ayniqsa, katta ahamiyat bergan. Ish hatto shunga ham borib etdiki, G‘arb blokining Sovet Rossiyasiga, keyinroq SSSRga qarshi o‘tkazayotgan dushmanlarcha munosabatga javob tarzida Turkiya ancha uzoq vaqt Millatlar Ligasiga a‘zo bo‘lishdan bosh tortdi.

Lekin Otaturk o‘sha davrda Rossiya bilan geomakonda hamkorlik qilish, mintaqaviy munosabatlar va boshqa geosiyosiy aloqalarni qo‘llab-quvvatlash bilan birga, o‘z mamlakatini sovetlashtirishni qat’iyan rad qildi. O‘sha vaqtda uning zamondoshlarining ko‘pchiligi Otaturkning Lenin bilan “iliq munosabatlari”ni ro‘kach qilib, Turkiyaning “usmoniy imiji” bilan vidolashib, sosializm yo‘lidan ketish va baynalmilalchi davlat yaratishdan boshqa yo‘li yo‘q, deb hisoblagan bir vaqtda Otaturk mutlaqo boshqacha yo‘l tanladi. U Turkiyani “turklarning milliy borlig‘ini aks ettiradigan va rivojlaniradigan”, “o‘rta yo‘lni tanlagan betaraf davlat” sifatida rivojlantirishga qaror qildi. SHubhasizki, Leninning “proletariatning vatani yo‘q, umumiy maqsadlari bor xolos” degan shiori Otaturkning “har bir turk uchun vatandan aziz ne‘mat yo‘qdir” degan shiori aslo bir-biriga mos tushmas edi.

Otaturk Turkiyani zamonaviy sivilizasiya qadriyatlarini asosida yashaydigan, o‘sha vaqtda Yevropa ijtimoiy-siyosiy va madaniy sistemalariga xos fuqarolik jamiyati boshqaruv rejimi va muassasalariga ega bo‘lgan, lekin o‘z milliy va ma’naviy qadriyatlarini saqlab qolgan, sosializmga ham, atlantizmga ham o‘xshamaydigan mustaqil – uchinchi taraqqiyot yo‘lidan boradigan mamlakat sifatida tasavvur qilardi. U Yevropa va Rossiya geosiyosatchilarining insoniyat sivilizasiyasini turlarga bo‘lishdan iborat qarashlarini qabul qilmagan va sivilizasiyani “yagona insoniy qadriyat” deb hisoblagan edi.

Zamonaviy, dunyoviy Turk davlatini barpo etish munosabati bilan Otaturk bunday degan edi: “Mamlakatlar ko‘p, lekin sivilizasiya bittadir. Millatning taraqqiyoti uning yagona dunyo sivilizasiyasiga mansubligiga bog‘liq... Usmoniylar imperiyasi G‘arb ustidan qozongan g‘alabalari natijasida qo‘lga kiritgan ustunligidan to‘g‘ri foydalana olmagan va Yevropa bilan barcha madaniy aloqalarini yo‘qotgan chog‘dagina uning halokati boshlandi. Biz bu xatoni takrorlamaymiz. Bizning an‘analarimiz, siyosatimiz, barcha xatti-harakatlarimiz Turkiyani Yevropa mamlakati, aniqrog‘i, G‘arb yo‘lidan boradigan mamlakat sifatida qaror toptirishga yo‘naltirilgan. Biz mamlakatni zamonaviylashtirishni xohlaymiz va bizning asosiy siyosatimiz yevropacha hokimiyat asoslarni barpo etishga yo‘naltirilgandir”.

Otaturkning geosiyosati amaliyligi bilan ham ajralib turadi. Bu, birinchi navbatda, shu bilan bog‘liq ediki, o‘sha vaqtdagi Turkiyada, Yevropa davlatlaridan farqli o‘laroq, mustaqil davlatchilik va yangi boshqaruv munosabatlarini shakllantirish g‘oyasini “uchinchi tabaqa” yoki milliy burjuaziya emas, balki asosan Otaturk boshchiligidagi harbiy-fuqaro byurokratiyasi amalga oshirayotgandi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Germaniya va SSSR o‘rtasida urush ehtimolining kuchayishi o‘sha davrda Turkiyadan har ikkala mamlakat bilan munosabatlarda o‘ta ehtiyotkorona yo‘l tutishni va muvozanatlashtirilgan siyosat o‘tkazishini taqozo etdi. Turkiyaning rasmiy ravishda “betaraf mamlakat” statusini qabul qilib, urushdan chetda turishni afzal ko‘rganini ular o‘sha vaqtda mamlakat uchun eng muvaffaqiyatli va eng to‘g‘ri qadam bo‘lgan, deydilar. O‘sha davrda yaqinlashib kelayotgan harbiy tajovuzni daf etish bu mamlakatdan ishonchli mudofaa sistemasini yaratishni va uni xalqaro shartnomalar vositasida mustahkamlashni talab qilar edi. Turkiya bu geosiyosiy vazifani muvaffaqiyat bilan amalga oshirdi.

Turkiyaning taxminan 1940 yillardan tashlay boshlagan keyingi qadamlari uni socialistik Sovet Ittifoqidan tobora uzoqlashtirdi va kapitalistik G‘arbga, xususan atlantizmga (o‘sha vaqtlari bu yo‘nalish ko‘proq ingliz-amerika manfaatlarining ifodachisi bo‘lgan) yaqinlashtirdi. Natijada urushdan keyingi mafkuraviy qarama-qarshilik geosiyosati davrida (1945-1991 yillar) Turkiya NATO tarkibiga kirib, Yevroosiya asosiy aksilsovet markazlaridan biriga aylandi.

Turkiya “sovuq urush” yillarida: geosiyosiy maqsadlar va nazariyalar

Ikkinchi Jahon urushidan keyin Turkiya yana jiddiy va juda murakkab geosiyosiy tanlovga ro‘para keldi. Germaniyaning uzil-kesil tor-mor etilgan, jahon va Yevropa sinfiy-mafkuraviy qadriyatlarga ko‘ra ikkita qarama-qarshi lagerga bo‘linib ketgan bir sharoitda, aytish mumkinki, nihoyatda muhim geostrategik makonda joylashgan Turkiya endi “betaraf” bo‘lib qolishi mumkin emasdi.

Urushning o'rtalaridan boshlab, Stalinning Turkiya bilan bog'liq ziddiyatli va muayyan ma'noda aksilturk siyosati Turkiyaning hududiy yaxlitligiga tahdid sola boshlagandan keyin Anqarani urush oxirida o'z "yevroosiyochilik" doktrinasidan voz kechish, Evroatlantika blokiga qo'shilishini va AQSH bilan strategik munosabatlar o'rnatishini shart qilib qo'ydi.

Turkiyaning bu yo'lni tanlashining muayyan siyosiy va tarixiy sabablari bor. Eng avvalo, urush davomida AQSHning Yevropada o'tkazayotgan geosiyosati bilan Turkiyaning xalqaro manfaatlari o'rtasida muayyan aloqalar borligi ma'lum bo'ldi. Ikkinchidan, Turkiyaning ichki aksilkommunizm siyosati va urush oxirida u bilan SSSR o'rtasida hudud masalasida ba'zi muammolar paydo bo'lgani AQShni bu mintaqada Turkiyani o'zining strategik sherigi deb qarashga ruhlantirdi.

Butun "sovuq urush" yillari mobaynida Turkiya jahonda hamda Yaqin va O'rta Sharqda, Kavkaz va O'rta Osiyoda sodir bo'layotgan geosiyosiy jarayonlarga faqat atlantizm nuqtai nazaridan yondashdi. AQSH bilan harbiy-siyosiy hamkorlikni saqlash va kengaytirish Turkiya tashqi siyosatining eng muhim ustuvor vazifalaridan biri bo'ldi. Turkiyaning mavjud siyosiy partiyalari mamlakat tashqi siyosati masalalariga turlicha yondashgan bo'lsalar-da, ularning ko'pchiligi AQSH bilan strategik hamkorlikni saqlashdan manfaatdor edilar. Hokimiyat tepasiga kelgan kuchlar istisnosiz ravishda AQShning Yaqin va O'rta SHarqdagi geosiyosatini qo'llab-quvvatladilar, SSSRning bu mintaqaga ta'sirini zaiflashtirishga harakat qildilar.

Turkiyaning NATO bilan hamkorlik qilishi va bu tashkilotga a'zo bo'lishga intilishi o'sha vaqtda yagona to'g'ri geosiyosiy qaror edi. Bu shu bilan bog'liq ediki, mazkur davrda Turkiyaning geosiyosiy xavfsizligini ishonchli ravishda ta'minlaydigan shunga o'xshash boshqa tuzilma yoki mamlakat bo'lmagan.

NATOGa a'zo bo'lib kirganidan keyin Turkiyaning geosiyosiy mavqei ham, harbiy-iqtisodiy vaziyati ham ancha yaxshilandi. Avvalo, turk hukumati NATOning ba'zi infrastrukturalarining joylashtirilishi, qo'shinlarning ta'minoti, harbiy tashuvlar va shu singari ta'minot dasturlari doirasida G'arb mamlakatlaridan xususiy yordam olishga muvaffaq bo'ldi, boshqa tomondan, Turkiya YAqin va O'rta SHarqda geosiyosiy mavqeini mustahkamlash uchun AQSHning istagi bilan yaratilishi ko'zda tutilgan NATOning "O'rta SHarq Qo'mondonligi" nomli harbiy ittifoqida etakchi o'rin tutishga erishdi. Mazkur davrda Adnan Menderes hukumatining bu yo'lda ko'rsatgan faolligi AQSH tomonidan javobsiz qolmadi va AQSH Davlat Departamenti Turkiyaning 1952 yilda yangi harbiy pakti yaratish rejasiga qo'shilishini "ozod dunyoning mudofaa sistemasida strategik mavqe" deb baholadi. Bu rejaga ko'ra AQSH SSSRning janubiy chegaralarida joylashgan barcha davlatlarning birgalikdagi mudofaa sistemasini yaratishni ko'zda tutgan edi. Bu sistemaning Bosh qarorgohi Turkiyada joylashishi rejalashtirildi. SHu davrda

AQSHning hukmron doiralari Turkiya va Isroil YAqin SHarqda AQSH to‘la ishonishi mumkin bo‘lgan yagona mamlakatlardir, deya qat’iy ishonch bildirgan edilar.

Zamonaviy Turkiyaning geosiyosiy nazariyalari va oqimlari. AQSH va Yevroatlantika blokiga qarshi kurashda SSSR va jahon socialistik sistemasining 1991 yilda mag‘lubiyatga uchrashi jahon geosiyosiy vaziyatida muhim o‘zgarishlar sodir bo‘lishiga olib keldi. Tadqiqotchilarning fikricha, Dengiz sivilizasiyasi (talassokratiya) bo‘lgan AQSH va uning NATOdagi ittifoqchilari o‘z geosiyosiy raqibi bo‘lgan Quruqlik sivilizasiyasi (tellurokratiya) – jahon sosializm sistemasi ustidan tarixda birinchi marta jiddiy ustunlikka erishdi va g‘olib chiqdi. Shu hodisadan so‘ng jahon siyosatining asosiy va hal qiluvchi sub’ekti sifatida chiqa boshlagan atlantizm (AQSH va Yevropa Ittifoqi) “yangi dunyo tartiboti”ning geosiyosiy tuzilmasini boshqarishga, davlatlar va xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantirishga jiddiy ta’sir o‘tkaza boshladi. “Sovuq urush” davrining asosiy o‘yinchilari ham, ularning funksiyalari ham o‘zgardi. Oldinlari “G‘arb” atamasi bilan atalgan atlantchilar tarkibida ham muayyan tabaqalashuv yuz berdi. SHarqiy Yevropa mamlakatlarning NATOga qabul qilinishi bilan uning tarkibida AQSH, G‘arbiy va Sharqiy Yevropa, ayricha Turkiyaning xulq-atvori va geosiyosiy manfaatlaridagi tafovutlar oshkora namoyon bo‘la boshladi va h.k¹.

Yevroosiyaning yirik va kuchli davlatlaridan biri bo‘lgan Turkiya mafkuraviy qarama-qarshilik tugaganidan, Rossiya va oldingi socialistik davlatlar bilan hamkorlik qilish borasidagi taqiqlar olib tashlanganidan foydalanib, yangi sharoitda o‘z geosiyosiy vaziyatini yana qayta ko‘rib chiqa boshladi. Bu davrda turk siyosatchilari va geosiyosati namoyandalarining bir guruhi “yangi dunyo tartiboti” deb atalgan bir qutbli jahon siyosatida mamlakatning o‘rni, roli va statusini belgilashga harakat qilgan bir paytda, boshqa guruhi yuzaga kelgan qulay vaziyatdan foydalanib, Turkiyani yana aksilsovet faoliyati va mafkuraviy qarshilik davridan oldingi geosiyosiy holatiga qaytarish, o‘z geosiyosiy vaziyatini qayta ko‘rib chiqish, G‘arb va Rossiya o‘rtasida muvozanatlashgan pozisiyani topish asosida siyosat yuritishga da’vat qildilar, mamlakat faoliyatini yevroosiyochilar va atlantizm tarafdorlarining geosiyosiy manfaatlarini uyg‘unlashtirish yo‘nalishida olib borish zaruriyatini asoslab berdilar.

XXI asr butun dunyo uchun bo‘lgani kabi Turkiya uchun ham insoniyat taraqqiyotida yangi bosqich bo‘ldi. 2001 yilda allaqachon Turkiya tashqi ishlar vaziri A.Dovuto‘g‘lining “Strategik chuqurlik” deb nomlangan juda mashhur asari nashr etildi. Kitobda yangi ming yillikdagi respublika tashqi siyosatining printsiptial jihatdan yangi kontseptsiyasi bayon etilgan. Muallif nuqtai nazaridan

¹ Қаранг: Дугин А. Евразийская стратегия Турции // www.evrazia.org.

Turkiya o'zining geosiyosiy mavqeidan foydalanib, Yevropa, AQSh, Rossiya va Yaqin Sharq manfaatlarini o'rtasida manevr qilishni o'rganishi kerak. Muallif, Turkiya o'zining tashqi siyosatini tarixiga asoslanib shakllantirishi va rivojlanishi kerak, deb hisoblaydi.

Dovuto'g'lining aytishicha, Turkiyani mintaqaviy, so'ngra jahonning qudratli davlatiga aylantirish uchun Yaqin Sharq, Janubiy Kavkaz, Bolqon yoki Yevropa bo'lsin, ma'lum bir mintaqaga tashlagan har bir qadamini diqqat bilan o'ylab, tekshirib ko'rish kerak. Faqatgina izchil va mulohazali harakatlar orqali Turkiya o'zini mintaqaviy siyosatini o'zaro manfaat izlash siyosati asosida quradigan ishonchli ittifoqchi sifatida ko'rsata oladi.

Turkiya uchun mamlakat tarixida yangi davr boshlandi. Rejep Tayyip Erdo'g'an boshchiligidagi Adolat va taraqqiyot partiyasi (AKP) 2002 yil 3-noyabrda bo'lib o'tgan parlament saylovlarida g'olib chiqdi, uning mafkurasi o'ng qanotli evrosiyalizm, mo'tadil islom an'anaviyligi va AQSh va Yevropa Ittifoqiga yo'nalish edi. .

Majlisda 366 o'rinni olgan AKP yakka partiyali hukumat tuzish huquqini oldi va darhol aholi kutgan islohotlarni amalga oshirishga kirishdi. 2010 yilda, 1982 yildan beri birinchi marta, hukmron partiya tomonidan ishlab chiqilgan mamlakat Konstitutsiyasiga 24 ta o'zgartirish kiritildi.

Tashqi siyosatda Adolat va taraqqiyot partiyasi ko'pvektorlikni ta'kidladi. Mamlakat tashqi siyosatining quyidagi asosiy yo'nalishlari ishlab chiqildi:

- Turkiyaning Yevropa Ittifoqiga qo'shilishi;
- "qo'shnilar bilan nol muammolar" siyosatini amalga oshirish;
- Turkiyaning mintaqaviy kuchga aylanishi;
- AQSh bilan hamkorlikni kuchaytirish;
- Rossiya bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish;
- Afrika mamlakatlari bilan aloqalarni kengaytirish.

Zamonaviy Turkiya rahbariyati mintaqa davlatlari bilan nafaqat uning xavfsizligini ta'minlash, balki uning beqarorlashtiruvchi omili bo'lgan "eski" hal qilinmagan qarama-qarshiliklarning yangi yoki tiklanish ehtimolini minimallashtirish maqsadida ishonchli aloqalarni o'rnatishni maqsad qilgan.

Yangi tashqi siyosat tamoyillarini bir necha yil davomida izchil amalga oshirish o'z natijalarini berdi. Dunyoning va Usmoniydan keyingi makonda Turkiyaning obro'si sezilarli darajada oshdi.

Arab dunyosi bilan munosabatlarda sezilarli yutuqlarga erishildi. Birinchi jahon urushi davrida arablar Usmonli imperiyasini qulatish uchun juda ko'p harakatlarni amalga oshirdilar va yaqin vaqtgacha ular orasida Turkiyaning obro'si past edi. Vaqt o'tishi bilan vaziyat sezilarli darajada o'zgardi. Bolqon, Kavkaz va Markaziy Osiyoda Turkiya ham faol iqtisodiy va siyosiy yo'nalishni amalga

oshirmoqda. Aslida, Turkiya Yaqin Sharqning siyosiy va iqtisodiy rahbari bo'lishga intilmoqda.

XXI asrning ikkinchi o'n yilligining oxiriga kelib, Turkiya yangi ambitsiyalar va jiddiy qiyinchiliklar bilan yaqinlashmoqda. Amaldagi prezident Rajab Toyyib Erdo'g'an muntazam ravishda o'z kuchini o'n besh yil davomida kuchaytirib, mamlakatni o'z e'tiqodiga muvofiq isloh qilishga, albatta, mavjud iqtisodiy, resurs va tashqi cheklovlar imkon beradigan darajada harakat qildi. Aftidan, R.T.Erdog'an turk tarixining zamonaviy davri uchun kun tartibini shakllantiradi. Konservativ kun tartibi bilan hokimiyatga kelgan u muqarrar ravishda Turkiyaning global yetakchi mavqeini ta'minlash uchun iqtisodiy va texnologik taraqqiyot zarurligini angelaydi. R.T.Erdo'g'an megaproyektlarga qiziqadi, ammo iqtisodiyotning o'ziga xos temir qonunlari bor.

So'nggi yillarda, ko'pgina kuzatuvchilar ayanhli kinoya bilan ta'kidlaganidek, Turkiya "qo'shnilar bilan hech qanday muammo bo'lmaydi" shioridan "muammosiz qo'shnilar bo'lmaydi" degan aniqroq tamayol asosida ishlashga o'tdi.

Katta O'rta Sharqdagi siyosiy o'zgarishlar bizni uzoq vaqtdan beri shakllanib kelayotgan so'z boyliklariga yangicha qarashga majbur qiladi. Ilgari "islom", "islomizm" va "islomchi" tushunchalariga sarmoya yotqizilgan semantik yuk endi Turkiyada yangi kontseptsiyalarga ega bo'lmoqda. Davlatning ichki siyosiy tuzilishi va u yerda tobora kuchayib borayotgan siyosiy islomizm va avtoritarizm, ekspertlar ta'kidlaganidek, bir-biriga teng belgiga ega.

Ichki siyosiy jihatdan siyosiy islomizmning ohanglari "neo-kamalist" ga aylanadi. Millatchilik tuyg'ulari kuchaymoqda, madaniy sohada islomiy tendentsiyalar o'sishi davom etmoqda. Tashqi siyosatda Turkiya rahbariyati dunyoning turli mintaqalaridagi musulmon aholisi protektorati va "neo-usmonlik" siyosati to'g'risidagi bir paytlar muhim ritorikadan asta-sekin voz kechmoqda. Yevroosiyo mamlakatlari bilan aloqalarni chuqurlashtirish yo'nalishi aniq.

Yaqin o'tmishda Turkiya mintaqada dunyoviy, plyuralistik, demokratik tuzilish namunasi sifatida tasvirlangan. Turkiyaning siyosiy rahbariyati o'zining yangi Usmonli intilishlarini, shuningdek, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi turk demokratiyasining modelini targ'ib qilish uchun barcha imkoniyatlardan muntazam foydalana boshladi. Ushbu jarayon milliy iqtisodiyotning jadal rivojlanishi bilan qo'llab-quvvatlandi.

Mintaqaviy siyosatida Turkiya tashqi ishlar vazirligi "professor Dovudo'g'li uchburchagi" asosida boshqargan: tashqi Turkiya, Eron va Misr timsolida; ichki Turkiya Iroq, Suriya, Saudiya Arabistoni, passiv Turkiya, Livan, Iordaniya va Falastinga bo'lingan.

NATO Turkiyaning tashqi siyosati uchun strategik ahamiyatini yo‘qotishni boshladi, aslida ustuvor yo‘nalishni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar - Yevropa Ittifoqiga qo‘shilish to‘xtatildi. Ayni paytda, Turkiya hukumati, hatto musulmon dunyosining yetakchisiga aylanish g‘oyasini amalga oshirishga imkon qadar yaqinlashib, G‘arbdan uzoqlashish yo‘lini tutmasligi aniq. Yevropa Ittifoqi Turkiya tashqi savdosining 40 foizini, Turkiyadagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning 70 foizini, uning turizm sohasi daromadlarining 50 foizidan ko‘pini tashkil qiladi. Hozirgi kunda Shimoliy Atlantika Ittifoqi dunyo qurollarining 70 foiziga egalik qiladi.

Islomiy davlatlar bunday harbiy blokni yarata olmaydilar. Dunyo energiya manbalarining deyarli 90% musulmon mamlakatlaridan eksport qilinishiga qaramay, 57 ta islomiy davlatlar jahon ishlab chiqarishining atigi 7% ini tashkil etadi. Dunyoning eng qashshoq 48 davlatidan 22 tasi musulmonlardir.

Umuman, turk geosiyosida, xususan, uning nazariya markazlarida mamlakatning g‘arbchi geosiyosiy yo‘lini qo‘llab quvvatlaydiganlar bilan bir qatorda yangi yevroosiyochilik yo‘li tarafdorlari ham ko‘payib bormoqda. Keyingilarni turlicha tasnif qilishadi. Umuman olganda, turk yevroosiyochilarini ikki guruhga “turk-markazchi yevroosiyochilar” va “turk-slavyan yevroosiyochiligi” tarafdorlariga ajratish mumkin. Bir guruh yevroosiyochilikni Turkiyaning G‘arbgaga emas, ko‘proq Yevropa va Osiyo orasidagi (Yevroosiyodagi) davlatlar va xalqlar tomonga yuz burishi hamda mamlakatning kelajakdagi taraqqiyotini mintaqaning turk-slavyan birligiga bog‘liq yo‘sinda tasavvur qilsa, boshqa guruh o‘tmishdagi “Turonchilik” g‘oyasini yana jonlantirib, mintaqadagi turk-musulmon xalqlarni Turkiya atrofida birlashtirish, XXI asrni “turk asri”ga aylantirish kabi millatchilik shiorlarini o‘rtaga tashlamoqda.

Turk geosiyosatida yevroosiyochilarni yanada kengroq tarzda tasnif etishga urinishlar ham bor. Chunonchi, Mahmat Acha Turkiyadagi barcha yevroosiyochilarni oltita guruhga bo‘lgan. Bular: Sulton Galievning1 “Turon sosialistik davlati” nazariyasi izdoshlari, geosiyosatchi olim Atilla Ilxanning “Kamolchi yevroosiyochilik”, Ishchi Partiyasi va Dog‘u Parinchak tomonidan mudofaa etilayotgan yevroosiyochilik, “Ulusal” va “Yangi Yevroosiyo” jurnallari atrofida uyushgan “millatchi yevroosiyochilar” ASAM – Turkiya strategik tadqiqotlar markazi tomonidan yo‘naltiriladigan “yevroosiyochilik” va, nihoyat, “Zamon” gazetasi atrofida uyushgan va uning guruhiga kirgan F.Gulenchilarning “Yevroosiyo Dialogi platformasi”ning “muhofazakor yevroosiyochilari”dir.

Hozirgi turk yevroosiyochilari orasida Marmara Strategik tadqiqotlar vaqfi va uning raisi Aqqan Suver “millatchilik yevroosiyochiligi”ga yaqin geosiyosiy pini namoyish etmoqda. Ularning yondashuviga ko‘ra, garchi Yevroosiyo geografik tomondan ikkita alohida qit‘aning birlashuvidan tashkil topgan bo‘lsa-

da, geomakon sifatida u har ikkala qit'aning milliy-ma'naviy va ijtimoiy atvor normalarini, tushuncha va qadriyatlarini yaratgan, shakllantirgan va milliy chegaralardan oshib o'tib "global geosiyosiy birlik" mohiyati kasb etgan submintaqadir. Aqqan Suver va Marmara guruhi necha yillardan buyon ikki qit'a xalqlari va davlatlarining "Yevroosiyo Ittifoqi" g'oyasini tarqatmoqda, ularning rasmiy va norasmiy namoyandalari ishtirokida har yili Istanbulda yig'ilishlar uyushtirmoqda va Xitoydan Adriatika dengiziga qadar bo'lgan ulkan geosiyosiy makonda Yevropa Ittifoqiga o'xshash yangi "Yevroosiyo Ittifoqi"ni barpo etish g'oyasini targ'ib etmoqda.

Hamza Ero'g'lining fikricha, Otaturk turk millatchiligini manfiy ma'noda tushunishlarning oldini olish maqsadida umrining oxiriga qadar "millatchilik" atamasi o'rniga "uluschilik" atamasini ishlatgan. Hozirgi vaqtda Rossiya va Turkiya yevroosiyochilari ham "yagona mintaqaga mansublik" ma'nosida "yevroosiyolik" atamasini qo'llanmoqdalar. Yoki Otaturkning vatanga muhabbat to'g'risidagi fikri ruschada "patriot" (vatanparvar) ma'nosida ifoda qilinadi.

4.6. Markaziy Osiyo regionidagi geosiyosiy jarayonlar

Markaziy Osiyo xalqaro munosabatlar tizimida – tarixiy ildizlar. Markaziy Osiyoning qaytadan vujudga kelishi insoniyat oxirgi o'n-o'n besh yil mobaynida boshdan kechirgan ko'plab dramatik o'zgarishlar va keskin burilishlar orasida, shubhasiz, eng muhimlari qatoriga kiradi. Mintaqa asriy siyosiy yo'qlikdan qaytdi va yana bir bor xalqaro hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ldi. Boz ustiga, u bugungi kunda jahon hamjamiyatining diqqat markazida turibdi.

«Markaziy Osiyo» atamasi birinchi marta taniqli nemis olimi, geograf Aleksandr fon Humboldt tomonidan 1843 yili Parijda nashr etilgan uch jildli «Markaziy Osiyo. Tog' tizmalarini tadqiq qilish va iqlimlarni taqqoslash» asarida qo'llanilgan edi. Unda olim ichki sug'orish sistemasini va tog' tizmalarini o'rganib, Markaziy Osiyoni alohida, o'ziga xos mintaqa sifatida ajratdi.

Shundan so'ng «Markaziy Osiyo» tushunchasi uzoq vaqt mobaynida, to so'nggi davrgacha geosiyosiy tushuncha sifatida emas, balki asosan tarixiy yoki geografik atama sifatida qo'llanilib kelindi. Boz ustiga, mintaqaning chegaralari ham, uning tarkibi ham aniq emas edi. Hatto uning nomi ham turli tarixiy davrlarda va xalqlarda har xil atalgan. Tarixan olganda, geografik omillar asosiy mezon bo'lib xizmat qilgan. Yunonlar va rimliklar uni «Transaksoniya» - Oxus daryosi (Amudaryo) ortidagi yer deb, xitoylar «G'arbiy o'lka» deb, arablar - «Movarounnahr» yoki ikki daryo oralig'i deb ataganlar. Eron «Turon»dan ajratilgan. Ba'zan mintaqa etnolingvistik asosda «Turkiston» deb atalgan. Ba'zan esa, u «Ichki Osiyo» (Inner Asia) deb kengaytirilgan tarzda talqin qilingan va unga

Mo'g'uliston, G'arbiy Xitoy, SHimoliy Hindiston, Pokiston va Rossiya Sibirining janubiy qismi kiritilgan. Har qalay, YUNESKO tomonidan nashr etilgan «Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixi» kitobida mintaqa xuddi shunday ko'rinishga ega¹. Bazan aksincha, sobiq SSSRda bo'lganidek, mintaqa doirasi atigi to'rt respublika -Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonni o'z ichiga olgan «O'rta Osiyo» tushunchasiga qadar toraytirildi.

Rus geosiyosatchilaridan A.Duginning ta'rifiga ko'ra, Markaziy Osiyo hududi G'arbda Kaspiydan boshlab Shimoliy-sharqda Oltoy o'lkasiga qadar, shimoldan Shimoliy Qozog'iston va yana yuqoriroqdagi ayrim Rossiya guberniyalaridan janubda Pokistonga qadar hududni egallaydi².

Arnold Toynbi o'zining monumental «Tarixni anglash» asarida Oks-Yaksart havzasi (ya'ni Amudaryo va Sirdaryo oralig'i), Yaqin Sharq kabi, yer yuzidagi barcha muhim yo'llar kesishadigan joy ekanligini, tabiiy shart-sharoitlar bu joylar xalqaro chorrahaga aylanishiga imkoniyat yaratganligini qayd etadi. SHuning uchun ham jahonning barcha asosiy dinlari yoki shu yerda vujudga kelgan, yoki qudratli rivoj topgan, deb ta'kidlaydi Toynbi.

XXI asr bo'sag'asida yuz byergan geosiyosiy o'zgarishlar kuchlarning xalqaro balansida va sivilizatsiyalar o'rtasidagi aloqalarda Markaziy Osiyo muhim rol o'ynashini yana bir karra tasdiqladi. O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov, mintaqaning hozirgi zamon geosiyosiy sharoitdagi ahamiyati haqida gapirar ekan, ushbu ahamiyat shunchalik sezilarli va kattaki, «bu respublikalarda yuz byerayotgan hodisalar jahondagi eng yirik davlatlar turli jo'g'rofiy-siyosiy tuzilmalarning manfaatlariga bevosita daxldordir», deb ta'kidlaydi. Mintaqada mutlaqo yangi geostrategik vaziyat yuzaga keldi. O'tgan asr mezonlari, ta'riflari va siyosiy xaritalari bugungi Markaziy Osiyoni tushunish va uning muammolarini anglash uchun to'g'ri kelmay qoldi. Mintaqaga yangicha, yanada kengroq yondashuvsiz u duch kelgan jiddiy muammolarning to'g'ri echimini topish mumkin emas. Mintaqani madaniy, etnolingvistik, geosiyosiy va geoiqtisodiy tendensiyalar, shuningdek xavfsizlik muammolari majmui nuqtai nazaridan anglash, muqarrar tarzda Markaziy Osiyo faqatgina sobiq SSSRning besh respublikasidan iborat emas, degan xulosaga olib keladi. Afg'oniston hamda Xitoyning g'arbiy hududlari ham uzviy ravishda mintaqaning tarkibiy qismlaridir.

Hozirgi dunyoda Markaziy Osiyoning ahamiyati. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Markaziy Osiyoning geosiyosiy ahamiyati mintaqaning o'z salohiyati bilan emas, balki asosan boshqa, chindan ham muhim mintaqalarga yaqinligi bilan belgilanadi. Masalan, «Vikpediya fri ensiklopediya» deb nomlangan ommabop Intyernet-saytda quyidagi so'zlarni o'qish mumkin:

¹ History of civilizations of Central Asia. - UNESCO Publishing, Paris, 1996.

² Дугин А. Основы геополитики. - М.: Арктогея, 1997. -С. 353 - 364.

«Markaziy Osiyo uzoq davr mobaynida strategik ahamiyatga molik mintaqa deb hisoblanib kelingani faqat uning Evrosiyoda joylashgan buyuk davlatlarga yaqinligi bilan boʻliq. Mintaqaning oʻzi hech qachon koʻp sonli oʻtroq aholiga ham, oʻz tabiiy boyliklaridan foydalanish qobiliyatiga ham ega boʻlmagan. SHu boisdan bu mintaqa tarixida uning hududida qudratli impyeriya yoki nufuzli davlatlar kam vujudga kelgan. Markaziy Osiyo asosan tashqi kuchlar raqobatlashgan maydon boʻlgan». Oʻz-oʻzidan ravshanki, geografik joylashuv har qanday mamlakatning geostrategik salohiyati va ahamiyatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mavqei boshqa mamlakatlarga nisbatan joylashuviga boʻliq boʻlmagan birorta ham xaqiqatdan muhim mintaqa yoki davlat jahonda yoʻq. Lekin Markaziy Osiyoning butun strategik ahamiyatini faqat uning buyuk davlatlar yaqinida joylashganligiga boʻlash ham toʻjri emas. Zero, bugungi kunda Markaziy Osiyo oʻz holicha ham muhim ahamiyatga ega ekanligi namoyon boʻlmoqda. Mintaqaning ahamiyati tobora ortib bormoqda va bir qancha omillar bilan tavsiflanmoqda. Bu omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh ijobiy omillar guruhi boʻlib, unga quyidagilar kiradi:

1. Nisbiy demografik salmoqning oshishi. Makromintaqaning yuqorida qayd etib oʻtilgan chegaralarida bugungi kunda 95 milliondan koʻproq aholi yashaydi. Mintaqa aholisining zichligi uncha katta emas - bir kvadrat kilometrda 9 kishi toʻjri keladi. Ayni paytda ushbu koʻrsatkich butun Osiyo boʻyicha 80,5 kishini tashkil etadi. Lekin muhim demografik koʻrsatkich - aholi sonining ikki baravar koʻpayish davri soʻnggi paytgacha Markaziy Osiyoda 23-25 yilni tashkil qilgan. Soʻnggi yillarda aholining oʻsish surʻati biroz pasaygan boʻlsa-da, u nisbatan ancha yuqori boʻlib qolmoqda.

2. Xalqaro ahamiyatga molik tabiiy resurslarning mavjudligi. Avvalambor, albatta, bu yerda soʻz Markaziy Osiyoning enyergetik salohiyati toʻjrisida yuritilmoqda. AQSH Energetik Axborot Maʼmuriyati Markaziy Osiyo va Kaspiyboʻyi havzasida joylashgan mamlakatlardagi neft va gaz zaxiralari haqida quyidagi maʼlumotlarni byergan.

1-jadval¹

Марказий Осиёнинг энергетик салоҳияти¹

<i>Мамлакатлар</i>	<i>Нефть захиралари (млн. баррел)</i>	<i>Табий газ захиралари (трлн. куб. фут)</i>
Озарбайжон	4-12,000	11
Қозоғистон	10-17,000	53-83
Қирғизистон	40	0.2
Тожикистан	12	0.2
Туркманистан	1,700	98-155
Ўзбекистон	600	74-88
Дунё бўйича	1,033,200	5,142

¹ Strategic Assessment of Central Eurasia, The Atlantic Council & Central Asia -Caucasus Institute, SAIS, Washington DC, 2001, p.8

Jadvaldan ko‘rinib turganidek, Markaziy Osiyoning enyergetik salohiyati jahon neft va gaz bozoriga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatish yoki uglevodorodli xom ashyoning an’anaviy manbalari bilan raqobatlashish uchun etarli emas. Turli ma’lumotlarga ko‘ra, neftning tekshirilgan umumiy zaxiralari 15 va 31 milliard barrel atrofida bo‘lib, bu jahon zaxiralarining taxminan 2,7% ni tashkil etadi. Bu, albatta, uglevodorodli xom ashyoning Yaqin Sharqdagi manbalari salohiyatidan ancha kam. Bu yerda tekshirilgan neft zaxiralari jahon resurslarining 55% ni tashkil etadi. Xususan, taqqoslash uchun, Saudiya Arabistonining tekshirilgan neft zaxiralari 269 milliard barrelni tashkil qiladi. Markaziy Osiyoning tekshirilgan tabiiy gaz zaxiralari 230-360 trillion kub futga baholanmoqdaki, bu jahon zaxiralarining taxminan 7% ni tashkil etadi.

3. Chet el investisiyalarining ko‘p miqdorda jamlanishi. So‘nggi yillarda mintaqa salmoqli moliyaviy investisiyalar ob’ektiga aylanib bormoqda. Amerikalik etakchi tadqiqotchilarning ma’lumotlariga ko‘ra, 1992-2000 yillarda Markaziy Osiyo mamlakatlari va Ozarbayjon iqtisodiyotiga 50 milliard AQSH dollari miqdorida chet el investisiyalari jalb qilingan bo‘lsa, keyingi to‘rt yil ichida shu davlatlarga amalga oshirilgan to‘jridan- to‘jri chet el investisiyalari (FDI)ning o‘zi 17,1 milliard dollarni tashkil etdi.

2002 yilning boshida Tokioda o‘tkazilgan Afg‘oniston iqtisodiyotini tiklashga bajishlangan xalqaro konfyerensiyada donor mamlakatlar Afg‘oniston iqtisodiyotini tiklash maqsadlariga 4,5 milliard AQSh dollari ajratish majburiyatini oldilar. Afg‘onistonga moliyaviy yordam ko‘rsatish bo‘yicha barcha rejalar to‘liq amalga oshgani yo‘q, lekin vaziyatning barqarorlashiga qarab Afg‘oniston iqtisodiyotiga, asosan infratuzilma bilan bojliq loyihalarga, chunonchi: yo‘llar, ko‘priklar, telekommunikasiya tarmoqlari qurishga har yili ancha ko‘p mablaqlar yo‘naltirilmoqda.

4. Muhim transport-kommunikasiya yo‘llarining kesishishi. Markaziy Osiyo savdo yo‘llari chorrahasi sifatidagi o‘zining tarixiy ahamiyatini tiklamoqda. To‘jri, an’anaviy savdoda dengiz transporti hal qiluvchi rol o‘ynaymoqda va kelajakda ham o‘ynajak. Ayni paytda Markaziy Osiyoda temir yo‘l va avtomobil transporti samaradorligining oshishi, aviatsiya aloqalarining rivojlanishi transport marshrutlari tizimida mintaqaning raqobatbardoshligi oshishiga olib kelmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiy aloqalarning telekommunikasiyalar va axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan bojliq yangi shakllari dengiz yo‘llariga ehtiyoj sezmasdan, eng qisqa, to‘ppa-to‘jri yo‘llardan o‘tayotir. Demak, ular muhim iqtisodiy markazlar - Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasini birlashtirib, Markaziy Osiyo orqali o‘tmoqda.

5. Sivilizasiylararo aloqalar. Markaziy Osiyo aholisining ko'pchiligi islom diniga mansub bo'lgan mintaqalardan birigina emas. U musulmon dunyosining tarixiy jihatdan eng muhim markazi hamdir. Xalqaro radikal kuchlar Markaziy Osiyoga ekstremistik joylarni olib kirish, tarqatishga harakat qilayotgani bejiz emas. Bu jahondagi kuchlar nisbatida tub o'zgarish yasashi mumkinligini ular yaxshi tushunadilar. Musulmon dunyosida kechayotgan murakkab jarayonlar, tangliklar Markaziy Osiyoga ham bevosita taalluqlidir.

O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari geosiyosatidagi o'ziga xos o'rni. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan Markaziy Osiyo mintaqasida o'zaro iqtisodiy ijtimoiy, siyosiy munosabatlarni qaytadan shakllantirishga zarurat tug'ildi. SSSR parchalanishi natijasida bir tarafdin, turli geosiyosiy yo'nalishlarga moyillik, ya'ni milliy davlatchilik siyosiy tizimlarining shakllanishi, siyosiy madaniyat o'ziga xos iqtisodiy taraqqiyot kabi tafovutlarni keltirib chiqardi. Ikkinchi tomondan, qardosh xalqlarning o'zaro yaqinlashuviga olib keluvchi omillar-milliy madaniy uyg'unlik, kelishilgan iqtisodiy dasturlarni joriy qilish, suv energetik resurslardan birgalikda foydalanish, mintaqaga ta'lluqli muammolarni birgalikda hal etish, yo'nalishlarda faoliyat olib borishga imkoniyat tug'dirdi. Markaziy Osiyo davlatlarining mustaqillikka erishishlari natijasida dunyoning ko'plab mamlakatlari bu mintaqada Rossiya ta'sirini susayganligini anglaydilar va mintaqada davlatlarini o'z doiralariiga tortishga qaratilgan siyosat olib borishga kirishadilar.

Shu bois bugungi kunda xalqaro siyosiy doiralarda tadqiqot markazlarida Markaziy Osiyoning kontseptual tushunchasi qaytadan ko'rib chiqilmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasi Yevroosiyo qit'asining strategik muhim mintaqalari bilan chegaradosh. Mintaqaning sharqida-Xitoy va Osiyo Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari; janubida Afg'oniston, G'arb va shimolida-Kavkaz, Turkiya, Yevropa, Rossiya joylashgan. Bu borada O'zbekiston Birinchi Prezidenti I.A. Karimov shunday deydi: "Biz Rossiya, Xitoy, Hindiston, Sharq va G'arb mamlakatlarini bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlari yuzaga chiqadigan mintaqaning bir qismimiz. Aslida shakllanib kelayotgan lekin juda kuch qudratli, XXI asrning qiyofasini shubhasiz belgilab beradigan bu kuch markazlari ana shu mintaqada o'z manfaatlarini izlaydi". 90-yillarning boshlarida ko'plab xorijiy siyosatshunoslar Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlarning jahon hamjamiyatiga muvaffaqiyatli kirib borishlari yo'lidagi amalga oshirilishi lozim bo'lgan milliy totuvlik va iqtisodiy islohotlarni o'tkazish, siyosiy va iqtisodiy islohotlar o'tkazish borasidagi qobiliyati va imkoniyati yetarli emasligi borasida pessimistik fikrlar bildirdilar.

Tojikistondagi fuqarolar urushi, Afg'onistondagi holatning tobora og'irlashib borishi, mintaqaning ayrim nuqtalaridagi millatlararo ziddiyatlar, an'anaviy

iqtisodiy aloqalarning uzilishi va buning natijasida iqtisodiy ko'rsatkichlarning keskin tushib ketishi ularning fikrlarini isbotlagandek bo'ldi. Ammo demokratik jamiyat qurish jarayonida Markaziy Osiyo davlatlari o'z suvereniteti va hududiy birliklariga qarshi yuzaga keluvchi har qanday omillarni bartaraf eta olishlarini ko'rsatmoqdalar.

Siyosiy sahnaga yangi mustaqil davlatlarning chiqishi nafaqat Yevroosiyo xaritasiga, balki mafkuraviy siyosiy, iqtisodiy va xalqaro munosabatlar tizimlarida keskin o'zgarishlarga olib keldi. Bu borada 50 mln.dan ortiq aholi va 4 mln kv. km.dan ortiq hududga ega besh Markaziy Osiyo respublikalari – O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston Makinder ta'rif bo'yicha "tarixning geografik o'qi" yoki "o'zak makon"da qulay siyosiy iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlarga ega bo'ldilar. Biroq aytish joizki, mazkur davlatlar uchun milliy davlatchiliklarini bunyod etish, siyosiy yo'nalishlarni to'liq ishlab chiqish, ijtimoiy qurilishiga qaratilgan amaliy jarayonlarda ba'zi murakkabliklar mavjud.

Markaziy Osiyo mintaqasi o'ziga xos geosiyosiy tashqi chegaralarga ega. Bu holatda ikki omil – Rossiya va Xitoy o'rtasida "qisilib qolganlik" va janubda islom olami bilan belgilanadi. Boz ustiga, geografik nuqtai nazardan tabiiy chegaralar g'arbda Kaspiy dengizining qirg'og'i bo'ylab. sharqda Djung'or Alatoui, Tyan-Shan tog'lari, shuningdek, janubda Xuroson tog'lari, Amudaryo, Panj va Atrek daryolari bilan belgilanadi.

Shu munosabat bilan taxminan 1993 yildan boshlab mintaqaning jahon geosiyosiy muhiti bilan o'zaro bog'liq ekanligi omili ham katta ahamiyatga ega bo'lib, geosiyosiy nuqtai nazardan Markaziy Osiyo tushunchasiga mintaqadagi besh respublikaning siyosiy chegaralari doirasidagi maqom asos qilib olindi .

Jahondagi kuchlar nisbati va uning Rossiya o'rtasidagi muvozanati ko'p jihatdan Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar siyosati va ulardagi voqealar rivoji qaysi yo'ldan borishiga bog'liq. Hozirgi xalqaro munosabatlarning sifat jihatidan yangicha tartibini shakllantirish jarayonida ishtirok etayotgan respublikalar buni e'tirof etmasliklari mumkin emas .

Mustaqillikni qo'lga kiritgan Markaziy Osiyo respublikalarini bugungi kundagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy rivojlanishlari va ularning geosiyosiy holatlari, shuningdek, xavfsizlik qirralari o'zaro mos tushadi. Shu bois, Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy muhitning o'zaro ko'rib chiqilishiga quydagi to'rt mezon sabab bo'lishi mumkin:

Birinchidan, bugungi kunda davlat xavfsizligining mintaqqa xafsizligi darajasigi ko'tarilganligi;

Ikkinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari bir-biri bilan tarixiy, diniy, ma'naviy va madaniy jihatdan yaqinliklari;

Uchinchidan, iqtisodiy jabha, ya'ni Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy tomondan rivojlanishi shu davlatlarning o'zaro iqtisodiy integratsiyasini mumkin qadar takomillashtirishni talab qiladi;

To'rtinchidan, iqtisodiy omillardan kelib chiqqan holda, Markaziy Osiyo davlatlarining o'zaro hamkorligi jahon davlatlarida qiziqish uyg'otmoqda.

Fredrik Starr "Yevrosiyoda barqarorliklikni o'rnatish" nomli maqolasida Markaziy Osiyo mintaqasida voqealar rivoji quyidagi uch yo'nalishda borishi mumkunligini aytib o'tadi.

Birinchidan, mintaqa bir yoki bir necha davlatlar ta'sir doirasiga tushib qolishi mumkin. Uning fikricha, bu borada Rossiya qulay nomzod sifatida qaralishi mumkin.

Ikkinchidan, mintaqa Afg'oniston va Tojikiston davlatlaridagi tartibsizliklarga o'xshagan holatga tushib qolishi mumkin.

Uchinchidan, barqaror davlatlarning yuzaga kelishi natijasida ichkaridan mutanosiblik kelishuvchanlikka erishish (integratsiyalashuv jarayoni nazarda tutiladi).

F. Starr fikricha Markaziy Osiyo mintaqasida bir yoki bir necha kuchli davlatlar yuzaga kelib vaziyatni barqarorlashtirishi mumkin. Starr o'z fikrini davom ettirib, Markaziy Osiyo davlatlari orasida faqat O'zbekistongina ana shunday barqarorlashtiruvchi vazifasini bajarishi mumkin. Bu kabi fikrni amerikalik siyosatshunos olim Z.Bjeziynskiy ham keltiradi. Markaziy Osiyo mintaqasiga geosiyosiy nuqtai nazardan qaraganda ikki muhim omil – geostrategik holati va boy tabiiy resurslar bu mintaqaning iqtisodiy va siyosiy o'lchamlarini yanada kengaytirib borishini kuzatish mumkin.

Bugungi kunda xalqaro maydonda ro'y berayotgan o'zgarishlarda uch holatni qayd etib o'tish darkor:

Birinchidan, iqtisodiyotning globallasuvi va o'zaro bog'liqlikning kuchayishi;

Ikkinchidan, milliy va mintaqaviy masalalarni hal etishda davlat ro'lining o'zgarishi;

Uchinchidan, xalqaro tashkilotlar va institutlar ahamiyatining ortib borishi.

Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi quyidagi afzalliklarga ega:

- mintaqaning energetik, mineral va qishloq xo'jaligi
- mahsulotlarining deyarli barcha turlari bilan ta'minlanganligi;
- katta ilmiy-texnikaviy ishlab chiqarish va ekspert salohiyatiga egaligi;
- qulay geosiyosiy holatga egaligi;
- ishchi kuchining arzonligi;

-suv va boshqa tabiiy xom ashyolardan o'zaro va umumiy foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash imkoniyatlari.

Markaziy Osiyo davlatlarining mustaqillikdan keyingi davrdagi ijtimoiy siyosiy taraqqiyotining geosiyosiy va geoiqtisodiy shakllanishi jarayonini kuzatgan holda quyidagi xulosaga kelish mumkin.

Avvalo, ular oldida mustaqillikka erishgandan so'ng siyosiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini, ya'ni xalqaro munosabatlar tizimida munosib o'rinni egallash, taraqqiyot yo'llarini ishlab chiqish va bu borada hamkorlar topishga qaratilgan intilishlar ko'zga tashlanadi.

Bu hol natijasida Markaziy Osiyo mintaqalarida geosiyosiy bo'shliq paydo bo'lganligini qayd etib o'tish lozim. Mintaqada AQSh, Xitoy, Rossiya, Turkiya, Eron, Hindiston, kabi mamlakatlarning qiziqishi tobora ortib bormoqda. Ko'p qutbli xalqaro munosabatlar tizimining shakllanishi natijasida Markaziy Osiyo mintaqasi qator faol geostrategik ishtirokchilar tomonidan "Hayotiy muhim" hudud ekanligi bir necha bor aytilishiga qaramasdan, ulardan biror biri mintaqada yetakchi vazifasini bajara olmaydi.

Ikkinchidan, 1994-1996 yillardagi Markaziy Osiyo davlatlarning mintaqa doirasidagi o'zaro yaqinlashishi bilan bog'liq. Mazkur jarayonni qay tariqa amalga oshirish borasida esa ma'lum bir qarama-qarshiliklar mavjud. Ular asosan ijtimoiy yo'nalishni o'z ichiga qamrab olib, jamiyat taraqqiyotida bir tomondan demokratik tamoyillarni joriy etish masalasini, ikkinchi tomondan esa jamiyat ma'naviyati bilan o'zaro bog'liq bo'lgan diniy qadriyatlar muammosi bilan bog'liq.

Mustaqillikdan keyingi davrda Markaziy Osiyo davlatlari oldida taraqqiyotning faqat ikki yo'li "Turk" va "Eron" borligi xususida fikrlar bildiriladi.

Uchinchidan, bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy guruhlanishi (tabaqalanish), mintaqa davlatlarida yagona ijtimoiy-siyosiy yo'nalishlarning yo'qligi istiqbol borasida biror-bir yagona to'xtamga kelishi mushkuldir. Mazkur jarayonga tashqi kuchlar omilini, ya'ni o'q ta'sir doiralarini kengaytirish, shuningdek, tabiiy xom ashyo resurslari ustidan nazorat o'rnatishga qaratilgan raqobatning kuchayishini ham e'tiborga olish darkor.

Markaziy Osiyo davlatlari holatini tushunish uchun har bir davlatda ro'y berayotgan ichki o'zgarishlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini, ijtimoiy, iqtisodiy formatsiyalarni almashinuvini e'tiborga olish kerak. Jahon tajribasi yangi tizim va ijtimoiy qatlamlar eski ijtimoiy munosabatlarning parchalanish jarayoniga nisbatan sekinlik bilan taraqqiy topadi. Bu holat esa jamiyatning o'tish davrida keskinlikni tug'dirishga olib keladi va marginaliztsiya holati, ya'ni o'zida salbiy ijtimoiy zaryadni olib yuruvchi "oraliq" holatdagi ya'ni ijtimoiy qatlamlarning shakllanishi yuzaga keladi. Markaziy Osiyodagi ijtimoiy muammolar o'z navbatida davlatlararo munosabatlarga ta'sir ko'rsatib, keskinlik manbai bo'lishi mumkin.

Milliy davlatchilikni bunyod etish va Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosatdagi asosiy yo'nalishi jarayonlarini tahlil etgan holda quyidagi umumiy xususiyatlarni ta'kidlab o'tish lozim:

1. Qozog'iston Rossiya, Xitoy va boshqa Markaziy Osiyo davlatlari orasida qisilib qolganligi, bu esa iqtisodiy holatdagi nochorlik bilan birgalikda tashqi siyosatda yagona umummilliy yo'nalishini ishlab chiqishda mushkulotlarga olib keladi.

Bundan kelib chiqqan holatda Qozog'iston siyosatida Rossiya bilan integratsiyalashish hisobiga Markaziy Osiyo integratsiyalashuv jarayonidan uzoqlashishni kuzatish mumkin. Biroq, Rossiya bilan integratsiyalashish jarayoni Qozog'iston suverenitetiga va hududiy yaxlitligiga raxna solishini e'tiborga olsak, u holda u global va mintaqa darajalaridagi iqtisodiy aloqalar va xalqaro munosabatlar tizimida o'z o'rnini saqlab qolish maqsadida Markaziy Osiyo integratsiyasida ishtirokini saqlab qoladi.

2. Qirg'iziston milliy davlatchiligini barpo etar ekan, ob'ektiv sabablarga ko'ra aniq shakllangan ichki va tashqi siyosati nisbatan mavjud deb aytishga imkoniyat tug'diradi. Qirg'iziston mamlakatida o'tkazilgan iqtisodiy islohotlarni qo'llab-quvvatlovchi va moliyaviy jihatdan ko'mak beruvchi barcha mamlakatlar bilan aloqalarni mustahkamlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Mintaqadagi yagona iqtisodiy makon dasturida ishtirok etish Qirg'izistonga bir tomondan ichki bozorni ko'tarish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan mintaqada o'ziga mos o'rinni egallashga sharoit yaratadi. Shu bilan birga Qirg'iziston Rossiya bilan iqtisodiy aloqalar o'rnatishdan manfaatdor. Mazkur holat bir tomondan siyosiy ahamiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan Rossiyadan qarzdorlik masalasi bilan ham bevosita bog'liq.

3. Turkmaniston "betaraflik" maqomini olganligiga qaramay Rossiya Eron va boshqa davlatlarning ustuvor manfaatlari ob'ekti bo'lib qolmoqda. Boy tabiiy resurs va iqtisodiy taraqqiyotining istiqboliga ega bo'lgan Turkmaniston mintaqa integratsiyasida faqat iqtisodiy manfaatlardan kelib chiqqan holda yondashmoqda.

4. Tojikiston bir necha yil mobaynida siyosiy va iqtisodiy inqiroz changalida qolib ketdi. Mamlakatdagi fuqarolar urushi, Rossiyaning harbiy ko'magiga tayanish mamlakat ichki va iqtisodiy ahvolidan yaxshilanishga salbiy ta'sir etuvchi omillar sifatida qarash mumkin.

5. Markaziy Osiyo markazida joylashgan O'zbekiston mintaqasining barcha mamlakatlari bilan tutash. Bundan tashqari mintaqadagi deyarli barcha kommunikatsion-transport infrastrukturasi, aloqa va energetik tizimlar O'zbekiston hududida joylashgan. Bu hol O'zbekistonning geosiyosiy holatini belgilab beradi¹.

¹ Сафоев С.С. Марказий осиедаги геосиёсат. Тошкент - 2005

Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiy va tashqi siyosiy tamoyillaridan o'ziga xoslik va farqlariga qaramay, ularni hamkorlikka undovchi ma'lum ob'ektiv holatlar mavjud. Bular-avvalo xavfsizlik, iqtisodiyot va ekologiya masalalari bilan chambarchas bog'liq. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, chetdagi davlatlar manfaat va maqsadlarga va bu borada o'zaro raqobatlari Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligiga, ularning jahon hamjamiyatiga kirish jarayoniga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Hududiy mansublikdan kelib chiqqan holda yangi mustaqil davlatlar bir-biri bilan uzviy tarzda bog'liq bo'lib, transport infratuzilmasi, energota'minot masalalari ekologiya, xom-ashyoni qayta ishlash masalalari yuzasidan uzoq muddatli dastur va loyihalarni ishlab chiqishni talab etadi. Boz ustiga narkotik va qurol-yarog' savdosi kabi jinoiy unsurlarga qarshi kurash bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega.

Mazkur jarayon borasida quyidagi stsenariylarni tahlil qilish mumkin.

Buyuk Ipak Yo'lining qayta tiklanishi.

Ijobiy tomoni – mintaqa istiqbolida savdo-transport borasida Yevropa, Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqligini Xitoy va Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan bog'lashda muhim ahamiyatga ega. Mazkur jarayonning salbiy tomoni transport infratuzilmasini yetarli darajada taraqqiy etmaganligi.

Yuksak darajada Integratsiyalashgan Markaziy Osiyoning mintaqasi - jahon siyosatiga sezilarli ta'sir ko'rsata oluvchi hamdo'stlik va konfederatsiya shaklidagi qudratli davlat yuzaga kelishi. Salbiy tomoni- integratsiyaviy jarayonlar mexanizmining mukammal ishlab chiqilmaganligi, shuningdek, tashqi omil ta'sirining kuchliligi.

Madaniyatlar to'qnashuvchi mintaqa davlatlarining Eron taraqqiyoti yo'liga o'tishlari, mintaqada istiqomat etuvchi g'ayriddinlar manfaatiga qarshi chiqishi. Boz ustiga Rossiya Federatsiyasi bilan ziddiyatlar holatining yuzaga kelishi. Salbiy tomoni - mintaqada Islom, Xristianlik va boshqa diniy madaniyatlarining kesishganligi. Aynan shu holat borasida AQSh Davlat kotibi S.Telboot Markaziy Osiyodagi jarayonlar rivoji nafaqat "sovetlardan keyinga makomda" balki, Xitoy, Turkiya, Eron va Afg'onistondagi jarayonlarga yuqori darajada ta'sir ko'rsatishini aytib o'tgan edi .

"Katta og'a" yo'nalishi - mintaqa davlatlarining biror-bir davlat (Rossiya, Xitoy) ta'sir doirasiga tushib qolishlari mazkur tendentsiyaga mintaqada mustaqillikdan keyingi davrda milliylikning kuchayib ketganligi qarshi turishi mumkin.

Mintaqada Bolqon ssenariysining taraqqiy etishi. Markaziy Osiyo davlatlari orasida dezintegratsiyaning avj olishi va izollyatsionistik g'oyalarining kuchayishi . Bu holda mintaqa davlatlarining bir vaqtning o'zida turli davlatlar ta'sir doirasiga

tushib qolishlari. Salbiy tomoni- mintaqada o'zaro bog'liq chegara, suv kabi masalalar borasida ziddiyatlar va to'qnashuvlar avj oladi.

Mazkur omillarga tayangan holda AQSh prezidentining xavfsizlik masalalari bo'yicha sobiq maslahatchisi Z.Bzejnskiy Markaziy Osiyo va Kavkaz hududlarini, shuningdek Afg'onistonni "Yevroosiyo Bolqonlari" sifatida baholaydi .

Yevroosiyo Bolqonlari ... Janubi-Sharqiy Yevropadagi qadimgi Bolqonni eslatadi. Ushbu hududdagi siyosiy aktorlar beqaror bo'lib, balki ular kuchliroq qo'shnilarning aralashuviga ham moyil. Yevroosiyo Bolqonlari atamasini asoslaydigan kuch vakuum va quvvat assimilyatsiyasining aynan shu tanish birikmasidir. Yevroosiyo Bolqonlari tarkibiga to'qqiz mamlakat va. yana ikkita mamlakat potensial nomzodlar sifatida kiradi. Ushbu to'qqiz mamlakat Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Armaniston va Gruziya ... shuningdek Afg'onistonni o'z ichiga oladi.

Markaziy Osiyo davlatlari shakllanish jarayonida dunyo mamlakatlari bilan munosabatlarni shakllantirish muhim masalalar sirasiga kiradi. Biroq, bu jarayon faqat mintaqa mamlakatlari manfaatlari va pozitsiyalari bilangina belgilanib qolmaydi. Aksincha, ularga tashqi siyosiy kuchlarning ta'siri katta. Shu bois yetakchi davlatlar va mintaqa davlatlari, yoki boshqacha aytganda "geostrategik ishtirokchilar" yondashuvini o'rganishga zarurat sezilmoqda.

XXI asr boshida Markaziy Osiyodagi yangi geosiyosiy burilish. O'zbekiston jahon siyosati va xalqaro munosabatlarning faol ishtirokchisi. Bugungi kunda Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqil davlatlar sifatida qaror topdilar deb komil ishonch bilan aytish mumkin. Boz ustiga, ular Markaziy Osiyo tevaragidagi geosiyosiy raqobat jarayonining oddiy kuzatuvchisi bo'lib qolmayaptilar, balki mintaqa va undan tashqaridagi xalqaro hayot jarayonlariga faol ta'sir ko'rsatish qobiliyatini namoyish etmoqdalar. Bu XXI asr bo'sajasida Markaziy Osiyoda ro'y byergan eng muhim geostrategik burilishdir. Mintaqaning demokratik, dunyoviy yo'ldan rivojlanishi barqaror xususiyat kasb etadimi? Uning jahon miqyosidagi aloqalar tizimiga mustaqil sub'ekt sifatida qo'shilish jarayoni chuqurlashib boradimi? Bu savollarga javoblar Markaziy Osiyo jamiyatlari globalizasiya talablariga qanday javob byerishiga, mintaqaviy hamkorlik va integrasiyaning yuqori darajasiga ko'tarilishga qodir yo qodir emasligiga ko'p jihatdan bojliqdir.

Xalqaro siyosat va munosabatlar ikki yoki undan ortiq mamlakatlar turli xil siyosiy va nodavlat tashkilotlar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni, aloqalarni ifoda etadi. Uning jamiyat xalqlarining talab, ehtiyojlari, davlat manfaatlari xalqaro normalar va qadriyatlar bilan bog'liq. Xalqaro munosabatlar raqobat yoki o'zaro hamkorlik asosida qurilishi mumkin. Bugun xalqaro munosabatlarda umuminsoniy qadriyatlar bu munosabatlarni belgilab beruvchi asosiy mezonga aylanib

borayotganligi ko'zga tashlanmoqda. Chunki siyosat tarixi va uning o'ziga xos oqibatlari davlatlar munosabatlarini tartibga solish, bunda ularning manfaatlariga mos tushuvchi tamoyillarga asoslanish zarurligini taqoza etmoqda. Shuningdek yadroviy va kimyoviy qurollarning mavjudligi, ularni ishlab chiqarishga qaratgan harakatlarining davom etayotganligi hamda xalqaro munosabatlarda ayrim davlat rahbarlari, siyosiy partiyalar va shaxslarning bir tamonlama qarashlarining hamon saqlanib qolayotganligi, xalqaro siyosatda davlatlarga nisbatan munosabatda "Zo'ravonlik", "kuchga tayanish", tazyiq ko'rsatishning turli usullaridan foydalanish, "xalqaro terrorizm" va boshqa holatlar xalqaro siyosatda o'zaro marifatli hamkorlikni rivojlantirishni, ixtiloflar paydo bo'lgan taqdirda esa ularni ma'rifiy yo'llar bilan yechish zarurligini kun tartibiga ko'chmoqda .

XX asr oxiri XXI asr boshlarida xalqaro siyosat va xalqaro munosabatlarda muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Agar 1990 yillarga qadar ikki qutub SSR va AQSh jahondagi siyosiy iqlimni belgilab berishgan bo'lishsa, bugungi kunda dunyo ko'p qutublilik asosida rivojlanmoqda. Sovetlardan keyingi makonda vujudga kelgan mustaqil davlatlar esa dunyo hamjamiyatining teng huquqli a'zolari maqomiga erishdilar.

Markaziy Osiyoga nisbatan asr chaqiriqlari mavjud – bu Markaziy Osiyodagi geosiyosiy vaziyatga ta'sir qiluvchi va XXI asrning birinchi o'n yilligining oxirida beqarorlashtiruvchi potentsialga ega bo'lgan hodisalarni to'rt guruhga bo'lish mumkin:

- ekstremizm, terrorizm, separatizm, giyohvand moddalarning noqonuniy aylanishi bilan bog'liq muammolar;
- xalqaro, davlatlararo va mintaqaviy qarama-qarshiliklar bilan bog'liq muammolar;
- mintaqaning geosiyosiy mavqei, uning tabiiy resurslari, etno-hududiy muammolari bilan belgilanadigan muammolar;
- hayot darajasi pastligi va mintaqadagi texnologiyalarning rivojlanishi, migratsiya, demografik va ekologik muammolar bilan bog'liq muammolar.

O'zbekiston 1992 yildan buyon BMTning a'zosi sifatida faoliyat yuritmoqda. BMTning Bosh vazifalaridan biri – butun dunyoda tinchlikni barqaror etishdir. Nizomga binoan a'zo mamlakatlar o'zlarining xalqaro kelishmovchiliklarini tinch yo'l bilan hal etadi, Qurolli kuchlarni boshqa davlatlarga nisbatan qo'llamaydilar, ularga tahdid solmaydilar. BMT o'zining tinchlik o'rnatish faoliyati doirasida diplomatik mexanizmlardan foydalangan holda to'qnashib qolgan tomonlarning yarashishlariga yordam beradi. BMT Xavfsizlik Kengashi xalqaro tinchlik va xavfsizlik borasidagi o'z say-xarakatlari doirasida mojaroni bartaraf etish va tinchlik o'rnatish uni, masalan muzokoralar yoxud Xalqaro Sud yordamida barqaror etish yo'llarini tavsiya qilishi mumkin.

O'zbekiston BMT minbaridan Markaziy Osiyoda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, qo'shni Afg'oniston birodarchilik urishini to'xtatish, Markaziy Osiyoni yadro qurolidan ozod zo'naga aylantirish, narka biznesga qarshi kurashda barcha davlatlar xatti-harakatini muvofiqlashtirish. Markaziy Osiyoda ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish maqsadida foydalanmoqda.

BMT bilan hamkorlik doirasida O'zbekiston Respublikasi raxbariyati tomonidan 3 ta asosiy vazifa belgilangan:

BMTni isloh qilish bo'yicha O'zbekiston Respublikasining nuqtai nazarini ilgari surish;

Markaziy Osiyoda yadro qurolidan holi hudud yaratishni nixoyasiga yetkazish;

BMTning giyohvand moddalarga qarshi kurash bo'yicha mintaqaviy markazini barpo etish haqidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusini amalga oshirish.

Bugungi kunga kelib, BMT faoliyatida ko'p tomonlama xalqaro munosabatlarda o'z aksini topgan tizim inqirozini kuzatish mumkin. Jahon sahnasida xalqaro xavfsizligiga tahdid soluvchi kichik raxbariy to'qnashuvlar, narkotik va qurol aylanmasining o'sishi, terrorizmning tarqalishi kabi noan'anaviy xavf va tahdidlar Toshkentning mavjud tuzilmalarini isloh qilish va faoliyatini ko'rib chiqishni taqoza etadi.

Shuningdek, ayrim davlatlarning o'z siyosatini o'tkazish minbariga aylanib qolmasdan voz kechish, xizmatchilar o'rtasida tarqalgan karrupsiyaga barxam berish lozim.

Jahonda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashda Yevropa sezilarli ro'l o'ynaydi. O'zbekiston tashqi siyosatidagi bu yo'nalish qat'iyatlik bilan rivojlanib bormoqda. Birinchi Prezident Islom Karnimovning Finlandiyaga tashrifi davomida (1997 y 25 fevral) Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik Kengashining Xelsinki yakunlovchi Aktning imzolanishi mamlakatimizning yuqori sur'atda rivojlanishiga keng yo'l ochib berdi .

Yevropa Ittifoqining maqsad va vazifalari quyidagilardir:

1) Yevropa xalqlarining yaqin ittifoqini tashkil etish, muvozanatlashgan va uzoq muddatli iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashish, bunda, ayniqsa. Quyidagilardan foydalanish:

Ichki chegaralari bo'lmagan makonni yaratish; iqtisodiy va ijtimoiy hamkorlikni kuchaytirish; yagona valyutani joriy etish;

2) Xalqaro sohada, ayniqsa, tashki siyosatni va xavfsizlik sohasidagi siyosatni, kelajakda esa mudofaa siyosatini birgalikda yurutish orqali o'z mohiyatini tasdiqlash;

3) Adliya va Ichki ishlar sohalaridagi hamkorlikni rivojlantirish.

Keyingi 50 yil davomida beshinchi marta o'z safiga yangi a'zolarni qabul qilgan bu tashkilot siyosiy, iqtisodiy, madaniy, harbiy-texnik, ilmiy-texnologik hamkorlikning sifat jihatdan eng zamonaviy ko'rinishi bo'lib, hozirgi kunda 25 davlat uning a'zosidir. Yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishning jon boshiga 22 ming dollardan ortiq qiymatni tashkil etayotganligi, shubhasiz, bu hamkorlikning samarasidir. Hududi 4,2 million kv.km. ni, aholisi esa 455 milliondan ortiq kishini tashkil etgan bu hududda Buyuk Britaniya, Daniya va Shvesiyani hisobga olmaganda 2002 yilning 1 yanvardan buyon yagona pul birligi - yevro amal qilmoqda .

Yevropa Havfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti(EXHT) 1975 yilda tashkil topgan xalqaro siyosiy tashkilotlardan biridir. 1992 yil 26 fevralda O'zbekiston Respublikasi uning a'zoligiga qabul qilindi. Shu bois 1994 yildan O'zbekistonning YeHHTdagi vakolatxonasi Venada, 1995 yildan esa YeXHT ning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan aloqalari bo'yicha byurosi Toshkentda faoliyat yuritmoqda.

Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (ShHT). Bugungi kunda izchil faoliyat ko'rsatayotgan xalqaro siyosiy-iqtisodiy tashkilotlar haqida so'z yuritilganda, shubhasiz, birinchi navbatda ShHT tilga olinmoqda.

Dastlab "Shanxay beshligi" deb nomlangan bu tashkilotga 2001 yil O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lib qo'shilgach ShHT deb ataladigan bo'ldi. Ayni paytda unga Rossiya Federatsiyasi, Xitoy Xalq Respublikasi, O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston va Qirg'iziston Respublikalari rasman a'zodirlar. (Mongoliya, Hindiston, Pokiston va Eron kuzatuvchi maqomiga ega.) Havfsizlikni ta'minlash, mintaqaviy barqarorlikni mustaxkamlash, ekologiya muommolarini birgalikda hal qilish, savdo-sotiq aloqalarini chuqurlashtirish, Ilmiy-texnikaviy, Madaniy-ma'rifiy sohalardagi munosabatlarni kengaytirish va boshqa hayotiy muhim yo'nalishlar bo'yicha muammolarni hal etish ShHT ning asosiy vazifalari sirasiga kiradi. Tashkilotning Kotibiyati Pekinda joylashgan. Shuningdek ShHT faoliyatida "uch yovuz kuch", ya'ni terrorchilik, ayirmachilik(separatizm) va ekstremizmga qarshi kurashda hamkorlikni rivojlantirish alohida o'rin tutadi. 2004 yildan boshlab Toshkentda ShHT ning mintaqaviy aksilterror tuzilmasi faoliyat yuritmoqda. Bu tuzilma faoliyati tufayli 2005 yilning o'zida sodir etilishi mumkin bo'lgan terrorchilik harakatlarining oldini olinganligi ma'lum.

2005 yilning iyul' oyida tashkilotning Shanxay shaxrida bo'lib o'tgan samitida unga a'zo davlatlar rahbarlari tamonidan bir qator hujjatlar imzolandi. Xususan, xalqaro Axborot xavfsizligi to'g'risidagi bayonot; terrorchilik, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash bo'icha 2007-2009 yillarga mo'ljallangan hamkorlik dasturiga doir qaror; ShHT mamlakatlar hududida qo'shma aksilterror mashqlarni o'tkazish tartibi to'g'risidagi bitim, a'zo davlatlar hududidagi terrorchilik, ayirmachilik va ekstremistik faoliyatga aloqador kishilar

kirib kelishini aniqlash va bunday yo'llarni to'sib qo'yish borasidagi hamkorlik to'g'risidagi bitim. Bundan tashqari, ShHT doirasida 2020 yilgacha bo'lgan davrda savdo iqtisodiy hamkorlikni ko'zda tutuvchi dastur qabul qilindi. Shuningdek, ShHT a'zo mamlakatlarning huquqni muhofaza qiluvchi idoralari, jumladan, ichki ishlar organlarining terrorchilik, separatizm va eksterizmga, giyoxvandlikka va og'ufrushlikka qarshi birgalikda xarakat qilishi. Bu borada o'zaro axborot almashishi yaxshi samara bermoqda. Umuman, "Bugungi kunda ShHT xalqaro hamkorlikning qudratli institutiga, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashning, xalqaro terrorchilik, separatizm va ekstremizm, narqotik moddalar ishlab chiqarish va tashish kabi zamonning eng qaltis tahlika va tahdidlarga qarshi kurashning kuchli omiliga aylanmoqda".

Yevroosiyo Iqtisodiy Hamjamiyati (EvrAzES). Ma'lumki Markaziy Osiyo Hamkorligi Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston) tashkilotining 2005 yil 6-7 oktyabr' kunlari Sankt-Peterburg shaxrida bo'lib o'tgan sammitda MOHT bilan Yevroosiyo Iqtisodiy Hamjamiyatini birlashtirishga kelishib olingan edi. Mazkur ikki tashkilotning maqsad va vazifalari ko'p jihatdan o'xshash hamda bir-biriga yaqin bo'lganligi O'zbekistonning Yevroosiyo Iqtisodiy Hamjamiyati safidan joy olishiga olib keldi.

1995 yilda Bojhona ittifoqi negizida tuzilgan bu tashkilotning strategig maqsadi a'zo davlatlar o'rtasida integratsiyani rivojlantirishga qaratilgan. YevrAzESning 2005 yili noyabirda Sankt-Peterburgda bo'lib o'tgan sammitda O'zbekiston bu tashkilotga qo'shilgach, Hamjamiyat a'zolari 6 taga yetdi (Rossiya, Belorusiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston). Bu Hamjamiyatga a'zolik O'zbekiston uchun katta siyosiy ahamiyatga ega. Chunki yirik davlatlarning geosiyosiy manfaatlari kesishgan mintakada joylashgan mamlakatimiz uchun. YevrAzESga a'zolik turli ta'sir tazyiqlardan himoyalanih kafolatini beradi.

Xuddi shunday, yangi jahon tartibotini shakillantirishda O'zbekistonning ham alohida o'rni, siyosiy manfaatlari bor. Shuning uchun mustaqillikning daslabki kunlaridanoq O'zbekiston respublikasi o'z milliy manfaatlarini xisobga olgan holda tashqi siyosatining maqsadi va vazifalarini aniq belgilab oldi. Uning dunyo hamjamiyatida, xalqaro tashkilotlar, davlatlar, MDH va Markaziy Osiyo davlatlari bilan olib borayotgan tashqi siyosati borasidagi sa'y-harakatlari fikrimiz dalilidir.

O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosati amaldagi Konstitusiya va 1996 yil 26 dekabrda Oliy Majlis tamonidan qabul qilingan "O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy prissiplari to'g'risida"gi qonun talablaridan kelib chiqilgan holda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 17-moddasida "O'zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to'la huquqli sub'ektidir. Uning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid

qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga ardashmaslik qoidalarigi va halqaro huquqning umume'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi. Respublika davlatning, halqning oliy manfaatlari, faravonligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi va ulardan chiqishi mumkin” deyiladi. “ O‘zbekiston tashqi siyosatining asosiy prinsplari to‘g‘risida” gi qonun ham tashqi siyosatimizning umuminsoniy tamoyillari va manfaatlari bilan to‘la muvofiq ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, mafkuraviy kurashlardan qat'y nazar , tashqi siyosatda ochiq-oydinlik prinsipi O‘zbekistonga qisqa muddat ichida ikki tarafdin keng tashqi aloqalar o‘rnatish imkonini berdi. Yevroosiyo iqtisodiy va madaniy ko‘prigining barpo etilganligi, ShHT doirasidagi hamkorlikning kengayib borayotganligishi respublika tashqi siyosatining strategig istiqbolidir. Dunyoning 170 dan ortiq mamlakat tamonidan tan olingan, 120 davlat bilan diplomatik aloqalar o‘rnatgan O‘zbekiston Respublikasining tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik kabi xaqaro huquqning umume'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi.

4.7. Yangi katta o‘yin» konsepsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (2-bosqich)

«Yangi katta o‘yin» konsepsiyasi. Yangi Katta O‘yin (*ingliz tilidagi adabiyotda New Great Game*) aksariyat mutaxassislarning fikriga ko‘ra, XXI asrning birinchi o‘n yilligida boshlangan va Markaziy Osiyoni nazorat qilish va ta'sir o‘tkazish uchun dunyodagi eng yirik kuchlarning siyosiy qarama-qarshiligi bilan ajralib turadigan holatdir. Yangi Katta O‘yin o‘zining o‘xshashligi, vazifalari va ishtirokchilari soni bilan XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi o‘xshash jarayondan farq qiladi. Biroq, mintaqa o‘zgarishsiz qolmoqda - Mo‘g‘ulistonni ham o‘z ichiga olgan Katta Markaziy Osiyoni qamrab oladi. Agar yuz yil oldin Angliya va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi qarama-qarshilik asosan harbiy-siyosiy xarakterga ega bo‘lsa, bugungi kunda Katta O‘yin tabiiy resurslar, birinchi navbatda uglevodorodlar (neft va gaz) ustidan nazoratni boshqarish uchun kurashga asoslangan.

Jo‘g‘rofiy joylashuvi tufayli qadimdan bu hudud turli kuchlarni o‘ziga jalb qilgan: Xitoy imperiyasi, Fors podsholari, Britaniya, Rossiya va so‘nggi yillarda AQSHni bu yerda faollashganini kuzatish mumkin. Bu yerlar bir necha marotaba yirik qarama-qarshiliklar maydoniga aylangan. XIX asrda Angliya va Rossiya qarama-qarshiligi bunga yorqin misol bo‘la oladi. Bu kurash to‘g‘ridan to‘g‘ri

qurolli to‘qnashuvlar bo‘lmaganligi va josuslik uslublardan foydalanilganligi tufayli “Katta o‘yin” yoki “Soyalar urushi” nomlarini oldi. Xususan, 1868 yilda taniqli britaniyalik diplomat Genri Roulinson Jamoalar Palataga yuborgan memorandumida Markaziy Osiyoda bir qator katta derjavalalar, birinchi navbatda Rossiya va Britaniya davlatlarining manfaatlari to‘qnashganligi tasdiqlagandi. Yangi katta o‘yin ishtirokchilari ramziy ma’noda “Rus ayig‘i”, “Xitoy ajdahosi” va “Amerika burguti” mavjud.

Ushbu qarama-qarshilikda Rossiya, Xitoy, Qo‘shma Shtatlar, Yevropa Ittifoqi va Yaqin Sharq mamlakatlaridan tashqari transmilliy korporatsiyalar va transmilliy jinoiy jamoalar ham ishtirok etmoqda. Natijada, 2001 yil 11 sentyabrdan so‘ng ko‘rib chiqilayotgan jarayonning asosiy mazmuni terrorizmga qarshi kurash bo‘lib, unda NATO mamlakatlari tomonida faol ishtirok etib, Afg‘oniston va Iroqqa harbiy kontingentlarini yubordi.

R. Kipling kitoblari va A. Konollining maktublaridan kelib chiqqan Katta O‘yin metaforasi bugungi kunda M. Ahrari, L. Klivmen, R. Myulerson, A. Rashid asarlarida qo‘llaniladi. Ushbu muammoni o‘rganayotgan rus olimlari orasida K.S. Gadjiev, A.A. Kazantsev va E. Yu. Sergeevlarni nomlash mumkin. Bundan tashqari, televizion dasturlarning tsikli va jurnalist M. Leontievning "Katta o‘yin" kitobini eslatib o‘tish kerak. Shu bilan birga, siyosatshunos Ahmed Rashid Yangi Katta O‘yin kontseptsiyasiga nisbatan mualliflik huquqiga ega ekanligini da’vo qilmoqda¹, garchi bu bayonoti bahsli bo‘lsa ham. Ushbu jarayonni tavsiflab, uning nazariyotchilaridan biri Lyuts Klivmen quyidagilarni ta’kidladi: "Birinchi Katta O‘yinni, ya’ni XIX asrda Buyuk Britaniya imperiyasi va Chor Rossiyasi o‘rtasidagi raqobatni takrorlash orqali, Yevroosiyo materigining yuragida yangi o‘yinchilar yana manyovr qilishmoqda. Bugungi kunda amerikaliklar ushbu raqobatda yetakchi rolni inglizlardan tortib oldilar. Ruslar bilan birgalikda Xitoy, Eron, Turkiya va Pokiston kabi mintaqaviy kuchlar ushbu kurash maydoniga kirishdi va transmilliy neft korporatsiyalari ushbu o‘yinda o‘z manfaatlarini ko‘zlaydilar "

Bugungi kunda "Yangi Katta O‘yin" G‘arbdan tashqaridagi siyosatni imperializm tilida tasvirlaydigan turli xil matnlar to‘plamidir. Ushbu matnlar ular uchun "hokimiyat vakuumi", qurolli to‘qnashuvlar va o‘zaro da’volar deb nomlangan hududda juda qulay sharoitda nashr etilgan. "Buyuk Markaziy Osiyo" (qarang: Edvards, 2003, 87-bet).

Oxirgi kategoriya gegemoniyaning chegaralari va chegaralarini ixtiro qilishning misoli sifatida qiziqarli bo‘lib, chegaralarni kerakli chegaralarga ko‘tarishga imkon beradi. Siyosiy qarama-qarshilik kuchayib, keskinlikning yangi

¹ Рашид А. Талибан: ислам, нефть и новая большая игра в Центральной Азии. М.: «Библион — Русская книга», 2003.

o'choqlari paydo bo'lishi bilan Buyuk Markaziy Osiyo Markaziy Yevrosiyoga yo'l oldi. Yangi Katta O'yin haqida yozilgan tarkibning xilma-xilligi, bu haqda matnlar chegaralarida mavjud bo'lgan juda ko'p o'lchovli haqiqat sifatida gapirishga imkon beradi.

Yangi Katta O'yinning maqsadi hududiy kenglik va resurs haqida g'oyani shakllantiradi. Bir tomondan, resurslarga boy Osiyo mintaqasi, boshqa tomondan, ushbu resurslarga muhtoj bo'lgan jahon kuchlari mavjud. XXI asrning ushbu siyosiy geografiasining o'ziga xos xususiyati shundaki, Xitoy va Hindiston XIX asrda imkonsiz bo'lgan jahon kuchlari qatoriga kiritilgan. Ammo bu vaziyatda ham, E.V.Saidni tushunishda sharqshunoslik bilan birlashmalar o'zlarini taklif qilishadi. Yangi Katta O'yin maydonida Osiyo endi xarita va lug'at emas, balki mahalliy avtokratlar tomonidan himoyalangan minerallar to'plamidir.

Yangi Katta O'yinning dunyoqarashidagi hokimiyatning avtokratik tabiati zamonaviy Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy farqlarning asosi bo'lib xizmat qiladi¹.

Yangi Katta O'yin quyidagi maqsadlarni amalga oshirish uchun tashkil qilingan:

1) Eng yirik energetik resurslar, konlar: oltin, uran, ko'mir, rangli metallar ustidan nazorat o'rnatish;

2) 8 ta yo'l strategiyasini ilgari surib, XXR manfaatlari to'qnash keladigan logistika tizimlari ustidan nazorat. Bu yerda Rossiya va Xitoy manfaatlari kurashadi;

3) Energiya resurs savdosiga ta'sir o'tkazish. Gaz va neft eksporti va importiga ma'lum cheklovlar, imtiyozlar berish huquqini qo'lga kiritish;

4) Terrorizmga qarshi kurash sharoitida mamlakatning o'ziga xosligini aniqlash. Bunday vaziyatda ikkita variant bo'lishi mumkin: birinchisi, AQSh va NATO bilan; ikkinchisi, ShHT doirasida Rossiya va Xitoy bilan. Bunday kuchlar muvozanatida faqat nolga teng keladigan o'yinga yo'l qo'yiladi. Chunki harbiy sheriklik oxir-oqibat ikkita mintaqaviy kuchlardan biri uchun mezon tanlash vazifasini qo'yadi.

5) Mavjud bo'lgan so'nggi pozitsiya: dunyodagi eng yirik ishlab chiqaruvchi - XXR uchun mineral xom ashyo narxlarini aniqlash qobiliyati. Minerallarga boy Rossiya o'z statusini o'rnatish.

Markaziy Osiyo va Yangi Katta O'yin. Gegemon davlatlarning Markaziy Osiyodagi manfaatlari. Sobiq sovet ittifoqi tarqalib ketishidan so'ng amerikaliklarning Osiyo yo'nalishida harakati faollashdi, 2000 yillarda mintaqada bir necha yirik derjavalarning qiziqishlari bir nuqtada yig'ildi. 2001 yilda Afg'onistonda kampaniya boshlanganda AQSH yana bu hududga e'tiborni

¹ Михалев А.В «Новая большая игра» в центральной азии: фактор монголии.// Региональная экономика: теория и практика № 2. 2013 с.35-36

qaratadi. Pandjsherda harbiy qo‘shinlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida mintaqa logistika sifatida foydalanilgan; keyinchalik Vashingtonning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishtirokida “demokratiyaning tranziti” boshlanib, Qirg‘izistonda 2005 yilda “Lola inqilobi” sodir bo‘ldi.

Qo‘shma shtatlarning Markaziy Osiyo davlatlariga qiziqishi tushunarli holat. AQSHning ikki asosiy geosiyosiy raqiblari — Rossiya va Xitoy mintaqaga juda yaqin. AQSh prezidenti Donald Tramp bu ikki davlat iqtisodiyotlarini zaiflashtirish maqsadini oldiga qo‘ydi. Amerika yetakchisi bu yil fevral oyida Iroqdan Afg‘onistonga harbiy qo‘shin o‘tkazish to‘g‘risida qarorni qabul qildi. Mintaqa Osiyoning kuchli davlatlari uchun kapitalni keng miqyosda eksport qilish uchun jozibador joyga aylandi. Xususan, Janubiy Koreya O‘zbekiston iqtisodiyotiga o‘n milliardlab dollar investitsiyalarni kiritdi. Biroq, bu mintaqada asosiy siyosiy va iqtisodiy maqsadlar Xitoyga tegishlidir. Xitoyda Markaziy Osiyo Yevropa bozorlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiqish bo‘yicha "Bir belbog‘-bir yo‘l" strategik loyihasini amalga oshirish katta qiziqish uyg‘otmoqda. Pekin buning uchun hech qanday pul ayamayapti.

2001-2013 yillarning o‘zida Xitoy 5 ta mintaqadagi respublikalari (Qozog‘iston, Qirg‘iziston, O‘zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston) bilan tashqi savdo aylanuvini 1,8 milliarddan 50 milliard dollarga ko‘tarildi. Bu davlatlarning iqtisodiyoti Xitoy bozoriga yo‘naltirilgan. Xususan, Turkmaniston davlatda qazib olinadigan gazning 60 foizini Xitoyga jo‘natadi. Qozog‘istonda Xitoy investorlari neft qazib olish sohasida to‘rtinchi qismidan ko‘prog‘ini nazorat qilmoqda. Qirg‘izistonda davlat qarzining 40 foizi Xitoy hukumat Eksport-import bankiga to‘g‘ri keladi, shuningdek ko‘plab loyihalar xitoylik ishbilarmonlarining puliga amalga oshirilmoqda.

2020 yil 15 oktyabrda Markaziy Osiyoning beshta mamlakati va Rossiyaning tashqi ishlar vazirlarining onlayn uchrashuvi bo‘lib o‘tdi, unda "Markaziy Osiyo davlatlari va Rossiya Federatsiyasi tashqi ishlar vazirlarining hamkorlikning strategik yo‘nalishlari to‘g‘risida bayonoti" qabul qilindi¹.

Ushbu tarkibdagi uchinchi uchrashuv bir necha yil oldin yaratilgan Amerika C5 + 1 ga o‘xshash diplomatik format paydo bo‘lganligidan dalolat beradi. Shuni ta’kidlash kerakki, Xitoy, o‘z navbatida, "5 + 1" modeli bo‘yicha mintaqaga nisbatan xuddi shunday yondashuvni birlashtirishga harakat qilmoqda. Buyuk davlatlar tomonidan Markaziy Osiyoga qaratilayotgan bunday e’tibor qarama-qarshi talqinlarni, baholarni va kutishlarni keltirib chiqaradi.

Ushbu formatlarning bir-biriga o‘xshab ketsa-da, ularning mazmuni va mohiyati bir-biridan tubdan farq qiladi. Bu asosan, AQSh-Rossiya-XXRning

¹ https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4390973

geosiyosiy uchburchagi ichidagi “tortishish arqoni” (tag of war) bilan haqiqiy siyosat ruhida bog‘liq bo‘lib, bu haqda siyosiy tahlilchilar bi narsani takrorlaydilar. Mintaqa mamlakatlarining mustaqilligiga 30 yil to‘lgan bo‘sada hali ham ushbu o‘yinlar markazidan chiqib ketmagan. Yaqinda kashf etilgan geosiyosiy arifmetika raqamlari o‘ziga xos sehrli bo‘ldi: “5 + 1” ning yig‘indisi biz kerakli uchburchakning qaysi burchagida turganimizga qarab har xil yechimlarni beradi. AQSh uchun “5 + 1 = 5”, Rossiya uchun “5 + 1 = 6”, Xitoy uchun “5 + 1 = x”. Keling, ushbu arifmetikani har bir davlat formatida ko‘rib chiqamiz.

AQSH uchun “5 + 1”

C5 + 1 formati 2015 yil sentabr oyida boshlangan va birinchi uchrashuv o‘sha yilning noyabr oyida Samarqandda bo‘lib o‘tgan edi. O‘shandan beri ma'lum bir muntazamlikka ega bo‘lgan bir nechta uchrashuvlar bo‘lib o‘tdi. Ushbu format shu yil fevral oyida AQSh Davlat kotibi Mayk Pompeo Qozog‘iston va O‘zbekistonga tashrif buyurgan Toshkentdagi uchrashuv paytida alohida tus oldi. Ushbu tashrif deyarli 2019-2025 yillar oralig‘ida AQShning Markaziy Osiyo bo‘yicha yangi strategiyasi qabul qilingan paytga to‘g‘ri keldi.

Aslida strategiya ham yangi formatdagi Toshkent uchrashuvi “C5 + 1” mintaqadagi “Katta O‘yin”ning yangi bosqichini boshlab berdi. Shuningdek, u strategiyaning ham me'yoriy o‘lchamining o‘zgarishini va uchrashuvlar formatining o‘zi haqida gapirib berdi. [2] Strategiyada aytilishicha: Markaziy Osiyo AQShning Afg‘onistondagi ishtiroki darajasidan qat'i nazar, AQShning milliy xavfsizlik manfaatlari uchun geostrategik jihatdan muhim mintaqadir. Ushbu xatboshida Markaziy Osiyo mustaqil mintaq va Afg‘oniston AQShning Markaziy Osiyo bilan aloqalari uchun hal qiluvchi omil emasligi to‘g‘risida muhim xabar keltirilgan.

2016 yildan boshlab “C5 + 1” formati davlatlarning beshta loyiha doirasida birgalikdagi ishlarini ta'minlaydi: 1) terrorizmga qarshi kurash; 2) biznesdagi raqobatbardoshlik; 3) transport koridorlarini rivojlantirish; 4) kelajak energiyasi; 5) ekologiya sohasida milliy va mintaqaviy moslashishni rejalashtirishni qo‘llab-quvvatlash¹.

5 + 1 jarayonini so‘nggi 30 yil ichida Qo‘shma Shtatlar tomonidan olib borilgan siyosat bilan taqqoslaganda, shunisi aniqki, AQShning Markaziy Osiyoga nisbatan siyosati mintaqaning mustaqilligini tan olish va qo‘llab-quvvatlashga asoslangan edi. Masalan, 1999 yilda qabul qilingan “Ipak yo‘li strategiyasi” qonun loyihasida Qo‘shma Shtatlarning quyidagi asosiy manfaatlari ko‘rsatilgan edi:

1) mintaqadagi barqaror, demokratik davlatlarning rivojlanishini ta'minlash, shu jumladan mintaqaviy ziddiyatlarni hal qilish;

¹ Joint Statement for the Press on C5+1 High-Level Dialogue, July 9, 2020, <https://uz.usembassy.gov/c51-fact-sheet-central-asian-u-s-forum-to-enhance-regional-economic-environmental-and-security-cooperation/>

2) mintaqadagi davlatlar va AQSh va uning ittifoqchilari bilan do‘stona munosabatlarni rivojlantirish;

3) mintaq, gegemon davlatlari tomonidan ekspluatatsiya qilish orqali emas, balki bozor talablari asosida mintaq iqtisodiyoti va tabiiy resurslarini rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash¹.

Shuni ta’kidlash kerakki, “C5 + 1” formati, AQShning Markaziy Osiyodagi barcha avvalgi sa’y-harakatlari bilan ko‘paytirilib, ushbu jarayonning maqsadi va mazmuni sifatida mintaqalararo hamkorlikni aniq aytadi. Buni Qo‘shma Shtatlarning Markaziy Osiyoga nisbatan qo‘shma bayonotlari va avvalgi strategik hujjatlari tasdiqlaydi². Shunday qilib, Amerikaning “C5 + 1” formulasi mintaqada qandaydir AQSh hukmronligini o‘rnatishga intilmaydi va shu sababli uning yo‘nalishi va mazmuni bo‘yicha mintaqaga yo‘naltirilgan.

Rossiya uchun C5+1. XIX asrda Rossiyaning Buyuk Britaniya bilan “Katta o‘yin”i aynan Markaziy Osiyo mintaqasida borgan edi. XXI asrda esa u AQSH va Xitoy harakatlarini mintaqada cheklash maqsadida faol siyosat olib borishi tabiiy. Mintaqaga nisbatan “ta’sir zonasi” atamasini qo‘llashi ham buning yaqqol isbotidir.

•Rossiya dunyo siyosatida Sovet Ittifoqining asosiy merosxo‘ri sifatida o‘zining eski mavqeini tiklashga harakat qiladi. Eski qudratiga ega bo‘lishi bevosita Sharqiy Yevropa (Ukraina, Belarus, Moldova), Janubiy Kavkaz (Ozarboyjon va Armaniston) va Markaziy Osiyo mintaqasiga ta’sir o‘tkazish, bu davlatlarni ta’sir doirasida ushlab turishi bilan bog‘liqdir.

•Sovet Ittifoqi qulashi natijasida MDHning tashkil etilishidan maqsad G‘arb va AQSH uchun mintaqada geosiyosiy bo‘shliq yaralishining oldini olishdan iborat edi. Rossiya bunday tashkilotlarni, jumladan, Evrosiyo iqtisodiy hamkorlik, Erkin iqtisodiy zonani so‘zda teng huquqli, amalda esa o‘z manfaatlariga xizmat qilish va ta’sir ko‘rsatish vositalari sifatida ishlatgan.

•Rossiya uchun ham AQSH va Xitoy kabi Markaziy Osiyoda tinchlik va siyosiy barqaror muhit bo‘lishi juda muhim. •Rossiya AQSHning Markaziy Osiyo davlatlarida faol siyosat yuritishidan cho‘chidi. SHarqiy Yevropada NATO ta’siri kuchayishi Rossiyani qanchalik xavotirga solsa, Markaziy Osiyoda AQSH harbiy bazasi va G‘arbgga moyil siyosiy rahbarlarning hukumatga kelishi, mintaqada AQSH “ko‘magi” ostida demokratik islohotlarning amalga oshishi Rossiya manfaatlariga jiddiy zarar beradi.

Yaqinda Rossiya va Markaziy Osiyoning beshta davlati tashqi ishlar vazirlarining uchrashuvi natijalarini tahlil qilib, "Kommersant" gazetasi

¹ The U.S. Congress Silk Road Strategy Act of 1999. <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-bill/1152>

² Bu bo‘yicha qarang: <https://www.state.gov/bureau-of-south-and-central-asian-affairs-releases/u-s-chair-statement-of-the-june-30-2020-c51-high-level-dialogue/>

quyidagicha yozadi: "Bundan buyon Moskva nafaqat ikki tomonlama aloqalarni rivojlantiradi, balki Markaziy Osiyoni ham bir butun deb hisoblaydi ... Bu Rossiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosatining yangi strategiyasidir ". Ammo aslida bu yangi emas, balki eski strategiya ekanligini hamma biladi. «Moskvaning niyatiga ko‘ra, ushbu jarayonning natijasi hamkorlikni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shma dastur bo‘lishi kerak edi va Rossiyaning «beshlar » « +1 » emas, balki oltinchi a'zo sifatida qabul qilishdi ularning birlashmasidir”¹.

“5 + 1” formatining rus tilidagi versiyasini Rossiyaning so‘nggi 30 yillik mustaqillik davrida Markaziy Osiyoga nisbatan strategiyasi bilan taqqoslab (Amerika strategiyasida bo‘lgani kabi), biz g‘oyalar va qadriyatlar bo‘yicha farqlanishini bilib olamiz. Rossiya formatida demokratiya aks etmaydi va Amerika va Yevropa strategiyasidan keskin farq qiladi. Shunday qilib, "yangi" formatda Moskvaning mintaqadagi status-kvoni saqlab qolish bo‘yicha avvalgi yo‘nalishi amalda davom etmoqda. Bu yerda Markaziy Osiyo mamlakatlari geosiyosiy fantasmagoriyaga duch kelmoqdalar: shubhasiz, Markaziy Osiyo uchun rus formati Amerika formatiga javob sifatida paydo bo‘ldi. Agar biz masalani shu nuqta nazardan ko‘rib chiqsak, u ko‘rinadigan yoki ko‘rinmas holda geosiyosiy o‘lchovga ega bo‘ladi. Binobarin, ikkala formatning maqsadlari va mazmunidagi ochiq yoki yashirin farq mintaqaning beshta davlatini tanlab olish holatiga keltiradi. Shuni e‘tiborga olish kerakki, Rossiyaning 5 + 1 formati paydo bo‘lishidan oldin ham Rossiyaning ushbu mamlakatlar bilan aloqalari, aytganda, ko‘p formatli edi. Masalan, Qozog‘iston va Qirg‘iziston YeOIIGA a'zo, O‘zbekiston ushbu tashkilotga faqat kuzatuvchi sifatida a'zo bo‘lishga qaror qildi, Tojikiston va Turkmaniston esa undan chetda qolmoqda.

Rossiya ommaviy axborot vositalari va ekspertlar doiralarida Yevropa Ittifoqi va AQShga nisbatan shubhali va qochib qutulish holatlari tez-tez qo‘zg‘atilishi, bu bilan Markaziy Osiyo mamlakatlari strategik sheriklik munosabatlari o‘rnatgan va hamkorlikni rivojlantirayotganliklari vaziyatni og‘irlashtirmoqda. Albatta, ushbu sherikchilik beshta mamlakatning ham milliy manfaatlariga javob berishi kerak. Shunday qilib, Rossiyaning "C5 + 1" formulasi mintaqaga qaraganda ko‘proq Rossiyaga yo‘naltirilgan.

Xitoy uchun 5+1

2020 yil 16 iyulda Xitoy Markaziy Osiyo mamlakatlari va Xitoy tashqi ishlar vazirlari darajasida birinchi 5 + 1 uchrashuvini o‘tkazdi. Uchrashuvda asosan pandemiya oqibatlarini bartaraf etish va mintaqa mamlakatlari iqtisodiyotini tiklashga e‘tibor qaratildi². Xitoy ShHT va "Bir kamar va bir yo‘l

¹ “Коммерсантъ” №190 от 16.10.2020 <https://www.kommersant.ru/doc/4531609>

² Umida Hashimova. “China Launches 5+1 Format Meetings With Central Asia”. <https://thediplomat.com/2020/07/china-launches-51-format-meetings-with-central-asia/> , July 20, 2020.

tashabbusi" kabi formatlarning mavjudligiga qaramasdan, rasmiy Pekin Markaziy Osiyo uchun o'yinni yangi shaklga o'tishni oshladi. Bu bir tomondan, kerakli formatning xitoycha versiyasi deb tan olinsa-da, boshqa tomondan, u hali rivojlanish istiqbollari to'g'risida aniqroq tasavvurni e'lon qilgani yoq. Yaqinda taklif qilingan "Belgilar va yo'llar" doirasida Xitoy rahbarining "Umumiy taqdirlar jamiyati" shiori xitoyliklarning Markaziy Osiyodagi ishtirokining kelajakdagi oqibatlarini yashiradi.

Ushbu noaniqlik ikki holatdan kelib chiqadi: *birinchi*, ushbu shiorni tobora rivojlanib borayotgan jahonshumul kuchini ilgari surayotgani, uning dunyo tartibotida paydo bo'layotgan mavqeini turli xil uyushmalar va sxemalarni keltirib chiqarishi; *ikkinchisi* ushbu kuchning Markaziy Osiyo mintaqasiga qo'shni ekanligigadir¹. Shuning uchun ham mintaqa mamlakatlarida shuningdek, xalqaro ekspertlar orasida Xitoyning ushbu mintaqada tobora ko'payib borayotganligini baholash bo'yicha sinofobiya kuchayib bormoqda.

XXI asrda Xitoyning geosiyosati hali AQSh va Rossiyaning geosiyosatidan farqli o'laroq o'rganilmagan. "Kamar va yo'l" formati yashirishi mumkin bo'lgan xatarlarni nafaqat mahalliy, balki xalqaro ekspertlar ham ta'kidlamogda. Eng keng tarqalgan narsalardan biri bu Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun ehtiyotkorlik va qo'rquvning sabablari quyidagilardir: yerlarni xitoylarga berishga nisbatan millatchilik reaksiyalarining kuchayishi (2016 yilda Qozog'istonda bo'lgani kabi); savdo raqobati; xitoylik firmalar bilan tuzilgan shartnomalarning oshkoraligi va ularning mahalliy atrof-muhit qoidalari va qonunlariga mos kelmasligi; mahalliy ishchilarni yollash talablariga rioya qilmaslik va hk.

Xitoyning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan siyosatining asosida, avvalo, xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik hamda energetika yotadi. •Xavfsizlik: a) chegaradosh Markaziy Osiyo davlatlari xavfsizligi; b) Xitoydagi separatistik va mustaqillikka qaratilgan turli harakatlarga qarshi kurashda Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik;

•Xitoyning demokratik islohotlar va inson huquqlari sohasida hech qanday talablari yo'q. Balki iqtisodiy hamkorlikda xavfsiz mintaq va progressiv hukumatlar bilan munosabat qulayroq;

•Xitoy uchun mudofa sohasida hamkorlik muhim. Bu borada CHegara davlatlari o'rtasida harbiy ishonchni kuchaytirish to'g'risida shartnoma Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston o'rtasida imzolangan;

¹ Masalan qarang: Stephen Blank. "China's Silk Roads and Their Challenges", 01/07/2015 issue of the CACI Analyst, <http://caciaanalyst.org/publications/analytical-articles/item/13119-chinas-silk-roads-and-their-challenges.html>

•Xitoy, Rossiya, O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Qozog‘istoni ichiga olgan SHanxay klubidan asosiy maqsad ham terrorizmga qarshi kurash, mustaqil davlatlarning chegara va xavfsizligini saqlashga qaratilgan;

•SHanxay hamkorlik tashkiloti Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari bilan iqtisodiy, siyosiy va harbiy yo‘nalishlarda hamkorlik uchun asos solgan bo‘lsa-da, u, asosan, Xitoyning iqtisodiy manfaatlari uchun samarali xizmat qilib kelmoqda;

•Xitoy o‘z ichki bozorini ta‘minlash maqsadida Markaziy Osiyo davlatlari bilan kuchli iqtisodiy hamkorlik aloqalarini mustahkamlab bormoqda;

•Xitoy ham AQSH singari Markaziy Osiyo davlatlarining kuchli davlatlarning ta‘siridan xoli, siyosiy barqaror va iqtisodiy rivojlangan mintaqaga bo‘lib qolishidan manfaatdor;

• Xitoy AQSHning mintaqada demokratiyani yoyish siyosatiga qarshi bo‘lib, u mintaqada davlatlarining G‘arb manfaatlariga xayrixoh bo‘lishiga ko‘p ham moyillik bildirmaydi. G‘arbparast hukumatlar uning ham iqtisodiy, ham siyosiy manfaatlari uchun to‘siq bo‘lishi mumkin;

•Xitoy 2014 yildan keyin Markaziy Osiyo mintaqasida saxiy investor sifatida faol iqtisodiy rol o‘ynaydi;

Markaziy Osiyo regionning tabiiy-geografik imkoniyatlari. 1991-yilda SSSRning qulashi bilan dunyo geosiyosiy sahnasida katta o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Xususan, Markaziy Osiyo qudratli davlatlar o‘rtasida “Yangi katta o‘yin” nomi bilan mashhur bo‘lgan o‘ziga xos raqobat maydoni vujudga keldi. Markaziy Osiyoning ulkan energiya zaxiralari ushbu yangi katta o‘yinda Rossiya, Xitoy va AQSh kabi buyuk davlatlarning ishtroki va kurashining asosiy sababi sifatida e‘tirof etiladi. Mintaqaning asosiy ahamiyati ya‘ni Yevrosiyoning yuragiga olib boruvchi o‘ziga xos ko‘prik vazifasini o‘tash mumkinligini inobatga olinganda, energiya zaxiralari uchun kurash omili biroz o‘z ahamiyatini yo‘qotishini ko‘rishimiz mumkin.

Ingliz geosiyosatchisi Piter Xopkirk o‘zining “Rossiyaga qarshi Katta o‘yin: Osiyo sindromi”¹ asarida Markaziy Osiyo ustida “Katta o‘yin”ning qaytadan boshlanganligi, uning negizida Saudiya Arabistoni va Fors ko‘rfazining boshqa davlatlari salohiyatidan ancha ko‘p bo‘lgan afsonaviy neft va gaz zaxiralari, boshqacha aytganda XXI asrning tom ma‘nodagi xazinasini yotganligini ta‘kidlaydi. Bunga qo‘shicha ravishda qator nodir metallar, temir rudasi, ko‘mir va paxtani ham qayd etgan geosiyosatchi, Markaziy Osiyoning tashqi kuchlar uchun naqadar ahamiyatli ekanini yashirmaydi . Bunday geosiyosiy jarayonlarga Markaziy Osiyo mintaqasining munosabati qanday? Ushbu masala bugungi kunda nafaqat

¹ Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром. –Москва: Рипол классик, 2004. –С. 4.

Markaziy Osiyoning geosiyosiy mavqei, balki uning atrofidagi geosiyosiy jarayonlarni anglashga yordam beradi .

Mintaqaning geosiyosiy mavqei bir necha omillarga bog'liq. Mumtoz geosiyosiy nazariyaga ko'ra har bir mintaqaning geosiyosiy mavqei quyidagilar bilan belgilanadi:

- geografik joylashuvi va tabiiy–iqlim xususiyatlari;
- iqtisodiy salohiyati;
- shu hududda yashovchi xalqlarning qat'iy ravishda tabiiy–geografik omillar ta'siri ostida shakllangan mentaliteti hamda an'analari;
- ushbu xususiyatlar ta'sirida shakllangan siyosiy tuzumning tabiati¹.

Bunda bipolyar dunyo elementlarining hanuz saqlanib qolayotganligi hamda buyuk davlatlarning sovuq urush tendentsiyalaridan voz kecha olmayotganliklari oqibatida imkon qadar dunyoning turli burchaklarida o'z ta'sir doiralari ega bo'lishga intilishning har qachongidan ham kuchayganligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqilligining dastlabki bosqichida ko'pgina siyosatshunoslar mintaqada o'z ta'sirini o'rnatish uchun geosiyosiy raqobat asosan Turkiya va Eron o'rtasida bo'lishini taxmin qilgan edilar. Jahonda Xitoy mavqei mustahkamlanishi bilan unga Markaziy Osiyodagi mavqei va ta'siri baland kuch sifatida qarala boshlandi. Global markazlar mintaqaning muhimligini qayd etgan holda, amalda bu erda ro'y berayotgan jarayonlarga uncha aralashmadilar. 2001 yil 11 sentyabrdan so'ng vaziyat butunlay o'zgardi. Markaziy Osiyo xalqaro terrorizmga qarshi kurashning istehkomiga aylandi. Bu erda NATO harbiy-siyosiy kuchlari hozirligi precedenti vujudga keldi.

Afg'onistondagi antiteroristik operatsiyaning dastlabki bosqichida ko'pchilik Markaziy Osiyo o'z tarixida birinchi marta raqobat ob'ektiga emas, ko'p taraflama, balki uzoq muddatli hamkorlik maydoniga aylanmoqda, degan fikrni ilgari surdi. «Katta O'yin» tugagandek va bir tomonning g'alabasi ikkinchi tomon manfaatiga zid, kelmaydigan holat, ya'ni «non-zero-sum-game» davri boshlangandek bo'lib tuyuldi. Biroq, terrorizmga qarshi urush cho'zilgani sari ayrim mamlakatlarning manfaatlari o'rtasida ziddiyatlar namoyon bo'la boshladi. Ular Markaziy Osiyoda o'z ta'sirini o'rnatish uchun o'zaro ko'rash olib borayotgani ayon bo'lib qoldi.

Oldingi davrlardan farqli o'laroq, mintaqa uchun geosiyosiy kurashning hozirgi bosqichi bir qancha o'ziga xos fundamental xususiyatlarga ega.

Bu kurashga oldingidan ancha ko'proq davlatlar qo'shilganligi sababli, qarama-qarshilikning murakkab, ko'p yo'nalishli shaklini namoyon etadi. Bunda o'xshash yondashuvli mamlakatlar guruhlar, masalan, AQSH va Yevropa Ittifoqi

¹ Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Академија. 2020 й. 134 б

bir tomondan va Shanxay hamkorlik Tashkiloti davlatlari ikkinchi tomondan kuzatilmoqda. Bu Markaziy Osiyo tevaragida bloklar qarama-qarshiligi vujudga kelishiga zamin hozirlaydi va bu mintaqa uchun juda xavflidir. Mintaqa o'z tarixida birinchi marta har xil mo'ljalli mamlakatlarning harbiy kuchlari bir-biridan xavfli yaqinlikda joylashgan zonaga aylandi.

Markaziy Osiyoni imkon qadar yangi vositalar orqali ushlab turishga intilishlar kuchaydi. Ushbu yangi katta o'yinda har bir davlatning o'z uslubini ko'rish mumkin. Xitoy mintaqada na siyosiy, na harbiy motivlarini ko'rsatadi, balki turli iqtisodiy loyihalar orqali mintaqa davlatlari bilan ishonchli, do'stona aloqalar o'rnatish va mavjud pozitsiyasini mustahkamlash yo'lidan bormoqda. Rossiyaning yagona maqsadi esa imkon qadar Markaziy Osiyoni o'z ta'sir doirasiga saqlab turishdir. Bunda u barcha imkoniyatlaridan to'la foydalanishga urinadi. YA'ni mintaqaviy tashkilotlar tuzadi, mintaqaviy harbiy blok yaratadi, yagona bojxonani tashkil etish singari qaram qilish yo'lidan ilgarilab bormoqda. AQSHning ushbu yangi katta o'yindan yagona maqsadi azaliy raqibi bo'lgan Rossiya va Xitoyga boy bermaslik va uni imkon qadar holdan toydirish, 13 yilga yaqin davom etayotgan Afg'oniston missiyasi AQSHga mintaqa davlatlari bilan yaqin aloqa o'rnatish va Markaziy Osiyoda o'z o'rni va ta'sir dorasini bir muncha kuchaytirish imkonini beradi. Turli loyihalar *SASA-1000*, *TAPI*, *YAngi buyuk ipak yo'li* orqali tashlash orqali Markaziy Osiyo davlatlarining Rossiyadagi siyosiy va iqtisodiy qaramligini kamaytirishga urinayotganligi ushbu fikrimizga asos bo'lib xizmat qiladi.

So'ngi 10-yillikda dunyo bo'yicha 90-yillarda kuzatilgan bir qutbli dunyoning qaytadan bo'laklarga ajralishini kuzatmoqdamiz. Hozir bu dunyoni biz ko'p qutbli deya atamoqdamiz. Shunga monand ravishda nafaqat siyosiy qutblar, balki iqtisodiy va savdo bo'yicha ham "qutblar" yuzaga kelmoqda. Shu paytgacha dunyo iqtisodida o'ta ilgarilab ketgan G'arb dunyosi endilikda bu iqtisodiy liderlikni Osiyo mamlakatlariga asta-sekinlik bilan bo'shatib berayotganini ko'rib turibmiz. Albatta jarayon sekinlik bilan, lekin progressiv ravishda yuz bermoqda. G'arb davlatlari Osiyodagi Xitoy va Hindiston davlatlarining iqtisodiy o'sish darajalari haqidagi xavotirlarini bundan 10-yillarcha oldin bildirishgan edi va bugungi kunda ular haq bo'lganini, bu ikki davlat dunyo iqtisodini kelajakdagi asosiy markazlariga aylanayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

Dunyo globallashar ekan undagi savdo aloqalari ham tezlashgandan tezlashmoqda. Agar shu yo'sinda davom ettirilsa kim arzon, sifatli va tez yetkazib berila oladigan mahsulotlarni ishlab chiqarsa o'sha tomon iqtisodda ilgarilab ketaveradi. Erkin iqtisodning bu "tabiiy" qonuniga faqatgina mamlakatlarning o'z xalqi va manfaati doirasida ishlab chiqqan qonunlarigina qarshilik ko'rsata oladi. Bunday qonunlarni biz standartlar, normalar, reglamentlar va hokazolar deb

ataymiz. Masalan O‘zbekistonga ruli o‘ng tomonda joylashgan avtomobillarni import qilishni iloji yo‘q, chunki bizning mamlakatda avtomobillarning standartiga rulning chap tomonida joylashganligi kiradi. Bunday misollar talaygina va aynan mana shunday qoidalar davlatlar orasidagi savdoga to‘siq bo‘ladigan birinchi to‘siqlar - bojxona, qo‘shimcha qiymat solig‘i va hokazolar olib tashlangandan so‘ng ko‘zga tashlanishni boshlaydi.

Resurslarga boy, barqaror, hamkorlikka tayyor, mustaqil xalqaro siyosat olib borishga qodir mamlakatlarning mintaqaviy hamkorligi rivojlanishidan Vashingtonning manfaatdorligi AQSHning Markaziy Osiyoga nisbatan siyosatining muhim yo‘nalishi bo‘lib qolayotir. Mintaqaning barqarorligi, unda xavfsizlik va hamkorlikning mustahkamlanishi iqtisodiy va siyosiy islohotlarni amalga oshirish bo‘yicha tashlangan qadamlarga bog‘liq ekanligiga AQSH ma‘muriyatining ishonchi komil. Bunda jahon xo‘jalik aloqalari tizimiga mintaqaning qo‘shilishi muhim ahamiyat kasb etadi. «Ipak yo‘li strategiyasi: XXI asr» qonun loyihasi shu yo‘nalishda tashlangan muhim qadamlardan biri bo‘ldi. U Markaziy Osiyoga nisbatan tashqi siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonida AQSH Kongressining ishtiroki faollashganidan dalolat beradi. Qonun loyihasi Markaziy Osiyo va Kavkazorti davlatlari Yevropaning rivojlangan mamlakatlari bilan yanada yaqinroq hamkorlik qilishiga imkoniyat yaratuvchi ko‘p darajali infratuzilma – «Evrosiyo koridori»ni barpo etish bo‘yicha ko‘p taraf lama muzokaralar olib borishni taklif qildi. Kongressda muhokama qilinayotgan ushbu qonun loyihasi mintaqa mamlakatlarining mustaqilligi va suverenitetini qo‘llab-quvvatlash, mintaqaviy hamkorlikni rag‘batlantirish, mintaqa mamlakatlari jahon hamjamiyatiga qo‘shilishiga, ijtimoiy-iqtisodiy va demokratik o‘zgarishlarga imkoniyat yaratish, mintaqaviy mojarolarni tartibga solish, xalqaro terrorizmga qarshi kurashda hamkorlik qilishni nazarda tutadi.

Yaqin Sharq va Markaziy Osiyodagi geosiyosiy manfaatlar. AQShning mintaqadagi eng asosiy manfaati sifatida xavfsizlikni ko‘rsatish mumkin. Yaqin Sharqda yuritilayotgan tashqi siyosatda milliy xavfsizlikni ta‘minlash tamoyili birinchi o‘rinda turadi. 2010 yildagi AQSh Milliy Xavfsizlik Strategiyasida belgilanganidek “ushbu ma‘muriyatning Amerika fuqarolarining xavfsizligini ta‘minlashdan kattaroq mas‘uliyati yo‘q. Va Amerika fuqarolariga ommaviy qirg‘in quollaridanda xavfliroq tahdid yo‘q, ayniqsa, ommaviy qirg‘in quollarini qo‘lga kiritishga urinayotgan ekstremist kuchlar va ularning firqalaridan xavfliroq dushman mavjud emas.”

Yaqin Sharq terroristlar va ekstremistlar yig‘ilgan joy sifatida AQSh milliy xavfsizlik strategiyasining muhim qismiga aylandi. Milliy Xavfsizlik Strategiyasida “biz al-Qoida va uning firqalarini parchalaymiz, yo‘q qilamiz. Shuningdek, yadro va biologik quollar tarqalishining oldini olamiz hamda

yadroviy materiallar xavfsizligini ta'minlaymiz," deb belgilab qo'yilgan. Bularning hayotdagi in'ikosi sifatida, Obama ma'muriyati Afg'onistondagi urushga katta e'tibor qarata boshladi, Eronning yadro dasturi va Suriyadagi kimyoviy qurollardan foydalanish holati bo'yicha keng ko'lamli diplomatik amallar olib bordi. Xavfsizlikni ta'minlash manfaatidan kelib chiqib, AQSh Fors ko'rfazi monarxiyalarini qo'llab keldi, terrorizmga kurashish doirasida yordamga muhtoj bo'lgan Obama hukumati Eron va Suriya rejimlari bilan turli darajada bevosita hamda bilvosita aloqalarni kuchaytirib bordi. Suriyadagi vaziyat yanada murakkablashib ketishini istamagan Obama Bashar al-Assadning hokimiyatda qolishiga bayonotlarida qarshilik qilishda davom etsada, amalda buni to'xtatdi. Xulosa qilib aytganda, milliy xavfsizlikni ta'minlash Obama birinchi ma'muriyatining Yaqin Sharq siyosatida eng yuqori darajali manfaati bo'ldi.

Neft resurslarini qo'lga kiritish imkoniyatini nazorat qilish AQSh Yaqin Sharq siyosatidagi navbatdagi manfaatdir. AQSh prezidenti Duayt Eyzenhover dunyodagi neft zahiralarning yarmidan ko'pi joylashgan Yaqin Sharqni "biz uchun strategik jihatdan eng muhim mintaqa", deb ta'riflagan edi. 2010 yildagi statistik ma'lumotlarga qaraganda, Yaqin Sharq mamlakatlari kuniga 30 million barrel neft qazib olgan va kunlik 86 million barrel bo'lgan global neft ehtiyojining uchdan bir qismini qondirgan. Uch mamlakat: Saudiya Arabistoni (kunlik 10 mln barrel), Eron (kunlik 4 mln barrel) va BAA (kunlik 2,8 mln barrel) hisobiga Yaqin Sharqdagi neft qazib chiqarishning 57 foizi to'g'ri kelgan. 21 asr boshlariga qadar neft AQShning Yaqin Sharqdagi asosiy manfaati bo'lib kelgan. Biroq ichki neft va tabiiy gaz ishlab chiqarish miqdorining o'sishi ortidan import qilinadigan neftga bo'lgan ehtiyoj 2008 yildagi 57 foizdan 2011 yilga kelib 45 foizga tushdi. Shunday bo'lsada, xorijiy neft hanzu Amerika uchun muhim energetika manbasi bo'lib qolmoqda. Neftga qiymatining xalqaro munosabatlarga ta'sir o'tkazishi omili esa ushbu tabiiy resurs AQSh uchun hali yana uzoq vaqt asosiy manfaatlardan biri bo'lib qolishini anglatadi. Mobodo Yaqin Sharqdagi kunlik neft ishlab qazib olish ma'lum miqdorga kamaysa, jahondagi kunlik ehtiyojning 30 foizga yaqinini ta'minlash uchun O'rmuz bo'g'ozidan o'tuvchi neftning narxi keskin oshib ketadi. Shu sababli AQSh jahondagi siyosiy hamda iqtisodiy tartibotni nazorat qilib turish uchun Yaqin Sarqdagi energetika resurslarini muhofaza qilish, ularga erishish imkoniyatlarini saqlab qolish va energetika mahsulotlari o'tuvchi koridorlar (masalan, O'rmuz bo'g'ozini)larni doimiy o'z ta'sir doirasida tutib turish uchun harakat qiladi.

AQShning Isroil bilan o'ziga xos ittifoqchiligining bir qancha sabablar bilan izohlash mumkin:

Birinchi, muhim geostrategik ahamiyatga ega bo'lgan Isroilning geografik joylashuvi AQShga mintaqadagi ta'sir doirasini saqlab turish uchun geosiyosiy platform vazifasini o'taydi.

Ikkinchi, harbiy jihatdan qudratli Isroil AQShni mintaqadagi manfaatlarini xavfsizligini ta'minlashi mumkin. Harbiy qudrati ta'minlangan Isroil mintaqadagi AQSh manfaatlariga zid bo'lgan kuchlar, masalan, terroristik va ekstremistik kuchlarni tiyib turishga qodir bo'ladi.

Uchinchi, Isroilni qo'llab-quvvatlash va ta'minlashning AQSh milliy manfaati darajasiga ko'tarilgani mintaqadagi boshqa iqtisodiy jihatdan qiynalayotgan davlatlarni amerikaparast siyosat yuritishiga undashi mumkin. Uzoq vaqt mobaynida Amerika ta'siri ostida Misrning Arab davlatlari ichida Isroilga ma'lum darajada yon bosgan yagona mamlakat bo'lganligi bundan dalolat beradi. Shu sababli Isroilni dastaklash AQShning mintaqadagi eng uzoq davrdan beri davom etib kelayotgan hayotiy muhim manfaatlaridan biri hisoblanadi.

Bunday strategiya doirasida AQSh Turkiya va Eronning mintaqadagi kuchlari muvozanatini kafolatlash, o'zaro teng raqobatini shakllantirish uchun harakat qilmoqda. Buning ikki muhim sababi mavjud: 1) Turkiya o'zaro manfaatlar sababli AQShga qarshi siyosat yuritmaydi, rasmiy Vashingtonning raqibiga aylanmaydi 2) Turkiya va Eronning manfaatlarini xech qachon bir joydan kesishmagan. Iroq-Eron raqobatidan so'ng mintaqada Turkiya-Eron ziddiyati avj ola boshladi. Ushbu ikki davlatning mintaqaviy ittifoq tuzish ehtimoli deyarli nolga teng. Shu sababli ular o'rtasida o'zaro teng kuchlar muvozanatini shakllantirish orqali AQSh mintaqani biror bir mahalliy davlatning mutlaq ta'siriga tushib qolishidan saqlashi mumkin. Bundan tashqari Turkiya va Eronning o'zaro raqobat doirasida qo'llashi mumkin bo'lgan siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy resurslar bo'yicha salohiyati o'zaro muvozanatda.

Obama hokimiyat tepasiga kelgan vaqtda Eron sanksiyalar tufayli ancha ojizlanib qolgan edi. Kuchlar muvozanati strategiyasi doirasida Obama ma'muriyati Eronning qudratini Turkiyaniki bilan tenglashtirishdan manfaatdor edi. Turkiya mintaqada dominantlik qilish ambitsiyalariga ega davlat bo'lib, Eron qudratining ortishiga toqat qila olmaydi va shu bilan birga Eronga nisbatan uzoq vaqt davomida raqiblik qilish salohiyatiga ega. Shuningdek, Turkiya Rossiyadan import qilinuvchi energetika resurslariga nisbatan qaramlikni kamaytirish maqsadida Yaqin Sharqdagi neftni qo'lga kiritish uchun harakat qilmoqda. Turkiyaning mintaqada qanday manfaati mavjud bo'lmasin, bu manfaatlar deyarli doimo Eronniki bilan qarama-qarshi chiqadi, shuning uchun turklar Arab Yarimoroli va arab mamlakatlaridagi Eronning ta'sirini susaytirish orqali mintaqada janubidagi neft resurslariga erishishni o'zlarining bosh maqsadlaridan biri deb hisoblaydilar. Yaqin Sharqning boshqa mamlakatlaridagi davlat institutlari

faoliyati izdan chiqar ekan, qudratli Turkiya va Eron navbatdagi mintaqaviy kuchlar muvozanatining asosiy ishtirokchilari bo'lib qolaveradilar. Natijada xaos va anarxiyaga botgan Yaqin Sharqdan ko'ra, ikki qutbli kuch markaziga ega nisbatan barqaror yangi tartibot paydo bo'ladi.

AQSh tashqi siyosatidagi Yaqin Sharq vektori turli manfaatdor tomonlar, murakkab siyosiy tizim, ommaning siyosatga ta'siri, alohida guruhlar, ayniqsa, isroilparast lobbichilar, harbiy-sanoat komplekslari, shuningdek, doimo prezident vakolatlarini cheklashga urinadigan Kongress kabi ishtirokchilarning ta'siri ostida shakllangan. Oldingi prezidentlar kabi Obama ham bunday murakkab vaziyatda, manfaatdor va qudratli kuchlar o'rtasidagi muvozanatni saqlagan holda Yaqin Sharqqa nisbatan siyosat yuritishga majbur bo'ldi. O'z Yaqin Sharq siyosatini shakllantirishda turli ta'sir o'tkazuvchi kuchlar, manfaatdor tomonlar talablarini hisobga olishiga to'g'ri keldi. Natijada birinchi ma'muriyat tomonidan mintaqaga nisbatan olib borilgan siyosatda turli ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar yuzaga keldi. Shuningdek, Obama uch tomondan ichki bosimga uchradi: ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, manfaatdor guruhlar va saylov.

Iqtisodiy-ijtimoiy muammolar ichki bosimning eng birinchisi bo'ldi. Obama 2009 yilda prezident sifatida qasamyod keltirgandan so'ng moliyaviy inqiroz ortidan yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va iqtisodiyotni qayta tiklash yangi ma'muriyat zimmasidagi eng birinchi vazifalardan biri edi. Obama o'z oldiga iqtisodiyotni rivojlantirish, ishsizlik darajasini pasaytirish, sog'liqni saqlash sohasida islohotlar o'tkazish va muqobil energiya olish imkoniyatlarini kengaytirishni o'zi uchun asosiy maqsad qilib qo'ydi. Iroq va Afg'oniston urushlariga sarflanayotgan katta miqdordagi mablag'lar Obamaning sanab o'tilgan maqsadlariga erishish yo'lidagi imkoniyatlarini keskin kamaytirdi. Obama Iroqdan AQSh harbiylarini olib chiqdi va birinchi prezidentlik muddati davomida mavjud 1,3 trillionga teng moliyaviy kamomadni ikki barobarga qisqartirishni rejalashtirdi. Moliyaviy inqiroz oqibatida ishsizlik darajasining 10 foizdan oshib ketgani ijtimoiy beqarorlik keltirib chiqarayotgan edi. 2011 yil sentyabridagi iqtisodiy-ijtimoiy qiyinchiliklarga qarshi boshlangan "Occupy Wall Street" (Uoll Stritni egalla) harakati mazkur beqarorlikning yuqori cho'qqisi bo'ldi. Obama global terrorizmga qarshi kurash siyosatiga resurslar ajratishni keskin kamaytirib, asosiy e'tiborni ichki barqarorlikni ta'minlash uchun xalqaro iqtisodiy va moliyaviy aloqalarni mustahkamlashga qarata boshladi.

Obama uchun ikkinchi ichki bosim manfaatdor guruhlar tomonidan keldi. Bunday guruhlar hukumat yuritayotgan tashqi siyosatga ta'sir o'tkazish va manipulyatsiya qilish orqali o'z manfaatlarini amalga oshirib olishga harakat qiladilar. Yaqin Sharq siyosati misolida manfaatdor guruhlar sifatida isroilparast lobbichilar va harbiy-sanoat komplekslarini misol keltirish mumkin. Amerika-

Isroil Ijtimoiy Ishlar Qo‘mitasi (AIPAC), Amerika Yahudiyolari koalitsiyasi kabi guruhlar Yaqin Sharqda AQShning Isroil manfaatlarini ko‘zlab siyosat yuritishiga katta ta’sir ko‘rsatadilar. Isroilga ko‘rsatilayotgan katta miqdordagi moliyaviy va harbiy ko‘makdan tashqari isroilparast lobbichi guruhlar Vashingtonni Isroil-Falastin mojarosi, Iroq Urushi va Eron yuzasidan o‘z manfaatlariga mos siyosat yurishitishi uchun undashga urindilar. Bunday guruhlarning ta’sir o‘tkazish yo‘llari turlicha, masalan, saylov kampaniyalariga homiylik qilish, ovoz berish jarayonlarida to‘siqlar yuzaga keltirish, Kongress faoliyatiga lobbichilik orqali aralashish va h.k. Yaqin Sharq masalasida Kongress faoliyatiga isroilparast lobbichilar aralashgan vaqtda prezidentning mustaqil tashqi siyosat yuritish imkoniyatlari keskin cheklanadi.

AQSH MO davlatlari bilan turli xil kelishuvlarga erishdi. O‘zbekiston janubida Qarshi-Xonobod harbiy bazasi, Qirg‘istonda esa Manas aviabazasini ijaraga oldi. Qozog‘istondan davlat ustidan uchib o‘tish huquqini oldi, Tojikistondan aeroportni vaqtinchalik ishlatish uchun ruxsat oldi. XXI asrdagi AQSHning global etakchilika ochiqdan-ochiq davogarlik qilayotganligi va shu sababdan ham Markaziy Osiyo, Kaspiy dengizi mintaqada ta’sir dorasini kengaytirishga intilishi ajablanarli hol emas. Sobiq Petagon rahbari Paul Volfvits o‘zining YAngi Amerika asri loyihasida ta’kidlaganidek: AQSH nafaqat YAngi katta o‘yinda, balki butun “Jahon oroli”da gegemonlikni qo‘lga kiritishdagi kurashda hech qaysi millatga zarracha imkoniyat qoldirmasligimiz kerak.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Yangi ming yillikda Rossiya-AQSH-Xitoy gegimon davrlarining o‘rnini qanday baholaysiz?
2. Hozirgi kunda AQSHning xalqaro yetakchilikdagi roli qanday?
3. Markaziy Osiyoda Xitoyning geostrategiyasi qanday nomlanadi?
4. Yaponiyaning geosiyosati necha qismga bo‘linadi?
5. Yaqin sharq mintaqasidagi geosiyosiy voqelikda Turkiyaning roli baholang?
6. Markaziy Osiyo regionidagi qanday geosiyosiy jarayonlar mavjud?
7. Yangi katta o‘yin haqida nimalarni bilasiz?
8. Markaziy Osiyoga nisbatan qanday geosiyosiy formatlarni bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Логос, 1998 – С.300.

2. Глобал бошқарувда Хитой етакчилиги. Жин Нуо тахрирлигида – Тошкент . Oltin Media, 2019-368 б.
3. Дугин А.Г. Законы геополитики. – М.: Арктогея, 2000. <http://arctogaia.com/public/osnovygeo/geop13.htm#6>
4. Дугин А. Евразийская стратегия Турции // www.evrazia.org.
5. Дугин А. Основы геополитики. - М.: Арктогея, 1997. -С. 353 - 364.
6. Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Akademiya. 2020 й. 134 б
7. Сафоев С.С. Марказий осиёдаги геосиёсат. Тошкент – 2005
8. Agnew, John A. 2003. Geopolitics: revisioning world politics. New York, N.Y..Routledge. P.179
9. National Military Strategy of the United States. January, 1992. P. 8–10.
10. Индия, Китай, Центральная Азия: глобальные, региональные, страновые аспекты. Коллективная монография под редакцией Л.Г. Ерекешевой. – Алматы: ИД «МИР», 2017. С. 258.
11. Данные и расчет по Краткой статистике Китая за 2018г. 中国简要统计. Пекин, 2018, С. 10.
12. Китай вновь заявил о своем возмущении против продажи США оружия Тайваню. http://russian.news.cn/2015-12/16/c_134923326.htm
13. Лукин А. Постбиполярный мир: мирное сосуществование или хаос? 2016 г. № 1, с. 17–29
14. Norbekov, U. Geosiyosat asoslari. T.: Fan va texnologiya. 2017- 176-bet.
15. Lushenko P., Hardy J. China, the United States and the Future of Regional Security Order – An Unhappy Coexistence // Asian Security. 2016. Vol. 12 (1). P. 1–28.
16. <https://sites.google.com/site/politicamira/geopolitika/geopolitika/geopoliticeskaa-strategia-aponii>
17. Rosenbluth, Frances and Kohno, Masaru, "Japan and the World: Japan's Contemporary Geopolitical Challenges – A Volume in Honor of the Memory and Intellectual Legacy of Asakawa Kan'ichi" (2008). CEAS Occasional Publication Series. Book 2. http://elischolar.library.yale.edu/ceas_publication_series/2
18. Pei, Minxin and Swaine, Michael: "Simmering Fire in Asia: Averting Sino-Japanese Strategic Conflict" Carnegie Endowment, Policy Brief no. 44 (November 2005), at <http://carnegieendowment.org/files/pb44.pei.FINAL.pdf>.
19. З. Бжезинский. Великая шахматная доска. М.: Междунар. отношения, 1998
20. What is kemalism? – <http://www.erkutaldeniz.com/what-is-kemalism/>

21. History of civilizations of Central Asia. - UNESCO Publishing, Paris, 1996.
22. Strategic Assessment of Central Eurasia, The Atlantic Council & Central Asia -Caucasus Institute, SAIS, Washington DC, 2001, p.8
23. Рашид А. Талибан: ислам, нефть и новая большая игра в Центральной Азии. М.: «Библион — Русская книга», 2003.
24. Михалев А.В «Новая большая игра» в центральной азии: фактор монголии.// Региональная экономика: теория и практика № 2. 2013 с.35-36
25. https://www.mid.ru/foreign_policy/news/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4390973
26. Joint Statement for the Press on C5+1 High-Level Dialogue, July 9, 2020, <https://uz.usembassy.gov/c51-fact-sheet-central-asian-u-s-forum-to-enhance-regional-economic-environmental-and-security-cooperation/>
27. The U.S. Congress Silk Road Strategy Act of 1999. <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-bill/1152>
28. Bu bo'yicha qarang: <https://www.state.gov/bureau-of-south-and-central-asian-affairs-releases/u-s-chair-statement-of-the-june-30-2020-c51-high-level-dialogue/>
29. “Коммерсантъ” №190 от 16.10.2020 <https://www.kommersant.ru/doc/4531609>
30. Umida Hashimova. “China Launches 5+1 Format Meetings With Central Asia”. <https://thediplomat.com/2020/07/china-launches-51-format-meetings-with-central-asia/> , July 20, 2020.
31. Stephen Blank. “China’s Silk Roads and Their Challenges”, 01/07/2015 issue of the CACI Analyst, <http://caciaanalyst.org/publications/analytical-articles/item/13119-chinas-silk-roads-and-their-challenges.html>
32. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром. – Москва: Рипол классик, 2004.

II BO‘LIM. MARKAZIY OSIYO MINTAQAVIY TARAQQIYOTIDA YANGI GEOSIYOSIY MUNOSABATLARNI SHAKLLANISHI VA O‘ZBEKISTONNING GEOSIYOSIY KELAJAGI

V-BOB MILLIY MANFAATLAR VA MILLIY XAVFSIZLIK

- 5.1. Milliy manfaatning asosiy tarkibiy qismlari, shakllari va ularni amalga oshirish usullari
- 5.2. Milliy xavfsizlik tushunchasi va uning tarkibiy qismlari
- 5.3. Milliy xavfsizlikni ta'minlashning eng muhim vositasi va yo‘nalishlari
- 5.4. O‘zbekistonning chuqur o‘ylangan, oqilona milliy siyosati va geosiyosiy kelajagi

Tayanch iboralar: manfaat, xavfsizlik, milliy xavfsizlik, geosiyosiy voqelik, yo‘nalishlar, 6 diplomatiya, geosiyosiy kelajak

5.1. Milliy manfaatning asosiy tarkibiy qismlari, shakllari va ularni amalga oshirish usullari

«Manfaat» tushunchasining mohiyatini, birinchi marta, fransuz ma’rifatparvarlari tahlil qilishgan. Ularning ta’limotlarida manfaat insonning ijtimoiy faoliyati motivi sifatida talqin qilinib, «har bir inson o‘z baxti haqidagi tasavvurni bog‘laydigan ob’ekt manfaat deb ataladi», degan ta’rifni bergan. Fransuz faylasufi Klod Adrian Gelvesiy (1715-1771 y.y.) “Inson haqida”, degan asarida bu kategoriya mazmunini konkretlashtirib, «Manfaat bizning barcha fikrlarimiz va qilmishlarimizning negizidir», deb ta’riflagan bo‘lsa, bu fenomenni umumlashtirib, “Tabiat – harakat qonunlariga, jamiyat – manfaat qonunlariga bo‘ysunadi” degan xulosaga kelgan.

Nemis mumtoz faylasufi Gegel esa, inson faoliyati va manfaati o‘rtasidagi munosabat dialektikasini «hech qanday harakat manfaatga bog‘liq bo‘lmagan holda sodir etilmaydi», deb ko‘rsatgan edi. Agar, “tabiat-jamiyat-davlat-inson” tizimida bu tamoyillar va o‘zaro muvozanat qonuniyatlar buzilsa, og‘ir ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy oqibatlariga, ya’ni terrorizm, ekstremizm, seperatizm, radikalizm, ksenofobiya kabi hodisalar eskalasiyasiga olib kelishi haqida tarixdan istalgancha misollar keltirish mumkin.

Ming yillar davomida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotda: millatlarning – millatlararo, etnoslarning – etnoslararo, irqlarning – irqlararo, dinlarning – konfessiyalararo, ijtimoiy tabaqalarning – sinflararo, insonlarning – shaxslararo aloqalari ijtimoiy borliq sub’ektlari manfaatlari asosida shakllanib, rivojlanib kelgan.

Manfaat kategoriyasi tabiatan murakkab bo'lib, u faqat umummilliy jihatlarga emas, balki shaxsiy, guruhiy, qavm-qarindoshchilik, mahalliychilik, mintaqaviy manfaatlar bilan bog'liq bo'lgan tomonlarni ham o'zida aks ettiradi. Manfaat shaxsiy muammolardan boshlab, millatlar, ijtimoiy, siyosiy kuchlar, mahalliy sharoitlar, siyosiy e'tiqodlar, irqiy, mintaqaviy manfaatlarining barchasini o'zida qamrab oladi. Milliy manfaatlar esa o'zida shaxsiy, etnik, ijtimoiy va umuminsoniy manfaatlar mujassamlashtiradi. Manfaatlar shaxsiy, guruhiy, urug'-qabilaviy, milliy, umuminsoniy turlariga bo'linadi.

Milliy manfaat kategoriyasi nafaqat bugungi kun olimlarining, balki N.Makiavelli va Dyumadan boshlab ko'pgina tadqiqotchilar e'tiborini jalb qilib kelgan. Ammo milliy manfaatlar davlatlarning strategiyasini tushunishda asosiy kategoriya sifatida qaralmagan. Davlatlar bilan ularning shaxsiy manfaatlari birdek harakat qilishi g'oyasiga N.Makiavelli tomonidan asos solingan Tarixda milliy manfaat o'rnida "davlat" manfaati (raison d'Etat) kategoriyasi tushunilgan. Frantsuz qirolli Lyudovik XIV ning shunday iborasi bor: "Davlat – bu men".

XVIII asr oxirida "milliy suverenitet" termini monarx hokimiyatining yuqori turuvchi manbai sifatida tan olinmasligi, shuningdek davlat manfaatini shakllantirishda yuksak huquqning cheklanganligi sababli keng miqyosda foydalaniladi. Milliy manfaat shakllanishi va evolyutsiyasi shuni ko'rsatadiki, ushbu tushuncha hokimiyatga oppozitsion ruhda bo'lgan siyosiy rahbarlar va umumiy guruhlar tomonidan an'anaviy tarzda shakllantirilgan. Milliy manfaat hech qachon mavjud hokimiyat tomonidan jamiyatning keng qatlamiga taqdim qilinuvchi dastur sifatida ko'rilmagan.

XX asrda milliy manfaat tushunchasi siyosiy fanlar, shu jumladan xalqaro munosabatlarda o'rganildi. Xalqaro munosabatlarga milliy manfaat terminini kiritishda amerikalik tadqiqotchilar R.Nibur va Ch.Bird tan olinadi. Umuman olganda milliy manfaat boshqa davlatga bosim o'tkazish qo'llanmalarini kuchaytirish mexanizmigina bo'lib qolmay, balki xavfsizlik, qurolsizlanish, tinchlik va tenglik sharoitida davlatlar hamkorligini ta'minlovchi vositahamdir. Xalqaro hamkorlik davlatlarning milliy manfaatlarini samaraliroq kafolatlovchi sharoit sifatida xizmat qilishi mumkin.

Milliy manfaat tushunchasi avvalam bor jamiyatning oliy qadriyatlarining kafolati bo'lmish davlatchilik g'oyalari bilan chambarchas bog'liq. Davlatning yashovchanligini, uning xavfsizligini ta'minlashda har qanday vositani oliy maqsad sifatida yoqlab tan olish mumkin. Ushbu fikr boshqa aktorlar manfaatlarini hisobga olmagan holda faqatgina shaxsiy manfaatlarini tan olish shaklida ifodalanadi.

Rus eksperti T.Alekseevaning fikricha milliy manfaat kategoriyasi mazmuni uning o'rnini siyosatni amalga oshirish va shakllantirish algoritmidan belgilash

orqali tushuntiriladi: jamiyatning ob'ektiv ehtiyojlari, ularning o'z ehtiyojlarini anglashi- sub'ektivlik (milliy manfaatning shakllanishi) – davlatchlikda milliy manfaat transformatsiyasi (siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, harbiy va boshqa vositalarni amalga oshiruvchi tashqi siyosiy maqsadlarni belgilanishi) – davlatning mavjud resurslar salohiyatini tahlil qilish – xalqaro munosabatlarning boshqa ishtirokchilari tomonidan qarshilik salohiyati yoki qo'llab-quvvatlash turlarini aniqlash - tashqi siyosiy (yoki ichki siyosiy) faoliyati (muayyan maqsadlarni amalga oshirish) - yutuqlarni baholash va yangi vazifalarni belgilashdir.

Tor ma'noda milliy manfaat tushunchasini davlatning hududiy joylashuvini, asosiy boshqaruv instrumentlarini, siyosiy mustaqilligini (suverenitet), mavjud iqtisodiy modellarini, madaniy milliy o'zligini saqlash, iqtisodiy rivojlanish va taraqqiyotni ta'minlash, optimal demografik muvozanatni va jamiyatdagi hayot darajasini ushlab turuvchi tizim sifatida qabul qilish mumkin. Xalqaro arenada siyosiy aktorlarning o'zaro bog'liqligini ortishi ular suverenitetining qayta izohlanishi bilan aloqador bir qancha muammolarni yuzaga keltiradi. Shubxasiz davlatlar deyarli har doim boshqa siyosiy ishtirokchilarning ham turli manfaatlarini hisobga olishga majburlar.

Keng ma'noda milliy manfaat quyidagi faoliyat doiralarni qamrab oladi: xorijda o'z fuqorolarining hayoti va mulki himoyasi, milliy iqtisodiyotga proteksianizm munosabati, chet el bozorlariga milliy tovar kirish huquqini kengaytirish va homashyo bilan ta'minlash hamda boshqalar.

Millat, xalq hayotini belgilaydigan, uning faoliyatini ma'lum maqsadlarga yo'naltiradigan ijtimoiy munosabatlar, milliy ehtiyojlar, tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyat, milliy ruhiyat va qadriyatlari tizimi milliy manfaat deb aytiladi. Bu tushuncha muayyan millat yoki xalq vakillari shaxsiy manfaatlarini uyg'unlashuvini ifodalaydi. Milliy manfaatlar shaxsiy manfaatlar bilan bog'liq. Shaxsiy manfaatsiz ijtimoiy manfaatni, davlat va jamiyat manfaatlarini tasavvur etib bo'lmaydi.

Har bir inson jamiyatning boshqa a'zolari bilan birga umumiy manfaatlarga ega. Milliy manfaatlar xalqlar, millatlar hamkorligiga asos bo'lsagina, ijobiy baholanadi Bunday manfaatlar taraqqiyot kuchlarini harakatga undovchi muhim omil vazifasini bajara oladilar. Falsafa qomusiy lug'atida "Milliy manfaat-millat, xalq hayotini belgilaydigan, uning faoliyatini ma'lum maqsadlarga yetaklaydigan ijtimoiy munosabatlar, milliy ehtiyojlar, tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, ruhiyati, an'ana va qadriyatlari tizimidir" deyilgan. Milliy manfaatlar ehtiyojlarni qondiruvchi sharoit va qadriyatlar bilan birga, ularni yaratish, ta'minlashni belgilovchi ijtimoiy tizimga, munosabatlar va tamoyillarga asoslangan bo'ladi. Ular ma'lum millat va xalqqa mansub alohida kishilar yoki biror bir davlat

fuqarosi bo'lgan odamlarning shaxsiy manfaatlari bilan bog'langan bo'lib milliy manfaatlar ham o'zida aks ettiradi.

Milliy manfaatni tushuntirish uchun uch omilni esdan chiqarmaslik kerak. Bular quyidagilardan iboratdir:

birinchi omil: milliy manfaatni vujudga kelishi va mohiyati. Milliy manfaatlar etnik birlashish davridan boshlab umumiy manfaatlar anglay boshlanadi, turli etnik guruhlarni manfaatlarini, ehtiyojlarini umumiy maxrajga kelishi bu narsani yuzaga keltiradi. Bu millatni shakllanishidan darak beradi;

ikkinchi omil: milliy manfaatni anglashni yana bitta ko'rinishi bu – milliy o'zlikni anglashdir. Faqat milliy o'zligini anglashgina millatni muammolarini hal eta oladi. Milliy o'zligini anglanlash darajasi past yoki sust bo'lgan millatni ich-ichidan guruhbozlik, urug'-aymoqchilik, hududiy, mintaqaviy muammolarni birinchi o'ringa qo'yish singari illatlar yemiradi;

uchinchi omil: milliy o'zlikni anglash hali yetarli emas, balki milliy manfaatlarini iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jihatlari rivojlangan, tarixiy davrda yetilgan bo'lishi kerak. Ma'naviy barkamollik ham eng muhim elementdir.

Sovet davrida milliy manfaatlariga (ittifoq tarkibidagi respublikalar xalqlari manfaatlariga) hukmron, mustabid mafkura nigohida yondoshilgani uchun, ularning to'laqonli rivojlanishi mumkin emas edi. O'zbekistonda mustaqillik yillarida milliy manfaatlariga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Milliy manfaatlariga mos keladigan ichki siyosat olib borilmoqda. Bu esa mustaqillikni mustahkamlashga imkon bermoqda. Bundan tashqari milliy manfaatlariga mos ko'p tomonlama tashqi siyosat ham olib borilmoqdaki, uning natijasida O'zbekistonning obro'yi tobora o'smoqda.

Agar siyosatni shakllantirish va amalga oshirish algoritmidagi uning o'rnini ta'kidlasak, "milliy manfaat"ning mazmunli kontseptsiyasi yanada aniqroq bo'ladi: jamiyatning ob'ektiv ehtiyojlari → uning ehtiyojlarini anglash, sub'ektivlashtirish (milliy manfaat shakllantirish) → milliy manfaatlarini davlat manfaatiga aylantirish (siyosiy, diplomatik, iqtisodiy, harbiy va boshqa vositalar bilan amalga oshiriladigan tashqi siyosiy maqsadlarni aniqlash) → mavjud bo'lgan davlatning imkoniyatlarini va potentsialini tahlil qilish → qo'llab-quvvatlash variantlarini yoki xalqaro aktorlarning qarshi harakatlari potentsialini aniqlashtirish munosabatlar → tashqi siyosiy (yoki ichki siyosiy) faoliyat (belgilangan maqsadlarni amalga oshirish) → erishilgan natijalarni baholash va yangi vazifalarni belgilash¹.

Shaxs singari, xalqaro munosabatlarga kiruvchi davlat o'zining tashqi siyosiy maqsadlarini ideal va o'z manfaatlari asosida quradi. Ideal mohiyatan

¹ Алексеева Т.А. Рациональный эгоизм национального интереса (Материалы круглого стола) // Полис. 1995. № 1. С. 92.

chegarasi bo'lmagan axloqiy maqsadlarni birinchi o'ringa qo'yadi. Milliy manfaat esa har doim xudbin. Ideal, ma'lum bir jamiyatning qadriyatlarini aks ettiradi, masalan, buyuk qudratga ega bo'lish uchun davlatlar qat'iyat bilan intiladi. Bugungi kunda "umuminsoniy qadriyatlar", "jahon hamjamiyati" va boshqa shiorlar kabi. Bu haqda S. Xantington "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" asarida ta'kidlagan: "Jahon hamjamiyati" iborasining o'zi "erkin dunyo" iborasini almashtirmoqda. G'arb mamlakatlari manfaatlarini aks ettiruvchi harakatlarga global qonuniylikni berish uchun ishlab chiqilgan¹. Qayg'uli tomoni shundaki, qachonki davlat tashqi siyosatini faqat ideal asosida qurishni boshlasa, natijada haqiqat qarshilik ko'rsatadi, isyon ko'taradi, yaxshi niyatlarni tanib bo'lmaydigan darajada buzadi.

Xo'sh, milliy manfaat nima? Bizning fikrimizcha, bu jamiyatning milliy qadriyatlaridan kelib chiqqan holda, uning barqaror hayoti va barqaror taraqqiyoti uchun qulay sharoitlarni saqlash, yaratish yoki ularga erishishga qaratilgan ongli, rasman ifoda etilgan ob'ektiv ehtiyojdir². Milliy manfaatlar ierarxik tuzilmani ifodalaydi va quyidagilarga bo'linadi:

a) sohalar: siyosiy, iqtisodiy, harbiy, mafkuraviy, madaniy, axborot;

b) vaqt o'tishi bilan barqarorlik darajasi: darhol (1 yilgacha), qisqa muddatli yoki qisqa muddatli (1 yildan 5 yilgacha), o'rta muddatli (5 yoshdan 20 yoshgacha), uzoq muddatli yoki uzoq muddatli -muddat-kelajak (20 yoshdan 50 yoshgacha), uzoq kelajak (50 yildan ortiq);

v) jamiyat va davlat uchun muhimlik darajasi: hayotiy (20-50 yosh va undan yuqori) - jamiyat va davlat uchun strategik ahamiyatga ega va milliy qadriyatlarni saqlash, ko'paytirish va himoya qilish, qadrsizlanish va yo'qotish bilan bog'liq bu identifikatsiyani yoki hatto odamlarning mavjudligini shubha ostiga qo'yadigan; muhim yoki taktik; periferik yoki operatsion;

d) ishtirok etuvchi tomonlar o'rtasidagi munosabatlar: qarama-qarshilik, turli xil, qo'shma;

e) geografik yo'nalish: global, mintaqaviy, mahalliy. Taqdim etilganlar bilan bir qatorda, davlatning milliy manfaatlarining boshqa tasniflari ham mavjud bo'lib, ular ham mavjud bo'lish huquqiga ega.

Umuman olganda, milliy manfaat mavhum va sub'ektiv kategoriya hisoblanadi, chunki uning parametrlari ma'lum bir jamiyat va davlatda hukmronlik qilayotgan dunyoning tasviri va qadriyat tizimi bilan belgilanadi. J. Rozenau ta'kidlaganidek, "milliy manfaatning ta'rifi hech qachon siyosatning analitik va qadriyatlar bazasidan kelib chiqadigan xulosalar tizimidan boshqa narsa bo'lishi

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис, 1994. № 1. С. 40.

² Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы, цели. // Военная мысль, 1995. № 6. С. 36.

mumkin emas"¹. Milliy manfaatlarning haqiqati uni amalga oshirish jarayonida va amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Va bu, o'z navbatida, irodaviy va faol printsiplarni hamda belgilangan maqsadlarni amalga oshirish vositalarini nazarda tutadi².

Milliy manfaatlar nuqtai nazaridan fikr yuritish, ularni mafkuraviy tekislikda emas, balki amaliy jihatdan ko'rib chiqishni ham anglatadi. Bu davlat siyosatida mafkuraviy omillar muhim emas degani emas. Masalan, inson huquqlari kabi omillar (ayniqsa so'nggi o'n yilliklarda) demokratik davlatlar siyosatida muhim belgi bo'lib xizmat qiladi. Zbignev Bjezinski o'zining xotiralarini "Kuch va printsip" deb nomlagan. Uning yozishicha, prezident J.Karterning milliy xavfsizlik masalalari bo'yicha yordamchisi lavozimini egallab turgan payti uning asosiy vazifasi "Amerikaning dunyoda mafkuraviy ta'sirining o'sishi" bo'lgan .

Prezident J.Karter ma'muriyati tomonidan inson huquqlari muammosiga berilgan urg'u avvalgi ma'muriyatlarga nisbatan AQSh tashqi siyosatining yo'nalishlarini aniqlashda mafkuraviy omilning rolikidan ancha katta ekanligini ko'rsatdi. Milliy manfaatlar va g'oyaviy motivlar o'rtasidagi ziddiyat fantastika emas. Shunday bo'ladiki, bu tanlov kerak bo'lgan holatlarda davlat arboblari uchun jiddiy dilemma bo'lib qoladi. Milliy manfaatlarga asoslangan davlat siyosati printsipti quyidagilarni anglatadi.

Mafkuraviy motivlar hayotiy milliy manfaatlar hisobiga amalga oshirilmaligi kerak. Siyosatchilarning mafkuraviy e'tiqodi ularning milliy manfaatlar haqidagi tasavvurida muqarrar ravishda iz qoldirishi, boshqacha qilib aytganda, bu muqarrar, chunki ular sirtida yotadigan aniq narsa emas. Bu tabiatni ziddiyatli va har xil talqinlarni keltirib chiqaradigan siyosatni tushunishning ma'lum bir usuliga aylanadi. Milliy manfaatlar printsipti uni hamma bir xilda idrok etilishini nazarda tutmaydi, ammo shu bilan birga, davlat siyosatini amalga oshirishga mas'ul bo'lganlar mafkuraviy omillarni o'zlari milliy manfaat deb tan olgan omillardan ustun qo'ymasliklari kerak.

Globalashuv davrida milliy manfaatlarning o'zgarishini tahlil qilish zamonaviy sharoitda milliy manfaatlarning ustuvor yo'nalishlarini tashkil etuvchi asosiy parametrlarni shakllantirishga imkon beradi:

1. davlatning mustaqilligi, suvereniteti va hududiy yaxlitligini saqlash, uning asl siyosiy tarixiy, madaniy va sivilizatsion va milliy xususiyatlarni hisobga olish asosida rivojlanish;

¹ Rosenau J. National Interest/ International Encyclopedia of the Social Sciences. N.Y., 1968. Vol. XI. P. 37.

² Гаджиев К.С. Геополитика. М., 1998. С. 262-263

2. davlatni milliy o'ziga xoslik asosida va insoniyat tsivilizatsiyasi evolyutsiyasining ilg'or tendentsiyalari va chinakam umuminsoniy qadriyatlar asosida rivojlantirish;
3. fuqarolarning erkinliklari va huquqlarini himoya qilish, ularning xavfsizligi va hayotning yuqori darajasini mavhum liberal qadriyatlar sifatida emas, balki davlatning millat oldidagi vazifalari sifatida ta'minlash;
4. yuqori iqtisodiy rivojlangan davlatlar o'rtasida mavjud bo'lgan daraja va standartlarga muvofiq tashqi iqtisodiy aloqalar va hamkorlikni o'rnatish;
5. teng huquqli sheriklik tamoyillariga asoslangan mintaqaviy integratsiya;
6. tashqi manbalar, bozorlar, boshqa davlatlar bilan teng sharoitlarda savdo erkinligini ta'minlash;
7. millat farovonligining asosi sifatida ta'lim, fan va madaniyatni rivojlantirish;
8. dunyodagi geosiyosiy manfaatlarni himoya qilishni ta'minlaydigan ishonchli milliy xavfsizlik tizimini yaratish.

5.2. Milliy xavfsizlik tushunchasi va uning tarkibiy qismlari

"Xavfsizlik" tushunchasi falsafiy kategoriya bo'lib, uning mohiyati hali ilmiy ma'noda to'liq o'rganilmagan. Aytilganlarning isboti, xususan, milliy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan turli xil yondashuvlar, "milliy manfaatlar", "shaxsiy xavfsizlik", "jamoat xavfsizligi", "xalqaro xavfsizlik" kabi tushunchalarni mafkuraviy va falsafiy anglash, ularni baholash mezonlari, tuzilishi atrofida doimiy muhokamalar. xavfsizlik uchun yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarning xususiyatlari, uni ta'minlashning samarali mexanizmlarini yaratish tamoyillari va boshqalar, shu jumladan rivojlangan mamlakatlarda.

Izohli lug'atlarda xavfsizlik tushunchasi hech qanday xavf tug'dirmaydigan holat yoki hech kimga yoki biror narsaga tahdid solmaydigan holat sifatida izohlanadi. Ammo har qanday sharoitda xavfsizlikni hech qanday xavf tug'dirmaydigan davlat deb hisoblash mumkin emas. Tarixiy tajribada bunday holatga hatto individual shaxs ham erishishi mumkin bo'lgan misollar mavjud emas, ijtimoiy shakllanishning turli shakllari haqida gapirmasa ham bo'ladi. Aksincha, o'zlarini muayyan tahdidlardan himoya qilishga urinib, ular ishlab chiqarish turlari va tizimlarini, texnologik imkoniyatlarni, qurol-yarog 'va shu darajada yaratdiki, u har bir inson uchun eng katta tahdidlardan biriga aylandi. Buni hisobga olgan holda, "xavfsizlik" tushunchasining mazmunini ochish uchun asos sifatida soha mutaxassislari tizimning rivojlanishiga (hayotiga) zarar etkazmaslik natijasida erishilgan ma'lum bir holatni ko'rib chiqishni taklif qilishadi.

Bu xavfsizlikni ko'pgina parametrlarga bog'liq bo'lgan va u yoki bu holatni tavsiflovchi (insoniyat sivilizatsiyasiga qadar) ijtimoiy tizimning o'ziga xos

ajralmas xarakteristikasi sifatida qaralishi mumkinligini tasdiqlashga imkon beradi. Bunday holda, ijtimoiy tizimning bunday holatiga erishish uning asosiy maqsadini, shuningdek, ma'lum omillar ta'sirida mavjud bo'lish tartibi va shartlarini belgilaydi.

Xavfsizlik jamoat ehtiyoji ekan, asosiy tamoyil shu barqaror rivojlanish jamiyat, avvalambor, yuqoridagi omillarni har tomonlama ko'rib chiqish zarurati bilan bog'liq masalalar bo'yicha jamoatchilik kelishuvi bo'lishi kerak.

Shunday qilib, xavfsizlik, bir tomondan, jamiyatning, uning tuzilmalari, institutlari hayotining rivojlanish tendentsiyalari va shartlari bo'lib, ular tegishli munosabatlar (siyosiy, huquqiy va boshqalar) bilan belgilanadi, bu ularning sifat aniqligi va erkinligini saqlashni ta'minlaydi, bu ularning tabiatiga, faoliyatiga mos keladi. ... Boshqa tomondan, bu belgilangan ishlashni potentsial va real tahdidlardan ma'lum darajada himoya qilishdir.

Milliy xavfsizlik tushunchasi jamiyatning barqaror rivojlanishini, milliy manfaatlarga real va potentsial tahdidlarni o'z vaqtida aniqlash, oldini olish va zararsizlantirishni ta'minlaydigan inson va fuqaroning, jamiyat va davlatning hayotiy manfaatlarini himoya qilish deb tushuniladi. Milliy xavfsizlikning asosiy ob'ektlari qonun bilan belgilanadi: shaxs - uning huquqlari va erkinliklari; jamiyat - moddiy va ma'naviy qadriyatlar; davlat - uning konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti va hududiy yaxlitligidir. Milliy xavfsizlikning asosiy sub'ekti bu sohadagi funksiyalarni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati orqali amalga oshiradigan davlatdir.

Milliy xavfsizlik manfaatlarni himoyalashning umumiy shakli hisoblanadi. Shuningdek u manfaat va ehtiyojlarning namoyon bo'lish shakli hamdir. Boshqacha aytganda, manfaat va ehtiyojlarni qondirish, moddiy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lish va farovonlikka intilish to'g'risidagi barcha tasavvurlarni ifodalaydi. Milliy xavfsizlik fuqarolar ya'ni shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan bo'ladi. U shaxs, fuqaro manfaatlari, konstitutsion huquq va erkinliklari, yashash xavfsizligini ta'minlash, turmush darajasi va sifatini oshirish, jismoniy, ma'naviy, intellektual rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi¹.

Davlat manfaatlari esa konstitutsion tuzum, mamlakat suvereniteti va territorial yaxlitligini himoya qilish, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni qaror toptirish, qonunlarning so'zsiz amal qilishini ta'minlash, huquq-tartibotni qo'llab-quvvatlash va teng sheriklik asosida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdan iborat.

¹ Абулкосимов Х.П. Иқтисодий хавфсизлик. -Т., Академија. 2006. 8-бет

Ushbu manfaatlar bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, ular jamiyat a'zolarining mustaqilligini ta'minlash, xalq farovonligi va turmush darajasini oshirish, uning madaniyatini va ma'naviy qadriyatlarini saqlashga bo'lgan intilishlarini ifoda etadi. Shu bois har qanday mamlakat manfaatlari uchta muhim maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi: 1) xalq farovonligini oshirish; 2) mamlakat tinchligi va hududini himoya qilish hamda yurtni obod etish; 3) milliy madaniyatni rivojlantirish.

Milliy xavfsizlik kontsepsiyasi va uning tarkibiy qismlari davlatning tashqi siyosatining muvaffaqiyati nafaqat milliy manfaatlar qanchalik aniq va ravshan shakllantirilganiga, balki ushbu manfaatlarni amalga oshirish yo'llari va usullarini aniq tushunishga ham bog'liqdir. Davlatning xalqaro miqyosdagi ustuvor maqsadlari qatorida, allaqachon ta'kidlab o'tilganidek, birinchi navbatda mamlakat xavfsizligini (yoki milliy xavfsizligini) har qanday shakl va ko'rinishda ta'minlash hisoblanadi.

Xalqaro siyosiy adabiyotda milliy xavfsizlik muammosi milliy manfaat bilan bog'liq masalalardan kam bo'lmagan tortishuv va munozaralarni keltirib chiqaradi. Mahalliy adabiyotda, ayniqsa, publitsistik, shaxsiy xavfsizlik, jamoat va davlat xavfsizligi ajralib turadi. Ushbu doirada iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ekologik, harbiy va boshqalar xavfsizligi ham ajralib turadi.

Milliy xavfsizlik kontsepsiyasining ayrim elementlarini Qo'shma Shtatlarning asoschilaridan biri J.Madisonda topish mumkin. Ko'rinishidan, "milliy xavfsizlik" atamasi birinchi marta 1904 yilda AQSh prezidenti T. Ruzvelt tomonidan kiritilgan. Shunga qaramay, milliy xavfsizlik kontsepsiyasini ozmi-ko'pmi aniq shakllantirgan birinchi kishi V.Lippmann edi. "Xalq, - deb yozgan u, - urushdan qochish uchun qonuniy manfaatlarini qurbon qilishga majbur bo'lmaganda va agar kerak bo'lsa, bu manfaatlarni urush yo'li bilan himoya qila olganda xavfsizlik holatida bo'ladi".

Shunday qilib, amerikaliklar va boshqa G'arb siyosatshunoslari tushunchasida milliy xavfsizlik bu butunlikni saqlash, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa masalalarni suveren hal qilish hamda xalqaro munosabatlar tizimining mustaqil sub'ekti sifatida harakat qilish qobiliyatidir.

Milliy xavfsizlik siyosatiga kelsak, uni ushbu milliy-davlat manfaatlari ixtiyoridagi barcha qurol-yarog 'yordamida amalga oshirilishini ta'minlash bo'yicha harakatlar majmuasi chaqiradi. Milliy xavfsizlik siyosatining maqsadi va eng yuqori ma'nosi - bu jamiyatning erkin rivojlanishi va ravnaqidir.

Milliy xavfsizlik tushunchasi (shuningdek tashqi siyosat va geosiyosiy tushunchalar) milliy manfaatlar kontsepsiyasining hosilasi hisoblanadi. Keng ma'noda, bu ma'lum bir davlat fuqarolarining o'zlarining jahon hamjamiyatidagi o'rni va roli to'g'risida umumiy qarashlarining ifodasidir. Uning oldiga ma'lum bir

davlatga tegishli bo'lgan iqtisodiy, texnologik, harbiy, insoniy, mafkuraviy, axborot va boshqa resurslarni aniqlash va aniqlash vazifasi qo'yilgan. Mavjud xalqaro munosabatlar tizimida davlatning o'rni, maqomi va rolini aniqlash, tashqi va ichki tahdidlarning oldini olish va aks ettirishni ta'minlash uchun ishlab chiqarilgan resurslar va vositalar muhim ahamiyatga ega.

Milliy xavfsizlik kontseptsiyasining asosiy parametrlari qarama-qarshilikka yoki aksincha, hamkorlikka qaratilgan davlatning tashqi siyosiy strategiyasining asosiy belgilashiga bog'liq. Agar biz davlatni himoya qilish zarurligi haqida gapiradigan bo'lsak, demak, bu uning xavfsizligiga tahdid bo'lishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, "milliy xavfsizlik" tushunchasi "tahdid" tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir. Potentsial va haqiqiy tahdidlar mavjud; global, mintaqaviy, mahalliy.

Hozirgi kunda deyarli barcha davlatlar uchun ko'plab tahdid manbalari mavjud: terrorism, ommaviy qirg'in qurollarining tarqalishi, millatlararo va konfessiyalararo mojarolar, ekologik muhitdagi o'zgarishlar, turli xil epidemiyalar, giyohvandlik va qurol-yarog 'savdosi. Shuning uchun milliy xavfsizlik davlatga tashqi tahdidlarni ham uni qul qilish yoki bo'ysundirishga urinishlar bilan bog'liq tashqi tahdidlarni hamda jamiyatning o'zi bilan bog'liq bo'lgan ichki tahdidlarni, jamiyatning o'zida ildiz otgan tahdidlarni hisobga olgan holda quriladi.

An'anaviy ma'noda milliy xavfsizlik bu davlatning tashqi dushmanlari tajovuzidan himoya qilishdir. Bunday tahdidlardan qo'rqish ularga har qanday yo'l bilan, shu jumladan harbiy kuch bilan qarshilik ko'rsatishga tayyorlikni keltirib chiqaradi. Bu davlat suverenitetini tushunishning asosi bo'lib, u ichki va tashqi ishlarda, agar bu milliy xavfsizlikni ta'minlash masalalariga tegishli bo'lsa, cheklanmagan kuch ishlatish huquqi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, milliy xavfsizlik kontseptsiyasi davlatning hayotiy manfaatlarini himoya qilish uchun siyosiy irodasini birlashtirishni ta'minlash uchun ishlab chiqilgan.

Keng ma'noda xavfsizlik kontseptsiyasi davlatning barcha fuqarolariga o'zini anglash uchun normal sharoitlarni yaratishni, ularning hayoti, erkinligi va mol-mulkini tashqi tomondan har qanday tajovuzlardan himoya qilishdan iborat bo'lsin, xoh u shaxs bo'lsin, xoh tashkilot bo'lsin, xoh davlat bo'lsin. . Geosiyosiy o'lchovlarda xavfsizlik deganda, avvalo, ma'lum bir davlatning jismoniy omon qolishi, uning suvereniteti va hududiy yaxlitligini himoya qilish va saqlash tushuniladi, bu esa davlatning har qanday real va potentsial tashqi tahdidlarga munosib javob berish qobiliyatini nazarda tutadi. Buning uchun u millatning hayotiy manfaatlarini himoya qilish uchun keng ko'lamlı chora-tadbirlar, vositalar va usullarga ega bo'lishi kerak. Ularni belgilashda milliy manfaat va milliy xavfsizlikning umumbashariy, umume'tirof etilgan tarkibiy qismlari va standartlarini hisobga olish zarur. Shu nuqtai nazardan, milliy xavfsizlikning

asosiy tarkibiy qismlari davlatning jismoniy mavjudligini, hududiy yaxlitligi va yaxlitligini ta'minlash, tashqi va ichki tahdidlardan asrab qolish qobiliyatidir. Ushbu tarkibiy qismlar o'z navbatida quyidagilarni nazarda tutadi:

- zamonaviy dunyoda mamlakatning o'рни va rolini har tomonlama mustahkamlash; davlatning milliy manfaatlari, maqsadlari va ustuvorliklarini himoya qilish;
- davlatning milliy manfaatlari, maqsadlari va ustuvorliklarini himoya qilish;
- iqtisodiy, siyosiy va harbiy-siyosiy suverenitetni, hududiy yaxlitlikni va mamlakat chegaralarining daxlsizligini saqlash va ta'minlash;
- barcha fuqarolarning huquqlari, erkinliklari, qadr-qimmatini va moddiy farovonligini himoya qilish;
- mamlakatning hayotiy manfaatlari qamrab olinadigan mintaqalar va mamlakatlarni belgilash;
- milliy manfaatlar va milliy xavfsizlikka real va potentsial tahdidlarni bartaraf etish va boshqalar.

Milliy xavfsizlikni davlat va ijtimoiy tuzimni barqarorligini rivojlantirishga xos faoliyat sifatida amalga oshiriladi:

- hayotiy muhim milliy manfaatlarni izolyatsiya qilish;
- tashqi ijtimoiy manfaatlar o'rtasidagi paydo bo'layotgan qarama-qarshiliklarni tahlil qilish, milliy-davlat ta'limining elementlari va manfaatlari;
- millat va davlat manfaatlarining ijtimoiy tarkibiy qismlari manfaatlari o'rtasidagi ichki qarama-qarshiliklarni aniqlash (monitoring);
- vujudga kelgan tashqi va ichki qarama-qarshiliklarni hal qilish yo'llari va mumkin bo'lgan mexanizmlarini aniqlash;
- harakatlari tizimning muvozanat holatini ta'minlashi kerak bo'lgan xavfsizlik sub'ektlarini aniqlash;
- bajarilishi sub'ektlar tomonidan ta'minlanadigan boshqaruv qarorlarini qabul qilish;
- tashqi va ichki ziddiyatlarni, qarama-qarshiliklarni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy tuzilmaning barqaror, barqaror ishlashi va rivojlanishiga erishish (tiklash).

Shuni ta'kidlash joizki, «milliy xavfsizlik» tushunchasi ko'p qirrali va xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Umumlashtirilgan holda uning quyidagi xususiyatlariga e'tibor qaratish lozim.

*Birinchi*dan, milliy xavfsizlik aniq tarixiy mazmunga ega, ya'ni jamiyat hayotining qaysi sohalarida qanday taxdidlarning vujudga kelayotganini aniqlashga karatilgan muayyan holatlarda teran tahlilni talab qiladi;

ikkinchidan, milliy xavfsizlik bir-biriga zid o'lchamlar, jamiyat hayotga xavf soladigan taxdidlar va ularni bartaraf etishni tavsiflaydigan ijtimoiy-ikkgisodiy parametr va ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi;

uchinchidan, milliy xavfsizlik muammosining ahamiyati va keskinligi jahon hamjamiyati hamda ayrim mamlakat, hudud taraqqiyotining burilish davrlarida ortib boradi;

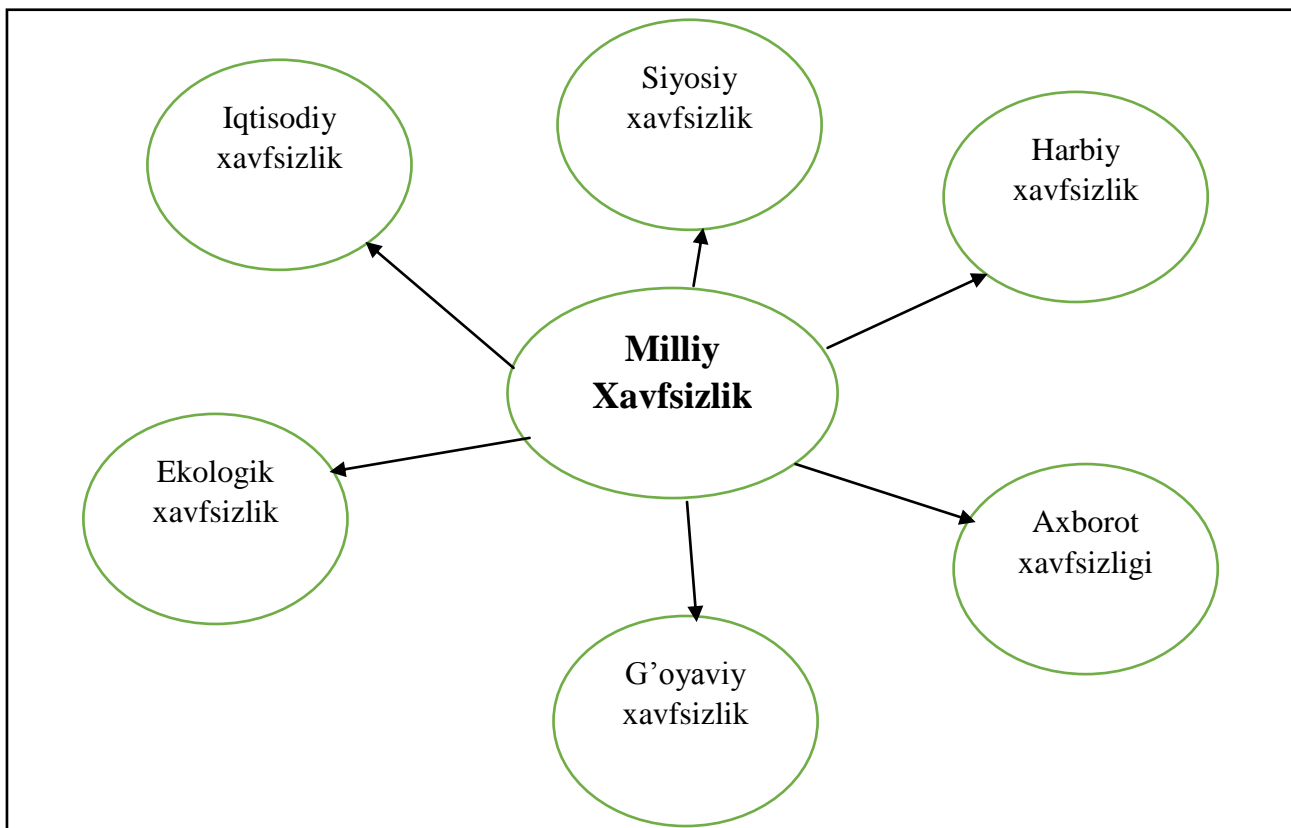
to'rtinchidan, milliy xavfsizlik tomoyillari va parametrlari, ko'rsatkichlari o'zgaruvchan hamda turli mamlakatlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Ammo har bir mamlakatning milliy xavfsizligi insoniyatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining umumiy tendentsiyalari bilan bog'liqdir. Va aksincha, umumbashariy iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'zgarishlar milliy xavfsizlikka ta'sir etadi;

beshinchidan, milliy xavfsizlikka davlat manfaatlari, milliy g'oya va milliy mafkura ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi;

oltinchidan, milliy xavfsizlikni ta'minlashda iqtisodiy xavfsizlikning o'рни beqiyosdir. Chunki milliy xavfsizlikni, jumladan, mamlakatning siyosiy konstitutsion tuzumini, davlat mustaqilligini va suverenitetini saqlash, harbiy qudratini oshirish, ekologik muammolarni yumshatish va hal etish, avvalambor, mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga va qudratiga, uning iqtisodiy xavfsizligining qay darajada ta'minlanganiga bog'liq.

5.3. Milliy xavfsizlikni ta'minlashning eng muhim vositasi va yo'nalishlari

Milliy xavfsizlikning tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi: siyosiy xavfsizlik, harbiy xavfsizlik, axborot xavfsizligi, g'oyaviy xavfsizlik, ekologik xavfsizlik hamda iqtisodiy xavfsizlik. Yuqorida sanab o'tilganlar asosida milliy xavfsizlik vujudga keladi va bu jamiyat uchun juda muhim birlik hisoblanadi. Quyida milliy xavfsizlik tarkibiy qismlari aks ettirilgan(1-rasm).

Milliy xavfsizlik manfaatlarni himoyalashning umumiy shakli sifatida manfaat va ehtiyojlarni qondirish, moddiy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lish va farovonlikka intilish to'g'risidagi barcha tasavvurlarni ifodalaydi. Mamlakatning milliy xavfsizligi uning milliy manfaatlarini turli siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ekologik, g'oyaviy va boshqa omillar ta'siri va tahdidlardan himoya siyosiy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, harbiy xavfsizlik, ekologik xavfsizlik, axborot xavfsizligi, g'oyaviy xavfsizlik qilishga yo'naltiriladi. Shuning uchun ham milliy xavfsizlik tarkibi murakkab tuzilishga ega bo'lib, siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ekologik, g'oyaviy, mafkuraviy, axborot xavfsizligini o'z ichiga oladi¹.

O'zbekiston Respublikasi Milliy Xavfsizlik Konsepsiyasi Prezident Sh.Mirziyoyevning farmoniga ko'ra yangi tahrirda qabul qilindi. Umuman shu vaqtgacha ushbu konsepsiyaning tuzilishi qanday bo'lgan. Buni quyidagi manbada ko'rish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Milliy Xavfsizlik Konsepsiyasining tuzilishi².

1. O'zbekiston va hozirgi zamon.

-Hozirgi davrning o'ziga xos xususiyatlari.

-O'zbekiston: geosiyosiy holati.

¹ "Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари" мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани илмий мақола ва тезислар тўплами. Тошкент. 2019, 218-219 бетлар.

² Ushbu mavzuda muallif M.B.Sherovning 2018 yilda nashr etilgan Mamlakatshunoslik darsligidan fodalanildi.

-O‘zbekiston va Markaziy Osiyo.

-Halqaro hamkorlik.

2. Hayotiy muhim milliy manfaatlar.

-shaxsning hayotiy muhim manfaatlari.

-jamiyatning hayotiy muhim manfaatlari

-davlatning hayotiy muhim manfaatlari.

3. Milliy xavfsizlikka tahdidlar.

-siyosiy sohada

-iqtisodiy sohada

-ijtimoiy sohada

-gumanitar sohada

-harbiy sohada

-ilmiy-texnik, texnologik va axborot sohasida

-ekologik sohada.

4. Milliy xavfsizlikni ta’minlashning tizimi va tamoyillari.

O‘zbekiston Respublikasi Milliy Xavfsizlik Konsepsiyasi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan o‘z taraqqiyot yo‘li hamda yangilanish strategiyasi, mustahkam va barqaror rivojlanishni ta’minladi, bu yo‘l jahon hamjamiyati tomonidan tan olindi.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini har tomonlama ta’minlay oladigan davlat hisoblanib, XXI asrda jahon hamjamiyatida siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. O‘zbekiston Respublikasining taraqqiy etish yo‘nalishlaridan biri bu huquqiy demokratik davlat va odil fuqorolik jamiyati hamda milliy xavfsizligini ta’minlash yo‘nalishlari hisoblanadi. Quyidagi konsepsiya, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslangan, hamda umum tan olingan xalqaro huquq normalari va tamoyillari asosida tuzilgan bo‘lib, davlatning milliy xavfsizlik sohasidagi davlat siyosatiga tayanadi.

Milliy Xavfsizlik sohasida davlatning yagona siyosati quyidagilarni maqsad qilib oladi:

- O‘zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatidagi o‘rni va rolini belgilash.

- O‘zbekiston Respublikasining milliy manfaatlari va ustuvor yo‘nalishlar tizimini aniqlash.

- milliy xavfsizlikka tahdid solayotgan ichki va tashqi tahdidlarni baholash va nomoyon qilish.

- milliy xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etishda, davlat va jamiyat resurslari va real imkoniyatlarni nomoyon etish va baholash.

- milliy xavfsizlikni ta’minlashdagi strategik vazifalarni aniqlash va ularni amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish.

- milliy xavfsizlikni ta'minlash tizimini mukammaltirish va unga taaluqli qonunlar majmuasini shakllantirish.

O'zbekiston va hozirgi jahon. Zamonaviy davrning o'ziga xosliklari.

Jahon taraqqiyotining bugungi bosqichi bioqutbli qurilishdan dunyoning yangicha tartibiga o'tish hisoblanadi, hozirgizamon uchun quyidagilar xarakterlidir:

- mamlakatlar o'zaro bog'liqligining o'sishi, integratsiya jarayonidagi kelishuvlarni hayotiy faoliyat davomida har tomonlama qamrab olishi, jahon xo'jalik aloqalarni kengayishi, xavfsizlik muammoalarining globallashuvi.

- milliy o'zlikni anglashning o'sishi va milliy xoslikka intilishi.

- ko'p qutbli dunyoning shakllanishi.

- texnologik va axborot jarayonlarini rivojlantirishga intilish, davlatning raqobatbardoshli darajasini belgilab, uni yangi texnologiyalarga egaligi va ularni ishlab.

- mineral xom ashyo, yonilg'i energetik va suv resurslarining cheklanganligi, ichki va xalqaro mintaqaviy va global mojarolar o'rtasida qolish.

- diniy ekstremizm, agressiv millatchilik, etnik nizolar, qurol-yarog'ini tarqalishi shu bilan birga yadro qurollari ham, xalqaro terrorizm, uyushgan jinoyatchilik, narkotiklarning tarqalishi, ekologik inqiroz va shu kabi mintaqaviy va global xavfsizlikka tahdid soluvchi faktorlarning majudligi.

- jahon hamjamiyati a'zolarining o'zaro kelishgan holda, harakat qilishlarining roli. Xalqaro tashkilotlarni bu aloqalardagi o'rnini oshib borishi va ular faoliyatini isloh qilishning dolzarbligi.

Hozirgi davr O'zbekistondan yangi jahon aloqalar tizimi shakllanish jarayonida faol ishtirok etishni talab etmoqda shu orqali O'zbekistonning jahon hamjamiyatida yaxshi o'rin egallashini ta'minlaydi.

O'zbekistonning geosiyosiy holati.

O'zbekistonning geosiyosiy holati quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi: Transport va avtonom energetik tizimlar markazida geografik joylashuvi. Hali ishlab chiqarilmagan mineral xom-ashyo resurslariga boy zahiralarga ega ekanligi.

- Yuqori darajadagi ilmiy-texnologik, ishlab chiqaruvchi va iqtisodiy potensial.

- Demografik vaziyatlar tug'ilishning yuqoriligi, aholining tabiiy o'sishi.

- Boy ma'naviy va madaniy-tarixiy meros.

- O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasidagi faol roli. Ko'pgina davlat va siyosiy kuchlarning manfaatlari esishadigan ob'ekt hisoblanishi

- Mintaqada tangliklar o'chog'i mavjudligi.

- O'zbekistonning Yevropa va Osiyo xavfsizligi yangi arxitekturasi shakllanish jarayonida ishtiroki.

- Suv va qishloq xo‘jaligidagi ishlab chiqarishi uchun ularning cheklanganligi.
- Dengiz-transport yo‘lidagi uzoqligi.
- Noqulay ekologik vaziyat (Orol dengiz muommasi).

O‘zbekiston hududida barqaror va geosiyosiy muvozanatni saqlagan holda mustahkam jadal rivojlanish shart-sharoitlari va potensialiga ega. Jahon xo‘jalik aloqalar tizimida o‘ziga xos sherik bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston va Markaziy Osiyo.

Markaziy Osiyo hududidagi davlatlar quyidagiga ega:

- Ma’naviy va madaniy tarixiy merosi, e’tiqod birligining yagonaligi hamda insonlarning til va mentalitetining yaqinligi.
- Suv arteriyalari energetik kommunikatsiya resurslarining umumiyliigi.
- Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini boshlanishining bir-biriga yaqinligi.
- Aholining yashash sharoiti.

Mamlakat taraqqiyotining hozirgi bosqichida strategik vazifalar va eng muhim islohotlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi nafaqat davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, balki huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalar faoliyatini ham takomillashtirishni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2017-yil 22-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida O‘zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmatini isloh qilish zarurligini ko‘rsatib berdi. Davlat rahbari tomonidan Konstitutsiya va qonun normalariga og‘ishmay rioya etilishini ta’minlash, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida o‘zaro tiyib turish va manfaatlar muvozanati tamoyilini so‘zsiz amalga oshirish, boshqa organlarning funksiyalarini bajarish va takrorlash holatlariga yo‘l qo‘ymaslik vazifalari qo‘yilgan edi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan **“O‘zbekiston Respublikasining davlat xavfsizligi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmon¹** xavf-xatar va tahdidlarga samarali tarzda qarshi kurashishga qodir maxsus xizmatning zamonaviy qiyofasini belgilagan holda, davlat xavfsizligini ta’minlashning sifat jihatidan yangi tizimiga asos soldi. Farmonga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati etib qayta tashkil qilindi. Idoraning nomidan “milliy xavfsizlik” tushunchasining chiqarilishi uning vakolatlari asossiz tarzda kengayishiga shart-sharait yaratgan omillarni bartaraf etish zarurati bilan bog‘liq. Chunki lokal miqyosdagi har qanday muammo milliy xavfsizlikka tahdid sifatida ko‘rilishi mumkin edi.

Mazkur o‘zgartirish ushbu idoraning diqqat-e’tiborini davlat ahamiyatiga ega real tahdidlarga qaratadi. “Davlat xavfsizligi” atamasi xavfsizlikni ta’minlash

¹ <https://uza.uz/oz/posts/o-zbekiston-respublikasining-davlat-xavfsizligi-tizimini-tak-14-03-2018>

doirasini aniq belgilaydi va mazkur sohadagi faoliyat yoʻnalishlarini ajratib beradi. Farmon bilan Davlat xavfsizlik xizmati Oʻzbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini, suverenitetini, hududiy yaxlitligini va manfaatlarini tashqi va ichki tahdidlardan himoya qiluvchi maxsus vakolatli organ etib belgilandi. Davlat xavfsizlik xizmati faoliyatini tashkil etishning ustuvor yoʻnalishlari belgilandi.

Birinchidan, mazkur idoraning maqomi, vakolatlari va faoliyat yoʻnalishlarini belgilagan holda “Oʻzbekiston Respublikasining Davlat xavfsizlik xizmati toʻgʻrisida”gi qonunni ishlab chiqish va qabul qilish nazarda tutilmoqda. 26 yil oldin qabul qilingan Milliy xavfsizlik xizmati toʻgʻrisidagi amaldagi nizom faoliyatni samarali tashkil etishga imkon bermaydi hamda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz bergan muhim oʻzgarishlarni aks ettirmaydi.

Ikkinchidan, bugungi kundagi xavf-xatar va tahdidlarga qarshi kurashishning taʼsirchan shakllari hamda uslublarini joriy etish, shu maqsadda idoraning samarali tashkiliy tuzilmasini shakllantirish zarurligi belgilandi.

Uchinchidan, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga ogʻishmay rioya etishning alohida muhim ahamiyati taʼkidlandi. Shundan kelib chiqqan holda, Davlat xavfsizlik xizmati tomonidan inson huquqlari qonuniy kafolatlarining qatʼiy taʼminlanishiga ustuvor ahamiyat beriladi.

Toʻrtinchidan, kadrlarni tanlash va tayyorlashning mutlaqo yangi tizimi tashkil etiladi, harbiy xizmatchilarning ijtimoiy himoyasi kuchaytiriladi. Mazkur choralar Davlat xavfsizlik xizmatiga har tomonlama rivojlangan va vatanparvar yoshlarni jalb etishga imkon beradi. Shu oʻrinda idora vakillarining harbiy xizmatchi sifatidagi maqomi koʻrsatib oʻtildi, mazkur holat ularga nisbatan harbiy xizmatni oʻtash bilan bogʻliq barcha cheklov va majburiyatlar tatbiq etilishini anglatadi.

Beshinchidan, Davlat xavfsizlik xizmati oʻz faoliyatini idora ishining shakllari va uslublari hamda harbiy xizmatchilarning idoraviy mansubligi haqidagi maʼlumotlar oshkor boʻlishini istisno etadigan konspiratsiya tamoyillari asosida tashkil etishi belgilandi. Bu davlat xavfsizligini taʼminlash vazifalarini bajarishda mavjud kuch va vositalardan samarali foydalanishni taʼminlaydi. Oʻziga xos boʻlmagan vazifa va funksiyalarni istisno qilish maqsadida Milliy xavfsizlik xizmati vakolatida boʻlgan ayrim ruxsat beruvchi vakolatlar 2018-yil 1-apreldan boshqa idoralarga oʻtkaziladi yoki tugatiladi.

Xizmatning asosiy vazifalari va faoliyat yoʻnalishlari etib esa quyidagilar belgilandi:

- Oʻzbekistonning davlat xavfsizligi va manfaatlarini tashqi va ichki tahdidlardan himoya qilishni taʼminlash, mazkur sohada qonuniylik va qonun ustuvorligini mustahkamlash, huquqbuzarliklarning oldini olish, ularni aniqlash va ularga barham berish;

- O‘zbekistonning konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti va hududiy yaxlitligiga tajovuzlarning oldini olish, ularni aniqlash hamda ularga barham berish bo‘yicha razvedka va kontrrazvedka faoliyatini amalga oshirish;
- O‘zbekistonning davlat chegaralarini qo‘riqlash va himoya qilish;
- O‘zbekistonning Qurolli Kuchlari va mudofaa-sanoat majmuasini davlat xavfsizligiga xavf-xatarlar hamda tahdidlardan himoya qilish, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash bo‘yicha strategik tashabbuslarni amalga oshirishda ishtirok etish;
- terrorizm, ekstremizm, uyushgan jinoyatchilikka, qurol-yarog‘, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasiga qarshi kurashish;
- davlat manfaatlari va xavfsizligiga tahdid soluvchi milliy, irqiy, a diniy adovatni targ‘ib etishga qaratilgan buzg‘unchilik faoliyatining oldini olish, uni aniqlash va unga barham berish;
- iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy va axborot sohalarida davlat xavfsizligini ta‘minlash, O‘zbekiston xalqining tarixiy-madaniy va boy ma‘naviy merosini himoya qilish;
- davlat organlari va boshqa tashkilotlarda davlat manfaatlari va xavfsizligiga tahdid soluvchi korrupsiya holatlariga qarshi kurashish;
- telekommunikatsiya va transport sohasida davlat xavfsizligini ta‘minlash, favqulodda holatlarni yuzaga keltiruvchi omillarning oldini olish, aniqlash va ularga barham berish;
- Xizmat tergov qilish vakolatiga kiruvchi jinoyat ishlari bo‘yicha tergovga qadar tekshiruv va dastlabki tergovni olib borish va tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshirish;
- davlat organlari va boshqa tashkilotlarda davlat sirlari saqlanishi, maxsus aloqa xavfsizligining ta‘minlanishi hamda axborotlarni kriptografik himoya qilishni tashkil etish ustidan nazoratni amalga oshirish;
- davlat manfaatlari va xavfsizligiga tahdid soluvchi huquqbuzarliklar sodir etilishiga imkon beradigan sabab va shart-sharoitlarni aniqlash hamda bartaraf etish.

5.4. O‘zbekistonning chuqur o‘ylangan, oqilona milliy siyosati va geosiyosiy kelajagi

Markaziy Osiyoning barcha davlatlari bilan umumiy chegaraga ega O‘zbekiston, shubhasiz, mintaqani barqarorlik, izchil taraqqiyot va yaxshi qo‘shnichilik hududiga aylantirishdan manfaatdor. Mamlakatimiz taraqqiyotining chegaralarimiz xavfsizligidan tortib suv resurslarini oqilona taqsimlashgacha bo‘lgan barcha muhim hayotiy masalalarini hal etish mintaqamiz bilan

chambarchas bog‘liq. Iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan, xavfsizligi ta‘minlangan Markaziy Osiyo O‘zbekiston uchun eng asosiy maqsaddir. Transport-kommunikatsiya va energetika sohalaridagi yirik mintaqaviy loyihalarni qo‘shni mamlakatlar bilan faol hamkorlik qilmasdan, ularning yuksak darajada integratsiyalashuvini ta‘minlamasdan amalga oshirib bo‘lmaydi. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo nafaqat geografik va geosiyosiy, balki qadriyatlari mushtarak yagona madaniy makondir. Mintaqada istiqomat qilayotgan xalqlarni umumiy ma‘naviy qadriyatlar va o‘tmish, o‘xshash milliy an‘ana va urf-odatlar, asrlar davomida shakllangan mentalitet birlashtirib turadi. Ushbu mushtaraklik mintaqaviy hamkorlik uchun mustahkam va ishonchli poydevordir.

O‘zbekistonning mikroiqtisodiy geografik o‘rni (hududning o‘ziga qo‘shni bo‘lgan davlatlarga nisbatan tutgan o‘rni) ancha qulayligi bilan xarakterlanadi. Bu holat, avvalo, uning Markaziy Osiyo respublikalarining qoq o‘rtasida joylashganligi va barcha mintaqa davlatlari bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri chegaradoshligi tufayli kelib chiqadi. O‘zbekistonning mikro IGO‘ qulayligi qo‘shni respublikalar bilan barcha turdagi quruqlik transport (avtomobil, temiryo‘l, quvur) tuzilmalari bilan nisbatan yaxshi bog‘langanligida ham o‘z ifodasini topadi. Mikro IGO‘dagi bunday qulayliklar tarixiy davrlardan hozirgacha O‘zbekistonni mintaqa davlatlari orasida aholisi eng zich, yirik shaharlarga boy, iqtisodiyoti nisbatan rivojlangan darajaga olib chiqqan.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobida bu borada quyidagi fikmi keltirgan: «O‘zbekistonning hududiy makon xususiyatlari, uning geografik o‘rni bizning ichki va tashqi siyosatimizni tanlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega... O‘zbekiston bugungi kunda qo‘shni davlatlar Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg‘oniston o‘rtasida bog‘lovchi halqa vazifasini o‘taydi. Bulaming barchasi respublikaning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi, diet el investitsiyalarini jalb qilish, O‘zbekistonni davlatlar o‘rtasida o‘zaro foydali hamkorlikning, tovarlar va kapital tranzitining o‘zida xos mintaqaviy markaziga aylantiradi».

O‘zbekistonning bunday qulay iqtisodiy-ijtimoiy imkoniyatlari har bir qo‘shnilari tomonidan aholisi zich joylashgan tutash (kontakt) hududlarda (Farg‘ona vodiysi, Zarafshon, Quyi Amudaryo mintaqalari, Surxondaryo viloyati) hozirgi davrda ko‘plab turli ixtisosdagi respublikalararo hududiy ishlab ehiqarish majmualari, qo‘shma korxonalaridan tortib erkin iqtisodiy hududlarni tashkil qilishgacha keng imkoniyatlar beradi. Markaziy Osiyo mintaqasida mavjud

bo'lgan transchegaraviy daryolar va yo'llar muammolari hal etilishi respublika mikrogeografik o'rnining yanada qulaylashuviga olib keladi¹.

Yaqin atrofida joylashgan davlatlar (Rossiya Federatsiyasi, Afg'oniston, Eron, Kavkaz respublikalariga nisbatan O'zbekistonning mezo iqtisodiy geografik o'rni (yaqin mintaqalarga nisbatan tutgan o'rni) o'rtacha qulayliklarga egaligi bilan tavsillanadi. Mezo IGO'ni bunday baholanishining sababi shundaki, O'zbekiston bir tomondan, Kavkaz respublikalari, ayniqsa, Rossiya Federatsiyasi bilan, asosan, zamonaviy transport vositalari orqali samarali bog'langan va bu davlatlar bilan an'anaviy ravishda ko'p tomonlama yaqin aloqalar olib boradi. Jahon davlatlari orasida eksport-import aloqalari hajmiga ko'ra, Rossiyaning yetakchilik qilib kelayotganligi buning isbotidir. Ikkinchi tomondan, janubda joylashgan va O'zbekistonning mezo IGO' guruh davlatlari toifasiga kiruvchi Afg'oniston, Eron davlatlari butun o'tgan tarixiy davrlar davomida respublikamiz bilan har tomonlama keng ijtimoiy aloqada bo'lib kelgan bo'lsa-da, hozirgi vaqtda bunday aloqalarni olib borishga mavjud texnik va siyosiy qiyinchiliklar to'siq bo'lib turibdi.

O'zbekiston Respublikasining siyosiy geografik o'rni klassik geosiyosatchilar tomonidan ajratilgan Yevrosiyoning ichki kontinental qismi, ya'ni Xartlend (ingl. Heartland - "dunyoning yuragi"), hamda Yevrosiyoning janubi-g'arbiy dengizga yaqin mintaqasi Rimlend (Rimland "ichki yarim oy")ning o'zaro tutashgan hududda joylashganligi bilan tavsiflanadi. Bu holat esa jahonda yetakchilikni qo'lga kiritishni rejalashtirayotgan ko'plab davlatlarning respublikamizga nisbatan geosiyosiy qiziqishlarining yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari aynan yaxshi qo'shnichilik va o'zaro manfaatli hamkorlik tamoyillari asosida eng dolzarb va muhim masalalarda o'z salohiyatini yanada samarali amalga oshira oladi. Ishonchim komil, bundan barcha Markaziy Osiyo davlatlari qatorida boshqa mamlakatlar ham birdek manfaat ko'radi, dedi Samarqanddagi 2017 yil 10 noyabrda "*Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik*" deb nomlangan xalqaro anjumanda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Markaziy Osiyoni yaqin kelajakda barqaror, iqtisodiy rivojlangan va yuksak taraqqiy etgan mintaqaga aylantirishga xizmat qiladigan olti taklifni ilgari surdi.

Birinchi taklif: Biznes-diplomatiya. O'zbekiston rahbari savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tovar ayirboshlash hajmini oshirish hamda kooperasiyani mustahkamlash uchun qulay sharoitlar yaratish kerakligini va

¹ <http://geografiya.uz/10-sinf-geografiya/11248-ozbekistonning-geosiyosiy-orni-va-munosabatlari.html>

mintaqaviy iqtisodiy forumni tashkil etish bu yo‘nalishdagi amaliy qadam bo‘lishi mumkinligini ta’kidladi.

"Mintaqalararo hamkorlik masalasiga alohida e’tibor qaratilishi lozim. Shu munosabat bilan Markaziy Osiyo davlatlarining hududlar rahbarlari (hokimlari) biznes hamjamiyatining assosiasiyasini ta’sis etishni taklif qilaman. BMT ekspertlarining hisob-kitoblariga ko‘ra, Markaziy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi samarali kooperasiya aloqalari 10 yil mobaynida mintaqaviy yalpi ichki mahsulotni kamida ikki barobar oshirish imkonini bergan bo‘lar edi. Ushbu mexanizmlar butun Markaziy Osiyoda barqaror rivojlanishni ta’minlagan holda, mamlakatlarimiz hududlarining sanoat, investisiya va intellektual sohalardagi salohiyatini to‘la ishga solish imkonini berishiga ishonaman", dedi prezident.

Ikkinchi taklif: Transport diplomatiyasi. Sh.Mirziyoevning fikricha, mintaqaning tranzit-logistika salohiyatidan yanada samarali foydalanish va transport infratuzilmasining jadal rivojlanishini ta’minlash lozim.

O‘zbekiston rahbari bu yo‘nalishda mintaqa mamlakatlari tomonidan amaliy qadamlar qo‘yilganini mamnuniyat bilan qayd etdi. "Turkmanistonlik do‘stlarimiz tomonidan Amudaryodan o‘tadigan Turkmanobod Forob yangi temir va avtomobil yo‘llari ko‘priklari ishga tushirildi. U O‘zbekiston Turkmaniston Eron O‘mon transport-tranzit yo‘nalishining muhim tarmog‘idir.

Tez orada O‘zbekiston Qirg‘iziston Xitoy temir yo‘li qurilishini boshlash bo‘yicha kelishuvga erishildi, shuningdek, ushbu transport yo‘lagi bo‘ylab sinov tariqasidagi avtopoyga amalga oshirildi. Shu munosabat bilan Transport kommunikasiyalarini rivojlantirish bo‘yicha umummintaqaviy dasturni ishlab chiqish va qabul qilish zarur, deb hisoblaymiz".

Prezident umumiy yondashuvlarni kelishib olish uchun 2018 yilda Toshkentda "Markaziy Osiyo xalqaro transport yo‘laklari tizimida: strategik istiqbollari va amalga oshirilmagan imkoniyatlar" mavzusida xalqaro konferensiya o‘tkazilishi rejalashtirilayotganini aytib, konferensiyaning ishida barcha sheriklar faol ishtirok etishiga umid bildirdi.

Uchinchi taklif: "Preventiv diplomatiya". Mirziyoev bugungi kunda mintaqaning barcha mamlakatlari terrorizm, diniy ekstremizm, transmilliy jinoyatchilik va narkotrafik tahdidlariga duch kelayotgani, ushbu tahdidlarga qarshi samarali kurashishni faqat birgalikda, mintaqa mamlakatlari o‘rtasidagi amaliy hamkorlik mexanizmlari doirasida ta’minlash mumkinligini aytdi.

"Xavfsizlikka tahdidlarni "o‘ziniki va o‘zgalarniki" deb ajratishdan voz kechish, "yaxlit xavfsizlik" tamoyiliga amalda rioya qilish zarur, degan qat’iy fikrdamiz",— alohida ta’kidladi prezident. Mirziyoyevga ko‘ra, Birlashgan Millatlar Tashkiloti mintaqaviy xavfsizlik muammosini, avvalo, preventiv diplomatiya usullaridan foydalangan holda hal qilishda muhim o‘rin tutishi lozim.

Shuningdek, MDH, ShHT, EXHT va boshqa nufuzli xalqaro hamda mintaqaviy tuzilmalar mexanizmlari doirasida o‘zaro hamkorlikni mustahkamlash zarur.

Shu o‘rinda Markaziy Osiyoda barqaror va izchil taraqqiyotning istiqbollari qo‘shni Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlab o‘tildi. O‘zbekiston rahbari birinchi galda Afg‘onistonning mintaqaviy iqtisodiy jarayonlarga qo‘shilishiga har tomonlama ko‘maklashish kerakligi va bu dunyo hamjamiyatining Afg‘onistonda tinch taraqqiyotni ta’minlashga qaratilgan sa’y-harakatlariga g‘oyat muhim hissa bo‘lib qo‘shilishini qayd etdi. Shuningdek, O‘zbekiston bundan keyin ham bu qo‘shni mamlakatni iqtisodiy jihatdan tiklash, uning transport va energetik infratuzilmasini rivojlantirish, milliy kadrlar tayyorlash jarayonlarida faol ishtirok etishini ta’kidladi.

Markaziy Osiyoda barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishi ekstremistik g‘oyalarga qarshi qat’iy kurashishdan iboratdir. Ko‘pincha ayotga endi qadam qo‘yayotgan yoshlar uning ta’siriga tushib qolmoqda. Markaziy Osiyo aholining yoshi bo‘yicha eng “yosh” mintaqalardan biridir: bu erda aholining qariyb 60 foizini yoshlar tashkil etadi va bu dunyo bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichdan ancha yuqoridir.

Aynan shu maqsadda O‘zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining yaqinda Nyu-Yorkda bo‘lib o‘tgan sessiyasida Yoshlar huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyusiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. “Ushbu tashabbuslarni Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlari qo‘llab-quvvatlagani yoshlar o‘rtasida radikal qarashlar tarqalishining oldini olish, to‘g‘ri yo‘ldan adashganlarni ijtimoiy reabilitasiya qilish va ularni sog‘lom hayotga qaytarishga tayyorligimizning amaldagi yaqqol ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Bizning tajribamiz shuni ko‘rsatmoqdaki, birinchi galda yoshlarni ilm-ma’rifatga o‘rgatish, ularga islom dinining insonparvarlik mohiyati, islom madaniyatining asl qadriyatlarini etkazish ekstremizmga qarshi kurashishning eng samarali vositasi hisoblanadi.

Bu borada biz Samarqandda Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi va Toshkentda Islom sivilizasiyasi markazini tashkil etishga qaror qildik", — qayd etdi Mirziyoev.

To‘rtinchi taklif: Chegara diplomatiyasi. Mirziyoev davlat chegaralarini delimitasiya va demarkasiya qilish jarayonini tezda va uzil-kesil yakuniga etkazish kerak, deya qayd etdi. “Biz chegaraoldi muammolarini hal etib, mamlakatlarimiz o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy va madaniy-gumanitar sohalardagi hamkorlikni yanada kengaytirish yo‘lida mustahkam poydevor yaratamiz. Biz davlat chegaralarini delimitasiya qilish borasidagi muzokaralarda yuzaga keladigan murakkab

masalalarni hal etish bo'yicha izchil yo'lga qo'yilgan va birgalikda chuqur o'ylab amalga oshirayotgan ishlarimizni davom ettirish zarur, deb hisoblaymiz. Biz oqilona murosa va o'zaro teng almashinuv asosida, o'zaro manfaatlarimizni hisobga olgan holda, bu o'ta dolzarb muammoni tez orada hal etamiz, deb ishonaman", — dedi prezident.

Beshinchi taklif: Suv diplomatiyasi. O'zbekiston prezidenti o'z nutqida mintaqada suv resurslaridan adolatli foydalanish muammosini imkon qadar tezroq tartibga solish lozimligini ta'kidladi. "Ishonchim komil, mazkur masalalarni hal etishda mintaqadagi barcha davlatlar manfaatlarini hisobga oladigan xalqaro huquqiy me'yorlar asosida ish olib borish kutilgan samarani beradi.

O'zbekiston BMT tomonidan ishlab chiqilgan Amudaryo va Sirdaryo havzalari suv resurslaridan foydalanish to'g'risidagi konvensiyalar loyihalarini qo'llab-quvvatlaydi. Orol dengizining ekologik halokati bilan bog'liq eng o'tkir muammolarni hal etish ham sa'y-harakatlarimizni birlashtirishni talab etadi. Orol muammosi bizning nafaqat umumiy dardimiz, balki umumiy vazifamizdir.

Mintaqaviy va xalqaro darajada say-harakatlarimizni birlashtirmasdan turib, ushbu tahdidlarga qarshi munosib choralar ishlab chiqa olmaymiz. Biz Orolbo'yida yuzaga kelgan dolzarb muammolarni hal etish, shuningdek, ijtimoiy muhim ahamiyatga molik loyiha va dasturlarni amalga oshirishga donorlik ko'magini jalb etish maqsadida Markaziy Osiyo mintaqasining barcha davlatlari faoliyatini yanada faollashtirish zarur, deb hisoblaymiz".

Oltinchi taklif: Xalq diplomatiyasi. "Mamlakatlarimiz va xalqlarimiz o'rtasida madaniy-gumanitar aloqalar, do'stlik va yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini mustahkamlash lozim. Bu Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlikni jadallashtirishning asosiy shartlaridan biridir. Shu nuqtai nazardan, biz faol madaniy-gumanitar muloqotni davom ettirish, mamlakatlarimizda madaniyat kunlari va turli ijodiy tadbirlarni muntazam tashkil etish, ta'lim va sayyohlik sohasidagi almashuvlarni "xalq diplomatiyasi"ning eng muhim vositasi sifatida rivojlantirish tarafdorimiz", — dedi Mirziyoyev. O'zbekiston rahbariga ko'ra, mintaqada do'stlik, hamjihatlik va barqarorlik muhitini mustahkamlaydigan eng ishonchli usuli bu oddiy va ochiq insoniy muloqotdir.

Nazorat uchun savollari

1. Manfaat nima?
2. Manfaat va ehtiyojlar ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bula oladimi?
3. Milliy xavfsizligini qanday tushunasiz?
4. Davlat xavfsizligini qanday tushunasiz?

5. Milliy xavfsizlik davlat xavsizligini ta'minlashda geosiyosatni o'rni qanday?
6. Xavfsizlik necha darajaga bo'linadi?
7. Markaziy Osiyoni geosiyosiy kelagagini qanday tasavvur qilasiz?
8. O'zbekistonning geosiyosiy kelagagini qanday tasavvur qilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Тошкент.: Ўзбекистон, 2018.4-6 бетлар.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма. – Т.: Маънавият, 2019. 264-265-бетлар.
3. Мирзиёев Ш.М. Марказий Осиёда ўзаро дўстлик ва ҳамкорликни таъминлаш барқарор ривожланиш кафолатидир.// Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2018, 262 bet.
4. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги 4947-сонли Фармони // Халқ сўзи. 2017 йил 8 февраль.
5. “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining qonuni.167-I21.12.1995. <http://lex.uz/docs/-121051?otherlang=1>
6. Абдурахмонов Ф. Манфаат тушунчаси ва унинг моҳияти. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.Т. 1994, №4 25-26 бетлар
7. Алексеева Т.А. Рациональный эгоизм национального интереса (Материалы круглого стола) // Полис. 1995. № 1. С. 92-93.
8. Абулқосимов Х.П. Иқтисодий хавфсизлик. -Т., Академиа. 2006. 8-bet
9. Гаджиев К.С. Геополитика. М., 1998. С. 262-263
10. Kennan G. Morality and Foreign Policy. // Foreign Affairs. Winter 1985/86. – www.foreignaffairs.org Четырнадцать пунктов В.Вильсона. - <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetirnadcat-punktov.php>
11. Ревякин А.В. История международных отношений в новое время. - М.: РОССПЕН, 2004. –С. 119-121.

12. Стратегия национальной безопасности Соединенных Штатов Америки. 2002 г. - <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2002/>; Стратегия национальной безопасности Соединенных Штатов Америки от 2006 г. - <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/>
13. Мусаев О.Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари. фал.фан.доктори дисс-яси. т.: 2015. 46-бет.
14. Sherov M.B. Mamlakatshunoslik.Darslik.Toshkent 2018
15. <http://www.uzlidep.uz/positionparty/97>
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис, 1994. № 1. С. 40.
17. Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы, цели. // Военная мысль, 1995. № 6. С. 36.
18. Rosenau J. National Interest/ International Encyclopedia of the Social Sciences. N.Y., 1968.
19. Vol. XI. P. 37.
20. “Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани илмий мақола ва тезислар тўплами. Тошкент. 2019, 218-219 бетлар.
21. www. [http// sputnik.uz](http://sputnik.uz)
22. <https://geopolitika.uz/hududlar/yevrosiyo/mdh-va-rossiya/17-markaziy-osiyoda-suv-mojarolari>
23. <https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/3830/>
24. <https://uza.uz/oz/posts/o-zbekiston-respublikasining-davlat-xavfsizligi-tizimini-tak-14-03-2018>
25. <http://geografiya.uz/10-sinf-geografiya/11248-ozbekistonning-geosiyosiy-orni-va-munosabatlari.html>

VI-BOB. YANGI DUNYO TARTIBOTIDA O‘ZBEKISTON: KO‘P TOMONLAMA HAMKORLIK, STRATEGIYALAR, XAVFSIZLIK MASALALARI

6.1. O‘zbekiston va MDH davlatlari o‘rtasidagi geosiyosiy munosabatlar istiqbollari.

6.2. O‘zbekiston va ShHT geosiyosiy istiqbollari

6.3. Yangi ming yillikda Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta‘minlash vazifalari. Avg‘oniston muammosi

Tayanch iboralar: yangi dunyo, hamkorlik, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar, ShHT, MDH, KSHT, MOH, xavfsizlik, Afg‘oniston fojiasi, yaqin qo‘shnichilik, yumshoq kuch, ko‘p vektorli siyosat.

6.1. O‘zbekiston va MDH davlatlari o‘rtasidagi geosiyosiy munosabatlar istiqbollari.

Hozirda halqaro tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha jahonda turli halqaro va mintaqaviy tashkilotlar mavjud bo‘lib, ularning orasida «Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi» o‘ziga hos ko‘rinishga ega. Bu mintaqaviy tashkilot - bir butun davlag yoki federatsiya emas, harbiy blok ham emas. Balki u o‘zining mohiyatiga ko‘ra ixtiyoriy iqtisodiy uyushma sifatida vujudga kelgan davlatlar hamdo‘stligining yangicha shakli va ko‘rinishidir.

MDH 1991 yil 8 dekabrda Minskga yaqin Belovejskoe Pushcheda uch slavyan respublikalari - Rossiya, Belarus va Ukraina davlatlari boshliqlari Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH)ni tuzish to‘g‘risidagi shartnomani imzolashi asosida shakllandi. Uni imzolagan davlatlarning hududiy butunligini tan olish, hurmat qilish hamda amachdagi chegaralar, ularning ochiqligi va fuqarolarning harakati erkinligi e‘tirof etildi.

Markaziy Osiyo davlat boshliqlari Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligiga uni ta‘sis etuvchilar rovida borishga tayyor ekanligini bildirdilar. 1991 yil 21 dekabrda Almatida Rossiya (B.Elsin), Ukraina (L.Kravchuk), Belarus (S.Shushkevich), Qozog‘iston (N.Nazarboev), O‘zbekiston (I.Karimov), Qirg‘iziston (A.Akaev), Tojikiston (R.Nabiev), Turkmaniston (S.Niyozov), Ozarbayjon (A.Mutalibov), Armaniston (Ter-Petrosyan), Moldaviya (M.Snegur) davlat boshliqlarining kengashi bo‘ldi. Unda Belovejskoe Pushcha shartnomasi yuzasidan protokolni imzolab, «Teng huquqli va Ahdlashayotgan oliy tomonlar» maqomida Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligiga muassis bo‘ldilar. Gruziya MDHga 1993 yilda qo‘shildi. Shu munosabat bilan MDHning tarkibi 12 davlatga yetdi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligining Oliy organlari qo‘yidagilardan iborat:

- «Davlat boshliqlari Kengashi»;
- «Hukumat boshliqlari Kengashi»;
- «Tashqi ishlar vaziri Kengashi»;
- «Davlatlararo iqtisodiy Kengash»;
- Markazi Sankt-Peterburgda bo'lgan «Parlamentlararo Assambleya» (uning tarkibiga 1995 yildan Rossiya, Belorussiya, Qozogiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Armaniston, 1997 yildan Ozarbayjon, Moldaviya, Gruziya, 1999 yildan Ukraina kirgan);
- «Mudofaa vazirlari Kengashi». Uning qoshida doimiy sekretariat va MDHning harbiy hamjamiyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Shtabi (ShKVS) joylashgan;
- «Chegara qo'shinlariga boshchilik qiluvchi Kengash»;
- «Iqtisodiy sud»;
- «Davlatlararo statistik qo'mita»;
- «Inson huquqlari komissiyasi»;
- MDHning doimiy faoliyat ko'rsatuvchi organi «Muvofiqlashtiruvchi- konsultativ qo'mita»si (Minskda joylashgan);
- 2000 yil hamdo'stlik davlatlari «MDHning terrorchilikka karshi kurash Markazi»ni tuzish to'g'risida shartnoma imzoladilar¹.

MDHning raisi lavozimi navbat bilan bir davlat rahbaridan keyingi davlat rahbariga o'tadi. Davlat boshliqlari Kengashi bir yilda kamida ikki marta o'tkaziladi. Bundan tashqari Kengashning navbatdan tashqari majlisi ham o'tkazilishi mumkin. U MDH a'zosi bo'lgan har qanday davlat tashabbusi bilan chaqiriladi. Davlat boshliqlari Kengashida ayrim davlatlar kuzatuvchi sifatida ishtirok etadi. Organlarining faoliyati MDH Nizomi bilan tartibga solinadi. MDHda faoliyat ko'rsatayotgan a'zolar bilan bir qatorda, uning muayyan bir faoliyati bilan shug'ullanuvchi a'zolar ham mavjud. MDH organlarining faoliyatini mablag' bilan ta'minlash (xarajatlari) a'zo davlatlarning xizmat yuzasidan bo'lgan ishtiroki tartibi bo'yicha taqsimlanadi va MDH organlari byudjeti to'g'risidagi maxsus bitim asosida o'rnatiladi.

Mintaqamiz xalqlarining yaqinlashuvi – tabiiy kechayotgan jarayon. Bu yaqinlik sobiq Ittifoq mavjud bo'lganligidan qat'iy nazar hamma vaqt bo'lib kelgan. Bu haqiqiy integratsiya bo'lib, sun'iy ravishda joriy etiladigan integratsiyadan farq qiladi. Unga sovetlardan keyingi davlatlarning birortasi qarshi emas, ayni chog'da ularning birortasi ham o'z mustaqilligidan voz kechmoqchi emas. Biz uchun masalaning mohiyati mustaqillik yoki integratsiyani tanlash emas,

¹ Юнусова М. П., Мўминов Х. М. Ўзбекистонда геосиёсат ва геосиёсий вазият асослари (Ўқув қўлланма) - Андижон: 2009. 39-40-бетлар

balki bu ikki yo‘nalishni uyg‘unlashtirishdan iboratdir. O‘zbekiston rahbariyati MDHni haqiqiy mustaqil, suveren davlatlar integratsiyasi sifatida ko‘rishni istadi.

Biroq, dastlabki yillarda MDH a‘zo davlatlari munosabatlarida bir qator muammolar ham bo‘lib turdi. Jumladan, bu tashkilot o‘z kengashlarida barcha a‘zo davlatlar taraqqiyoti uchun muhim hujjatlar qabul qilar, biroq ularning bajarilishi sekin kechar edi. Ayrim kelishuvlar esa barbod bo‘lar edi. O‘zbekiston davlati doimo bu tashkilotning muntazam ishlab turishi, uning qabul qilgan qarorlarining bajarilishi tarafdori bo‘lib keldi. Prezident I.Karimovning bu tashkilot kengashlariga qatnashuv oldidan ommaviy axborot vositalariga bergan intervyularida aynan shu muammolar o‘z ifodasini topdi.

O‘zbekiston Respublikasi MDH davlatlari bilan iqtisodiy hamkorlikka kirishar ekan, doimo ularning mustaqilligiga dahl qilmaslikka intildi va bunga amal qildi. 1992 yil may oyida MDH davlat rahbarlarining Toshkent uchrashuvida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov tashabbusi bilan boshlangan kollektiv xavfsizlik to‘g‘risidagi shartnomaning imzolanishi MDH doirasidagi davlatlar o‘rtasidagi aloqalarning yangi bosqichiga ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi. 1993 yil MDH davlatlari bilan imzolangan “Iqtisodiy ittifoq” haqidagi shartnoma ham bu davlatlarning iqtisodiy taraqqiyoti va o‘zaro hamkorliklarining yanada mustahkamlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Mustaqillikning birinchi o‘n yilligi davrida MDH davlatlari boshliqlarining 30 ga yaqin kengashlari bo‘lib o‘tdi va muhim hujjatlar imzolandi. Ular orasida xavfsizlik masalalari, tinchlikni saqlash, iqtisodiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yib olish uchun davlatlararo iqtisodiy qo‘mita tuzish, iqtisodiy integratsiyani to‘laqonli amalga oshirish, bojxona va ittifoq to‘lovi masalalarini izga solib olish kabilar muhim o‘rin egalladi. O‘zbekiston MDH doirasida siyosiy, iqtisodiy, madaniy sohalar bo‘yicha shartnoma hamda kelishuvlarni Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya va boshqa mamlakatlar bilan imzolab, o‘zaro manfaatli hamdo‘stlik aloqalari uchun mustahkam asos yaratdi.

2001 yil MDH tashkil topganligining 10 yilligi munosabati bilan Moskvada MDH davlatlari rahbarlari ishtirokida sammit bo‘lib, unda o‘tgan vaqt mobaynida qilingan ishlar sarhisob qilindi va o‘zaro savdodagi cheklashlarni bartaraf etish, tovarlar va xizmatlar oqimini ko‘paytirish uchun axborot-marketing markazlarini tuzish, ta’lim, madaniyat, soliq, bojxona sohalarida faoliyat ko‘rsatuvchi muassasalar, xo‘jalik sudlari hamkorligini kengaytirish masalalari muhokama etildi. Sammit ishtirokchilari MDH tuzilganligining o‘n yilligi munosabati bilan hamda Afg‘onistondagi vaziyatga doir “Bayonot”ga imzo chekdilar. Bugungi kunda ham O‘zbekiston Respublikasi MDHga ko‘p tomonlama hamkorlik uchun shart-sharoit yaratishdan manfaatdor suveren mamlakatlar birlashmasi sifatida qaraydi.

Davlatimiz rahbari 2012 yil 15 may kuni Moskvada MDH davlatlari rahbarlari kengashining norasmiy uchrashuvida ham hamdo'stlik ko'p qirrali hamkorlikni muvofiqlashtiruvchi vazifasini bajarishi, u bevosita muzokara va davlatlararo muloqotlar, turli darajadagi ikki tomonlama uchrashuvlar maydoni bo'lib qolishi lozimligini yana bir ta'kidladi.

2002 yildan buyon MDH doirasida tuzilgan Kollektiv xavfsizlik shartnomasi tashkiloti (ODKB) ham o'z faoliyatini olib bormoqda. O'zbekiston bu tashkilotning ODKB davlatlari o'rtasidagi va MDH makonidagi turli qarama qarshiliklar va mojarolarni hal etishda qatnashish emas, balki, avvalo Tashkilotlarga a'zo mamlakatlarni tashqi tahdidlardan himoya qilishdan iborat, deb hisoblaydi. Shuningdek, O'zbekiston ODKBga a'zo u yoki bu davlatlar ichida "zo'ravonlik xatti-harakatlari" yuzaga kelgan hollarda unga Tashkilotning aralashuvi yohud ta'sir ko'rsatishiga aslo yo'l qo'ymaslik zarur, degan edi birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov 2010 yil 10 dekabrda Moskvada bo'lib o'tgan ODKB Kollektiv xavfsizlik kengashi majlisida ham "u yoki bu mamlakat ichidagi "zo'ravonlik xatti-harakatlari" turli ssenariylar bo'yicha, tashqi kuchlarning bevosita aralashuvi va moliyalashtiruvi orqali yuzaga kelishi mumkinligini e'tiborga olish darkor", deb ta'kidlagan edi. Bu pozitsiyaning to'g'ri va hayotiyligini 2010 yil 10-14 iyun kunlari Qirg'iziston janubida ro'y bergan voqealar ham tasdiqladi. Birinchi Prezident I.A.Karimov Kengash yig'ilishida Qirg'iziston voqealarida O'zbekiston tutgan yo'lni to'g'riligini izohlab, agar aholimiz o'rtasida osoyishtaligimizni saqlay olmaganimizda O'zbekistonning qariyb 300 ming qirg'iz millatiga mansub aholi yashaydigan Farg'ona vodiysi hududida qanday fojeali voqealar ro'y berishi mumkinligini ham isbotlab berdi. Shu bois ham, O'zbekiston davlati ODKBning tezkor harakatlanuvchi kollektiv kuchlar to'g'risidagi bitimni va ODKBning Tinchliksevar kuchlari to'g'risidagi bayonotini imzolamadi.

1990 yillarning oxiri 2000 yilning boshlarida Rossiya va O'zbekiston o'rtasidagi hamkorlik yangi bosqichga ko'tarildi. RF Prezidenti V.Putin qisqa muddatda O'zbekistonga ikki marta – 1999 yil 10-11 dekabrda va 2000 yil 18-19 may kunlarida davlat tashrifi bilan keldi. Tashrif davomida ikki mamlakat Prezidentlari va rasmiy delegatsiyalari o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, harbiy va harbiy-texnikaviy hamkorlik, xavfsizlik, jumladan, Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish, xalqaro terrorchilikka qarshi kurashish va boshqa masalalar muhokama etildi.

O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi o'zaro manfaatli aloqalar yangicha mazmun kasb etib, ikki mamlakat o'rtasida turli maqsadlarga yo'naltirilgan 150 ta hujjatlar imzolandi. O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasidagi tovar ayriboshlash hajmi 2000 yilda 1 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi. O'zbekistonda – 520 ta

O‘zbekiston-Rossiya qo‘shma korxonasi, shuningdek, Rossiya Federatsiyasi firma va kompaniyalari faoliyat ko‘rsata boshladi. Rossiyada esa O‘zbekiston sarmoyasi ishtirokida tuzilgan 250 ga yaqin qo‘shma korxonalar mavjud edi. O‘zbekiston Rossiyadan mashina va jihozlar, kimyo mahsulotlari va plastmassa, qora metall va boshqa tovarlar sotib olib, Rossiyaga turli mashina va jihozlar, paxta tolasi, xizmatlar, oziq-ovqat mollarini eksport qilayotgan edi.

2004 yil 16 iyunda O‘zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi o‘rtasida strategik sherikchilik to‘g‘risida bitim imzolandi. Uchrashuv davomida O‘zbekiston Respublikasi bilan “Lukoil” neft kompaniyasi, OAJ hamda “O‘zbekneftgaz” milliy xolding kompaniyasi bilan, “Gazprom” ochiq aksiyadorlik jamiyati o‘rtasida mahsulot taqsimotiga oid bitimlar imzolandi. Bu hujjatlar asosida Rossiya tomonidan O‘zbekiston yoqilg‘i-energetikasi sohasiga qariyb 1 mlrd. AQSH dollari miqdorida investitsiya kiritildi. Ikki mamlakat o‘rtasidagi savdo yo‘nalishidagi hamkorlik hajmi 2003 yilda 1 mlrd. 149 mln. AQSH dollarini tashkil etdi.

O‘zbekistonning Kavkazorti respublikalari bilan bugungi aloqalari ham qadimiy aloqalar bilan mushtarakdir. 1995 yil 5 sentyabrda Gruziya davlat rahbari, respublika parlamenti raisi E. Shevarnadzening O‘zbekistonga rasmiy tashrifi O‘zbekiston bilan Gruziya o‘rtasidagi qadimiy aloqalarni tiklashda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Ikki tomonlama munosabatlarga doir masalalar bo‘yicha bir qancha shartnomalar imzolandi. Ikki mamlakat rahbarlari tomonidan imzolangan O‘zbekiston Gruziya qo‘shma axboroti asosida ikki tomonlama aloqalar chuqurlashib, Markaziy Osiyo va Kavkazorti mintaqalari xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan ishlar olib borilmoqda.

O‘zbekiston bilan Ozarbayjon o‘rtasida davlatlararo aloqalar ham yo‘lga qo‘yilib, rivojlanib bormoqda. 1996 yilning mayida I. Karimov boshliq O‘zbekiston davlat delegatsiyasining Ozarbayjonda bo‘lib, ikki davlat rahbarlari kelishuvi asosida xalqaro “Trans Kavkaz yo‘li” barpo etildi, uning Ozarbayjondan o‘tadigan qismi shakllantirilib, O‘zbekiston yuklarini Ozarbayjon hududi orqali Yevropa tomon chiqarishga yo‘l ochildi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaqin aloqalar o‘rnatib, qo‘shnichilik tamoyillariga amal qildi. Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston bilan qardoshlarcha do‘stlik aloqalarini mustahkamlash O‘zbekiston tashqi siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi.

So‘nggi vaqtlarda Markaziy Osiyo mamlakatlarining do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik va strategik sheriklik aloqalarini mustahkamlash bo‘yicha siyosiy irodasi va o‘zaro intilishi tufayli o‘zaro munosabatlarning barcha yo‘nalishlari borasida haqiqatan ham ulkan o‘zgarish va natijalarga erishildi. 2017 yilning

noyabr oyida Samarqandda BMT sha'feligida xalqaro konferensiya bo'lib o'tgan edi, u Markaziy Osiyoda tinchlik, xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlash bo'yicha birgalikda sa'y-harakatlarni amalga oshirish borasida amaliy qadam bo'ldi. Ushbu konferensiya doirasida tizimli muloqot asosida o'zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirish, o'zaro manfaatlarni hisobga olish masalalari ko'rib chiqildi, buni mintaqamizning barcha davlatlari qo'llab-quvvatladi.

2018 yil Qozog'iston poytaxti Ostona (hozirgi Nur-Sulton) shahrida bo'lib o'tgan sammit eng muhim tashabbusning amaldagi ifodasi bo'lib, Markaziy Osiyo xalqlarining do'stligi, yaxshi qo'shnichiligi, o'zaro qo'llab-quvvatlash va hamkorligi zamonaviy tarixida yangi sahifa bo'ldi. Aslida Ostonadagi sammitni xalqaro va mintaqaviy kun tartibining eng dolzarb masalalari bo'yicha yuqori darajadagi fikrlar almashuvi uchun maydoncha sifatida baholash mumkin.

Iqtisodiy integrasiyaga intilish bu mintaqaviy hamkorlik ustuvorliklarining aniq mexanizmlarini ishlab chiqish va hayotga tadbiq etish yo'lidagi dastlabki qadam bo'lib, millatlararo totuvlikni ta'minlashni asosiy bo'g'inidir. Mintaqaviy savdo-iqtisodiy aloqalarni yanada chuqurlashtirish doirasida Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida amal qilayotgan erkin savdo tartibining to'laqonli faoliyat yuritishini, chegaraoldi savdo, ishlab chiqarish kooperasiyasini intensiv rivojlantirishni ta'minlash hamda mamlakatlarimiz hududlari o'rtasida hamkorlikni kengaytirish borasidagi vazifalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu o'z navbatida, Markaziy Osiyo mamlakatlari haqiqatan ulkan salohiyatga ega eng yirik mintaqaviy bozorni shakllantirishlari mumkin. Bu borada Toshkentda birinchi Mintaqaviy iqtisodiy forumni o'tkazish bo'yicha tashabbus katta qiziqish uyg'otmoqda, u Markaziy Osiyo mamlakatlari biznes-hamjamiyatlari va etakchi chet el investorlari o'rtasida aniq loyihalarni ilgari surish uchun bevosita muloqotni yo'lga qo'yish imkonini beradi.

Jumladan, O'zbekistonning Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston bilan o'zaro savdo aylanmasi faqat 2017 yil yakunlari bo'yicha 20 foizga o'sib, qariyb 3 milliard dollarga etdi. Bunda o'zaro savdo xajmini besh milliard dollargacha etkazishga manfaatdorlik mavjud. Bundan tashqari, ushbu uchrashuv Markaziy Osiyo mamlakatlarining kuchi umumiy muammolarni birgalikda hal etishga kirishish imkoniyatini yana bir bor ko'rsatdi. Xususan, Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi hamkorligini kengaytirish mintaqaviy yalpi ichki mahsulotni yaqin 10 yil mobaynida kamida ikki barobarga o'sishiga olib kelishi mumkin.

Markaziy Osiyo davlatlarida amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlarning mazmuni va sur'atlaridagi ayrim farqlar ham millatlar va elatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi o'z-o'zidan ayon. Bu hol etnik siyosatni etarli darajada puxta o'ylab amalga

oshirishni talab qiladi. Shunisi quvonarliki, mintaqadagi hamma davlatlar millatidan qat'i nazar, fuqarolarning huquqlarini ta'minlash hamda bu mamlakatlarda yashayotgan xalqlarning milliy madaniyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berish yuzasidan o'zaro majburiyatlar olgan.

O'zbekistonning ko'p millatli tarkibi uning madaniy o'ziga xosligini, qulay va boy imkoniyatlarini belgilab beradi. Bu imkoniyatlar, bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, quyidagilardir:

birinchidan, mintaqaning tabiiy-iqlim sharoitlari, tarixiy-madaniy tajribaning bu erda yashayotgan odamlar hayotiga ta'sir ko'rsatishi bilan izohlanadi;

ikkinchidan, mintaqaning qo'shni davlatlar chegara hududlariga yaqinligi bilan izohlanadi. Bu hol iqtisodiy hamkorlik izchilligini bildiradi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar bir-biriga ta'sir ko'rsatishiga va ko'p tillilik vujudga kelib, aholi bir necha tillarni erkin bilishiga yordam beradi;

uchinchidan, ijtimoiy va sosial munosabatlar - oilaviy, hududiy va boshqa munosabatlarni tashkil etishning tarixan tarkib topgan shakllari bilan izohlanadi;

to'rtinchidan, Markaziy Osiyoning tub xalqlari tabiatida boshqa millatlarning vakillariga nisbatan keng fe'llikning mavjudligi bilan izohlanadi. Bu sof insoniy tuyg'u, masalan, o'zbeklarda shu qadar rivojlanganki, milliy-ma'naviy kengfe'llik ularning umumiy madaniyati va ruhiyatining ajralmas qismiga aylanib ketgan.

O'zbekiston o'z tashqi siyosatida, avvalo, qo'shni davlatlar bilan munosabatlarni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat qaratmoqda. Keyingi paytda Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi sheriklik aloqalari faollashayotgani buning yorqin dalilidir. Jumladan, Qirg'iziston Respublikasi bilan hamkorlik yangi mazmun bilan boyib bormoqda. Parlamentlar, turli vazirlik va idoralar, hududlar o'rtasida aloqalar tobora kengaymoqda.

O'zbekiston Respublikasi bilan Qirg'iziston Respublikasi o'rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlar rivojida ikki tomonlama hamkorlik bo'yicha hukumatlararo komissiya muhim o'rin tutmoqda. Ikki mamlakat Bosh vazirlari mazkur komissiyaning hamraisilari etib tayinlangani tomonlarning o'zaro hamkorlikni rivojlantirishga yuksak e'tiboridan dalolat beradi.

Keyingi paytda mamlakatlarimiz o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi jadal ortib bormoqda. 2019 yilning yanvar-noyabr oylarida o'zaro savdo ko'rsatkichlari 56 foizdan ziyodga o'sib, 235 million dollarga yetdi.

Muzokarada ta'kidlanganidek, bu ko'rsatkich ikki mamlakatning mavjud imkoniyatlarini to'liq aks ettirmaydi. O'zaro tovar ayirboshlash nomenklaturasini diversifikasiya qilish va yaqin yillarda uning hajmini 500 million dollarga etkazish bo'yicha topshiriqlar berildi.

Tashqi savdo infratuzilmasi va eksport-import operatsiyalarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini faol rivojlantirish, qo‘shma savdo uylari ochish, biznes-forumlar va milliy sanoat mahsulotlari ko‘rgazmalarini o‘tkazish zarurligi ta’kidlandi.

Qirg‘iziston Prezidentining rasmiy tashrifi doirasida O‘zbekiston sanoat mahsulotlari ko‘rgazmasi va biznes-forum tashkil etilgani, ishbilarmon doiralar vakillarining muzokaralari o‘tkazilgani va ularda ikki mamlakatdan ko‘plab tadbirkorlar ishtirok etgani, qariyb 140 million dollarlik shartnomalar imzolanganini savdo-iqtisodiy munosabatlar jadal rivojlanayotgani tasdig‘idir.

Qirg‘iziston hududida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi texnikasi, engil avtomobillari, avtobuslari, maxsus pritseplari va maishiy buyumlarini yig‘ishni yo‘lga qo‘yish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish hamda qurilish materiallari va to‘qimachilik sanoatida qo‘shma korxonalar tashkil etish muhimligi qayd etildi.

Tomonlar bu loyihalar bilan cheklanib qolmasdan, sanoat kooperatsiyasi sohasida ham birgalikda istiqbolli yo‘nalishlar topishga kelishib oldilar. Tashriflar almashish, barcha sohalarda qo‘shma tadbirlar o‘tkazish, ikki mamlakat fuqarolari o‘rtasidagi aloqalarni kengaytirish orqali O‘zbekiston bilan Qirg‘iziston o‘rtasida hududlararo hamkorlikni rivojlantirish va yanada mustahkamlashga bundan buyon ham alohida e’tibor qaratiladi. Qirg‘iziston O‘zbekistonning ikki mamlakat Bosh vazirlari rahbarligida Hokimlar va chegaraoldi viloyatlar ma’muriyatlari rahbarlari kengashining birinchi majlisini O‘zbekistonda o‘tkazish to‘g‘risidagi taklifini qo‘llab-quvvatladi.

Prezidentlar qisqa muddatda jahon bozoriga chiqish imkonini beradigan transport va tranzit yo‘laklarini rivojlantirish sohasida o‘zaro hamkorlik strategik ahamiyatga ega ekanini qayd etdilar.

Davlat rahbarlari «O‘zbekiston-Qirg‘iziston-Xitoy» temir yo‘li qurilishini imkon qadar tezlashtirish mintaqa mamlakatlari manfaatiga xizmat qilishini alohida ta’kidladilar. Bu Markaziy Osiyoning jozibadorligini oshirish va tranzit salohiyatini to‘la yuzaga chiqarish imkonini beradi. Xitoy Markaziy Osiyo davlatlari bilan “Bir kamar – bir yo‘l” tamoyili asosida ipak yo‘lini eski qismini tiklash ishlarini olib bormoqda.

Millatning shakllanishida moddiy omillar muhim ahamiyatga ega, shubhasiz, ammo ular millatning abadiyligini ta’minlashning mezonini emas. Ular millat taraqqiyoti uchun tashqi shart-sharoit hisoblanadi. Millatning abadiyligini, uning barqarorligini ta’minlashning asosiy omili-uning ichki ma’naviy-ruhiy, etnopsixologik holatidir. Millatlarning salohiyati, qobiliyati, matonati, tadbirkorligi va tinimsiz mehnati, hozirgi zamon sivilizatsiyasiga moslashib borishi, moddiy va ma’naviy madaniyati, ularni boyitib borish va rivojlantirish yo‘llari va usullari millatlarning abadiyligini ta’minlaydi.

6.2. O‘zbekiston va ShHT geosiyosiy istiqbollari.

ShHTning tashkil etilishi ob‘ektiv zaruriyat sifatida. ShHT ishtirokchi davlatlariga Yevrosiyoning 60 foiz hududi to‘g‘ri kelib, unda yer kurrasining 25 foiz aholisi yashaydi, jahon yalpi ichki mahsulotining to‘rtidan biri ishlab chiqariladi. Hozirgi kunga kelib, ShHT yirik mintaqaviy tashkilot sifatida oltita ishtirokchi-davlatlarni – O‘zbekiston, Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikistonni birlashtirib, endilikda uning faoliyati dunyo va mintaqaviy jarayonlarga ta‘sir o‘tkazish salohiyatiga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Shanxay Hamkorlik tashkilotiga “...tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan, ochiq, konstruktiv sherikchilik va avvalambor, xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm, agressiv separatizm, narkobiznes kabi global hamda mintaqaviy tahdidlarga qarshi turuvchi ko‘ptomonlama hamkorlik mexanizmi sifatida qaraydi”¹.

ShHTning boshqa a‘zo davlatlari singari O‘zbekiston ham o‘z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir qator maqsadlarni ko‘zlab tashkilotga a‘zo bo‘lgan edi. ShHT vazifalaridan asosan ikkitasi – terrorizmga qarshi kurash va keng qamrovli iqtisodiy hamkorlik, tashkilotga a‘zo davlatlar uchun doimo muhim yo‘nalishlar bo‘lib qoladi. Afg‘onistonda terrorchi guruhlarining keng masshtabda faoliyat yuritish imkoniyatlari sirdan qaraganda kamaygan bo‘lsada, lekin Markaziy Osiyoda terrorizm, ekstremizm va separatizm kuchlari asosiy tahdidlar sifatida saqlanib qolmoqda.

Davlatimiz rahbari ta‘biri bilan aytganda, qisqa muddat ichida ShHT hozirgi zamon geosiyosatining ta‘sirchan xalqaro tuzilmasiga aylandi. ShHT keng qamrovli masalalar (xavfsizlik, iqtisodiyot, madaniyat, ta‘lim) doirasi bilan shug‘ullanmoqda. Ishtirokchi-davlatlar muntazam ravishda birgalikda aksiterror o‘quvlarini amalga oshirmoqdalar. 2001 yilning iyunida tashkil etilgan ShHTda davlatimizning ishtiroki mazkur tashkilotning keyingi rivojlanishida muhim rol o‘ynadi.

O‘zbekiston ShHTga raislik qilgan davrda (2003-2004, 2009-2010 yillar) tashkilotning institusional-huquqiy jihatdan shakllanishi nuqtai nazaridan muhim hujjatlar imzolandi. Bundan tashqari, Narkotik vositalar, psixotrop moddalar va ularning prekursorlari noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda hamkorlik to‘g‘risidagi bitimning imzolanishi ham diqqatga molik voqea bo‘ldi. Zero, Bitim giyohvandlik xavfiga qarshi kurashda ko‘p tomonlama hamkorlik uchun huquqiy asos yaratdi. 2010 yilda esa Jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlik to‘g‘risidagi bitim imzolandi.

¹ Рахимова З. Узбекистан в системе ГУУАМ и ШОС// Центральная Азия и Кавказ. Журнал социальнополитических исследований, № 5(17)-2001.-с.195

2015 yil 11 iyul kuni ShHT raisligi navbati O‘zbekiston Respublikasiga o‘tdi. Unga qadar O‘zbekiston tashkilotga ikki marotaba raislik qilgan. Respublikamiz o‘tgan davr mobaynida ShHT a‘zosi bo‘lgan mamlakatlar bilan birgalikda jahon va mintaqa ahamiyatiga molik muammolar hal etilishida tashkilot salohiyatini, o‘zaro hamkorlik muvofiqlashuvini yanada kuchaytirish, tashkilotning xalqaro maydondagi rolini oshirish yuzasidan keng qamrovli tashabbuslarni ro‘yobga chiqarib kelmoqda.

Jumladan, 2009 yilning dekabrda BMT Bosh Assambleyasida BMT va ShHT hamkorligi to‘g‘risida Rezolyusiya qabul qilindi. Mazkur ikki xalqaro tashkilotlar tajribasi va salohiyatining qo‘shilishi xalqaro va mintaqaviy hamkorlikni ta‘minlashning yangi istiqbollari ochib berdi. SHuningdek, BMT Bosh kotibi Pan Gi Munning 2010 yilning aprelidagi tashrifi davomida O‘zbekiston tashabbusi bilan ShHT va BMT kotibiyatlari o‘rtasida Hamkorlik to‘g‘risidagi qo‘shma deklarasiya qabul qilindi. Ushbu hujjatning imzolanish marosimida BMT rahbari O‘zbekistonning ShHTdagi raisligiga yuksak baho berib, uning tinchlik va xavfsizlikni ta‘minlash, mintaqaviy va xalqaro hamkorlikning ko‘pgina dolzarb masalalar yechimi uchun favqulodda muhim ekanligini ta‘kidladi. Albatta, ShHT boshqa davlat va mintaqalar manfaatlariga qarshi qaratilgan siyosiy-harbiy ittifoq bo‘lmay, u o‘z faoliyatida doimo ochiqlik tamoyiliga amal qiladi. SHu sababli Hindiston va Pokistondan ikki yadro quroliga ega davlatning ShHTga a‘zo bo‘lishi nafaqat mintaqada, balki sayyoramizdagi xavfsizlikni ta‘minlashni kuchaytiradi.

Markaziy Osiyo mamlakatlarining tinchlik, barqarorlik, farovonlik va osoyishtalik sari odimlashi ko‘p qirrali iqtisodiy hamkorlik, taraqqiyot evaziga ta‘minlanishi shubhasiz. Mintaqa davlatlarining nihoyatda boy tabiiy zaxiralari, ilmiy-intellektual salohiyati hamda iqtisodiy va texnologik imkoniyatlari muhim infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish, savdo-sotiq, investisiya va boshqa sohalarda ShHTning barcha ishtirokchilari manfaatlarini ko‘zlovchi, xususan, o‘zaro hamkorlikning yanada rivojlantiruvchi muhim omil bo‘la oladi.

Prezidentimizning 2016 yil 21 yanvardagi Toshkent shahrida Shanxay hamkorlik tashkilotiga a‘zo davlatlar rahbarlari kengashi yig‘ilishi hamda O‘zbekiston Respublikasining ShHTga raisligi doirasidagi boshqa tadbirlarga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risidagi qaroriga muvofiq, mamlakatimizda ushbu yirik anjumanni yuqori saviyada o‘tkazish uchun izchil ishlar amalga oshirildi. Ushbu yirik xalqaro anjuman oldidan, jumladan, 2016 yilning 8 aprelida Shanxay hamkorlik tashkiloti Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (ShHT MATT) Kengashining navbatdagi 28 majlisi, 13-14 aprel kunlari esa O‘zbekiston Respublikasi raisligida ShHTga a‘zo davlatlar Xavfsizlik kengashlari kotiblarining 11 yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 14

aprel kuni ShHTga a'zo davlatlar Xavfsizlik kengashlari rahbarlari, shuningdek, ShHT Bosh kotibi va ShHT Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi Ijroiya qo'mitasi direktori bilan uchrashdi.

Bunday xalqaro miqyosdagi tadbirlarning davlatimiz mustaqilligining 25 yilligi keng nishonlanadigan yilda o'tkazilishi mustaqil yurtimiz tarixida katta voqea bo'lishiga ishonchimiz komil. Mazkur anjuman davomida ShHT 15 yilligining Toshkent deklarasiyasi, ShHTga a'zo davlatlarning 2017-2022 yillarda giyohvandlikka qarshi strategiyasi va uni bajarish bo'yicha Harakat dasturlari imzolanishi kutilayapti. Bundan tashqari, jinoyatchilikka qarshi kurashda hamkorlik to'g'risidagi bitimni bajarish bo'yicha Tadbirlar rejasini hamda ShHTning 2025 yilgacha rivojlanish strategiyasini amalga oshirish rejasining tasdiqlanishi ham mo'ljallanmoqda.

Bugungi kunda ShHT dunyoning eng nufuzli va jahonda kechayotgan jarayonlarga ta'sir o'tkazish salohiyatiga ega tashkilotiga aylandi. Shubhasiz, ShHT unga a'zo davlatlarga dunyoning turli mintaqalari bilan iqtisodiy hamkorlik va integrasiya uchun yangi istiqbollarni ochib beradi va Markaziy Osiyoda hamda o'z navbatida, xalqaro miqyosda xavfsizlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

ShHTni 2017 yilda navbatdagi Sammiti 9 iyun kuni Ostona (hosirgi Nur Sultan) shahrida bo'lib o'tdi. Majlisda ShHT va uning tuzilmalari faoliyatini yanada takomillashtirish, Tashkilotga a'zo davlatlar o'rtasida siyosiy, savdo-iqtisodiy va gumanitar hamkorlikni rivojlantirish, terrorizm, diniy ekstremizm, narkotik moddalar va qurol-yarog' kontrabandasiga qarshi birgalikda kurashish, mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash masalalari muhokama qilindi.

Davlat rahbarlari ShHTning so'nggi sammitida kelishilgan masalalar – Tashkilotga a'zo davlatlar o'rtasida savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-madaniy, gumanitar hamda transport sohalaridagi aloqalarni rivojlantirishga doir keng ko'lamli masalalarni ko'rib chiqdilar. ShHTning 2025 yilgacha rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha 2016-2020 yillarga mo'ljallangan harakatlar rejasini tasdiqlash to'g'risidagi qaror, ShHTga a'zo davlatlarning turizm sohasidagi hamkorligini rivojlantirish dasturi va boshqa hujjatlar ijrosiga e'tibor qaratildi.

Umuman olganda, «Shanxay beshligi» va Shanxay Hamkorlik Tashkilotining shakllanish tarixini shartli ravishda bir necha bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich – 1989-yil noyabr oyidan 1991-yil dekabr oyiga qadar sobiq Sovet Ittifoqi parchalanib ketishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. «Sovuq urush» sharoitida sobiq sovet ittifoqining Xitoy bilan munosabatlari bir xil rivojlanmaydi. Ulardagi siyosiy tizim yagona kommunistik qarashlarga asoslangan.

Tarixshunoslikda «Shanxay beshligi» yoki Shanxay Hamkorlik Tashkiloti uchun dastlabki qadamlar aynan chegara masalasidagi muzokaralardan boshlandi deb qaraladi.

Ikkinchi bosqich sifatida 1991-yil dekabrda 1997-yil aprelgacha bo'lgan davrni ko'rsatishadi. Bu davrga kelib, sobiq SSSR davlat sifatida tugab, uning o'rnida qator mustaqil davlatlar vujudga kelishi sababli endi Xitoy hukumati yuqoridagi muzokaralarni «sobiq ittifoqdosh» to'rt davlat - Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalari hukumatlari bilan alohida-alohida holda olib borishga to'g'ri keldi.

Uchinchi bosqichi 1997-yil aprel oyidan 2000-yilga qadar bo'lgan vaqt qamrab oladi. Aynan mana shu davrda tashkilotning besh a'zosi Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston respublikalari o'rtasida harbiy va boshqa sohalarga oid doimiy muzokaralar o'tkazila boshlandi. Ayniqsa ular hududiy da'volardan voz kechib, mintaqaviy muammolarni hal etishga harakat qila boshladi. Harbiy sohadagi muzokaralarda bir tomondan Xitoy Xalq Respublikasi va ikkinchi tomondan Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalari birgalikda ishtirok etishdi. Boshqa sohalarda besh davlat teng huquqli a'zo sifatida muzokaralarni ko'p tomonlama tartibda olib borishdi.

Shanxay hamkorligining oliy bosh maqsadi. 2002-yilda bo'lib o'tgan ShHT konferensiyasida tashkilotning asosiy maqsadlari ko'rib chiqilgan bo'lib bular quyidagilardir:

- qatnashchi mamlakatlar o'rtasida o'zaro do'stlikni saqlash;
- hududlarda har tomonlama havfsizlikni ta'minlash, iqtisodiy-ijtimoiy markazlarni ko'paytirish;
- terrozim, separatizm, ekstremizm va uning barcha yo'nalishlariga qarshi, narkotik moddalar, qurol savdosi hamda transmilliy jinoyatlarga va noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashish;
- siyosiy, iqtisodiy, savdo, qonuniylikni yo'lga qo'yish, tabiatni asrash, madaniy, oliy ta'limni rivojlantirish, energetika, transport, bank-kredit tizimini rivojlantirish va boshqa sohalarda hamkorlik qilish;
- hududlarda iqtidoiy, madaniy va ijtimoiy hamkorlikni rivojlanishining ta'minlanishi;
- dunyo iqtisodiyotida integratsiyalashuv jarayoniga qo'shilish;
- hududlarda inson huquqining ta'minlanishi va mamlakatlarda insonlarga yaratib berilgan shart-sharoitlarning ta'minlanishi;
- xalqaro maydonlarda o'zaro yordamlashish;
- XXI asrdagi muammolarni birgalikda hal qilish

Shanxay hamkorlik tashkilotining (ShHT) tashkil etilishi Rossiya va Xitoyning Markaziy Osiyo ustidan nazoratda Yevropaga (AQSh va Yevropa ittifoqi) yon bermasligi to'g'risida darak beradi. Biroq, bunga erishish uchun Rossiya va Xitoy Osiyoda o'zlari doimiy raqib bo'lishlari kerak edi. Hozirgi kunda umumiy natija bergan narsa bu Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi ta'sir doirasining kuchsizlantirilishi va Xitoyning yanada jalb qilinishidan iborat. Markaziy Osiyo mintaqasidagi xalqaro masalani Rossiyaning ishtirokisiz hal qilib bo'lmaydi. Mintaqa uning manfaatlari doirasiga kirib bormoqda va Rossiya hali ham bu yerda ma'lum ta'sir doirasini saqlab qolmoqda.

Markaziy Osiyoda mintaqasida xavfsizlik sistemasi uchta bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich – postsovet va Markaziy Osiyo makonida harbiy-siyosiy strukturasi aloqalariga ko'ra Kollektiv xavfsizligi to'g'risidagi shartnoma tashkiloti.

Ikkinchi bosqich – Xitoyni jalb qilish vositasi bilan va boshqa tashkilotlarning vazifalari spektoriga kirmaydigan xavflarga qarama-qarshi ravishda mintaqada xavfsizlikni ushlab turishda hamkorlikni kuchaytirish uchun tashkil etilgan Shanxay hamkorlik tashkiloti.

Uchunchi bosqich – tashqi kuch sifatida, balansga ega bo'lgan va barqarorlikni ta'minlashda katta potensialga va tajribaga boy bo'lgan NATO. Hozirgi kunda butun dunyoni siyosiy tomonlama boshqarib turuvchi davlatlar Rossiya, Xitoy, Hindiston, AQSH va Yevropa Ittifoqi davlatlari tashkil etishadi. Bu jarayon XXI asr siyosatida "shaxmat taxtasi" yoki "katta o'yin" nomini olgan. Ushbu gigantlarning Markaziy Osiyodagi asosiy maqsadlari quyidagicha:

1. Siyosiy vaziyatni bir xilda saqlab turish (hech kim siyosiy portlashni istamaydi. Bu ayniqsa islom harakatini keltirib chiqaradi.).

2. Diniy tartiblarni saqlab qolish

3. Iqtisodiy hamkorlik o'rnatish orqali siyosatni barqarorlashtirish.

Ushbu uchta vazifa Moskva, Pekin, Dehli, Vashington va Brusseda asosiy maqsadni tashkil etadi. Shu maqsadda iqtisodiy va madaniy aloqalar Markaziy Osiyobilan yaxshi yo'lga qo'yilgan. Agarda YI yoki Xitoy Markaziy Osiyobilan iqtisodiy aloqa o'rnatmoqchi bo'lsa, dastlab madaniy va fan-texnika sohasida shartnomalar tuzadi. Ushbu gigant mamlakatlar Markaziy Osiyobozorlarida doimiy ravishda raqobatda bo'lib kelmoqdalar. Iqtisodiy raqobatlar ba'zida siyosiy raqobatlariga aylanib ketadi. Rossiya davlati YI davlatlarining O'rta Osiyoga krib kelishiga to'sqinlik qilib kelayapti. Ammo buning uchun siyosiy raqobatga kelish shartmas.

ShHT geografik jihatdan turli xil hududlarni (kuzatuvchi davlatlar bilan birga), aholini, madaniyatni, siyosiy tizimlarni va uning ishtirokchilarining turli xil

iqtisodiy rivojlanish darajalarini o'z ichiga oladi. Bunday holatda davlatlarning tashkilotdagi maqomidan qat'iy nazar olsak, ularni uch guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruhga Xitoy, Rossiya va Hindiston kiradi, ularning YaIM (rasmiy ma'lumotlarga ko'ra) mos ravishda \$2 trln, 740 mlrd va 735 mlrd.ni tashkil etadi. Bu davlatlarda YaIM o'sishining real darajasi mos ravishda 9,2; 6 va 7%.

Ikkinchi guruhga Eron, Pokiston va Qozog'iston kiradi, ularning YaIM \$128 mlrd, 92 mlrd va 43 mlrd.ni mos ravishda tashkil etadi. Bu davlatlarda YaIM o'sishining real darajasi mos ravishda 4,8; 8,4 va 9%.

Qolgan davlatlar - O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston va Mo'g'uliston - uchinchi guruh davlatlari bo'lib, ularning YaIM mos ravishda \$10 mlrd, 2,1 mlrd va 1,9 mlrd. Bu davlatlarda YaIM o'sishining real darajasi mos ravishda 5,4; 2,8 va 5%⁶².

Bu tashkilotning barcha davlatlari turli xil rivojlanish darajasiga, iqtisodiy bazaga, uslub va yo'nalishlarga ega. Bu holatda siyosat va iqtisodda kelishilgan hamkorlikka erishish uchun kuchli siyosiy iroda, majburiyatlarni bajarish hududiy hamkorlikni amalga oshirish kerak bo'ladi⁶³. Shu bilan bog'liq holda hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan uzoq muddatli va qisqa siyosatni aniqlashga muhtojligi vujudga keldi.

ShHT - ochiq xalqaro tashkilot bo'lib, u yevroosiyoning 2/3 qismini egallagan. U o'z faoliyatini hududda tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga, shuningdek keng xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratgan. Tashkilot hududiy xavfsizlikka sodiqligini e'lon qilingan va u uchinchi davlatga qarshi qaratilmagan, shuningdek tashkilot ko'p qutbli tinchlik tartibini, "Uyg'unlikdagi tinchlik"ni qurish maqsadida Shanxay ruhi deb nomlanuvchi ruhni shakllantirishda ishtrok etmoqda. Uning faoliyatidagi asosiy yo'nalishlar bular: xavfsizlik, iqtisod, madaniy-gumanitar va harbiy-siyosiy sohalaridir. Tashkilotda hamkorlikning turli yo'nalishlariga qaratilgan o'nlab asos bo'luvchi kelishuv-huquqiy hujjatlar qabul qilingan.

ShHT faollik bilan tashqi aloqalarni rivojlantirmoqda, uning xalqaro obro'yi tinimsiz o'smoqda. Xalqaro va hududiy tashkilotlar bilan rasmiy munosabatlar o'rnatilgan. Ko'plab davlatlar ShHT bilan aloqa o'rnatishga harakat qilmoqdalar. Hududdagi ro'y berishi mumkin bo'lgan iqtisodiy inqirozning rivojlanish xavfi va siyosiy qizg'inlik, shuningdek Afg'onistondagi holatning qaysi yo'nalishda rivojlanishining noaniqligini hisobga olgan holda ShHT hududda barqarorlikning ma'lum bir kafili va hamkorlik instituti sifatida o'zini namoyish etmoqda.

ShHT davlatlarning o'ziga hos hududiy birlashmasi hisoblanadi. Uning asosida Xitoy va Rossiyaning geosiyosiy qiziqishlari, Markaziy Osiyo davlatlarining siyosiy va iqtisodiy qiziqishlari yotadi. Bu borada Rossiya Markaziy Osiyo hududida AQShning geosiyosiy maqsadlarini neytrallashtirish pozitsiyasini

saqlab turibdi va bu ishda rus-xitoylarning ShHTdagi juftligi to'laqonli samara bermoqda. ShHTning o'ziga hosliklaridan biri shuki, bu tashkilot NATO singari harbiy tashkilot emas, shuningdek ASEAN kabi ochiq iqtisodiy hududiy guruh emas. Tashkilotni hozircha shakllangan integratsion birlashma deb ata bo'lmaydi: u faqat shu yo'nalishda harakatlanmoqda. Tashkilotning hozirgi kundagi asosiy vazifasi ishtrokchi davlatlar iqtisodida o'zgarishlar o'tkazish va iqtisodiy o'sish uchun siyosiy shart-sharoit yaratish.

6.3. Yangi ming yillikda Markaziy Osiyo: Afg'oniston fojeasi va xavfsizlikni ta'minlash vazifalari

Markaziy Osiyoda xavfsizlikning umumiy o'ziga xosligi va yangi chaqiriqlar. Dunyoning barcha davlatlari, qayerda bo'lishidan qat'i nazar, tobora ko'proq shu kabi xavfsizlik muammolariga duch kelmoqdalar. Bu nafaqat terrorizm, ekstremizm, ommaviy qirg'in qurollarini tarqatish, giyohvand moddalar savdosi balki, atrof muhitning buzilishi, global isish, o'rmonlarning kesilishi va boshqalar tahdidi muhim o'rinni egallay boshladi. Suv urushi xavfi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu global muammolar va tahdidlarning barchasi Markaziy Osiyo uchun ham dolzarbdir. Ammo uning mamlakatlari, afsuski, hali ichki, endogen xarakterga ega bo'lgan ko'plab eski va yangi muammolarga munosib javob topishda hanuzgacha muvaffaq bo'lishmagan.

Bunga quyidagilar kiradi:

- quyidagi siyosiy qismlarga ega bo'lgan ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik.
- millatlararo, ichki guruhlarraro taranglik;
- mintaqaviy elita va davlat mafkuralari o'rtasidagi qarama-qarshilik;
- aholining qashshoqlashuvi;
- aholi daromadlaridagi farqning chuqurlashishi va ijtimoiy muvozanatning kuchayishi;
- ishsizlikning yuqori darajasi, ayniqsa yoshlar orasidagi ishsizlik;
- korrupsiyani legallasishi;
- davlat tuzilmalarining past samaradorligi;
- har qanday siyosiy beqarorlik yuz berganda bosh ko'tarishga tayyor va dunyoviy hukmron rejimlarni obro'sizlantirish uchun ijtimoiy muammolardan faol foydalangan radikal islom;
- giyohvand moddalar savdosi va diniy ekstremizm ta'sirining o'sishi;

- oliy siyosiy hokimiyatning davomiyligi muammosi, chunki Markaziy Osiyo davlatlarida bunday davomiylik uchun aniq belgilangan va aniq qoidalar mavjud emas.

Davlatlararo ziddiyatlar ham davom etmoqda. Bu, *birinchi* navbatda, suv va energetika resurslari bo'yicha raqobat tufayli kelib chiqadigan "energiya delimitatsiyasi". Xususan, Amudaryo va Sirdaryoning transc chegaraviy suv yo'llarida Tojikistonda Rog'un GESi va Qirg'izistonda Qambarota GESlarini qurish rejalari bilan bog'liq ravishda keskinliklar yuzaga keldi. Ushbu rejalar O'zbekistonni ayniqsa xavotirga solmoqda, chunki ular GESlar qurilishi natijasida daryolardagi suv oqimining pasayishidan qo'rqishadi.

Ikkinchidan, bu hal qilinmagan chegara mojarolari bo'lib, ular Markaziy Osiyoda xavfsizlikning jiddiy muammolariga aylanmoqda. Ushbu tortishuvlar mintaqaning aksariyat respublikalariga ta'sir qiladi, lekin ayniqsa, O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikiston, bu yerda etnik xilma-xillik va umumiy tan olingan chegaralarning yo'qligi erlarning etishmasligi va eng muhimi, quruq iqlim sharoitida suv resurslari takrorlanadigan nizolarga aniq ijtimoiy-iqtisodiy rang berish.

So'nggi yillarda ushbu uchta Markaziy Osiyo respublikalari o'rtasidagi keskinlashgan munosabatlar yangi etno-hududiy ziddiyatlarning paydo bo'lishini istisno etmaydi, ularning ijtimoiy asoslari aholining doimiy o'sishi va qiyin ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat tomonidan yaratilgan.

Uchinchidan, davlatlararo ziddiyatlar Markaziy Osiyo davlatlarida tugallanmagan davlat qurish va davlat mafkuralarining shakllanishidagi murakkab jarayonlarni qo'zg'atadi, ularning tarkibiy qismi ko'pincha qo'shnilarga nisbatan hududiy da'volarga yoki ma'lum bir davlatning da'volariga aylanadi. Shiddat bilan to'planib borayotgan ichki muammolar bilan bir qatorda tashqi tahdidlar Markaziy Osiyoda xavfsizligiga jiddiy muammo tug'diradi. Ular orasida transc chegaraviy jinoyatchilik, terrorizm va giyohvand moddalar savdosining o'sishi mavjud. Ammo yaqin kelajakda Markaziy Osiyo uchun eng jiddiy tashqi muammo Afg'onistondagi toliblarning hokimiyat tepasiga qaytishi va radikal islomning markaziga aylanishi kabi istiqbolli afg'on fojiasi bo'lib qolmoqda.

Bizni fikrimizcha, mintaqadagi vaziyatga kamida to'rtta global omil ta'sir korsatadi:

- 1) dunyo hamjamiyatining yangi tartibga, yangi ko'p markazli dunyoga tez va hali oldindan belgilanmagan holda o'tishi;
- 2) davom etayotgan global pandemiya va moliyaviy inqiroz;
- 3) yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi voqealar - "arab bahori" impulslari, radikal islomning chaqiriqlari, ushbu voqealarning kelib chiqishida turgan totalitarizmga qarshi kuchlarning tashabbusini qo'lga kiritish;

- 4) ushbu mintaqadagi ulkan uglevodorod zaxiralari Xitoy o‘sib borayotgan iste‘molchiga aylanmoqda. Bu (hali ham mutaxassislar darajasida) oddiy "uyg‘un tinchlik" tushunchasidan ko‘ra tushunarli geostratgiyani shakllantirishga olib keladi.

Birinchi navbatda "xavfsizlik" so‘zi bilan nima ekanini tushunishimiz kerak. Xavfsizlikni avvalo barqarorlik bilan tenglashtirishidir. Xalqaro, mintaqaviy, ichki rivojlanishning barqarorligi "xavfsizlik" tushunchasining kvintessentsiyasidir. Analitik ravishda Markaziy Osiyodagi xavfsizlik muammolari haqida gapirganda, biz uchta darajani ajratib ko‘rsatishimiz kerak: 1) ichki xarakterdagi barqarorlikka bo‘lgan muammolar; 2) mintaqa mamlakatlaridagi ichki vaziyatdan kelib chiqadigan mintaqaviy muammolar; 3) tashqi muammolar.

Markaziy Osiyo davlatlariga xavf solayotgan asosiy tahdidlar (suv resurslaridan foydalanish; atrof-muhit degradatsiyasi, millatlararo to‘qnashuvlar, narkobiznes, uyushgan jinoyatchilik, xalqaro terrorizm, diniy ekstremizm va demografiya).

Markaziy Osiyo mintaqasi Yevroosiyo qit‘asining strategik muhim mintaqalari bilan chegaradosh. Mintaqaning sharqida-Xitoy va Osiyo Tinch okeani mintaqasi mamlakatlari; janubida Afg‘oniston, G‘arb va shimolida-Kavkaz, Turkiya, Yevropa, Rossiya joylashgan. Bu borada O‘zbekiston Birinchi Prezidenti I.A. Karimov shunday deydi: “Biz Rossiya, Xitoy, Hindiston, SHarq va G‘arb mamlakatlarini bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlari yuzaga chiqadigan mintaqaning bir qismimiz. Aslida shakllanib kelayotgan lekin juda kuch qudratli, XXI asrning qiyofasini shubhasiz belgilab beradigan bu kuch markazlari ana shu mintaqada o‘z manfaatlarini izlaydi”¹. 90-yillarning boshlarida ko‘plab xorijiy siyosatshunoslar Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlarning jahon hamjamiyatiga muvaffaqiyatli kirib borishlari yo‘lidagi amalga oshirilishi lozim bo‘lgan milliy totuvlik va iqtisodiy islohotlarni o‘tkazish, siyosiy va iqtisodiy islohotlar o‘tkazish borasidagi qobiliyati va imkoniyati etarli emasligi borasida pessimistik fikrlar bildirdilar².

Mustaqillikni qo‘lga kiritgan Markaziy Osiyo respublikalarini bugungi kundagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma‘naviy rivojlanishlari va ularning geosiyosiy holatlari, shuningdek, xavfsizlik qirralari o‘zaro mos tushadi. SHu bois, Markaziy Osiyo davlatlari siyosiy muhitning o‘zaro ko‘rib chiqilishiga quydagi to‘rt mezon sabab bo‘lishi mumkin:

¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлика таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.:Ўзбекистон, 1997. –Б.12.

²Касенов У. Окажется ли Центральная Азия в водовороте геополитически игр // Азия, январь 1999. –С.3.; Солодовников С. Центральная Азия. Геополитические контуры. // Международная жизнь. –1993. –№3. – С.12.

Birinchidan, bugungi kunda davlat xavfsizligining mintaqqa xavfsizligi darajasigi ko‘tarilganligi;

Ikkinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari bir-biri bilan tarixiy, diniy, ma‘naviy va madaniy jihatdan yaqinliklari;

Uchinchidan, iqtisodiy jabha, ya‘ni Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy tomondan rivojlanishi shu davlatlarning o‘zaro iqtisodiy integrasiyasini mumkin qadar takomillashtirishni talab qiladi;

To‘rtinchidan, iqtisodiy omillardan kelib chiqqan holda, Markaziy Osiyo davlatlarining o‘zaro hamkorligi jahon davlatlarida qiziqish uyg‘otmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari integrasiyasi quyidagi afzalliklarga ega:

-mintaqaning energetik, mineral va qishloq xo‘jaligi

-mahsulotlarining deyarli barcha turlari bilan ta‘minlanganligi;

-katta ilmiy-texnikaviy ishlab chiqarish va ekspert salohiyatiga egaligi;

-qulay geosiyosiy holatga egaligi;

-ishchi kuchining arzonligi;

-suv va boshqa tabiiy xom ashyolardan o‘zaro va umumiy foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash imkoniyatlari.

Markaziy Osiyoning hozirgi davrdagi geosiyosiy ahamiyatini belgilovchi omillarning ikkinchi guruhini mintaqaning taraqqiyotiga g‘ov bo‘layotgan omillar, tahdidlar tashkil etadi. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Xalqaro terrorizm. Siyosiy terror uzoq tarixga ega. Ammo u hech qachon hozirgidek dunyo miqyosida xavf tug‘dirmagan edi. Agar ilgari u muayyan davlat bilan bog‘liq bo‘lsa, endilikda trans-milliy, haqiqatdan ham xalqaro ahamiyat kasb etdi. Boz ustiga, u muayyan hukumatga emas, balki terrorchilik tashkilotlari rahbarlarining e‘tiqodlariga qo‘shilmagan barcha mamlakatlar va kuchlarga dushman sifatida qaramoqda O‘tmishda terrorizm muayyan siyosiy arbob hayotiga qasd qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan bo‘lsa, «yangi terrorizm»ga «yumshoq nishonlar» - aholi to‘planadigan yaxshi himoyalangan ob‘ektlarga hujum qilish xosdir. U muayyan siyosiy vazifani bajarishga harakat qilmaydi. Uning maqsadi - jamiyatni, butun dunyoni dahshatga solish, odamlar orasiga qo‘rquv, tahlika urug‘ini sochish.

Diniy ekstremizm. Afsuski, ko‘pgina nohukumat tashkilotlari va Markaziy Osiyo tadqiqotchilari diniy ekstremizm bilan xalqaro terrorizm o‘rtasidagi uzviy aloqani ko‘rmayaptilar. «Xizb-ut-tahrir» harakati ekstremistik xususiyatga ega ekanligini tan olgan holda, ular bu harakatni «mohiyatiga ko‘ra zo‘ravonlik ishlatishga asoslanmagan, terrorchilik tadbirlariga aralashmaydi va o‘z g‘oyalari tarqatish bilan mashg‘ul» deb hisoblamodalar. Vaholanki, yoshlar ongini diniy adovat g‘oyalari bilan zaharlash terrorchilik tashkilotlariga safarbar etish uchun «resurs» tayyorlashdan boshqa narsa emas. Diniy ekstremizm ildizlarini aniqlash,

uni «oziqlantiruvchi» omillarni topish hozirgi kunda muhim muammolardan biridir.

Markaziy Osiyo hududida yuzaga kelgan ekologik muammolar ham tashvish uygʻotmasdan qolmaydi.

Markaziy Osiyodagi ekologik muammolar qoʻyidagilardan iborat:

Orol dengizining qurishi (Qozogʻiston, Oʻzbekiston);

Sarez koʻlidagi (Tojikiston) dambaning yorilishi ehtimoli;

Oʻtgan yillar mobaynida yadro va atom sinovlari, hamda qayta ishlangan radiaktiv moddalar chiqindilari (Qozogʻiston, Oʻzbekiston, Qirgʻiziston, Tojikiston);

Suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik;

Atrof – muhitga suv omborlarining va gidroelektrostansiyalarining salbiy taʼsiri (Qirgʻiziston, Tojikiston).

Orol dengizining qurishi va yoʻq boʻlib ketayotganligi mintaqa uchun ekologik fojia boʻlmoqda. Chunki, hozirgacha bir avlod koʻz oʻngida bitta dengizning yoʻq boʻlib ketish holati yuz bergani yoʻq. Orol dengizining qurishi va natijada tabiiy landshaftning buzilishi mintaqaning Orolboʻyi atrofida ekologik xavfli hududni vujudga keltirdi. Orol fojiasining oqibatlarini chang va tuz boʻronlarining vujudga kelayotganligi, Orolboʻyi va undan ham keng hududlarga yoyilayotgan choʻllashuv jarayoni mintaqa iqlimi va landshaftining keskin oʻzgarishida kuzatishimiz mumkin. 35 mln.dan ortiq odam bu fojيانing salbiy oqibatlari jabrdiydasiga aylangan.

Oʻzbekiston tashqi siyosiy faoliyatining asosiy ustuvor yoʻnalishlaridan biri Markaziy Osiyo boʻlib, mamlakatning hayotiy muhim manfaatlarini bu mintaqa bilan chambarchas bogʻliqdir. Oʻzbekistonning Markaziy Osiyoga oid siyosatining asosiy yoʻnalishlari – mintaqada tinchlik va barqarorlikni taʼminlashdan, mintaqaviy xavfsizlikning eng muhim muammolarini hal etish, jumladan, Tojikiston xamda Afgʻonistondagi vaziyatni izga tushirishga koʻmaklashishdan, transchegaraviy suv havzalarining resurslaridan foydalanish masalalarini hal etilishidan, chegaralarni delimitasiya va demarkasiya qilish jarayonlarini tugallashdan, ekologik barqarorlikni taʼminlanishidan, transchegaraviy tahdidlarga qarshi kurash borasida samarali chora-tadbirlar koʻrishdan, barcha qoʻshni mamlakatlar bilan oʻzaro yaqin, manfaatli va amaliy hamkorlikni yoʻlga qoʻyishdan iboratdir. Oʻzbekiston oʻzining yaqin qoʻshnilari bilan munosabatlarda doimo ochiq, doʻstona va pragmatik siyosat yuritish tarafdori boʻlib qoladi, mintaqadagi barcha dolzarb siyosiy, iqtisodiy va ekologik muammolar oʻzaro manfaatlarini hisobga olgan holda, amaliy muloqot va xalqaro huquq normalari asosida hal qilinishini yoqlaydi. Oʻz manfaatlarini va xalqaro tashabbuslarini ilgari surishda parlamentlararo hamkorlikdan foydalanish xalqaro amaliyotda keng

tarqalgan bo‘lib, ko‘pgina mamlakatlar parlamentlari ushbu amaliyotni samarali qo‘llab kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi o‘z faoliyatining ilk yillaridan boshlab AQSH, Yevropa va Osiyoning ko‘plab davlatlari milliy parlamentlari bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda.

Milliy-hududiy chegaralash va uning oqibatlari: O‘zbekistonda milliy siyosatning asosiy tamoyillari.

Panislomizm va panturkizm kabi g‘ayri sovet loyihalar tug‘dirayotgan potensial xavfning oldini olishni maqsad qilgan sovet rahbariyatining intilishi – miliy hududiy chegaralanish o‘tkazilishining bosh sababidir. Sovet rahbariyatining maqsadi “Buxoro”, “Turkiston” va “Xiva” kabi nomlarni esdan chiqarish edi, chunki bu nomlar mintaqa aholisining siyosiy sodiqligini ifodalovchi va tub aholi orasida qonuniy deb hisoblanuvchi davlat ramzlari edi. Ko‘p millatli va polietnik Turkiston, Buxoro va Xiva davlatlari o‘rnida O‘zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston avtonom sovet respublikasi (O‘zbekiston tarkibida), Qoraqalpoq avtonom viloyati va Qoraqirg‘iz viloyati kabi milliy sovet socialistik respublikalari tashkil etildi.

Milliy-hududiy chegaralanish XI asrdan beri O‘rta Osiyoda tanho hukmronlik qilib kelgan turkiy sulolalarni tiklash rejalarini yo‘qqa chiqardi. Eng asosiysi, u panturkizmga qaqshatqich zarba berdi. Turkiy birdamlik milliy respublikalarga bo‘lib tashlanishidan tashqari mintaqada yagona turkiy bo‘lmagan respublika – Tojikiston paydo bo‘ldi.

Stalin nasional-kommunistlarning O‘rta Osiyoda yagona Turk respublikasini yaratish talabiga xilof ravishda turkiy xalqlar birdamligiga nifoq solish va sovet tuzumiga zid bo‘lgan yagona turk davlatiga qarshi kurashish maqsadida “oriylar hududini” tashkil etdi. 1924 yilda o‘tkazilgan milliy hududiy chegaralanishning oqibatlari ana shundan iboratdir. Milliy chegaralanish g‘oyasi Markaz tomonidan loyihalashtirildi va amalga oshirildi. O‘rta Osiyo xalqlari “Oktyabr farzandlari” deb e‘lon qilindi hamda bundan buyon o‘zining qaror topishi uchun bolsheviklar va ruslar oldida qarzdor edi. Shoshma-shosharlik bilan belgilangan chegaralar va sovetlarning bundan buyongi siyosati tojiklar, o‘zbeklar va boshqa xalqlarni tinch qo‘shnilardan murosasiz raqiblarga aylantirib qo‘ydi. Iqtisodiyot markazlashtirilgan va xalq xo‘jaligi taqsimlangan sharoitda mintaqaning milliy namoyondalari taqchil resurslar va Kremlning lutfiga sazovar bo‘lish uchun birlari bilan jiddiy kurashga kirishdi.

1924 yilda Tojik respublikasi tashkil etilishi bilangina tojiklarda birlashish g‘oyasi bilan sug‘orilgan millatparvarlik shakllandi. Aynan o‘shanda tarkibida talaygina sobiq jadid panturkistlari bo‘lgan Tojikiston rahbariyati Xo‘jand okrugi, Buxoro, Samarqand va ayrim boshqa hududlarga da’vo bilan chiqib, O‘zbekiston SSRga hududiy e’tirozlarini bildirdi. Qariyb 10 yil davom etgan milliy hududiy

chegaralanish chog'ida bolsheviklar mintaqaning xalqlari o'rtasida nizo urug'ini sochish hamda yangi paydo bo'lgan respublikalarda cheksiz hokimiyatga ega bo'lish maqsadida chegaralarni noto'g'ri belgiladi, anklavlar, bahs-munozarali uchastkalarini tashkil etdi. Bunday siyosat Qadimgi Rimning "bo'lib tashla va hukmronlik qil" usuliga o'xshar edi va ayni vaqtda Xitoyning Shinjon hududida yuritilayotgan "varvarlarni varvarlar yordamida boshqar" siyosatini eslatar edi

Markaziy Osiyo davlatlari orasidagi o'zaro aloqalarga rahna solayotgan muammolar qatorida hali aniqlanmagan chegaralar va etnik anklavlar sanaladi. Qirg'iziston hududida joylashgan O'zbekistonning ikki yirik anklavlari So'x va Shohimardon masalasi bot-bot bahsu munozaralarga sabab bo'ladi. O'zbekistonda esa Qirg'izistonga tegishli Barak qishlog'i bor. Ikki mamlakat fuqarolari o'zaro chegaralardan o'tib-qaytishda turfa va asosan sun'iy mushkulotlarga duch kelishadi. Ikki davlat chegara hududlarida yashovchi aholi so'nggi yillar mulozimlar bu kabi chegara mushkulotlarini engillashtirish o'rniga qaytaga yana ham og'irlashtirayotganlari haqida aytadilar.

2001 yilda O'zbekiston va Qirg'iziston o'z hududlaridagi qog'ozda bir-biriga qarashli bo'lgan hududlarni birato'la almashtirish yo'li bilan hal etishga harakat qilishgani ma'lum. Ammo turfa sabablar bilan bu masala hal bo'lmay qolgan. Toshkent va Bishkek o'zaro kelisha olishmagani aytiladi. Avvaliga hukumatlararo komissiya qariyb 20 ta qishloq joylashgan So'x anklavini O'zbekistonning asosiy hududi bilan birlashtirish va evaziga So'xning janubiy qismini Qirg'izistonga o'tkazib berishni taklif qilgan. Lekin Qirg'iziston mulozimlari bu yerlar dehqonchilikga yaroqli emas, hamda shunday almashtirish oqibatida Laylak va Botken tumanlari mamlakat hududidan ajralib qoladi, degan xavotirlar bilan mazkur taklifdan voz kechgan.

O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida davlat chegaralarini delimitatsiya va demarkatsiya qilish masalalari bo'yicha ulkan kelishuvlarga erishildi. 2016 yilning avgustidan 2018 yil iyul oyiga qadar O'zbekiston hukumati delegatsiyasi qo'shni mamlakatlar bilan jami 63, jumladan Qozog'iston bilan 17, Qirg'iziston bilan 27, Tojikiston bilan 9, Turkmaniston bilan 9 va Afg'oniston bilan uchrashuv o'tkazdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning 2017 yil 5-6 sentyabr kunlari Bishkek shahriga uyushtirgan davlat tashrifi davomida "O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasidagi davlat chegaralari to'g'risidagi shartnoma" imzolanishi chegarani delimitatsiya va demarkatsiya qilish, chegaraoldi muammolarini hal etishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shartnoma doirasida chegaraning 80 foizdan ziyod qismi belgilandi.

Bundan tashqari, 2017 yilning noyabr oyida O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston tomonidan Davlat chegaralarining tutashgan nuqtasi hududi haqida

shartnoma imzolandi. Ushbu shartnomaning imzolanishi Qozog'iston, Turkmaniston va O'zbekiston o'rtasidagi davlat chegarasini xalqaro-huquqiy rasmiylashtirishning bosqichlaridan birini to'la yakunlash imkonini beradi hamda uch mamlakat o'rtasida o'zaro hurmat, suveren tenglik va hududiy yaxlitlikni mustahkamlashda mustahkam asos yaratadi. Joriy yilning mart oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Dushanbega uyushtirgan tashrifi doirasida "O'zbekiston-Tojikiston davlat chegarasining ayrim uchastkalari haqidagi shartnoma" imzolandi. Mazkur hujjat tomonlarga chegaralarning ilgari delimitatsiya qilinmagan 99,9% uchastkalari bo'yicha kelishib olishlari imkonini berdi. Bularning barchasi ikki tomonlama munozarali masalalarning hal etilishigina emas, butun mintaqa kun tartibidan jiddiy nizoning olib tashlanishi va siyosiy ishonch darajasining oshishidir.

Tasdiqlangan xalqaro hujjatlarga ko'ra 2017 yil 5 sentyabr kuni Qirg'iziston poytaxti Bishkek shahrida ikki mamlakat rahbarlari tomonidan imzolangan. Ko'rsatilgan Shartnoma qoidalari bilan Davlat chegarasining 1 170,53 km (uning 1 370 km dan ortiq umumiy uzunligining 85%i) tavsiflandi. 2021 yil ikki davlat Prezidentlari Toshkentda uchrashib, chegara demarkasiyasi va delimitasiyasini oxiriga yetkazdilar.

Markaziy Osiyo davlatlari xavfsizligi va integrasiya masalalari. (KShT, ShHT masalasi).

Milliy manfaatlarni ta'minlashning geosiyosiy jihati davlat ravnaqi va rivojlanish strategiyasini belgilashda: iqtisodiy, siyosiy, madaniy, harbiy, demografik, etnik, milliy, tarixiy, ma'naviy, sotsiomadaniy, axborot bilan bog'liq omillar hamda resurslarni tabiiy - geografik holat bilan bog'lash zaruratini taqozo etadi.

Har qaysi davlat konkret tarixiy bosqich, o'z taraqqiyoti va barqarorligi manfaatlari, milliy-tarixiy xususiyati hamda qadriyatlaridan kelib chiqib, uzoq va yaqin istiqbolda amalga oshirilishi zarur bo'lgan ustuvor vazifalarni belgilaydi.

O'zbekiston uchun Prezidentimiz tomonidan belgilangan asosiy vazifalar - ustuvorliklar quyidagilar:

- siyosiy va iqtisodiy erkinlashtirish;
- jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish;
- zamon talabi darajasida kadrlar tayyorlash;
- xalqning turmush darajasini oshirish;
- iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar;
- barqarorlik, tinchlik, millatlar va fuqarolararo totuvlik, sarhadlarimiz va hududimiz daxlsizligini ta'minlash.

Zikr etilgan va ongli fuqaro uchun muqaddas bo'lgan doimiy maqsadlarni amalga oshirish uchun milliy manfaatlar strategiyasi belgilanadi va o'z dolzarbligi, darajasiga qarab ularni jahonda quyidagicha toifalash qabul qilingan.

Hayot-mamot manfaatlari:

mustaqillikni, demokratik dunyoviy milliy davlatni saqlab qolish;
jamiyatning barcha sohalarida erkinlashtirishni izchillik bilan amalga oshirish;
millatlar va fuqarolararo totuvligini ta'minlash;
ichki va tashqi tahdidlarning har qanday turiga munosib javob;
topishga qaratilgan tegishli muassasalarning tayyorgarlik qobiliyatini keskin oshirish;
ichki va tashqi tahdidlarga etarli zarba berish uchun mintaqadagi va boshqa manfaatdor davlat bilan chora-tadbirlarni muvofiqlashtirish, ya'ni hamkorlik va hamjihatlikda harakat qilish;
Manfaatlarning bu toifasini odatda millatni, davlatni asrab qolishga bo'lgan mavjud bevosita tahdidlar bilan bog'lashadi.

Milliy xavfsizlik sohasidagi yagona davlat siyosatida quyidagilar nazarda tutiladi:

O'zbekiston Respublikasining jahon xamjamiyatidagi o'rni va rolini belgilash;
O'zbekiston Respublikasining milliy manfaatlari va ustuvorliklari tizimini belgilash;
milliy xavfsizlikka ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash hamda ularga baho berish;
milliy xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish uchun davlat va jamiyatning real imkoniyatlari va resurslarini aniqlash hamda ularga baho berish;
milliy xavfsizlikni ta'minlashning strategik vazifalarini belgilash va ularni ro'yobga chiqarish mexanizmlarini ishlab chiqish;
Ø milliy xavfsizlikni ta'minlash tizimini takomillashtirish va tegishli qonunchilik bazasini yaratish.

Mintaqaviy xavfsizlik. Mintaqadagi harbiy-siyosiy vaziyatda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- **milliy darajada**, davlat miqyosida harbiy-siyosiy vaziyatni nazarda tutadi;
- **mintaqaviy darajada**, harbiy-siyosiy sohadagi hamkorlik mintaqaviy darajada amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi;
- **xalqaro darajada** BMT, boshqa xalqaro tashkilotlar va institutlarning xalqaro xavfsizlikni ta'minlash va hamkorlikni rivojlantirish borasidagi ishlarida ishtirok etish.

Milliy darajada. Milliy daraja Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi harbiy qurilish bilan bog'liq. Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillikka erishgan

paytlaridan xalqaro terroristik tashkilotlarning real tahdidlariga to'qnashdi. Mintaqamiz tabiiy resurslarga boy, bu yerda ko'plab mamlakatlar va butun mintaqalar rivojiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan noyob madaniyat va taraqqiyot salohiyati mavjud. Ayni paytda Markaziy Osiyoda qudratli davlatlarning manfaatlari kesishmoqda, beqarorlik va qarama-qarshilik o'choqlariga tutash bo'lgan ushbu mintaqa yaqin va uzoq xorijda ro'y berayotgan barcha salbiy jarayonlar ta'sirini his etmoqda. Demak, davlat harbiy tashkilotining o'z maqsadiga muvofiq harakat qilishga shayligini saqlab turish talab etiladi.

Mintaqaviy darajada. Mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta'minlash, mintaqaviy xavfsizlikning eng muhim muammolarini hal etish, shu jumladan, Afg'onistondagi vaziyatni tartibga solishga ko'maklashish, transchegaraviy suv oqimlari resurslaridan foydalanish masalalarini hal etish, chegaralarni delimitasiya va demarkasiya qilish jarayonlarini tugallash, ekologik barqarorlikni ta'minlash, favqulodda vaziyatlarga hamda tabiiy va texnogen xususiyatdagi transchegaraviy tahdidlarga e'tibor qaratish; ekstremizm, terrorizm, uyushgan hamda transchegaraviy jinoyatchilikka qarshi kurashishda o'zaro hamfikrlik va amaliy hamkorlikni mustahkamlash; mintaqa davlatlari o'rtasida harbiy sohadagi hamkorlikni kengaytirish, ishonch va xavfsizlikni mustahkamlash.

Xalqaro darajada. Xalqaro xavfsizlikni ta'minlash va hamkorlikni rivojlantirish borasidagi ishlarida ishtirok etish; manfaatdor mamlakatlar bilan strategik sheriklik munosabatlarini o'rnatish va saqlab turish; ommaviy qirg'in qurollarini tarqatmaslik borasidagi global sa'y-harakatlarga ko'maklashish; ekstremizm va xalqaro terrorizm ko'rinishlarining oldini olish va ularga chek qo'yish; xalqaro harbiy va harbiy-texnikaviy hamkorlikni rivojlantirish.

Tashqi va ichki xavf. Mintaqa davlatlarining umumiy tashqi harbiy xavfi quyidagilar: milliy chegaralar yaqinida harbiy nizolarning mavjudligi; tashqi kuchlarning buzg'unchi elementlardan foydalangan holda mintaqa davlatlarining ichki ishlariga aralashuvi; mintaqa davlatlarida xalqaro terroristik va radikal tashkilotlarning faoliyati.

Umumiy ichki harbiy xavf: mintaqaning ayrim davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy noturg'unlik; mintaqaning ba'zi bir davlatlarida noqonuniy qurolli birlashmalarning faoliyati; terroristik aktlar yoki boshqa qonunga xilof qo'poruvchilik harakatlarni amalga oshirishda foydalanish mumkin bo'lgan qurollar, o'q-dorilar, portlovchi va boshqa moddalarning noqonuniy aylanishi.

Kollektiv Xavfsizlik to'g'risidagi Shartnoma (KXSh) – a'zo davlatlar joylashgan mintaqalarda tinchlik va barqarorlikni, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash, ushbu davlatlar mustaqilligi, hududiy yaxlitligi va suverenitetini kollektivlik asosida himoya qilish maqsadida 1992 yil 15 may kuni tuzilgan xalqaro mintaqaviy harbiy-siyosiy tashkilot. Tashkilotning oliy organi

Kollektiv xavfsizlik kengashi sanalib, ushbu kengash tashkilotning Bosh kotibini tayinlaydi.

Toshkent pakti 1992 yil 15 may kuni imzolash uchun ochiq deb e'lon qilinib, Armaniston, Rossiya, Tojikiston, O'zbekiston, Qirg'iziston va Qozog'iston davlatlari tomonidan kelgusida amal qilish muddatini uzaytirish imkoni bilan imzolangan hujjat hisoblanadi.

Ushbu pakti 1993 yil 9 sentyabr kuni Gruziya, 24 sentyabr kuni Ozarbayjon, 31 dekabr kuni esa Belarus respublikalari ham imzoladi. Besh yil muddatga mo'ljallangan Toshkent shartnomasi 1994 yil 20 aprel kuni kuchga kirdi.

Shartnomaga a'zo davlatlar xalqaro munosabatlarda kuch qo'llashdan yoki kuch qo'llashni tahdid qilishdan saqlanish, shuningdek, o'zaro munosabatlar va boshqa davlatlar bilan munosabatlarda yuzaga keladigan ixtilofni harbiy bo'lmagan vositalar bilan hal etish majburiyatlarini ma'qud topishdi.

Shartnomaga a'zo biror-bir davlat boshqa a'zo davlatga qarshi qaratilgan harbiy ittifoqlar yoki davlatlar turkumiga a'zo bo'lmaydi yoxud bunday mazmundagi biron-bir tadbirda ishtirok etmaydi.

Shartnomaga a'zo davlatlar o'z manfaatlariga daxl qilayotgan xalqaro xavfsizlikka doir barcha masalalar bo'yicha konsultatsiyalar olib borib, o'z pozitsiyalarini muvofiqlashtiradi. Shartnomaga a'zo bitta yoki bir nechta davlat xavfsizligi, hududiy yaxlitligi va suverenitetiga yoxud xalqaro tinchlik va xavfsizlikka tahdid solingan hollarda, tomonlar darhol o'z pozitsiyalarini muvofiqlashtirish va yuzaga kelgan tahdidni bartaraf etish maqsadida birgalikdagi konsultatsiyalar «mexanizmi»ni ishga solishadi.

Shartnomaga a'zo davlatlar Kollektiv xavfsizlik kengashini tuzishadi. Ushbu Kengash Shartnomaga a'zo davlatlar rahbarlaridan tashkil topadi. Shuningdek, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining Birlashgan Qurolli Kuchlari oliy bosh qo'mondonini tayinlashadi.

Agar Shartnomaga a'zo birorta davlatga biror-bir boshqa davlat yoki davlatlar guruhi tomonidan tajovuz qilinsa, bunday harakat Shartnomaga a'zo barcha davlatlarga qarshi uyushtirilgan tajovuz sifatida ko'riladi. Shartnomaga a'zo davlatlarning biror biriga tajovuz uyushtirilgan holda barcha boshqa a'zo davlatlar ushbu davlatga zaruriy yordam, shu jumladan, harbiy yordam ko'rsatishadi, shuningdek, BMT Nizomining 51- moddasiga muvofiq, kollektiv mudofaa huquqini amalga oshirish tartibida o'z ixtiyorida mavjud vositalar bilan qo'llab-quvvatlashadi.

Shartnomaga muvofiq, unga a'zo davlatlar tomonidan olib boriladigan birgalikdagi harakatlarni muvofiqlashtirish va ta'minlash mas'uliyati Shartnomaga a'zo davlatlarning Kollektiv xavfsizlik kengashi va ushbu davlatlar tomonidan

tuziladigan idoralar zimmasiga yuklanadi. Tilga olingan idoralar tuzilgunga qadar Shartnomaga a'zo davlatlar qurolli kuchlarining faoliyatini muvofiqlashtirish mas'uliyati Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining Birlashgan Qurolli Kuchlari Bosh qo'mondonligi zimmasiga yuklanadi.

Tajovuzni bartaraf etish maqsadlarida ishtirokchi davlatlar qurolli kuchlarini qo'llash borasidagi qaror ishtirokchi davlatlar rahbarlari tomonidan Shartnomaning 3- moddasiga muvofiq qabul qilinadi. Qurolli kuchlar Shartnomaga a'zo davlatlar hududidan tashqarida faqat BMT Nizomi va ishtirokchi davlatlarning milliy qonun hujjatlariga qat'iy amal qilingan tarzda, xalqaro xavfsizlik manfaatlaridagina qo'llaniladi.

Shartnoma 1994 yil 20 apreldan kuchga kirgan. Shartnoma 5 yilga mo'ljallangan bo'lib, uzaytirilishi ko'zda tutilgandi. 1999 yil 2 aprelda Armaniston, Belorussiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya va Tojikiston prezidentlari shartnomani yana besh yil muddatga uzaytirish to'g'risidagi protokolni imzoladi, ammo Ozarboyjon, Gruziya va O'zbekiston shartnomani uzaytirishni istamadi va tashkilotdan chiqib ketdi.

2006 yil 16 avgustda O'zbekiston KXShT tarkibiga qaytadan kirdi. 2012 yil 28 iyunda esa Toshkent KXShTga a'zoligini to'xtatib turishini bildirdi. KXShTning maqsadi shartnomaga a'zo davlatlarning hududiy-iqtisodiy makonini har qanday tashqi siyosiy tajovuzlardan hamda yirik miqyosdagi tabiiy ofatlardan birgalikda armiya va boshqa yordamchi bo'linmalar yordamida himoya qilish hisoblanadi. KXShT yagona harbiy-siyosiy ittifoq sifatida jangovar operatsiyalarda hech qachon ishtirok etmagan.

KXShT pozitsiyalarini kuchaytirish uchun Markaziy Osiyo mintaqasida tezkor harakatlanuvchi kollektiv kuchlar islohoti o'tkazilmoqda. Bu kuchlar o'nta batalyondan iborat: uchta batalyon Rossiyaga, ikkitasi Qozog'istonga tegishli, qolgan davlatlar bittadan batalyonga ega. Kollektiv kuchlar shaxsiy tarkibining soni 4 ming kishiga yaqin bo'lib, uning 10ta samolyot va 14ta vertolyoti Rossiyaning Qirg'izistondagi aviabazasida joylashtirilgan.

ShHT. O'zbekiston umumiy xavfsizlik doirasidagi turli tashkilotlarga a'zo bo'lgan. Xususan, 2001 yil 14-15 iyun kunlari Xitoyda navbatdagi Shanxay sammiti bo'lib o'tdi. Uning ishida O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov qatnashdi va O'zbekistonning «Shanxay forumi»ga to'la huquqli a'zo bo'lishi to'g'risida bayonot imzolandi. O'zbekistonni Shanxay forumiga kirish munosabati bilan uning nomi Shanxay hamkorlik tashkiloti – ShHT deb o'zgartirildi. O'zbekiston uning asoschilaridan biri bo'ldi. 2001 yil iyunda bo'lgan sammit yakunida ShHT tuzish to'g'risida deklaratsiya hamda terrorchilik, ayirmachilik va ekstremizmga qarshi kurash borasidagi Shanxay konvensiyasi imzolandi. Bu bilan Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga rasman asos solindi.

Deklaratsiyada ShHTning maqsadi, a'zo mamlakatlarni bir-biriga o'zaro ishonchi, do'stlik va qo'shnichilikni mustahkamlash, ular orasida siyosiy, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, ta'lim, energetika, transport, ekologik va boshqa sohalardagi samarali hamkorlikni rag'batlantirishdan iborat ekanligi belgilab qo'yilgan.

Yangi tashkilotning maqsad va tamoyillarini e'lon qilgan Deklaratsiya, shuningdek, terrorizm, ayirmachilik va ekstremizmga qarshi kurash to'g'risidagi konvensiya qabul qilindi. 2002 yil 6-7 iyun kunlari ShHTga a'zo mamlakatlar davlatlari boshliqlarining Sank-Peterburg shahrida navbatdagi sammiti bo'lib o'tdi. Muzokaralar yakunida ShHTga a'zo davlatlar rahbarlarining Deklaratsiyasi, tashkilotning ta'sis hujjati – ShHT Xartiyasi, ShHTga a'zo davlatlar o'rtasida mintaqaviy antiterror tuzilmasi haqidagi bitim imzolandi. Xartiya imzolanishi bilan ShHT doirasidagi tashkiliy, huquqiy ishlar nihoyasiga etdi. ShHT ochiq tashkilot bo'lib o'zaro ishonch, tenglik, manfaatdorlik, hamjixatlik tamoyillari asosida faoliyat yuritmoqda.

2004 yil 17 iyun kuni Toshkentda ShHTga a'zo davlatlarning samimti bo'lib o'tdi. Unda ikki asosiy masala - xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlik bo'yicha muzokaralar bo'ldi. Sammitida 2004 yil mart oyida O'zbekistonda sodir etilgan terrorchilik harakati na faqat O'zbekiston balki butun Markaziy Osiyo mintaqasida vaziyatni izdan chiqarishga qaratilganligi qayd etildi. Butun dunyoda terrorchilik kuchayib, yadroviy, kimyoviy, biologik, elektron terrorchilik xavfi paydo bo'lganligi, terrorchilarning bazalarini yo'qotish, odamlarni ongini zaharlaydigan, terrorchilikni moliyalashtiradigan markazlarga qarshi keskin kurash olib borish zarurligi ta'kidlandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, Markaziy Osiyoni barqaror, iqtisodiy rivojlangan va yuksak taraqqiy etgan mintaqaga aylantirish mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning bu jarayonni yechimi sifatida quyidagilarni taklif etdi:

1. Savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tovar ayirboshlash hajmini oshirish hamda kooperasiyani mustahkamlash.

2. Mintaqaning tranzit-logistika salohiyatidan yanada samarali foydalanish va transport infratuzilmasini jadal rivojlantirish.

3. Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash maqsadida amaliy hamkorlikni yanada mustahkamlash.

4. Davlat chegaralarini delimitasiya va demarkasiya qilish jarayonini tezda va uzil-kesil yakuniga yetkazish.

5. Mintaqada suv resurslaridan adolatli foydalanish.

6. Madaniy-gumanitar aloqalar, do'stlik va yaxshi qo'shnichilik.

Bu dolzarb masalalarning yechimi mintaqada harbiy-siyosiy vaziyat barqarorligining shakllanishiga yordam beradi.

Afg‘on muammosining vujudga kelishi. Afg‘oniston Islom Davlati. Osiyoning janubi-g‘arbiy qismida, O‘rta Sharqda joylashgan davlat. Shimolda Turkmaniston (744 km), O‘zbekiston (137 km) va Tojikiston (1206 km), g‘arbda - Eron, janubda va sharqda - Pokiston, Hindiston va Xitoy bilan chegaradosh. Davlat chegarasining uzunligi 5529 km. Maydon - 652,2 ming kv. km. Aholisi - 35,4 milliondan ortiq kishi. Mamlakatda 30 dan ortiq til va lahjalar mavjud. Rasmiy tillari - Pushtin va Dari. Dindorlarning aksariyati (98%) musulmonlardir, shu jumladan. Sunniylar - 80%, shialar - 18%. Poytaxti Qobul shahri.

Markazlashgan Afg‘oniston milliy davlati 1747 yilda paydo bo‘lgan. Loyi Jirg‘ada (parlament) Afg‘oniston shohi deb e‘lon qilingan Abdali pushtin qabilasining xoni Ahmad Sadozay tomonidan tashkil etilgan (an‘anaviy afg‘on yig‘ilishi, qarorlar ochiq ovoz berish yo‘li bilan qabul qilinadi). Qabila zodagonlari va eng yuqori ruhoniylar ovoz berishgan. Shoh bo‘lgandan keyin Ahmad Sadozay o‘zining Abdali qabilasini Durrani (marvarid) deb o‘zgartirdi. Ushbu qabilaning yangi nomiga ko‘ra butun davlat o‘z nomini oldi - Durrani davlati (ba‘zan uni imperiya deb atashgan). Qandahor uning poytaxtiga aylandi.

Durrani davlatining qulashi Buyuk Britaniyaning mustamlaka ekspansiyasi uchun qulay imkoniyatlar yaratdi. Afg‘oniston erlarini keyinchalik Markaziy Osiyoga kirib kelish uchun tramplin sifatida ishlatish maqsadida, inglizlar XIX asr davomida ikki marta. Afg‘onistonni bosib olib, Hindistondagi mulklariga qo‘shib olishga harakat qildi.

Birinchi marta (1838-1842) ingliz qo‘shinlari Qandahor, G‘azni va Qobul shaharlarini egalladilar. Bunga javoban mamlakatda inglizlarga qarshi xalq urushi boshlandi. Bosqinchi qo‘shinlar tarqab ketishdi, ularning qoldiqlari Qobulni tark etishdi. 1842 yilda amalga oshirilgan jazo ekspeditsiyasi ham behuda tugadi va inglizlar mag‘lubiyatini tan olishlari kerak edi.

Mag‘lubiyatga qaramay, Angliya Afg‘onistonni mustamlaka mulki bilan bog‘lash urinishlaridan voz kechmadi. Ikkinchi Angliya-Afg‘on urushi (1879-1880) ham Qandahor va Qobulni olish bilan boshlandi. 1879 yil may oyida Qobul amiri Yoqubxon inglizlar bilan shartnoma tuzishga majbur bo‘ldi, unga ko‘ra Qobul amirligi va aslida butun Afg‘oniston Buyuk Britaniyaga qaram bo‘lib qoldi. Bu aholining g‘azabini qo‘zg‘atdi va yana Angliyaga qarshi urush boshlandi. 1880 yilda birlashgan afg‘on otryadlari Mayvand yaqinida (Qandahor yaqinida) ingliz brigadasini mag‘lub etdi va inglizlar tomonidan qo‘lga kiritilgan Qobulni qamal qildi. Voqealarning bunday o‘zgarishi Buyuk Britaniyani Afg‘onistonni bosib olishdan voz kechishga va Qobul amiri bilan murosas qilishga majbur qildi.

Afg‘oniston ichki ishlarda mustaqilligini saqlab qoldi, ammo tashqi siyosat Angliya nazorati ostiga o‘tdi.

Afg‘oniston oxirgi 100 yillikdagi dunyodagi notinch va bu notinchlik doimiy davom etgan davlatlardan biridir. Afg‘onistondagi harbiy-siyosiy inqiroz va Tojikistondagi barqarorlikning yo‘qligi to‘laligicha Markaziy Osiyoning barqarorligiga ta’sir etmay qolmaydi¹. 1880-1901-yillarda Afg‘oniston haqiqiy mustaqil davlat sifatida tarixida birinchi va oxirgi (hozircha) marta o‘z siyosatini yurgizdi. Lekin bu holat uzoqqa cho‘zilmadi, albatta. Uning Yevrosiyo qit‘asining qoq markazida joylashganligi va qudratli imperiyalar orasida siqilib qolgani bu mamlakatning fojeali taqdiriga sabab bo‘ldi desak adashmaymiz. Afg‘onistonning geografik joylashuvi va xalqining xarakterli jihatlari Markaziy Osiyodagi ishlarda shunday siyosiy ahamiyatlilik berish mumkinki, uni deyarli maqtab ko‘rsatishning iloji yo‘q.

XIX-asrga kelib Afg‘oniston dunyodagi ikki eng qudratli imperiyalar o‘rtasidagi raqobat qurboni bo‘ldi. Buyuk Britaniya o‘zining dunyo dengizlaridagi hukmronligi bilan qudratli bo‘lsa, Rus imperiyasi quruqlikdagi gegemonlikka da’vogar edi. Ruslarning asosiy maqsadi Hind yerlariga yo‘l ochish bo‘lsa, Buyuk Britaniyaliklar Ruslarning kuchayib ketishini oldini olishga Usmoniylar Imperiyasi bilan birgalikda tish-tirnoqlari bilan harakat qilishayotgan edi. Ruslarning O‘rta Osiyoda mustahkam o‘rnashib olishmaganidan foydalangan Buyuk britaniya Afg‘onistonga birinchi qadamni qo‘yadi.

1914-yildagi 1-jahon urushining boshlanishi bilan, bu strategik o‘yinlar ikki davlatning ham kun tartibidan olib tashlandi. Urushdan so‘ng Buyuk Britaniya o‘zining "Dengizlar Qirol" mavqeini butunlay yo‘qotdi, Rus imperiyasi esa inqirozga yuz tutib, "oktabr inqilobi" natijasida mamlakatni Kommunistlar o‘z nazorati ostiga oldilar. Birinchi jahon urushi va ikkinchi jahon urushlari orasida Buyuk Britaniya urushdan ko‘rgan talofatlarni qoplash va iqtisodiy depressiyadan chiqish bilan ovora bo‘lib qoldi, Sovet Ittifoqida esa butun tuzimni o‘zgartirish uchun reformalar bo‘lib o‘tdi. Xullas, Afg‘oniston shu davrda o‘z holiga tashlab qo‘yildi. Bu bir tarafdin Afg‘onistonning mustaqil davlat sifatida yashab turganiga imkon yaratgan bo‘lsa, boshqa tarafdin Afg‘onistonning dunyodan batamom uzilib qolishiga sababchi bo‘ldi. Natijada Afg‘on jamiyati ilgarigidan ham ko‘proq konservatorlik xususiyatini o‘zida mujassam qila boshladi, afg‘on diplomatiyasi esa deyarli yo‘qlikka yuz tutdi.

Xalqaro munosabatlarda bugun konsensusning "Afg‘oniston varianti" ham paydo bo‘lgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Konsensusda "afg‘on variant"ning xarakteri shundan iboratki, unda tomonlar kelishivi yuzakichilikka asoslanib,

¹ Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. – М.: Дрофа, 1997. – С.25.

amalda o‘z bilgan yo‘llaridan qolishmaydi. Shuning uchun ham Afg‘onistondagi guruhlar o‘rtasidagi shu vaqtgacha imzolangan yoki kelishilgan bitimlar rasmiy va nazariy jihatdan benuqson bo‘lishi mumkin, biroq ularning amaliyotga yaramayotganligini afg‘on fojeasining serqirraligini ko‘rsatib turibdi¹.

Ikkinchi jahon urushidan so‘ng dunyo xaritasi keskin o‘zgardi. Oldingi qudratli davlatlar bo‘lmish Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya xalqaro maydonda o‘rinlarini AQSh va Sobiq Ittifoqga bo‘shatib berdilar. AQSh shu davrgacha o‘z qobig‘iga o‘ralish siyosatini olib borib, xalqaro o‘yinlarda deyarli qatnashmas edi, qatnashsa ham uning hududi Lotin Amerikasi va Tinch okeanidan chetga chiqmagan edi. Ikkinchi Jahon urushidan so‘ng esa Sobiq Ittifoqning ulkan sotsialistik mamlakatlarga asos solishi uni o‘zining odatiy siyosatini xalqaro imperializm doktrinasiga o‘zgartirishga majbur qildi.

1947-yilda Hindiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritdi. Buyuk Britaniyaning va boshqa Yevropa davlatlarining Osiyodagi mustamlakalarini qo‘ldan berishlari Sobiq Ittifoq uchun o‘zining gegemonligini mustahkamlab olish uchun katta imkoniyatlar yaratdi. 1940-yilda Xitoyda kommunistlarning hokimiyatga kelishi va Xitoyning Sobiq Ittifoq bilan tuzgan ittifoqi, tarixdagi eng katta va davomiy (hudud jihatdan) yagona ideologiya ostida birlashgan ittifoqni yaratdi. Sharqiy Yevropadan, Shimoliy Koreyagacha, Shimoliy Muz okeanidan Vietnamgacha bo‘lgan yaxlit hududni egallagan kommunistlar bloki, Yevropaliklarga va Amerikaliklarga katta qo‘rquv tug‘dirgan edi. Sovuq urush davomida AQSh va G‘arbiy Yevropa mamlakatlari bu blokning nozik joylarini axtarishar edi. Bu strategik doktrinani amalga oshirishda Afg‘oniston va Pokistondagi nozik siyosiy ahvol va separatizm G‘arb davlatlari yumushlarini birmuncha yengillashtirdi. “Uchinchi dunyo mamlakatlarining ko‘p qismi tarixga shunday bo‘lib kirdiki, ular ko‘p yillar davomida nizolar hududi bo‘lib qoladilar”².

Sobiq SSSR davlatini Afg‘onistonga bostirib kirishi va fojeani boshlanishi

“Sovuq urush” davrida AQSH Sovet orbitasiga tushib qolishidan himoya qilishga harakat qildi. Richar Nikson vitse-prezident bo‘lgan vaqtida 1975-yilda Afg‘onistonga tashrif buyurdi, Prezident Ezhinhover esa 1959-yilda mazkur davlatga o‘z safarini amalga oshirdi. Prezident Kennidi 1963-yilda Zohir Shohni AQSHga taklif qildi. AQSH Sovetlar bilan kurashish uchun qishloq xo‘jaligi bo‘yicha va boshqa sohalarda ko‘mak berishga harakat qildi³.

¹ Жумаев Р., Убайдуллаев У. Конфликтология асослари. –Т.: Академия, 2000. –Б.127.

² Fukuyama. F. The End of History?// The National Interest. – New York, 1989. – № 16, Summer. – P.15.

³ Kenneth Katzman Afghanistan: Post-Taliban Governance, Security, and U.S. Policy. – New York: Congressional Research Service, 2013. – P.14.

1979-yil 27-dekabrda Sovet Ittifoqining Shtorm-333 operatsiyasi uyushtirildi. 27-dekabr og'ir kun bo'ldi. O'sha vaqtda 105-bo'linmaning bir qismi Qobulda o'z strategik nuqtalarini egallashdi, boshqa qismlar esa janubiy Qobuldagi Darulomon qasrini o'rab olishdi. Bu voqeadan bir necha kun oldin Afg'onistondagi general-leytenant Paputin xavfsizlikni bahona qilib Aminni bu yoqqa kelishini maslahat qilgandi.

Sobiq Ittifoqga sodiq bo'lgan va Pragadagi elchilik vazifasidan Afg'onistonga kelgan Babrak Karmal prezidentlik lavozimiga o'tkazildi. Karmal barcha a'loqalarda oddiy Ittifoq qo'g'irchog'i bo'lib qoldi. Islohotlarga va ko'pgina hibsga olinganlarning ozodlikka chiqarilishiga qaramay, aholi B. Karmalni qo'llab-quvvatlamadi. Aksincha, bosqinchilarga qarshi kurashga odatlanib qolishdi va uni yoqtirmay qo'yishdi.

1979 yil 28-dekabrda Sobiq Ittifoq o'z harbiy qismlarini Afg'onistonga kiritdi. Tez orada bu qo'shinlar soni 85 ming kishiga yetdi. Jahon jamoatchiligi Sobiq Ittifoqning bu harakatini qattiq qoraladi. Ayni paytda sovet – amerika munosabatlari yanada keskinlashdi. 1982-yildan Jenevada bu masalada BMT komissiyasi ishladi. Asosan Pokiston hududiga joylashgan muxolifatchi kuchlari AQSHning zamonaviy qurollari bilan qurollantirildi. Sobiq Ittifoq qo'shinlari Afg'onistonda 10 yil turdi va harbiy operatsiyalarda qatnashdi. Biroq u himoya qilgan rejim hech nimaga erisha olmadi. Xo'sh, nega shunday bo'ldi? Chunki Afg'oniston hukumati sovet nusxasidagi jamiyatni qurmoqchi bo'lgan edi. Afg'onistonda bunday jamiyatni qurishning esa iloji yo'q edi. Ikkinchidan, afg'on xalqi ko'z o'ngida yangi hukumat ateistik davlat armiyasini o'z davlati hududiga kiritib katta gunohga botgan edi. Bunday hukumatni qo'llash esa undanda katta gunoh bo'lar edi. Shu tariqa Sobiq Ittifoq Afg'onistonda harbiy muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Buni yaxshi anglab yetgan M.S. Gorbachyov Sobiq Ittifoq armiyasini Afg'onistondan olib chiqib ketishga qaror qildi. 1989-yilning fevral oyida bu vazifa amalda bajarildi. Sovet hukumati Afg'onistonga jami 600 ming askar olib kirgan bo'lib, shundan 15 mingdan ortiq sovet jangchilari halok bo'ldi.

1989-yil 15-fevralda Sobiq Ittifoq qo'shinlarining Afg'onistondan olib chiqib ketilishi urushni to'xtatmadi. Muhammad Doud (1974-1978 yy.) islohotlari davrida mamlakatda iqtisodiy hayot prinsplarining demokratik-burjua shakllari va ijtimoiy tabaqalanish vujudga keldi.

AQSHning SALT-2 shartnomasini imzolashdan bosh tortishi va G'arbiy Yevropadagi AQSHning ballistik raketalarining o'rnatilishi Sovetlarda G'arb dunyosi bilan hech qanday kelishuvga erishib bo'lmaslik taasurotini keltirib chiqardi. Sobiq Ittifoq qurolsizlanish bo'yicha G'arb bilan baravarlikni tasdiqlaydigan muzokaralar olib borish va bitimlar tuzishdan ayniqsa

manfaatdordir, deb ta'kidlangan. Lekin, AQSHning hukmron doiralari xuddi shunday baravarlik, tenglik bilan kelishishni xohlamayaptilar, o'z muskullarini ishga solish vaqti keldi deb hisoblashmoqdalar. 1981-yil 1-yanvarda "Washington post" gazetasi "AQSH siyosatining o'nlab ijodkorlari"dan intervyu olib: "Amerikaning hech bir hukumati hech mahal tenglikni e'tirof etishga tayyor turgan emas" deb yozdi¹.

1988-yil 14-aprelda Gorbachev BMT yetkazilgan qo'shinlarni olib chiqib ketish (Jeneva sulhi)ga rozi bo'ldi. Mamlakatni Najibulloning kuchsiz hokimiyatiga qoldirib, qo'shinlarni olib chiqib ketish 1989-yil 15-fevralgacha to'la amalga oshirildi².

1989-yilda Sovet Armiyasi Afg'onistonni tark etdi. 10 yillik urush davomida Afg'oniston deyarli butunlay vayron qilindi, mamlakat tashqi kuchlarning ta'siriga to'laligicha tushib qoldi. Sovetlarning urushi Afg'onistonni islomiy radikallashtirgan kuchlarning markaziga aylantirdi, ayniqsa bu hududda giyohvandlikni rivojlanib, narkotik tarqatadigan davlat bo'lishiga olib keldi. Afg'onistondagi bunday notinchlik va ahvolning murakkabligi uning joylashgan o'rni bilan bog'liqdir. 1980-yillarda bu hudud G'arb va Sobiq Ittifoq o'rtasidagi raqobat maydoni bo'lsa, Sovet Ittifoqi parchalangandan so'ng bu hudud islom dinining turli mahzablari orasidagi raqobatning va Afg'onistondagi millatlar orasidagi kurashning qurboni bo'ldi.

Sobiq Ittifoqning 1979-1989-yillardagi harbiy aralashuvi mamlakatdagi mavjud qarama-qarshilikni kuchaytirib o'zining negativ rolini ijro etdi. Hamma oqibatlarini faqatgina sovetlarning aralashuviga bog'lash juda ham oddiy qaror. Afg'onistonning inqirozli statusining doimiy shakllanib qolishi oldinroq yuz bergan tarixiy rivojlanish natijasidir. "Bizning harbiy qarshiligimiz ruslarning harbiy bosqinidan keyin emas, Doud hukmronligi davridan boshlangan", - deb ta'kidladi Gulbuliddin Hekmatyor³.

Afg'onistondagi mojaroni rivojlanishi davrida tashqi kuchlarning ustuvor yo'nalishlari evolyutsiyasi (1990-2020). XX asrning ikkinchi yarmida dunyoning ikki tizimi qarama-qarshiligi sharoitida Afg'oniston geopolitik kurash obyektiga bo'lishda davom etdi. "Katta o'yin" asosiy o'yinchining almashishi bilan boshlandi, bu yerda va boshqa ko'plab geopolitik teatrlardagi kabi Buyuk Britaniyaning o'rnini AQSH egalladi⁴.

¹ Ovinnikov.R. Maxfiy xavfli siyosat. –T.: O'zbekiston, 1983. – B.41.

²Kenneth Katzman Afghanistan: Post-Taliban Governance, Security, and U.S. Policy. – New York: Congressional Research Service, 2013. – P.3.

³ Спольников В. Н. Афганистан: исламская контрреволюция. – М.: Наука, 1987. – С.28.

⁴Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып. 1/ Под ред. А.А. Князева. – Бишкек: Илим, 2004. – С.3.

Najibullo hukumatining qulashidan keyin hukumat mujohidlar partiyalari o'rtasida tashlab qo'yildi. Kichik partiya (Afg'on Milliy Liberal Front)ning rahbari, islomiy olim Sibhatullo Mujadeddi 1992-yil aprel may oyigacha mamlakat prezidenti bo'ldi. 1992-yil boshida Qobul partizanlar tomonidan egallandi va 50 ta boshqaruv kengashidan tashkil topgan yangi hukumat tuzildi. Asosiy partiyalar o'rtasidagi kelishuvlar natijasida 1992-yil iyun oyida Rabboni prezidentlik lavozimini egalladi. U mamlakatni 1994-yil dekabr oyiga qadar boshqardi. Siyosiy hokimiyat yaxshi vakilsiz qulashini aytib, u o'sha vaqtda iste'foga chiqishni rad etdi. Bu qaror mujohid liderlariga, shu jumladan, pashtun va konservativ islomiy partiya hisoblangan Hezb Islom partiyasining rahbari Gulbuddin Hekmatyorga ham qarshi qaratilgan edi. G'olib partizanlar birlasha olmasligi ayon bo'ldi va partizan kuchlari rahbari Gulbuddin Hekmatyor yangi hukumatga qarshi kurashni boshladi. Turli fraksiyalar o'rtasida kurash davom etayotgan vaqtda Afg'oniston har qaysi o'zining boshqaruvchisiga ega bo'lgan bir necha mustaqil mintaqalarga bo'linib ketdi. Hekmatyor va turli ittifoq fraksiyalari Rabboniyni qulatish uchun kurash boshladilar. Agar Hekmatyor Qobulning g'arbiy qismini vayron qilgan o'qqa tutish ishlarini to'xtatsa, Rabboni uni primer ministr bo'lishiga rozilik bildirdi. Biroq, Hekmatyorning Rabboniyga nisbatan ishonchsizligi sababli u Qobulda bu lavozimni egallashini hechqachon taxmin qilmagan edi.

1994-yil boshlarida islom fundamentalist talabalarning Pashtun harbiylari, ya'ni Tolibonlar katta kuch sifatida vujudga keldi. 1996-yil 23-iyunda Florensiyada Yevropa Ittifoqiga (YI) a'zo mamlakatlarning davlat va hukumat boshliqlari bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda Birinchi Prezidentimiz I.Karimov afg'on muammosini tartibga solishda YIni faol ishtirok etishga chaqirgan¹edi.

1996-yil boshlarida Tolibonlar Afg'oniston boshqaruviga ega bo'lish uchun harakatni davom ettirayotgan bir vaqtda Rabboniy Hekmatiyorni bosh vazir etib tayinlash bo'yicha hujjatni imzoladi. Sentabrda Tolibonlar Qobulni egalladilar va o'zlarini Afg'oniston Islom Amirligining qonuniy hukumati deb e'lon qildilar. Ular o'zlari egallab turgan mamlakatning uchdan ikki qismida islom qonun-qoidalarining qisman puritan (puritanlar ingliz XVI-XVII asrlardagi Protestantlarining mashhur guruhlari. Puritanlar bu ma'noda 1558-yildagi Elizaveta I ning ruxsatidan keyin ruhoniylarning Angliya cherkovini o'z ichiga olgan harakat sifatida Marian surgunlarlaridan tashkil topgan)² shaklini joriy qilishdi.

1998-yil avgustda Tolibonlar butun mamlakatni boshqaruvini qo'lga olish arafasida turib qolgan bir vaqtda 1998-yilda AQSHning Kenya va Tanzayadagi

¹Акмалов Ш. Национальная стратегия Республики Узбекистан в вопросах мирного урегулирования афганского конфликта. –Т.:2009. –С.14.

² <http://en.wikipedia.org/wiki/Puritan>

elchixonalarini portlatgan, Saudiya Arabistonida tugʻilgan Tolibonlarning harbiy yetakchisi Usama bin Lodenning terroristik harakati AQShni diqqatini poytaxt Qobulga qaratdi. 1999-yil mart oyida BMTning tinchlik kelishuvi xati Tolibonlar va ularning asosiy dushmani boʻlib qolgan etnik tojik va sobiq mujohidlar rahbari va Shimoliy Ittifoq kuchlari rahbari Ahmad Shoh Masʻudga yetkazildi. Noyabr oyida BMT Afgʻonistonga iqtisodiy sanksiyalar qoʻlladi; 2000-yil dekabrda BMT sanksiyalarga qoʻshimcha ravishda Tolibonlarga qurol-yaroq sotishni taʼqiqlovchi sanksiya ham joriy qildi.

2001 yilga kelganda Tolibonlar davlatning deyarli 90 % ini oʻz nazoratlari ostiga olishdi. Sentabr oyida Shimoliy Ittifoq rahbari Masʻud arab junalisti sifatida niqoblangan yollanma qotil tomonidan oʻzini portlatishi natijasida halok boʻldi. Mazkur hujumdan ikki kun oʻtib, AQSH prezidenti tomonidan bin Lodenning hibsga olinishi talabi javobi sifatida Tolibonlar tomonidan egizak Dunyo Savdo Markazi binosi va Pentagon binosi portlatildi.

2001-yil 11-sentabrdan keying haftalarda AQSH hukumati terroristik harakatga Usama bin Lodenning Al Qoida guruhi javobgar ekanligini taʼkidladi. Al Qoida Afgʻonistonning Tolibonlar nomi bilan mashhur eng ashaddiy islomiy hukumati tomonidan qoʻllab-quvvatlangan, maʼqullangan va mamlakatdan bohpana bergan. Prezident Bush Tolibonlardan bin Lodenni topshirishni va Al Qoida guruhini boʻlib tashlashni talab qildi¹.

Qachonki Tolibonlar bin Lodenni topshirishdan bosh tortishgandan soʻng AQSH 2001-yil oktabrida Tolibon va Al Qoida kuchlariga (bin Lodenning tashkiloti) qarshi harakatlarni boshladi. AQSH shunigdek, Shimoliy Ittifoq va boshqa oppozitsion guruhlariga moliyaviy koʻmak berishni ham boshladi. Barcha jihatlar boʻyicha vaziyat ancha yomon edi. Mamlakatga joylashtirilgan 20 ming amerikalik harbiylarning shaxsiy tarkibi tinch aholi xavfsizligini taʼminlash uchun emas, balki bin Lodenni va toliblarni qidirishga tashlandi. Amerikalik harbiy qismlardan tashqari mamlakatda Xalqaro ISAF² ning Qobul atrofida joylashtirilgan 6500 kishilik tarkibi va Qunduzda joylashtirilgan 250 kishilik Germaniyaning harbiy xizmatchilari mavjud edi³.

¹ www.choices.edu -U.S. Policy in Afghanistan

² Izoh –“International Security Assistance Force” (ISAF) NATO rahbarligida 2001-yil dekabr oyidagi Birlashgan Millatlar Xavfsizlik Kengashining 1386-rezolyutsiyasi tomonidan asos solingan Afgʻonistondagi xavfsizlik missiyasi.

³ Izoh –Harbiy xizmatchilar, ijtimoiy sohadagi ishchilar, injenerlar, shifokorlar va mintaqalarga yuborilgan davlat departamenti vakillaridan iborat boʻlgan Birlashgan mintaqaviy qoʻmondonligini (JRT) tuzish, AQSH qoʻmondonligi fikri boʻyicha, Hamid Karzayga uning hokimiyatini Kobul chegaralariga yoyish uchun yordam edi. JRTni butun mamlakat boʻylab joylashtirish koʻzda tutildi – jumladan, Bomiyon, Mazori-Sharif, Hirot, Gardez, Jalolobod va Qandahorda. Ularning tuzilishi 2003-yil bahorida boshlandi. AQSHning Iroqqa hujumi arafasidagi Afgʻonistonning turli mintaqalariga JRT ning joylashtirilish qarori amerikaliklarning Afgʻonistonni tashlab chiqib ketmoqchi emasligini ham namoyon qilardi.

So'nggi yillarda ro'y bergan voqealar Afg'oniston Markaziy Osiyoning uzviy qismi ekanligini yana bir karra tasdiqladi. Geosiyosiy nuqtai nazardan bu yerda Afg'oniston uchun ham, mintaqaning boshqa mamlakatlari uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan mushtarak jarayonlar va tendentsiyalar ro'y bermoqda. Buning isboti tariqasida Afg'onistondagi mojaroni tartibga solishga xalqaro hamjamiyatni jalb qilishda muhim rol o'ynagan tuzilma - 6+2, 6+3, 5+1 guruhlarining eng faol a'zolari Markaziy Osiyo mamlakatlari va AQSh, Rossiya davlatlari bo'lganini eslashning o'zi kifoya deb o'ylaymiz.

Ushbu guruhning mohiyat e'tiborli anjumani 1997 yil Toshkentda bo'lib o'tdi. 90-yillar oxirida quvg'inda bo'lgan afg'on arboblari - qirol Zokirshoh tuzgan «Rim guruhi» a'zolari Hamid Karzay, eng obro'li harbiy komandirlardan biri Abdulhaq Toshkentda ma'naviy va siyosiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi Afg'onistondagi «Tolibon» harakatiga qarshi kuchlarni birlashtirishda muhim omil bo'ldi. 2001 yil 11 sentyabr voqeasidan so'ng xalqaro terrorizmga qarshi ittifoqning shakllanishida Afg'oniston bilan chegaradosh bo'lgan Markaziy Osiyo mamlakatlari, avvalo O'zbekiston muhim rol o'ynadi. Bu mamlakatlar toliblar tuzumini va «Al Qoida» terroristik tashkilotining Afg'onistondagi tarmog'ini tormor keltirgan harbiy kuchlar harakatining yagona zonasiga aylandi. Afg'oniston qiroli Zokirshoh 2002 yil boshida 30 yillik quvg'indan so'ng o'z vataniga aynan Toshkent orqali qaytib keldi. Bu ikkala mamlakat ham bir geosiyosiy makonga mansubligining o'ziga xos ramzi bo'ldi.

O'zbekiston va Tojikiston delegatsiyalarining taklifiga ko'ra 2002 yil dekabrda Porto shahri (Portugaliya)da Afg'onistonga Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining hamkori maqomi berildi. O'zbekiston rahbariyatining taklifiga ko'ra Hamid Karzay 2004 yil iyunda Shanxay Hamkorlik Tashkilotining Toshkentda bo'lib o'tgan sammitida ishtirok etdi. Bularning barchasi Afg'oniston Markaziy Osiyoning boshqa davlatlarida ro'y berayotgan jarayonlar doirasiga jalb qilinganligidan dalolat beradi¹.

Xalqaro ahamiyatga molik tahdidlar va xavfsizlik muammolari ham shubhasiz umumiy xususiyatga ega. Markaziy Osiyoning narkobiznes bilan shug'ullanadigan barcha korchalonlarini birlashtiruvchi va Afg'onistonda giyohvandlik moddalarini keng miqyosda yetishtirishga asoslangan narkobiznesning yagona tarmog'i buning yorqin dalilidir. Bu ofatni biron-bir mamlakat yolg'iz yenga olmaydi. Muammoning yechimi butun mintaqa mamlakatlari bahamjihat harakat qilishini taqozo etadi. Mintaqada ekstremistlar va terrorchilar tashkilotlari o'rtasida aloqa va o'zaro yordam yo'lga qo'yilganligi ham shubhasizdir. O'zbekiston islom

¹ Сафоев С.С Марказий Осиёдаги Геосиёсат. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент – 2005. 42-43бетлар.

harakatining asosiy kuchlari aynan Afg'oniston hududida jangari guruhlarga birlashgani va o'qitib-o'rgatilgani tasodifiy hol emas.

Geografik, etno-lingvistik va madaniy jihatlar Afg'onistonga Markaziy Osiyoning uzviy qismi sifatida qarash imkonini beruvchi muhim omillar hisoblanadi. Mintaqa mamlakatlarini umumiy foydalanishdagi daryolar, yagona tizma tog'lar birlashtiradi. Afg'oniston aholisining katta qismini Markaziy Osiyo davlatlarining titul millatlari hisoblangan etnik guruhlar – tojiklar (Afg'oniston aholisining 27%), o'zbeklar (10%) va turkmanlar (3%) tashkil etadi.

AQSHning Afg'onistonni tark etishiga bir qancha faktorlar ta'sir ko'rsatdi.

Birinchidan, AQSHning bu mamlakatdagi harbiy harakatlari unga qarshi munosababni kuchaytirdi. AQSHning mazkur mamlakatdagi harbiy harakatlarning 9-yili butun mamlakat bo'ylab unga qarshi munosabatlar kuchayib ketdi.

Ikkinchidan, Afg'onistondagi muammo noharbiy yechimlarni talab etmoqda. Afg'oniston dunyoning to'rtinchi qashshoq davlati hisoblanadi, bunga 30 yillab davom etgan urush va uning oqibatlarini sabab bo'ldi.

Uchinchidan, AQSH harbiylarining mamlakatdagi mavjudligi Tolibonlar harakatini yanada kuchayishiga sabab bo'ldi.

To'rtinchidan, Afg'onistonning mudofaa va xavfsizlik kuchlarining shakllantirilishi qolmaslik sababidir. AQSH harbiylari va NATO rejalari eng kamida 2-3 yil davomida Afg'on harbiylarini va xavfsizlik kuchlari mashg'ulotlarini davomiyligini ta'minlash. Ular mahalliy mudofaa kuchlarini 300-400,000 ga yetkazish tavsiya qildilar. Biroq Afg'onistonning yillik davlat budjeti 750 million dollarni tashkil qilgan holda, hukumat buncha harbiy xizmatchining oylik maoshini bera olmaydi.

AQSH mudofaa vaziri Leon Panetta va NATOdagi hamkasbi 2014-yildan keyin Afg'onistonda qoladigan harbiylar sonini 8,000 dan 12,000ga oshirishni ko'rib chiqdilar. "Biz Lissabon sammitida kelib olganimizdek, 2014-yil oxirlariga qadar barcha majburiyatlarimizni to'laligicha Afg'on xavfsizlik kuchlariga topshiramiz. Bizning maqsadimiz o'zgarmaydi"¹.

«Tolibon» harakati 2021 yil iyul-avgust oylarida AQSh o'z armiyasini Afg'oniston hududidan olib chiqish fonida qisqa muddatda, bir necha hafta ichida deyarli butun Afg'onistonda o'z hokimiyatini o'rnatdi. Qiziq jihatlaridan biri shuki, AQSh va G'arb davlatlari bu jarayonga deyarli aralashmadi. To'g'ri, ushbu masala bo'yicha BMT Xavfsizlik kengashi yig'ilishi o'tkazildi, G'arb mamlakatlarining ba'zilar o'z tashqi ishlar mahkamalari orqali muammo tinch yo'l bilan hal qilinishi bo'yicha chaqiriqlarini e'lon qilishdi. Lekin real ishlaydigan mexanizmlardan foydalanilmadi. Masalan, AQSh bu jarayonni to'xtatish niyatida

¹NATO Secretary General Anders Fogh Rasmussen, 2 April 2012

bo'lganida «Tolibon»ga nisbatan keskin pozitsiyasini e'lon qilishi va turli sanksiyalar yoki «Tolibon»ni qo'llab-quvvatlashi gumon qilinadigan mamlakatlarga qarshi iqtisodiy va siyosiy choralar belgilashi ham mumkin edi. Bu esa jarayonni to'liq to'xtata olmasa ham, sekinlashtirgan bo'lardi.

Boshqa tomondan, AQSh o'z harbiylari chiqib ketishini oldindan e'lon qilgandi va bu aynan Jo Bayden administratsiyasining keskin qarori emas, balki federal darajada kelishilgan masala edi.

Pokiston 90-yillarda «Tolibon» shakllanishida katta rol o'ynagan, uning rahbariyatini tayinlash, mafkurasini ishlab chiqishda bevosita ta'sir ko'rsatgan. «Tolibon» paydo bo'lgan davrdan beri 27 yil o'tib ketdi. Hozirgi «Tolibon» o'sha 90-yillardagi kuch emas, ma'lum transformatsiya jarayonlari ro'y berdi. Ular oxirgi paytlarda ko'plab davlatlar bilan rasmiy uchrashuvlar ham o'tkazdi. Shu sabab «Tolibon»ni Pokistonga to'liq bog'lanib qolgan kuch sifatida e'tirof etishmoqda

Ikkinchidan, «Tolibon»ning ichida ham bo'linishlar mavjud. Harakat tarkibida ta'sirga ega bo'lgan rahbariyatdagilar ma'lum hududlarda o'z ta'siri va ofislariga ega. Hozirda ularning tasdiqlanganlari 3ta: Peshavor shu'basi, Kvetta shu'basi (bular Pokistonda) va Mashhad shu'basi (2010 yilda Eron hududida ochilgan).

Bulardan tashqari «Tolibon» ichida harbiy operatsiyalarga javob beradigan, bu ishlarga jalb qilinadigan, Haqqoniy boshchiligidagi guruh mavjud. Bu guruh ham harakat doirasida o'z avtonomiga va so'ziga ega. Ko'pchilik manbalarga ko'ra, aynan Kvetta shu'basi va Haqqoniy boshchiligidagi guruh bevosita Pokiston bilan aloqalar o'rnatgan. Shuni unutmaslik kerakki, «Tolibon» harakati shakllanishidan bugungi kundagi faoliyatigacha Pokiston juda katta ta'sirga ega, lekin uni to'liq nazorat qiladi, degan qarashlarga qo'shilmayman. Sababi, «Tolibon»ning ichida ham bo'linishlar bor, harakat vertikal ierarxiya emas, balki gorizontal ierarxiya. Bu shuni anglatadiki, ma'lum bir rahbariyat bor, lekin ular markazlashtirilgan boshqarish qobiliyatiga ega emas. Umumiy mafkura va strategiya ishlab chiqiladi, hududlarda uni amalga oshirish bilan joylardagi mahalliy qo'mondonlar shug'ullanadi.

«Tolibon» hali rasmiy ravishda hokimiyatni to'liq olgani ham yo'q. Kobulni egallashdi va de-fakto Afg'oniston hududining 95 foizi «Tolibon» nazoratida. Yuridik jihatdan esa hali ularning hukumati tasdiqlanmadi, ya'ni olti kishidan iborat o'tish davri hukumati tuzildi. Legitimizatsiya jarayoni to'liq tugamadi.

Nazorat uchun savollar

1. Yangi ming yillikda Markaziy Osiyoda geosiyosiy istiqbollari va xavfsizlik omillarini qanday baholaysiz?
2. O'zbekistonning ShHTdagi istiqbollari qanaqa?
3. Xavfsizlik deganda nimani tushunish kerak?
4. MDH tashkilotining kuchi boshqa tashkilot bilan qanday farqlanadi?
5. Yangi geosiyosiy aktorlar jarayonda qanday rol o'ynaydi?
6. Ko'p vektorli siyosat deganda nimani tushunasiz?
7. Prezident Sh.Mirziyoyev ilgari surgan 6 diplomatiyani ahamiyatini tushuntirib bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар. 4-жилд, -Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Барков А.В. Проблемы! гармонизации в Евразийском экономическом сообществе. // «Журнал российского права». 2003, № 8.
3. Гафарли М.С., Касаев А.Ч. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик тараққиёт асоси. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
4. Истомин С.И., Моравек Я.И. Таможенный союз стран ЕврАзЭС (комментарий в документах). «Экономика», -М.: 2001.
5. Лукин А., Мочульский А. Шанхайская организация сотрудничества: структурное оформление и перспективм развития. - Аналитические записки. -М.: МГИМО, выш. 2(4), февраль 2005.
6. Мустақиллик: изохли илмий-оммабоп луғат. Тўлдирилган учинчи нашри. -Т.: Шарқ, 2006.
7. Сафоев С.С Марказий Осиёдаги Геосиёсат. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент – 2005. 42-43бетлар.
8. Гуломов С. ва бошқ. Мустақил Ўзбекистон. -Т.: Тошкент ислом университети, 2003.
9. Шишков Ю.В. Интеграционне процессм на пороге XXI века Почему не интегрируются странм СНГ. -М.: 2001. Гл. 7.
10. Юнусова М. П., Мўминов Х. М. Ўзбекистонда геосиёсат ва геосиёсий вазият асослари (Ўқув кўлланма) - Андижон: 2009. 39-40-бетлар

III-BO‘LIM. GLOBAL GEOSIYOSIY VOQELIK - XXI ASRNING NAZARIY BILIMLARI

VII-bob. Global geosiyosiy, geoiqtisodiy tuzilmalar va xalqaro munosabatlar

7.1 Global geosiyosiy tuzulmasining shakllanishi: davrlar va modellar

7.2. Zamonaviy jahon sistemasi va uning geosiyosiy voqeligi

7.3. Zamonaviy geosiyosatning tuzilishi va undagi geoiqtisodiyotning o‘rni

Tayanch iboralar: geosiyosiy davrlar, siyosiy model, globallashuv, xalqaro tashkilotlar, geosiyosiy aktorlar, jahon siyosiy sistemasi, jahon iqtisodiy sistemasi, TMK, BMT, KShT, EAI, axborotni globallashuvi, axborotli jamiyat

7.1 Global geosiyosiy tuzulmasining shakllanishi: davrlar va modellar

Yigirmanchi asrning oxirida shakllangan AQShning norasmiy ustunligi bilan dunyo tartiboti hozirda inqiroz holatida. Mavjud xalqaro institutlar global muammolarni hal qilish, tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, transmilliy terrorizmga qarshi samarali kurashish va h.k.larda cheklangan qobiliyatlarini namoyish etishdi. Xalqaro aloqalarni rivojlanishida aralash tendentsiyalar mavjud. Avvalo, turli xil aktorlar o‘rtasidagi hamkorlik ustunlik qiladi. Shu bilan birga, jahon miqyosida o‘z geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlarini ta'minlashga intilayotgan bir qator yetakchi davlatlarning raqobati kun tartibida qolmoqda. Dunyoning ayrim mintaqalarida ta'sir doiralarini qayta taqsimlash, strategik resurslar va tovarlar va kapital oqimlarini boshqarish uchun kuchli aktorlar o‘rtasida raqobat kuchayishi mumkin. Zamonaviy dunyo tartibini diagnostika qilish va uning rivojlanish tendentsiyalarini prognoz qilish muammolari ilmiy jamoatchilikda qizg‘in muhokamalarga sabab bo‘lmoqda. Ko‘pgina mualliflar hozirgi dunyo tartibini aniq belgilashdan qochib, uni "post-bipolyar" deb atashadi. Jahon tartibini geosiyosiy o‘lchovda o‘rganish juda muhim va zarurdir.

Jahonning bugungi geosiyosiy tuzilmasi shakllangunga qadar insoniyat ming yilliklar bilan o‘lchanadigan juda qiyin va chigal tarixiy yo‘lni bosib o‘tdi. Ijtimoiy-siyosiy xarakteri, kishilarning moddiy va ma'naviy talablari, ehtiyojlarini qondirish zaruriyatiga bog‘liq ravishda insoniy jamiyatlar va birlashmalar orasida turli-tuman munosabatlar maydonga kelgan, qonli urushlar olib borilgan, yirik davlatlar, imperiyalar barpo etilgan, so‘ngra bu davlat va imperiyalar qulagan. Shunga qaramay, yer yuzida hayot davom etgan, kishilar eng qiyin sharoitlarga moslashgan, ulardan qutulishning turli yo‘llarini izlagan, oldinga harakat qilishga, yangi-yangi manzilgohlar – qishloqlar, shaharlar va mamlakatlarni bunyod etishga qodir bo‘lgan. Albatta, kishilar uzoq vaqt bir-biridan ayri-ayri holda, o‘zaro aloqa qilmasdan yashay olmagan. Shuning uchun ham manzilgohlar muqarrar suratda

bir-biri bilan turli-tuman aloqaga kirishgan, savdo qilgan, urushgan va sulh tuzgan, bo'lg'usi munosabatlar borasida muayyan shartlar qo'ygan va kafolatlar olgan. Bularning hammasi bugungi kunda xalqaro munosabatlar sistemasi deb ataladigan voqelikning kurtaklari edi.

Geosiyosat fanining paydo bo'lishi bilan tadqiqotchilar uning ob'ekti va predmeti borasida har xil fikrlar va nazariyalarni ilgari sura boshladilar, jahonning kun sayin o'zgaradigan makon konfiguratsiyasini (geosiyosiy tuzilmasini) va uning asosida amalga oshiriladigan davlatlarning siyosatini tahlil etganlar va muhokama qildilar. Insoniyat jamiyati jahonning geosiyosiy tuzilmasi yoki siyosiy tartibotning turli bosqichlari, sayyoraviy "hayotiy makonlar" ustidan nazoratning shakl va modellari va hokazo masalalarga bevosita qiziq boshladi.

Agar o'tgan ikki ming yil ichida yer kurrasining hududi va aholisi xarakteristikasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, jahon geosiyosiy tuzilmasining dinamikasini va muayyan o'zgarishlarini aniq-ravshan ko'rish mumkin. Jahonning aholi yerlashgan hamma hududlari (shaharlar, qasabalar, qishloqlar va boshqalar) quruqlikning atigi ikki foyizini tashkil etadi. Shunga qaramay, XXI asrdan oldinoq kishilar (davlatlar, davlat birlashmalari va shu kabilar) sayyoraning quruqlik, dengiz, havo va hatto kosmik makonlari ustidan geosiyosiy va geostrategik nazorat o'choqlarini barpo etishga muvaffaq bo'lishdi.

Yer kurrasi aholisining o'troqlashish xarakteristikasi shuni ko'rsatadiki, taxminan 6 milliard kishining ko'pchiligi Osiyo, Yevropa va AQSHning shimoliy va janubiy sohillarida yashaydi. Quruqlikning 15 foyizida bir kilometr kvadrat hududga 10 kishi to'g'ri keladi. Ayni chog'da quruqlikning taxminan 50 foyizida bir kilometr kvadratga o'rtacha bir kishi, quruqlikning 25 foyizida bir kvadrat kilometrga bir kishidan kam to'g'ri keladi, quruqlikning 10 foyizi bo'lsa, umuman, yashashga yaroqsizdir. Vaholanki, o'tgan ikki ming yil ichida Yerning makon ko'rsatkichi, aytish mumkinki, deyarli o'zgarmadi, aholi soni bo'lsa, 230 milliondan 6 milliard kishiga etdi.

Insonlarning o'z geosiyosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun daryolar va ularning oqimlaridan foydalanishlari jahon geosiyosiy tuzilmasiga ta'sir ko'rsatgan dastlabki muhim omillardan bo'ldi. Shundan keyin kishilarning dengizchilik sirlarini kashf etishlari va dengiz yo'li ochib byergan imkoniyatlar tufayli foyda olishlari sayyorada navbatdagi geosiyosiy sakrashga, insonlarning yanada kengroq makonlarga chiqishiga sababchi bo'ldi. Qadimgi dunyoning Bobil, Misr, Rim va Vizantiya imperiyalari, Karfagen, Hindiston, Xitoy, o'rta asrlarda Arab xalifaligi kabi davlatlarning suv havzalari va dengiz sohillarida joylashgani jahon geosiyosiy tuzilmasini shakllantirish va rivojlantirishda dengiz va dengiz naqliyotining roolidan guvohlik beruvchi asosiy dalillardan biridir.

Dengizchilik va dengiz kommunikasiyalarining rivoji dengiz vositasida yangi makonlarni o'zlashtirish, turli makonlarni birlashtiruvchi yo'llarni ochish, shuningdek bu yo'llar ko'magida ayrim-ayrim mamlakatlar o'rtasida aloqa yo'llarini barpo etish va intensivlashtirish uchun sharoit yaratdi.

Boshqa tomondan, dengizga chiqish sayyoraning yagona makonini (hududiy sistemani) yaratib, dengiz davlatlariga uning ustidan nazorat qilishning qo'shimcha imtiyozlarini yuzaga keltirdi, savdo yo'llarini, xususan Yevropadan Hindiston, Sharqiy Osiyo va boshqa makonlarga yo'l ochish, yangi-yangi savdo shyeriklarini topish va ular bilan aloqa o'rnatish imkonini byerdi. Usmoniyalar Kichik Osiyo va Suriyani egallab olganlaridan va Yevropaning Sharqqa borish yo'llarini batamom yopib qo'yganlaridan keyin Yevropa davlatlari Atlantika yo'nalishida yangi savdo yo'llarini izlashga kirishgani tasodifiy emas.

XVIII – XIX asrlarda boshlangan sanoat inqilobi, kapitalistik munosabatlar, naqliyot-kommunikasiya vositalarining jadal rivojlanishi, shu negizda xalqlar va davlatlarning dengizga chiqishi ta'minlanishi, quruqlik davlatlari o'rtasida temir yo'llarning qurilishi va h.k.lar jahonning hozirgi geosiyosiy tuzilmasiga asos soldi. XX asr boshidan katta qit'a makonlarini o'zlashtira boshlagan AQSH va Germaniya kabi davlatlarning jahon impyeriyalari bilan raqobatga kirishishi, Rossiyaning ulkan hududlar ustidan nazoratni kuchaytirishi, sayyorada geosiyosiy va geostrategik vazifalar va maqsadlarning o'zgarishi, umuman bashariyatning makon tasavvurlarining o'zgarishi ayni naqliyot-kommunikasiya inqilobining (ayniqsa, temir yo'llarning qurilishi) oqibatlarini bilan bog'liq bo'ldi.

Hind okeani va O'rta yer dengizini hamda Atlantika va Tinch okeanlarini bog'laydigan Suvaysh va Panama kanallarining ishga tushirilishi yangi kontinental makonlarga aholini yerashtirish va Yer kurrasida "yopiq doira"ni yaratish yo'lidagi eng muhim qadam bo'ldi.

Aviasiyani barpo etish, insonlarning o'tib bo'lmas tog'lar, dengizlar, okeanlar, botqoqliklar va boshqa tabiiy to'siqlardan oshib o'tib, Yerga falakdan boqish imkoniyati yuzaga kelgani jahon geosiyosiy tuzilmasini shakllantirishga va insoniyatning geosiyosiy tasavvurlarini o'zgartirishga jiddiy ta'sir ko'rsatgan keyingi vosita bo'ldi. Bularning hammasi buyuk davlatlardan va ularga qarashli geostrategik markazlardan geosiyosiy xavfsizlik muammolariga yangicha yondashuvni ishlab chiqish va bu borada tegishli qadamlar tashlashni talab qildi.

1950 yillardan to 1991 yil oxiriga qadar ikkita harbiy-siyosiy va mafkuraviy blok o'rtasidagi geosiyosiy, geostrategik va mafkuraviy qarama-qarshilik sharoitida dahshatli global falokat yoqasida turgan insoniyat bu kurashning ehtimol tutilgan oqibatlarini tahlil, tadqiq etish va oldindan ko'rish yo'li bilan geosiyosiy tafakkurni rivojlantirishga harakat qildi, bu bloklarning mamlakatlarini xatarli qarama-qarshilikdan voz kechishga chaqirdi. Albatta, o'lim tahlikasi bilan tahdid

etayotgan, bashariy falokat keltiradigan bu harbiy-strategik texnologiyalar fonida va jahon sistemasining yangi talablari oldida bir vaqtlar buyuk geosiyosiy kashfiyot hisoblangan “Hartland”, “Rimland”, “hayotiy makon” kabi nazariya va konsepsiyalar kulgili bo‘lib qoldi.

Bugun yagona makonga aylangan jahon sistemasi va sayyoraning geosiyosiy tuzilmasi sayyoraviy xavf-xatarlar, texnik va texnologik taraqqiyotga nisbatan taxminan ayni vaziyatda turibdi. Bashariyat barcha geostrategik makonlarga – Yevropa qit‘asi, Atlantika Amyerikasiga, Yevroosiyo, Tinch okeaniga va boshqalarga bir xil statusga ega hududlar deb qaraydi, ularni endi markaz yoki viloyat deb hisoblamaydi.

Tarixning har bir muhim bosqichida jahonning geosiyosiy tuzilmalari birma-bir almashib turdi, davlatlar va davlat birlashmalari, mintaqaviy va mahalliy tashkilotlar, boshqa geosiyosiy aktorlarning global ta’siri ostida o‘zgardi. Bunday global ta’sirning xarakteri, shakllari va yo‘nalishlari ko‘p jihatdan davlat va davlat birlashmalari ega bo‘lgan strategik kuch-qudratning muhim ko‘rsatkichi hisoblanadigan geosiyosiy, geografik, tarixiy, siyosiy, harbiy, iqtisodiy, madaniy, gumanitar va boshqa omillar bilan belgilanadi.

Jahon sistemasi va uning geosiyosiy tuzilmasi davlatlar va ular tomonidan tuzilgan bloklarning strategik qudrati va geostrategik kuchiga mos ravishda shakllandi, bu sistemada har bir davlatning statusi (sayyoraviy, mintaqaviy va mahalliy iyerarxiyada), uning jahon siyosatidagi o‘rni, moddiy va ma’naviy zahiralari taqsimotidagi roli yozilmagan qonunlar va tarixiy amaliyot asosida belgilandi.

Ilmiy adabiyotlarda tadqiqotchilar jahon sistemasi va uning geosiyosiy tuzilmasini turli-tuman yo‘nalishlarda tasnif etganlar. Shulardan biri bu – **sivilizatsiyaviy** yondashuv bo‘lib, bu yondashuv inson jamiyatlari sosiomadaniy sistemalarining tashkiliy tomoni va birligini sivilizatsiyaga xos asosini va shaklini nazarda tutadi. Geografik makon tarkibiga ko‘ra sivilizatsiyani uch – mahalliy, mintaqaviy va global (masalan, sharq va g‘arb sivilizatsiyasi yoki quruqlik va dengiz sivilizatsiyasi va h.k.) turga ajratishadi.

Sivilizatsiyani iqtisodiy tuzum va xalqning madaniyatidagi farqlariga ko‘ra ham tasnif qilishadi. Masalan, xulq-atvor normalari va an’analarga ko‘ra sivilizatsiya tafovutlari aniqlanadi. Kishilarning hayot mazmunini qanday tushunishi, ularning mehnat, hordiq, taqdir, adolat yoki adolatsizlikka munosabatiga qarab sivilizatsiyalar o‘rtasidagi farq aniqlanadi.

Keyingi vaqtlarda, xususan amyerialik siyosatshunos S.Xantington 1996 yilda “Tamaddunlar to‘qnashuvi va jahon tartibotini qayta qurish” kitobini nashr ettirgandan so‘ng jahon sistemasi va uning geosiyosiy tuzilmasining xususiy

nazariy konsepsiyasi paydo bo'ldi. Unga "sivilizatsiyaviy yondashuvi" nomi berildi.

Xantingtonning ta'kidlashicha, agar XIX asr insoniyat tarixida makon uchun to'qnashuvlar asri bo'lgan esa, XX asr mafkuralar o'rtasidagi kurash davri bo'ldi, XXI asr bo'lsa, tamaddunlar to'qnashuvi asri bo'ladi¹. U hozirgi jahon sivilizatsiyalarining 6 turini – hinduizm, islom, yapon, pravoslav, xitoy va g'arb (unga ilova sifatida Afrika va Latin Amerikasi) sivilizatsiyalarini ajratib ko'rsatgan va yangi ming yillikda ayni mana shu sivilizatsiyalar o'zaro to'qnashadi, degan fikrni ilgai surmoqda. Muallifning fikricha, insonlarning milliy tafovutlarga qaraganda, sivilizatsiya farqlari ancha chuqur, pishiq va barqaror ildizlarga ega va milliy tafovutlarga qaraganda ularni yo'qotish ancha mushkul bo'ladi.

Yana bir yondashuv *taraqqiyot* yondashuvidir. Jahon sistemasi va geosiyosiy tuzilmaning yana bir tasnifi mamlakatlarni rivojlanishi va aholisining turmushi darajasiga ko'ra guruhlash metodologiyasiga asoslanadi. Bu guruhlar tegishli ravishda birinchi, ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi dunyo deb nomlanadi.

Birinchi dunyo – AQSH, Yevropaning rivojlangan mamlakatlari, Kanada, Yaponiya va Osiyoning ba'zi mamlakatlari shu guruhga kiritilgan. Bu tasnifda mamlakatlar iqtisodiy va texnologik taraqqiyoti, kishilarning turmush darajasi va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsuloti (YAIM), milliy daraomad hajmiga ko'ra baholangan.

Ikkinchi dunyo – Yevropadagi sobiq socialistik davlatlar, Rossiya, sovetlardan keyingi respublikalar, Xitoy, Shimoliy Koreya, Turkiya va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar bu guruhga oid.

Uchinchi dunyo – Osiyo, Afrika va Latin Amerikasining 50-yillarda mustamlaka rejimlaridan ozod bo'lgan va rivojlanayotgan mamlakatlari bu guruhdan joy olgan. Bu mamlakatlar iqtisodiy va ijtimoiy hayotining ko'pgina umumiy jihatlari – qoloq iqtisodiyoti, jamiyatning ijtimoiy-sinfy tuzilmasi rivoji past darajada ekani, qishloq aholisining ko'pligi, milliy ishbilarmonlikning zaifligi va h.k.larga ko'ra bir guruhga birlashtirilgan. Odatda, bunday mamlakatlarning davlat boshqaruvida an'anaviy-patriarxal, urug'chilik elementlari saqlanib qolgandir.

To'rtinchi dunyo – Afrika, Osiyo, Latin Amerikasining kambag'al mamlakatlari – Gaiti, Somali, Habashiston, Sudan, Bangladesh va boshqalar bu guruhga kiritilgan. Agar 80-yillarda ularning soni 47 ta bo'lgan esa, hozirgi vaqtda 30 taga tushdi. Bunday mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 500 dollardan kamroqni tashkil etadi.

¹ Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. – М., 1999. – С. 537.

Yana bir yondashuv *global* yondashuvdir. Jahon sistemasi va geosiyosiy tuzilmaning yana bir tasnifiga “global yondashuv” nomi byerilgan. Taniqli Amerikalik siyosatshunos va sosiolog U.Vallyerstayn 1976 yilda geosiyosiy tuzilmaning ikkita: jahon impyeriyalari (bir davlat tuzilmasida siyosiy birlashgan turli aktorlar va ko‘pdan-ko‘p hududlar) va jahon iqtisodiy sistemalari (o‘xshash iqtisodiyotini rivojlantirayotgan, lekin siyosiy jihatdan bir davlatga birlashmagan mamlakatlar) shaklini farqlashni taklif qildi¹.

Yana bir yondashuv *markaz-viloyat* deb nomlanadi. Bu yondashuv ham amerikalik siyosatshunos U.Vallyerstayn tomonidan taklif qilingan. U jahon sistemasini barcha mamlakatlar bilan birgalikda uch qism: *yadro, yarim viloyat, viloyatga* bo‘lgan. Muallif yadro guruhiga jahonning eng katta va rahnamo mamlakatlarini: AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Gyermaniya, Yaponiya, Skandinaviya mamlakatlarini kiritgan. Bu mamlakatlarning kapitalizmga o‘tishi boshqa davlatlarga qaraganda ertaroq boshlangan va sanoat inqilobi jarayonida ular kapitalistik sistema rivojining cho‘qqisiga chiqqan. Ayni shu mamlakatlar yuksak texnologiya mahsulotlarini viloyat (pyerifyeriya) va yarim viloyatga eksport qilishadi.

Sanoat jihatidan yetarlicha rivojlangan hamda yadro va viloyat o‘rtasida joylashgan mamlakatlar bu guruhga kiritilgan. Vallyerstaynning fikricha, Osiyo, Afrika va Latin Amyerikasining kapitalistik taraqqiyot yo‘lini tanlagan, lekin sust rivojlangan, kambag‘al davlatlari shu guruhga oiddir.

Jahonga shakllanayotgan yangi geosiyosiy makon sifatida qaraydigan bu yondashuvga muvofiq, jadal rivojlanayotgan postindustrial Sharq va yuksak darajada rivojlangan g‘arbning transmilliy korporasiyalari bir mamlakat doirasidan chiqib, butun jahon bo‘ylab, o‘zining ta’sir markazlarini bunyod etadi. Bu esa jahon geosiyosiy tuzilmasini shakllantirishga butkul yangicha yondashuvni taqozo qiladi.

Bu yondashuvga muvofiq, jahon to‘rtta yangi geosiyosiy makonga bo‘linadi. Bular – postindustrial Shimol, yuksak darajada industrial rivojlangan G‘arb, jadal rivojlanayotgan Sharq va taraqqiyoti noindustrial turda bo‘lgan va jahonning xom ashyo bazasiga aylangan Janub. Mavjud tafovutlariga muvofiq, bu yondashuv jahonning yangi geosiyosiy sistemasini ikkita asosiy ta’sir doirasiga bo‘ladi:

1) yetakchi davlatlarning boshliqlarining “Katta yettilik” (Rossiya qo‘shilganidan keyin u “Katta Sakkizlik”ka aylandi) tipidagi oliy darajadagi uchrashuvlarida qabul qilinadigan muhim strategik qarorlar;

¹ Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П.М. Кудюкина; Под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. СПб.: Унив. кн. 2001. — 416 с.

2) markazlashgan geosiyosiy mintaqalarning ko'pdan-ko'p suveren mayda davlatlarga parchalanib ketishi va jahonda ular geosiyosiy rolining oshishi (SSSR va Yugoslaviyaning qulashi, Falastin davlatining barpo etilishi va h.k.).

Jahon geosiyosiy tuzulmasining davrlari. Dunyoning geosiyosiy manzarasini geosiyosiy davrdan - barqarorroq va harakatchan bo'lmagan hodisadan farqlash kerak. Bundan tashqari, geosiyosiy davr odatda ochiladi va yopiladi, ya'ni butun dunyo shartnomasi o'zgartirildi umuman yo'q bo'lgan keng qamrovli xalqaro shartnoma bilan belgilanadi.

Dunyoning geosiyosiy manzarasidagi o'zgarishlarga doimiy ravishda (ba'zan faol, ba'zan sust) geosiyosiy jarayonlar xizmat qiladi, ular akkumulyatorlar singari geosiyosiy o'zgarishlarni to'plash kabi, jahon tarixining ba'zi bir daqiqalarida butun geosiyosiy manzarasini o'zgartiradi, yangi xalqaro tizimni joriy qiladi va yangi geosiyosiy davrni ochish bilan yakunlanadi.

Birinchi xalqaro geosiyosiy tizim dunyoning Portugaliya va Ispaniya o'rtasida mustamlakachilikka bo'linishi edi (1494 yildagi Tordesilyas shartnomasi), bu Tordesillas geosiyosiy davrining boshlanishini belgilab berdi, bu davrda dunyoning ikkita geosiyosiy rasmlari almashtirildi: birinchisi - qarama-qarshilik va Portugaliya va Ispaniya o'rtasida dunyoning bo'linishi;

ikkinchisi - Ispaniya va Gollandiyaning qarama-qarshiligi davri. Portugaliyaning sobiq hukmdorini janubiy dengiz yo'lini boshqarishdan siqib chiqarishi. Ikkinchi geosiyosiy davr 1648 yilda Vestfaliya shartnomasi bilan ochilgan va ikkita dunyoqarashni o'z ichiga olgan. Birinchisi, Angliyaning buyuk kuchlari soniga erishilgan o'zgarishlarni qayd etdi. Angliyaning Gollandiyaga qarshi kurashi uning mohiyati va konfiguratsiyasini shakllantirdi; ikkinchisi Angliya-Fransiya qarama-qarshiligini ta'kidladi. Shunday qilib, uchinchi va to'rtinchi dunyo qarashlari Vestfaliyaning geosiyosiy davrini tashkil etdi.

O'zgarishlarning navbatdagi davri 1815 yildagi Vena shartnomasida belgilangan yangi xalqaro tizimga olib keladi. Vena geosiyosiy davri dengizda hukmron bo'lgan Buyuk Britaniya va Rossiya tomonlari yevroosiyo qit'asida raqobatdan iborat bo'lgan dunyoning beshinchi manzarasidir. Qrim urushidan so'ng (1854-1856) dunyo oltinchi manzarasi bilan yetarli darajada namoyish etildi, uning mohiyati yevropaning ko'p sonli kuchlari bo'lib, u asta-sekin ettinchiga aylandi: Antanta Uchlik Ittifoqiga qarshi.

Keyingi geosiyosiy davr 1919 yilgi Versal shartnomasi bilan boshlanadi (Versal geosiyosiy davri). Bu yerda ham dunyoning ikki xil manzarasi yaqqol ko'rinib turibdi. Urush tugaganidan so'ng g'olib mamlakatlar: Buyuk Britaniya, AQSh, Frantsiya, Yaponiya davlatlari bo'lib, Germaniya, Italiya va Rossiya buyuk davlatlar safidan chiqarildi. Avstriya Vengriya va Usmoniyalar imperiyasi siyosiy xaritadan g'oyib bo'ldi.

"Ko'p qutbli" dunyoning sakkizinchi manzarasi 1930 yillarning o'rtalariga kelib, yakkalangan davlatlar Germaniya, Italiya va Rossiya harbiy va iqtisodiy kuchga ega bo'lgan paytgacha va dunyo yangi blok konfiguratsiyasini qabul qilgunga qadar sodir bo'ldi.

Dunyoning to'qqizinchi manzarasi Fransiya va SSSR tomonidan qo'llab-quvvatlangan Antinomintern paktining (Germaniya, Italiya, Yaponiya) va Atlantika shartnomasining (Buyuk Britaniya va AQSh) qarama-qarshiligi edi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng, Yaltadagi geosiyosiy davrda ikkita geosiyosiy dunyoqarash mavjud edi.

O'ninchi geosiyosiy manzarasi - NATO va Varshava shartnomasi tashkil topishi, ya'ni ikki qutbli dunyo qarama-qarshiligini avj olishi, o'n birinchi manzarasi - yangi "ko'p qutbli" dunyo tartibi va sovuq urushning tugashidir. Demak, uning harakatlantiruvchi kuchlari geosiyosiy jarayonlar bo'lgan dunyo zamonaviy davrda va industrializm davrida beshta geosiyosiy davrni yoki dunyoning jami o'n bir geosiyosiy manzarasini bosib o'tgan.

Tadqiqotchilar jahon geosiyosiy tuzilmasining shakllanishi va unga asoslangan yuqoridagi modellar ko'pgina ob'ektiv qonuniyatlar va tabiiy omillarga bog'liq, deb hisoblashadi. Bular quyidagilardan iborat:

birinchidan, o'z geosiyosiy maqsadlarini ta'minlash uchun davlatlar va davlatlarning birlashmalari xalqaro maydonda boshqa aktorlar ustidan har tomonlama nazorat o'rnatishga intildi. Bunda ular o'z maqsadlariga erishish uchun barcha vositalardan (harbiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va h.k.) foydalandilar;

ikkinchidan, davlatlar va davlatlarning birlashmalari, yetakchi kuch markazlari o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun jahon miqyosida mustamlakachilik, istilo va boshqa aktorlarni nazorat ostida tutish hamda mustamlaka xalqlarini boshqarishning o'ziga xos, muayyan ma'noda kelishilgan ilmiy-amaliy sistemasini yaratib, sayyora ustidan nazorat o'rnatdilar;

uchinchidan, xalqaro geosiyosiy tuzilmani shakllantirish, faoliyati va uning ustidan nazorat qilish modellari kuch markazlari va asosiy aktorlar orasida ichki kuchlarni kelishish va zahiralarni bo'lib olish sistemasiga muvofiq ravishda amalga oshirildi, ichki iqtisodiy, siyosiy va h.k. ta'sir vositalari faoliyatining asosiy qoidalari, normalari va funksiyalari birgalikda boshqarildi.

“Sovuq urush” davrida geosiyosiy munosabatlar. Ikkinchi Jahon urushidan keyin BMTning tashkil etilishi, garchi xalqaro munosabatlar sistemasini tartibga solish, birgalikda yashashning madaniy normalarini qaror toptirishda jiddiy omil bo'lgan esa-da, SSSR va AQSH boshchilik qilayotgan ikki sistema – sosializm va kapitalizm o'rtasida “kim kimni” tamoyili asosida olib borilayotgan, keyinchalik siyosiy adabiyotlarda “sovuq urush” deb nom olgan kurashni to'xtata olmadi. Ayni chog'da 1950-1990 yillarda xalqaro munosabatlarning butun

murakkabligiga qaramay, mahalliy harbiy to'qnashuvlarni istisno etganda, global urush chiqmagani bu davrning ijobiy tomoni bo'ldi. BMT va uning Xavfsizlik Kengashining faoliyati, bahsli masalalarning muzokaralar va operativ aralashuv yo'li bilan hal etilishi buning asosiy sababi edi.

1950-1953 yillarda Shimoliy va Janubiy Koreya o'rtasida chiqqan urush va tegishli ravishda AQSH hamda Xitoy va SSSR o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi xalqaro munosabatlar sistemasining asosiy kafolati sifatida BMTni jiddiy sinovga duchor etgan birinchi hodisa bo'ldi. Biroq BMTning jiddiy xatti-harakatlari va aralashuvi bilan ziddiyat hal qilindi.

1990 yillarning boshida xalqaro munosabatlar sistemasida juda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Bu vaqtga qadar sistemaning ichki tuzilmasi va xarakteriga muhim ta'sir kuchiga ega bo'lgan AQSH va uning ittifoqchilarining kuchayishi sharoitida SSSR va uning socialistik bloki juda keskin inqirozga uchradi. 1945 yildan boshlab ikki blok o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy raqobat ham SSSR, ham uning ittifoqchilarining taraqqiyot potensialini to'la quritib bitirdi, G'arb davlatlariga qarshi kurashda to'la mag'lubiyatga olib keldi.

Davlat va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni proletar inqilobi tamoyillari asosida olib boradigan socialistik davlat boshqaruvi, kommunistlarning ichki siyosati jadal halokatga yuz tutdi. SSSR va socialistik lagyerning boshqa mamlakatlari fuqarolari, milliy, diniy, jamoat va siyosiy tashkilotlari mavjud rejimga qarshi ommaviy harakat boshladi. G'arb mamlakatlari o'z aksilsovet faoliyatida bundan mohirona foydalandilar.

AQSH va uning ittifoqchilari SSSRning kuchsizlanganidan foydalanib, bu vaqtgacha uning geosiyosiy ta'siri ostida bo'lgan mamlakatlar va mintaqalarning ichki ishlariga aralasha boshladi. AQSH 1990-1991 yillarda socialistik lagerning arab dunyosidagi asosiy ittifoqchisi bo'lgan Iroqni tor-mor keltirib, SSSRni Suriya, Jazoir, Misr, Tunis va Liviyadan asta-sekin siqib chiqara boshladi.

Dunyoning yangi geosiyosiy tuzilishi, bizning fikrimizcha, ba'zi rus va g'arb tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, 2001 yil 11 sentyabr voqealaridan keyin emas, balki ancha oldin, haqiqiy geosiyosiy falokat - SSSRning qulashi paytida shakllana boshladi. Ushbu falokat shuni ko'rsatdiki, global jarayonlarni faqat davlatlar orqali o'tkazish va ularni ko'qutublilik yoki markaziylik nuqtai nazaridan tushuntirish mumkin emas. Garchi geosiyosat fanida klassik dominantlarni va yangi geosiyosiy koordinatalar tizimini birlashtirishga urinish mavjud bo'lsa ham. Ushbu holatga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki globallashuv geosiyosiy ilm uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ushbu muammoni muhokama qilish xalqaro munosabatlarning barcha sub'ektlari uchun katta ahamiyatga ega.

Zamonaviy geosiyosiy maktablar globallashib borayotgan dunyoni turli modellarini taklif qilmoqdalar¹. Biz shularni ba'zilarini tahlil qilib ko'ramiz. Bularni birinchisi markazlashtiruvchi maktab bo'lib, u I.Uallerstayn va J. Modelski tomonidan ishlab chiqilgan "markaz – atrof-muhit" g'oyasiga asoslanadi. G'arbiy (dunyo shahri) sub'ektlaridan tashkil topgan jahon siyosiy va iqtisodiy yadrosi asosan g'arbiy bo'lmagan mamlakatlar tomonidan namoyish etiladigan dunyo periferiyasida (dunyo qishlog'arida) hukmronlik qiladi va ekspluatatsiya qiladi. Yarim periferiya (kam rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar) tarkibiga Sharqiy Yevropa, MDH davlatlari, O'rta yer dengizi va Yaqin Sharq kiradi.

G'arbning ustun mavqei xalqaro kapital ustidan nazorat, texnologik ustunlik va shu kabi ta'sirning davom etishini ta'minlaydigan majburiy ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalar bilan qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu tuzilma asosan shtab-kvartirasi G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada joylashgan transmilliy korporatsiyalar (TMK)ni o'z ichiga oladi. Markazlashgan geosiyosiy modelning rasm diagrammasi 1-shakda.

Yana bir model zonal geosiyosiy model deyiladi, uning namoyondalari jahon qudratining tabiiy markazlarini Shimoliy yarim sharning mo'tadil va subtropik kamarlariga joylashtiradilar. Bunda ular iqlimga dunyodagi geosiyosiy tuzilmalarni belgilashda hal qiluvchi rol o'ynashi aniq. Shimoliy Amerika va Yevropa davlatlari, shuningdek, MDH (Rossiya) va Yaponiya eng muhim subyekt sifatida kiradi.

J.Feyrgrevning fikricha, Osiyodagi musson zonasi ham Shimoliy yarim sharning energiya tizimining bir qismi bo'lishi mumkin. Birlashgan Millatlar Tashkilotining hujjatlari, bir tomondan, shimoliy mo'tadil mintaqa (Shimoliy) mamlakatlari boyligi bilan boshqa tomondan, tropik va ekvatorial yerlarning (Janubiy) boyligi o'rtasidagi XXI asrdagi katta farq haqida gapiradi. Bu zamonaviy dunyoning eng asosiy va xavfli bo'linishini ta'kidlaydigan taniqli Shimol-Janub konseptsiyasini keltirib chiqardi. Siyosiy va iqtisodiy falokatlarning oldini olish zudlik bilan chora ko'rishni talab qiladi.

Ushbu g'oyalarning barchasi yangi geosiyosiy xaritalarni tuzishda ishlatilgan bo'lib, ulardan eng mashhurlari R.Piters tomonidan ishlab chiqilgan. Shimoliy kuchlarga Xitoyni qo'shish G. Kissinger tomonidan "Diplomatiya" asarida tahlil qilingan "beshburchak"ning shakllanishiga olib keladi. Beshburchakni ichki ziddiyatlar bilan parchalanib ketgan, ammo baribir dunyoga nisbatan ustun mavqeni saqlab qolgan ulkan kuch to'plami sifatida qarash

¹ Геополитика : учеб.-метод. пособие / Л. М. Гайдукевич [и др.]. —2-е изд., перераб. и доп. — Минск : БГУ, 2011.С.60-62

mumkin. Hozirda u barqaror holatda bo‘lib, u ham birdaniga portlashi, yoki barqarorlashishi mumkin.

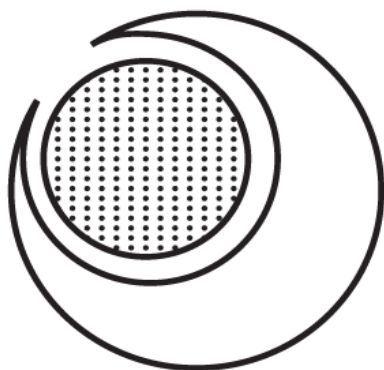

Рис. 1. Централистская геополитическая модель

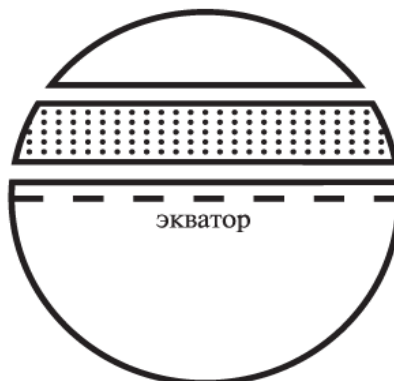

Рис. 2. Зональная геополитическая модель

Zamonaviy binaristik modelda (3-rasm) dunyo o‘z navbatida avvalgidek kuch va ta'sirning ikkita asosiy qutblari o‘rtasida bo‘linishi e’tirof etiladi. Binaristlar ta'kidlashlaricha, bu xalqaro munosabatlar tarixida har doim bo‘lgan: Ispaniya - Portugaliya, Buyuk Britaniya - Frantsiya, AQSh - Germaniya, AQSh - SSSR.

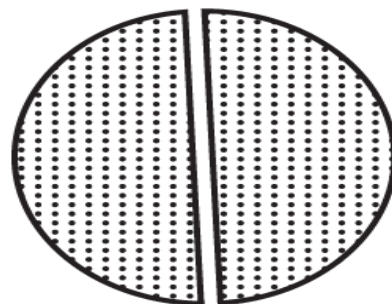

Рис. 3. Бинаристская геополитическая модель

Binarizm tarafdorlarining fikriga ko‘ra, muhim "tushuntirish" nazariyasi bo‘lib qoladi. Shu bilan birga, uning jozibadorligi sharoitga qarab kamayishi yoki ko‘payishi mumkin. Ularning fikriga ko‘ra, bunday holat XXI

asrda Xitoyning kuchayishi bo‘lishi mumkin. Masalan, AQSh Milliy razvedka kengashining 2008 yil 20-noyabrdagi hisobotida shunday deyilgan: «Xitoy yaqin 20 yil ichida dunyoga eng katta ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Agar hozirgi tendentsiyalar davom etsa, unda 2025 yilga kelib Xitoy o‘zining iqtisodiy qudrati bo‘yicha dunyoda ikkinchi o‘rinda turadi va yetakchi harbiy kuchga aylanadi »

Yana bir model zamonaviy marginal nazariyadir. U dunyo geosiyosatining haqiqiy markazi zamonaviy Yevrosiyo hududi bilan chegaradosh ulkan yoyning chetida joylashgan deb hisoblaydi (4-rasm). Marginalistlar “quruqlik va dengiz” dunyosini ikkilamchiligini, uni mavhum va amalga oshirishga qodir emas deb hisoblashadi. Uzoq muddatli istiqbolda, ikkala dunyo ham asosan yoyda joylashgan markazga periferik joylashgan bo‘lib, zamonaviy xalqaro mojarolarning aksariyati butun yoyni (yoki uning bir qismini) o‘zining ulkan aholisi va resurslari bilan boshqarish istagi, shuningdek markaziy geostrategik pozitsiyani egallab keldi.

Yana bir model trinaristik maktabi vakillarini yondoshuvi bo‘lib, dunyodagi geosiyosiy makon, hech bo‘lmaganda potentsial jihatdan, ikkita yirik kuch markazlari o‘rtasida emas, uchta o‘rtasida bo‘lingan deb hisoblaydilar (5-rasm). Bu marginalistik maktabga ma'lum darajada o‘xshashdir. Maktabning farqi shundaki, u strategik muvozanatning bir muncha vaqt saqlanib qolgan makrogenlar o‘rtasida mavjudligini tasdiqlaydi. Uch omilli vaziyatning paydo bo‘lishi, ikkilik kontseptsiya taxmin qiladigan global bo‘linishga reaksiya sifatida juftlangan kuchlar harakati sahnasida "uchinchi kuch" paydo bo‘lishiga olib keladi.

Trinaristlar dunyoni ikkiga bo‘linishini oldini olish uchun unga muqobil alternativani taqdim etishadi. Uchinchi markaz kuch bazasini mustahkamlashga muvaffaq bo‘lgan taqdirda, raqib tomonlardan biriga xavf tug‘dirishi va, ehtimol, asosiy kuch markazi sifatida o‘z o‘rnini egallashi mumkin. Binobarin, trinarist kontseptsiyasini nafaqat uchta kuch markazlari o‘rtasida muvozanatni o‘rnatishga urinish, balki ikkilik tizimni o‘zgaruvchan kuchlarni siljishlarga moslashtirish usuli sifatida ham ko‘rish mumkin. Bu esa yangi hayotni boshlashga imkon beradi. Zamonaviy xalqaro munosabatlar fanida ular bunday modelning ishlashiga misol sifatida uchburchakni - XXR, Hindiston va Yaponiyada asosiy rol o‘ynaydigan AQSh, Yevropa Ittifoqi va APEC¹ni keltirishadi

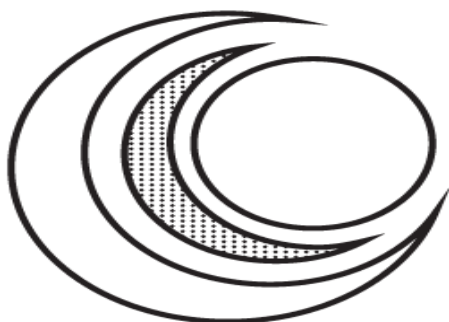

Рис. 4. Маргиналистская геополитическая модель

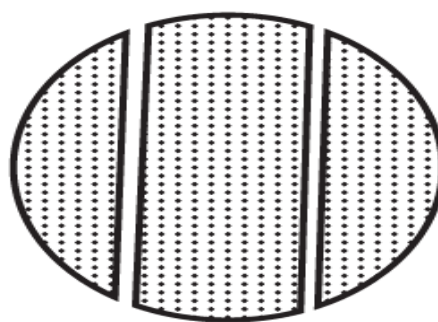

Рис. 5. Тринаристская геополитическая модель

7.2. Zamonaviy jahon sistemasi va uning geosiyosiy voqeligi

Hozirgi xalqaro va geosiyosiy munosabatlar juda murakkab sistemaga aylandi. Bu sistema ishtirokchilari soni to‘xtovsiz ko‘payib bormoqda, ularning qamrov doirasi kengaymoqda. Agar Vestfal sistemasidan XXI asr boshigacha bo‘lgan davrda asosan davlatlar va davlat koalitsiyalari xalqaro aloqalar qatnashchisi bo‘lgan esa, hozirgi bosqichda ularning soni nohukumat tashkilotlari hisobiga bir necha barobar ortib ketdi. Hozirgi vaqtda jahon siyosatida milliy davlatlar bilan bir qatorda xalqaro transmilliy tuzilmalar, hukumatlararo va nohukumat tashkilotlari, davlat ichidagi mintaqalar faoliyat ko‘rsatmoqda va ular

¹ Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi

alohida ajralib turibdi. Bu aktorlar XX asr oxiri – XXI asr boshlarida an’anaviy geosiyosiy sub’ektlarni xalqaro hayot maydonidan asta-sekin bir chekkaga surib, ta’sir ko’rsatish va boshqarishning strategik mexanizmlarini egallamoqda va ham ijobiy, ham salbiy (xalqaro terror, narkobiznes, diniy fanatizm va b.) rol o’ynamoqda, milliy davlatlar bilan birga xalqaro munosabatlar, xalqaro huquq va transmilliy globallashuvning asosiy aktorlariga aylanmoqda.

Taniqli siyosatchilar global boshqaruvning maqsadlari, vositalari, mexanizmlarini izlash va yangi dunyo tartibini o’rnatish bo’yicha yangi nazaryalarni yaratishga harakat qilmoqdalar. Bizning dunyomiz hozirgi kunda global terrorizm tarmog’iga o’ralgan va harbiy strateglar dizaynerlari tomonidan oltinchi avlod urushlari - tarmoq urushlarig deb nomlanadigan global jarayonga tayyorlanmoqda. Bunga mos qurollar yaratilishni e’lon qilishmoqda. Shu bilan birga, jahon siyosatida XIX-XX asrlar boshlarida paydo bo’lgan hokimiyat geosiyosatidan o’tish yo’li tobora aniq ko’rinib bormoqda. Mustamlaka kuchlari va jahon urushlari o’rtasidagi dunyoni global geosiyosatga qayta yo’naltirish ishlari olib borilmoqda.

Jahon geosiyosatining tub maqsadida geologik sivilizatsiyalar birligi sifatida global dunyoni yanada rivojlantirishning imperative – “katta makonlar” shakllanmoqda. O’zining butun tarixi davomida geografik determinizm printsipli va siyosiy geografiya metodologiyasiga asoslangan geosiyosat asoslari siyosiy fanlar tizimi doirasida nisbatan avtonom tarzda rivojlanib bormoqda. Dastlab geosiyosat asoschilarining nazariy konstruktsiyalari ancha cheklangan kontseptual apparatga asoslangan edi: ya’ni makon, davlat, hokimiyat, chegara. Geosiyosiy nuqtai nazardan olganda davlatlararo munosabatlarning barcha xilma-xilligi quyidagi fikrlar bilan izohlandi. 1) davlat tirik organizmga o’xshash fazoviy hodisadir. Ushbu fikr tegishli manzaralarni keltirib chiqardi: daraxt (F. Ratzel), inson qo’li (R. Chillen), anakonda (A. Mexan); 2) davlatning vazifasi – hudud ustidan kuchli boshqaruv; 3) davlatning geostrategiyasi makonda to’g’ridan-to’g’ri hokimiyatni (harbiy va siyosiy) boshqarish.

Klassik geosiyosat XIX va XX asrlar boshlarida asosiy siyosiy aktorlari suveren davlatlar bo’lgan Vestfaliya dunyosining tuzilishiga mos keladigan nazariy tizim sifatida paydo bo’ldi. XX asr oxiriga kelib dunyo tubdan o’zgardi, chunki davlatlar bilan bir qatorda nodavlat va davlatlararo tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar va geosivilizatsiyalar ham jahon siyosatining aktorlari sifatida harakat qila boshladilar. Siyosiy aktorlarning o’zaro ta’siri siyosiy falsafa, geosiyosiy nazariya va xalqaro huquq asosida birgalikda hal qilishni talab qiladigan bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Bu birinchidan, bu siyosiy aktorlarning xalqaro maydondagi harakatlari uchun javobgarligidir. Chunki ular milliy manfaatlarga zid bo’lishi mumkin. Ular

milliy bo‘lmagan manfaatlarni (transmilliy korporatsiyalar) yoki buzg‘unchi maqsadlarni (xalqaro terroristik tashkilotlar) amalga oshiruvchi sub'ektlar bo‘lishi mumkin;

ikkinchidan, XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo‘lgan ko‘plab va geterogen aktorlarning faoliyati noaniqlik, dunyo siyosiy xaritasining xiralashishi va ularning harakatlarining oldindan aytib bo‘lmaydigan holatini keltirib chiqardi;

uchinchidan, aktorlarning bir davlat yoki mintaqa doirasida bo‘ysunishi va harakatlarini muvofiqlashtirish buzilgan;

to‘rtinchidan, dunyoning siyosiy xaritasi tarixiy ravishda o‘rnatilgan etnik, konfessional, iqtisodiy va xo‘jalik parametrlarga ko‘ra davlatlarni birlashtirgan geosivilizatsiyalar bilan ifodalanadi. Biroq, xalqaro huquq normalari geosivilizatsiyalar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solmaydi. Hozircha biz ular o‘rtasidagi munosabatlar turini bilamiz, faqat buni S. Xantington "sivilizatsiyalar to‘qnashuvi" deb ta'riflagan.

Bularning barchasi dunyodagi Vestfaliya tizimidagi tub siljishlarning ko‘rsatkichi va dunyo siyosati, xalqaro huquq va geosiyosat nazariyasining birgalikdagi sa'y-harakatlari bilan dunyoning yangi tizimining konturlarini aniqlash zaruratidir.

Belovejsk geosiyosiy davri Sovet Ittifoqi va jahon sotsialistik tizimi qulaganidan keyin keladigan davrdir. Sovuq urush tugab Qo‘shma Shtatlar bir qutbli dunyo barpo etish to‘g‘risidagi da'volarini e'lon qildilar. Xususan, NATOning ta'sir doirasini kengaytirishda ifoda etildi. Jahon geosiyosati xaritasi tubdan o‘zgardi. J. Allen uni "Jahon siyosati atlasida" (Allen 2006: 33) quyidagicha taqdim etdi. Unda mintaqaviy geosiyosiy chegaralar va makro rayonlar (mintaqa - mintaqa, soha) o‘rtasidagi global geosiyosiy chegaralar aniq ko‘rsatilgan. Shunday qilib, xususan, Rossiya atrofida joylashgan Yevroosiyo kontinental makro mintaqasi (Yevroosiyo kontinental sohasi), muallif ta'kidlaganidek, tashqaridan iqtisodiy va madaniy ta'sirga kamroq ta'sir qiladi va siyosiy jihatdan yopiqdir. Bizning nazarimizda global geosiyosiy makon ikki qutbga bo‘linmoqda. Qo‘shma Shtatlar va G‘arbiy Yevropani birlashtirgan bitta "Atlantika" butun dunyo jarayonlarini (birinchi navbatda, AQSh tomonidan) nazorat qilinishini da'vo qiladigan "oltin milliard"ni o‘zida aks ettiradi.

Ikkinchisi - "Tinch okeani", uning asosiy generatorlari Yaponiya va Xitoydir. Bundan tashqari, Yaponiya "oltin milliard" mamlakatlaridan biri, ammo geosiyosiy jihatdan "Tinch okeani" qutbining ajralmas bo‘g‘ini. O‘z navbatida, Xitoy o‘z kontinental va dengiz ta'sir zonasini (shu jumladan Markaziy Osiyo, Avstraliya va hatto Lotin Amerikasini) jadal kengaytirmoqda. Shuning uchun yaqin yillarda jahon siyosatining asosiy mazmuni dialektika qonunlaridan birining harakatini to‘la ifoda etadigan ushbu ikki global kuch markazlari o‘rtasidagi

ziddiyatli potentsialning o‘shishi bo‘ladi deb taxmin qilish kerak. Ammo unutmazligimiz kerakki, agar rivojlanish manbai qarama-qarshi tomonlarning kurashi bo‘lsa, unda yaxlitlikni saqlash sharti bu qarama-qarshi tomonlarning birligidir.

Jahonning iqtisodiy, madaniy va axborot hayotidagi integrasiya jarayonlarining sayyora siyosiy hayotida ham sodir bo‘lishi – hozirgi jahon sistemasi geosiyosiy tuzilmasi va xarakteristikasiga ta’sir ko‘rsatuvchi tendensiyalardan biridir.

Jahon siyosiy globallashuvining asosini: 1) milliy-davlat institutlarining ichki kompetensiyasi va xalqaro huquqlariga, bu kompetensiyalar va huquqlarni amalga oshirish mexanizmlariga yangicha yondashuv; 2) xalqaro siyosatni rejalashtirish va amalga oshirishga davlatlardan tashqari, bu masalalarga bevosita aloqador nohukumat aktorlarini jalb etish; 3) sayyora siyosiy integrasiyasining kuchayishi tashkil etadi.

XX asrning 70–80-yillaridan boshlab AQSH va G‘arb davlatlarining homiyligi ostida jahonda minglab XHT va NHTlar barpo etildi, ularning ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etishlari uchun sharoitlar yaratildi. BMT, EXHT, Yevro Kengashi, Yevro Ittifoqi, NATO, Jahon Savdo Tashkiloti, Xalqaro Valyuta Jang‘armasi, Jahon Banki, OPEK va boshqa shunga o‘xshash xalqaro va mintaqaviy miqyosdagi – Islom Konferensiyasi Tashkiloti, MDH, SHanxay Hamkorlik Tashkiloti, Osiyo Tinch okeani Iqtisodiy hamkorlik Tashkiloti, ASEAN, SHimoliy Amerika erkin savdo shartnomasi singari tashkilotlar bilan birga, ularning homiyligi ostidagi ko‘pdan-ko‘p xalqaro, mintaqaviy va milliy NHTlar hozirgi xalqaro siyosatga faol aralashmoqdalar, sayyora hayotini tashkil etish va boshqarishda ishtirok etmoqdalar.

“Mondializm” deb ataladigan bu jarayonni, umuman, ob’ektiv deb hisoblasalar-da, ayni chog‘da ular bu AQSH va uning ittifoqchilari tomonidan rejalashtiriladigan, tartibga solinadigan va boshqariladigan jarayon deb baholaydilar. Boshqa so‘zlar bilan aytganda, ular mondializmni sub’ektiv jarayon va “o‘ylab olingan ssenariy” deb hisoblashadi. Bunda yagona dunyo siyosiy hayotining AQSHning kattalashtirilgan aksi sifatida tashkil topishi va dengiz sivilizasiyasining o‘z qadriyatlarini jahonning boshqa xalqlari va davlatlariga zo‘rlab tiqishtirishi tushuniladi.

Neoatlantistlar paydo bo‘lishidan biroz ilgari, Ikkinchi Jahon urushidan keyin paydo bo‘lgan, ammo “sovuq” urush davrida e’tibordan chetda qolgan muhim bir geosiyosiy kontseptsiya haqida ham to‘xtalish zarur. Dastavval sho‘rolarni chalg‘itish maqsadida ishlab chiqilgan, ammo negizida sog‘lom fikr ham bo‘lgan bu kontseptsiya, yadroviy apokalipsis vasvasasi davrida ayniqsa har ikki tarafdagi xalqlar uchun bebaho qadriyat sifatida e’tirof etilgan bo‘lsada, har

ikkala tarafning mafkurasi buni bir-biriga oshkor qilishga yo'l qo'ymagan. Bu dunyoni ziddiyat bilan emas, balki yagona hukumat bilan boshqarish lozimligi to'g'risidagi kelishuvchilik doktrinasidir. "Mondializm nomi bilan mashhur bo'lgan ushbu kontseptsiyaga ko'ra davlatlar, xalqlar, millatlar va madaniyatlar integratsiyasi natijasida ular bitta dunyoga birlashib ketadilar"¹.

Jahon axborot makonining globallasuvi. Jahon transmilliy ommaviy axborot vositalari ayrim-ayrim mamlakatlarning milliy chegaralaridan oshib o'tib, yagona virtual axborot va targ'ibot makonini vujudga keltirdi. Qaysi mamlakatda, qaysi qit'ada yashashidan, qaysi millat, din yoki tilga mansubligidan qat'iy nazar, kishilar dunyoning istalgan bir nuqtasida o'zini qiziqtirayotgan hodisalarning mohiyati va keyingi oqibatlarini bir zumda bilib olish imkoniyatiga ega bo'ldi. Masalan, jahon aviasiyasida ingliz tilining qabul qilinishi 200dan oshiq milliy davlatlar va ularning aviasiya kompaniyalarini ayni shu tilni o'rganishga va havo makonida shu tilda so'zlashishga majbur qilmoqda. Yoki elektron tarjima vositasining paydo bo'lishi va uning ommaviy axborot vositalariga kiritilishi kishilarga axborotni bir tildan ikkinchisiga bimalol tarjima etish va unga munosabat bildirish imkonini berdi.

Globalashtirish jahonda transmilliy matbuot, axborot va targ'ibot vositalarining paydo bo'lishini rag'batlantiradi. Masalan, Britaniyaning VVS va Amerikaning "AOL-Time Warner" kabi mashhur axborot imperiyalari o'z tarkibiga kiruvchi o'nlab telekanallar, gazetalar, jurnallar, Internet media-tarmoqlari vositasida yuzlab va minglab axborotni jahonning istalgan bir nuqtasiga bir zumda etkazish va shu yo'l bilan jamoatchilik fikrini kerakli yo'sinda shakllantirishda g'oyat katta imkoniyatlarga egadir. Bu bahaybat transmilliy media-imperiyalardan har birining yillik byudjeti (taxminan 60-80 milliard dollar) Rossiya, Turkiya va Eron kabi davlatlarning yillik byudjetiga tengdir.

Hozirgi vaqtda ingliz tilidagi OAVlari jahon geosiyosiy makonining 98 foyizini qamragan va, mohiyat e'tibori bilan, jahon jamoatchiligi fikrini shakllantirishni monopoliya qilib olgan. Ular faqat o'z mamlakati axborotini tarqatish va targ'ib etish vazifasini bajaribgina qolmaydi, balki ayni chog'da jahonning boshqa mamlakatlari ichki ishlariga, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, milliy, ijtimoiy, diniy masalalarga, davlat va fuqarolarning o'zaro munosabatlariga aralashadi, amalda jahonning istalgan bir nuqtasida xalqaro jamoatchilik fikrini shakllantiish va boshqarishga, G'arbning transmilliy "qadriyatlarini"ni insoniyatga tiqishtirishga harakat qiladi.

Globalashuv yuqorida aytib o'tilganidek, garchi umuman insoniyat taraqqiyoti ehtiyojlaridan kelib chiqadigan ob'ektiv jarayon bo'lsa-da, shunga

¹ Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Академија. 2020 й. 77 б.

qaramay, jahon siyosatining transmilliylashuvi va XXI asr boshidan virtuallasha boshlagan jahon geosiyosiy makonining chegarasiz yagona axborot maydoniga aylanishi aslo stixiyali tarzda va o‘z-o‘zidan yuz bergani yo‘q. Jahon sistemasining yangi tashkiliy shakli shamoyili va geosiyosiy tuzilmasi ortida turgan AQSH va G‘arb dunyosining siyosiy markazlari umuman insoniyatga “sayyoraning kelajak hayot shaklini” borgan sari “mondializm” ko‘rinishida taqdim etishga, jahon jamoatchiligi fikrini o‘zlari targ‘ib va tashviq etayotgan pang‘oyalar, birinchi navbatda, panamerika va pang‘arb g‘oyalari tomonga yo‘naltirishga urinmoqdalar.

Hozirgi dunyoda pang‘oyalar (qaysidir bir sivilizasiya egasi bo‘lgan millatlar, davlatlar va jamiyatlarning milliy, diniy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa qadriyatlarining umumlashtirilgan normalari) global geosiyosiy model – insoniyatning “oliy va tanlangan manfaatlarini namoyon bo‘lishi shakli” sifatida maydonga chiqadi va xalqaro geosiyosiy munosabatlarning virtual kuch maydoniga aylanib, turli axborot vositalari va transmilliy targ‘ibot kanallari orqali jahon siyosiy makoniga olib chiqiladi.

Hali bundan bir asr muqaddam taniqli nemis olimi K.Xaushofer “Geosiyosatda pang‘oyalar” asarida ilgari surgan va bashorat qilgan pang‘oyalar tendensiyasi XXI asr boshida o‘zini tamomila oqladi¹. Xaushofer o‘sha vaqtda jahon makonini bo‘lib olgan va ular ustidan to‘la nazorat o‘rnatgan geosiyosiy kuchlar kelgusida pang‘oyalar, g‘oya-konsepsiyalar vositasida butun jahonni qamrab oladi, g‘oyalari eng kuchli bo‘lgan millatlar va davlatlar o‘z maqsadlari va qadriyatlarini Yer kurrasining “kelajak hayot shakli” ko‘rinishida boshqa makonlarga yoyadi, deb yozgan edi. Hozirgi kunda pang‘oyalarning zamonaviy ko‘rinishlari mavjud. Bular panamerikanizm, panslavyanizm, pansovetizm, panyevroosiyochilik, panislomizm, panturkizm va h.

Globallashuv jarayonlari mamlakat ichkarisida va xalqaro maydonda milliy hukumatlarning (boshqaruv organlari majmui sifatida davlat bo‘lishi shart emas) kuchini pasaytirmoqda. Hukumatlar o‘z korporatsiyalarini boshqarish imkoniyatiga ega emaslar. Transmilliy aktorlar, nodavlat tashkilotlar va tobora ko‘proq xalqaro ommaviy axborot vositalari davlatning o‘z mafkurasini tatbiq etishni qiyinlashtirmoqda. Blok tizimining qulashi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining, YXHT va boshqa xalqaro tashkilotlarning zaiflashishi bilan birgalikda uning umumiy boshqarilishi pasaydi, oldindan aytib bo‘lmaydiganlik va tartibsizlik darajasi oshib bormoqda.

Bir vaqtning o‘zida globallashuv jarayonlari va axborot inqilobi bilan bog‘liq holda xalqaro munosabatlarning institutsional bo‘lmagan demokratlashtirish mavjud. Jahon miqyosida, davlatlar qatori, noan’anaviy aktorlar

¹ Хаусхофер К. Панидеи в геополитике // Хаусхофер К. О геополитике. М., 2001, с.253.

ham tobora faollashmoqda: TMKlar, ommaviy axborot vositalari, bosim guruhleri, nodavlat tashkilotlar, intellectual mulk egalari, har xil harakatlar, davlatlararo tashkilotlar va boshqalar. Ular jahon taraqqiyotining siyosiy tendentsiyalariga tobora kuchayib bormoqda¹.

Ushbu belgilar nihoyatda ko'p jinsli bo'lib, ularning ta'siri noaniq va ba'zan ularni hisob-kitobi qiyinroq bo'lmoqda. Shunday qilib, globallashuv jarayonida jahon siyosiy tizimi yanada murakkablashishga intiladi, nochiziqli, ko'p o'lchovli va ko'p faktorli bo'lib, u yangi tizimli xususiyatlarga ega, ular ham global rivojlanishning yangi resurslari, ham global xavfsizlikka yangi tahdidlardir.

Zamonaviy xalqaro xavfsizlik tizimining tubdan yangi axborot "o'lchovi" ni o'rganayotganda quyidagilarni bilib olish kerak:

- birinchidan, globallashuv xavfsizlik haqidagi tushunchani qanday o'zgartirishi;

- ikkinchidan, axborot inqilobining dunyoda mavjud xavfsizlik tizimi uchun qanday oqibatlari bor. Taniqli amerikalik siyosatshunos, xavfsizlik nazariyasi sohasi mutaxassisi M. Intriligator global beqarorlik va o'zaro bog'liqlik natijasida xavfsizlikni ta'minlashning an'anaviy usullari tobora kamroq moslashib bormoqda, shuning uchun dunyo hamjamiyati yangi xavfsizlikni mexanizmlarini ishlab chiqishi kerak, deb ta'kidlaydi.

Hozirgi vaziyatda xavfsizlikni milliy, hatto xalqaro nuqtai nazardan emas, balki global sharhlash zarur. Shunday qilib, an'anaviy milliy va xalqaro xavfsizlik tushunchalari sayyoramizning hayotiy manfaatlariga tahdidlarning yo'qligi yoki ularni oldini olish sifatida ta'riflangan global xavfsizlikning eng yangi kontseptsiyasi bilan almashtirilishi kerak.

Xavfsizlik zamonaviy dunyoda boshqa davlat hisobidan emas, balki boshqa jalb qilingan davlatlarning xavfsizligi bilan bir vaqtda amalga oshiriladi. Ya'ni boshqalarning xavfsizligini oshirish hech kimning o'z xavfsizligini susaytirmaydi. Globallashuv jarayonida xavfsizlikning mazmuni va mohiyati an'anaviy harbiy o'lchovdan tashqarida kengaymoqda.

Global xavfsizlik sayyoramizning hayotiy manfaatlariga o'zaro bog'liq bo'lgan harbiy, siyosiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa tahdidlarni qamrab olishi kerak, ya'ni noharbiy qismlarning roli ortib bormoqda. Xavfsizlikning an'anaviy tor doiradagi ta'rifi doirasida ham, suveren davlat yoki birlashgan Amerika Qo'shma Shtatlari guruhining hayotiy manfaatlariga harbiy tahdidlarning oldini olishni o'z ichiga olgan holda, global xavfsizlikning yanada kengroq muammolari mavjud².

¹ Подберезкин А. Глобальные процессы и международные отношения (Проект). http://www.nasled.ru/prensa/isdaniya/global_1/.

² Интрилигатор М. Определение «глобальной безопасности» // Разоружение. 1991. Т. XIV. № 4. С. 73–89

Dunyo miqyosida yangi axborot texnologiyalarining tarqalishi deb hisoblanadigan axborot inqilobining oqibatlarini, uning dunyo siyosiy jarayonining uchta tarkibiy qismiga ta'sirini (sub'ektlar, ya'ni jahon hamjamiyati; tarkib tomoni, ya'ni xalqaro munosabatlar va xavfsizlik) baholash, tadqiqotchilar ushbu hodisaning asosan quyidagi xalqaro ahamiyatga ega natijalarini ajratib ko'rsatmoqdalar:

- markazsizlashtirish, davlat chegaralarining shaffofligi, plyuralizm;
- xalqaro miqyosda harakat qiluvchi yangi aktorlarning (global axborot makonining tuzilmalari va sub'ektlari) paydo bo'lishi;
- jamoalarning ierarxik tuzilishini emas, balki tarmoqni shakllantirish;
- axborot xavfsizligi komponentining o'sib borayotgan roli;
- xalqaro mojarolarning mohiyatini o'zgartirish va ularni hal etishga yondashuvlar.

So'nggi yarim asr davomida insoniyatning iqtisodiy, texnologik va madaniy taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi "axborot jamiyati" ning yangi ijtimoiy-siyosiy tuzilishini shakllantiradi. Universal o'zaro bog'liqlik va global miqyosda integratsiya, sanoat inqilobi bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlari bilan taqqoslanadigan axborot inqilobi kabi hodisa haqida gapirishga asos beradi.

XX asrning 60-yillari boshidan boshlab axborot uzatish vositalari va kanallarini birlashtirish va takomillashtirish, tarqatilgan kompyuter tarmoqlari, elektron ma'lumotlar bazalarini yaratish uchun ming yillik ostonasida global axborot makonining paydo bo'lishiga olib keldi. zamonaviy postindustrial jamiyatning infratuzilmasi:

- siyosiy sohada hokimiyat emas, balki axborot omillari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda;
- iqtisodiyotda axborot mahsulotlari tovar munosabatlari tizimiga kiritilgan, ko'plab tijorat tuzilmalari paydo bo'lgan
- axborot ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, axborotlashtirish va axborotni himoya qilish vositalari;
- iqtisodiy salohiyatning axborot infratuzilmasi rivojlanish darajasiga bog'liqligi, shuningdek, iqtisodiyotning axborot ta'siriga nisbatan potentsial zaifligi o'sib bormoqda;
- axborot sohasida boshqaruvning barcha darajalarida: davlatlararo sub'ektlardan tortib alohida firmalar va banklarga qadar sifatli sakrash kuzatildi, bu menejmentni takomillashtirish va oshirish uchun eng keng imkoniyatlarni taqdim etadigan axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bog'liq samaradorlik¹.

¹ Беляев Е.А. Информационная безопасность как глобальная проблема / Международная конференция «Глобальные проблемы как источник чрезвычайных ситуаций». Доклады и выступления / Под ред. Ю.Л. Воробьева М.: УРСС, 2000. С. 123–134

Boshqa nazariy qarashlarda zamonaviy dunyo, asosan, yagona iqtisodiy, siyosiy va madaniy makonning shakllanishi tufayli bir hil ko‘rinishga ega. Ba’zi tadqiqotchilar (F. Fukuyama va boshqalar) bu jarayonlarni g‘arb qadriyatlari, institutlari va turmush tarzi modellarining tarqalishi bilan bog‘laydilar. Boshqalar - kompyuter axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan. Shunday qilib, amerikalik futurist E. Toffler quyidagi konturlarga ega bo‘lgan kompyuter-axborot sivilizatsiyasining shakllanishi haqida gapiradi: 1) axborot (moslashuvchan) texnologiyalar; 2) sinfiy o‘z ma’nosini yo‘qotadigan jamiyat; 3) fuqarolarning jamiyat hayotida ishtirok etishini ta’minlaydigan kutish demokratiyasi; 4) zamonamizning global muammolarini hal qiladigan transmilliy institutlar.

O‘z navbatida, kanadalik sotsiolog G.Maklvenning ta’kidlashicha, axborot-kompyuter asosidagi texnologik inqilob dunyoni "global qishloq" ga aylantiradi, elektron madaniyat ijtimoiy makon-vaqtinchalik tuzilmalarda umumiy ishtirok etishni ta’minlaydi¹.

Zamonaviy sharoitda dunyo hamjamiyatini tartibga solish bo‘yicha turli loyihalar ilgari surilmoqda. Ularning aksariyati yangi dunyo tartibini yaratish bilan bog‘liq. Shu bilan birga, ba’zi tahlilchilar va ekspertlar ushbu jarayon iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan va siyosiy jihatdan nufuzli mamlakatlar nazorati ostida o‘tishi kerak deb hisoblaydilar. Boshqalar hal qiluvchi rolni xalqaro tashkilotlar va institutlarga yuklashadi. Qanday bo‘lmasin, yangi dunyo tartibini yaratish xalqlarning milliy va madaniy o‘ziga xosligini, ularning davlatlari suverenitetini saqlashni shubha ostiga qo‘ymasligi kerak.

7.3. Zamonaviy geosiyosatning tuzilishi va undagi geoiqtisodiyotning o‘rni

Agar eski geosiyosat davlatlarni, aniqrog‘i, eng ta’sirchan davlatlar - derjavalarni uning sub’ekt sohasi deb hisoblagan bo‘lsa, yangi geosiyosat davlatlar, transmilliy korporatsiyalar, jahon tashkilotlari, global miqyosdagi barcha zamonaviy sub’ektlar ta’sirini ham o‘rganadi. Bundan kelib chiqadiki, bugungi kunda geosiyosat asoslari tuzilmasining o‘zi muhim o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda.

Geosiyosiy bilim sohalari bo‘yicha zamonaviy Yevropa siyosatini quyidagi tarkibiy qismlarga bo‘lish mumkin:

1. Olimlarning geosiyosiy konstruktsiyalari va davlatlarning uzoq yoki unchalik uzoq bo‘lmagan o‘tmishdagi harakatlari yoki dunyo tuzilishidagi tarixiy o‘zgarishlarni o‘rganadigan geoxronosiyosat;

¹ <https://www.grandars.ru/college/sociologiya/mirovaya-sistema.html>

2. Geosiyosiy doktrinalar va harakatlarni iqtisodiy nuqtai nazardan o'rganadigan, iqtisodiy aloqalarni va kuchlarning iqtisodiy holatini dunyoni taqsimlash (birlashtirish) uchun asos qilib beradigan geoiqtisodiyot;
3. Geosiyosatni turli xil etnik guruhlarining o'zaro ta'siri, ularning yer yuziga joylashishi va ularning ko'chishi sifatida o'rganadigan geoetnosiyosat;
4. Geokonfessiologiya, dunyoni u yoki bu diniy ta'limot hukmronlik qiladigan hududlarga ajratish, davlatlarning o'zaro ta'sirining barcha turlarini (hamkorlik, integratsiya, mojarolar, urushlar va boshqalar) birinchi navbatda konfessional omil orqali tushuntirish;
5. Siyosatning konfliktologik tarkibiy qismini birinchi o'ringa qo'yadigan, dunyoni mojaro zonalariga ajratadigan, iloji bo'lsa (yoki imkonsiz) xalqaro mojarolarni hal qiladigan geografik konfliktologiya;
6. Dunyoni qayta qurish bo'yicha ba'zi bir senariylarni, vaziyatlarni, nazariy jihatdan asoslangan farazlarni bashorat qiladigan geofuturologiya¹.

Shubhasiz, yaqinda geopolitikaning boshqa tuzilmalari paydo bo'lishi mumkin. Ushbu barcha tuzilmalar orasida iqtisodiyotni, aniqrog'i, geoiqtisodiyotni - dunyoda kuchlar ta'sirining iqtisodiy tarkibiy qismini, uning ta'sir doiralariga bo'linishini, dunyodagi davlatlarning iqtisodiy manfaatlari to'qnashuvini o'rganadigan geosiyosatning subdistiplinasini ajratib ko'rsatish kerak. Maydon, geosiyosiy maqomga bog'liqlik va kuchlarning iqtisodiy mavqeini va umuman olganda, dunyoning siyosiy va iqtisodiy tuzilishini taqsimlash yoki qayta taqsimlashni o'z vazifasi qilib oladi.

Geosiyosatning tarkibiy elementi sifatida geoiqtisodiyot geografik joylashuvi va xalqaro omillar ta'siridan kelib chiqqan holda jahon bozori, transchegaraviy iqtisodiy makon, turli mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishi va o'zaro ta'sirini o'rganadi. U mamlakatning global geoiqtisodiy makon ichidagi o'rnini belgilaydigan davlatning geoiqtisodiy strategiyasini yaratish uchun hududiy tashkiliy vosita sifatida ishlaydi.

“Geoiqtisodiyot” atamasini birinchi bor qo'llagan odam XX asrning 80-yillarida AQShning Davlat departamenti va Milliy xavfsizlik kengashida maslahatchi bo'lib ishlagan Edvard Lyuttvak hisoblanadi. U o'zining mazkur tashkilotlar uchun tayyorlagan axborotlarida: “Geoiqtisodiyot – bu xalqaro raqobatda davlatlar o'rtasida bo'ladigan raqobat bo'lib, unda davlat “o'zining” kompaniya va boshqa xo'jalik birlashmalari uchun jahondagi “o'zga” kompaniyalarga nisbatan maksimal ustunlikni ta'minlaydi”, – degan fikrni bildiradi.

¹ Исаев Б.А. Геополитика : учебник для вузов. СПб. : Питер. 2016. 494 с.

Tadqiqotchi R.Qobilovning fikricha “Geoiqtisodiyot – bu muayyan bir elat, millat, xalq va davlatlarning qoʻlay geografik oʻrni, hududiy joylashuvi, ishlab chiqarish salohiyati, tadbirkorlik darajasi va kommunikatsion imkoniyatlari qarab oʻzga elat, millat, xalq va davlatlar bilan integratsiyalashuvi asosida raqobat maydonida ustunlikni qoʻlga kiritib koʻproq daromad topish, foyda koʻrish maqsadida olib borayotgan ijtimoiy - iqtisodiy faoliyatidir”¹.

Demak, geoiqtisodiyot ijtimoiy-iqtisodiy borliq sifatida elat, millat, xalq va davlatlar tomonidan olib borilayotgan geoiqtisodiy siyosatning substratini¹ tashkil etadi. XX asrning oxiri va XXI asrning boshlariga kelib elat, millat, xalq va davlatlarning iqtisodiy faoliyatida geoiqtisodiy siyosatning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishiga asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

1. XX asrning 80-yillari oxiriga kelib SSSRning parchalanib ketishi natijasida dunyoning ikki qutbga boʻlinishiga barham berilishi oqibatida yangi geoiqtisodiy makonlarning paydo boʻlishi;

2. Ilm-fan, texnika rivojining shiddatli tus olishi, axborot texnologiyalari oqimining tezlashuvi dunyoda yashayotgan xalqlar va davlatlararo oʻzaro bogʻlanishning kuchayishiga, xalqaro aloqa tarmoqlarining kundan-kunga kengayishiga, davlatlararo iqtisodiy aloqalarning chegara bilmas darajada rivoj topishi natijasida eski iqtisodiy makonlar oʻrniga yangi optimal lokallashgan geoiqtisodiy makonlarning vujudga kelishi;

3. Jahonning siyosiy xaritasida bir qancha mustaqil davlatlarning paydo boʻlishi va ularning oʻzga davlatlarning iqtisodiyoti bilan integratsiyaga kirishishlari natijasida yangicha lokal geoiqtisodiy oʻchoqlarning qaror topishi;

4. Jahonda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlarning yoʻnalishini kutilmaganda oʻzgartirib yuboruvchi yangidan paydo boʻlayotgan iqtisodiy jihatdan mustaqil subʼektlar gammasining paydo boʻlishi va ularning foyda orqasidan quvib chegara bilmas darajada faol harakat qilishi.

Italiya olimlari J. Karlo va P. Savona tomonidan tuzilgan geoiqtisodiyot va geosiyosat oʻrtasidagi asosiy farqlar quyidagicha:

1. Geosiyosat amaliy siyosiy faoliyat sifatida davlatning rivojlanishiga hissa qoʻshishi mumkin boʻlgan hududlarga hokimiyat va ta'sirni tarqatishning asosiy maqsadini belgilaydi - bular "hayotiy manfaatlar zonalari" deb nomlanadi.

2. Geosiyosatda davlat oʻz imkoniyatlarini toʻliq nazorat qiladi, ularning kuchli va kuchsiz tomonlarini biladi. Geoiqtisodiyotda davlat iqtisodiy jarayonni qisman nazorat qiladi. Davlat faqat davlat maqsadlariga erishishda oʻz hissasini qoʻshishi mumkin, chunki iqtisodiy tizimda qaror qabul qilish markazlari koʻp.

¹ Қобилов Р.Р. Ўзбекистон геoiqtisodий сиёсатининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Самарқанд. 2021 56-бет.

3. Davlat milliy iqtisodiyotning global miqyosda raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Davlat o'z iqtisodiyotini jahon miqyosida qo'llab-quvvatlashi, innovatsion rivojlanish darajasini, infratuzilmani va boshqalarni rag'batlantirishi mumkin. Geoiqtisodiy raqobat siyosiy va strategik raqobat kabi berilgan¹.

Geoiqtisodiyot tuzilmasining o'zi siyosatshunoslik tuzilishi singari, statik va dinamik asoslarni ham o'z ichiga oladi². Geoiqtisodiyot statikasiga quyidagilar kiradi.

- dunyoning eng ta'sirli kuchlari o'rtasida ishlab chiqarish va iqtisodiy taqsimot;
- dunyoning moliyaviy-iqtisodiy bo'linishi dollarning, yevroning, rivojlanayotgan yuan zonasining, milliy valyutalar zonalarining ustunlik qiladigan zonalariga bo'linishi;
- ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi mamlakatlar o'rtasida dunyoning xom ashyo va ishlab chiqarish taqsimoti;
- energiya bilan ta'minlaydigan va energiya iste'mol qiladigan mamlakatlar o'rtasida dunyoning energetik bo'linishi;
- qurol-yarog va harbiy texnikani ishlab chiqaruvchi, iste'mol qiluvchi mamlakatlar o'rtasida dunyoni taqsimlash;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradigan mamlakatlar va mahsulotlarni iste'mol qiladigan mamlakatlar o'rtasida dunyoning bo'linishi;
- qulay iqlimi va rivojlangan turizm infratuzilmasi bo'lgan mamlakatlar o'rtasida dunyoning bo'linishi³, asosan sayyohlarni qabul qiladi va mamlakatlar, asosan, turistik oqimlarni boshqaradi.

Geoiqtisodiyot dinamikasiga dunyoning geoiqtisodiy tarkibida o'zgarishlarni amalga oshiradigan barcha jahon iqtisodiy jarayonlari kiradi, shu jumladan:

- tovarlar oqimi;
- ishchi kuchi oqimlari;
- moliyaviy oqimlar;
- turistik oqimlar;
- sportchilar oqimlari va ularning muxlislari va boshqalar⁴.

Agar geoiqtisodiyotning fanlar tarkibidagi o'rni va geosiyosat bilan geoiqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi haqida gapiradigan bo'lsak, unda shuni ta'kidlashimiz kerakki, bugungi kunda geoiqtisodiyot geosiyosatning subdistiplinasi vazifasini bajaradi va siyosiy, iqtisodiy fanlarning tutashgan joyida joy egallaydi.

¹ Карло Ж., Паоло С. Геоэкономика. М.: Ad Marginem, 1997.

² Исаев Б.А. Политология. СПб. : Питер, 2005. 5-е изд. 7 с. (Краткий курс).

³ Игнатъева И.Ф. Туристская деятельность: организация, экономика, политика. СПб. : Д.А.Р.К., 2014. 136-153 с.

⁴ Игнатъева И.Ф. Пространство потоков: экономический и геополитический анализ туризма // Общество. Среда. Развитие. 2013. № 1 (26). С. 111–115.

Geoiqtisodiyot geosiyosatning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Biroq, uning mohiyati nafaqat bu bilan belgilanadi, balki geoiqtisodiyot iqtisodiyot, siyosatshunoslik, geografiya, tarix va boshqalar kabi zamonaviy ilmiy sohalar orasida alohida o‘rin tutadi. Geoiqtisodiyotga turli nuqtai nazardan qarash mumkin. *Birinchi*dan, iqtisodiy fan tomonidan Geoiqtisodiyot iqtisodiy bo‘lim, iqtisodiy jarayonlarni o‘rganish usuli sifatida qaraladi¹. Shu bilan birga, iqtisodiy fanning o‘zi doirasida, geoiqtisodiyotning o‘rni to‘g‘risida yakdil fikr mavjud emas.

*Ikkinchi*dan, geoiqtisodiyotga geografiyaning bir bo‘lagi sifatida qarash mumkin, ya'ni. transmilliy iqtisodiy geosistemalarning shakllanish xususiyatlarini, xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan fazoviy (geografik) omillarni o‘rganishni o‘z predmetiga ega bo‘lgan geografik subdistiplina sifatida².

*Uchinchi*dan, geoiqtisodiyotga rivojlanishning global, mintaqaviy, iqtisodiy modellari, davlatlar, mamlakatlarning iqtisodiy ittifoqlari o‘rtasidagi munosabatlarni, dunyoning siyosiy va iqtisodiy tuzilishini o‘rganadigan siyosiy iqtisod deb qarash mumkin.

*To‘rtinchi*dan, geoiqtisodiyot – bu geografik, iqtisodiy va siyosiy yondashuvlar, strategiyalarning kombinatsiyasi, ma'lum bir sintezidir. Siyosiy va iqtisodiy jarayonlar nafaqat bitta geomakonda, bir vaqt bo‘yicha ham birlashtirilgan. Bu zamonaviy geograflar va iqtisodchilarga o‘z tadqiqotlarida dala yondashuvini qo‘llashga imkon beradi. Bu geoekonomik ta'sir doiralarini barpo etishdan iborat bo‘lib, ular har doim ham davlat chegaralariga to‘g‘ri kelmaydi. Bu shuni anglatadiki, geoiqtisodiyot sub'ektlari nafaqat bitta makon-zamonda mavjud bo‘lib, balki ma'lum ta'sir doiralarini shakllantiradi. Boshqa sub'ektlarning maydonlari bilan o‘zaro ta'sir qiladi, bir-birini kuchaytiradi yoki zaiflashtiradi.

*Beshinchi*dan, yuqorida aytib o‘tilganidek, geoiqtisodiyot geosiyosiy fanning tarkibiy elementidir. Biroq, ba'zi tadqiqotchilar geoiqtisodiyotni maxsus ilmiy soha sifatida joylashtiradilar. Ba'zi hollarda “geoiqtisodiyot” atamasi boshqa yaqin tushunchalar bilan almashtiriladi. Shunday qilib, G.D. Gloveli "geosiyosiy iqtisod" atamasidan foydalanishni taklif qiladi. E.G.Kochetov geoiqtisodiyotni global tadqiqotlar bilan bog‘laydi³.

Qo‘shma Shtatlardagi zamonaviy geoiqtisodiyot bosqichining asoschisi Edvard Lutvak taniqli amerikalik tarixchi va geosiyosatshunos, davlat

¹ Гловели Г.Д. Геополитическая экономия как традиция российской экономической мысли : автореф. дис. ... д-ра экон. наук. М., 2009. 4с.

² Борисова П.С. Эстония в европейском геоэкономическом пространстве : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. СПб., 2005. 4 с.

³ Кочетов Э.Г. Геоэкономическая парадигма (основы высоких геоэкономических техно-логий по гармонизации мира и новое «поле» для междивизиационного глобального договора /диалога/) [Электронный ресурс] // Безопасность Евразии. 2006. № 4. С. 560–578. Электрон. версия печат. публ. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-272488.html> (дата обращения: 21.04.2021).

toʻntarishlari va harbiy mojarolar boʻyicha mutaxassis hisoblanadi. Lutvak geosiyosatni iqtisodiy raqobatga asoslangan siyosat sifatida geoiqtisodiyotga qarama-qarshi qoʻyadi. Uning nuqtai nazaridan, bugungi kunda yetakchi kuchlarning xatti-harakatlari “savdo grammatikasidagi ziddiyatlar mantigʻi”ning mujassamlanishi sifatida amalga oshirilmoqda. Geoiqtisodiyot mudofaa va hujum usullarini ishlab chiqishni talab qiladi. Millatni birlashtirish uchun zarur boʻlgan geosiyosiy tahdid iqtisodiy tahdidga aylanib bormoqda. Ushbu munosabat va ushbu xatti-harakatlar, ayniqsa, Prezident Tramp rahbarligidagi AQShning zamonaviy tashqi siyosatida yaqqol namoyon boʻldi.

Yevropada XX asrning 80-yillarida fransuz siyosatchisi va iqtisodchisi Jak Attali neomondialistik yondashuvning vakili, geoiqtisodiy kontseptsiyani qoʻllab-quvvatladi. Jak Attali “geoiqtisodiyot” tamoyillari asosida tuzilgan geosiyosiy dualizmni, yagona dunyo hukmronligini bekor qilishni taʼkidlaydi. Dunyoning asosiy markazlari Amerika iqtisodiy makoni, Yevropa makoni va Tinch okeani mintaqasidir. «Ushbu uchta mondialist makon oʻrtasida, Attalining soʻzlariga koʻra, alohida tafovutlar va qarama-qarshiliklar boʻlmaydi, chunki iqtisodiy va mafkuraviy turlar har qanday holatda ham bir xil boʻladi. Faqatgina farq eng keng rivojlangan markazlarning sof geografik joylashuvi boʻladi. Ular oʻzlarining atrofida makon jihatdan yaqinlikda joylashgan kam rivojlangan hududlarni konsentratsion ravishda tuzadilar. Bunday konsentrik qayta qurish faqat "tarixni tugshida" yoki boshqacha qilib aytganda, geosiyosat buyurgan anʼanaviy haqiqatlarni bekor qilish bilan amalga oshishi mumkin”¹.

Geoiqtisodiyot va neomondializm, yaʼni bu Atlantizmga qarama-qarshi qutb yoʻqligini anglatadi. Bu SSSR qulaganidan keyin mumkin boʻldi. «Neomondializm - bu soʻnggi modelda chap sotsialistik elementlar mavjudligini taxmin qilgan tarixiy mondializmning bevosita davomi emas. Bu mondializm va Atlantikizm oʻrtasidagi oraliq variantdir”.

Global qamrovning maxsus ilmiy yoʻnalishi sifatida geoiqtisodiyot zamonaviy fanlararo yondashuvlar – dunyoning tizimli tahlili, geosivilizatsiyalashgan modellashtirish, geostatik yondashuv va boshqalar bilan bogʻliq. Geoiqtisodiyot fan sifatida nazariy va empirik tarkibiy qismlarga ega. Nazariy geoiqtisodiyot geosiyosiy va iqtisodiy qonunlarning ishlashini oʻrganadi, oʻziga xos nazariya va yondashuvlarni yaratadi. Global iqtisodiy rivojlanishning koʻp oʻzgaruvchanligini oʻrganadi. Nazariy geoiqtisodiyotga misol sifatida olti burchakli geoiqtisodiy olam modelini rus geoiqtisodchisi A.I.Neklessa tomonidan asoslanib, global iqtisodiyotning kontseptual asosi sifatida keltiramiz.

¹ Геоэкономика Жака Аттали [Электронный ресурс] // Дугин А. Основы геополитики. Кн. 1. Электрон. дан. URL: <http://uchebnik-online.com/129/407.html> (дата обращения: 21.04.2021).

Amaliy geoiqtisodiyot amaliy muammolarni echishga, geoiqtisodiy tushunchalar va nazariyalarning o'ziga xos ko'rinishini o'rganishga, aniq qiymatlarni aniqlashga, masalan, davlatlarning geosiyosiy holatini, ularning YaIM ko'rsatkichlarini, ularning geoiqtisodiy ta'sirining aniq chegaralarini, geoiqtisodiy strategiyalarini va ularning natijalarini aniqlashga ko'proq e'tibor beradi

Dunyoning geoiqtisodiy manzarasini maxsus tashkilotlar tomonidan taqdim etiladigan ko'plab mezonlar asosida qurish mumkin. Bunday mezon sifatida mamlakatlarning turli reytinglari va tasniflari mavjud. Mana ulardan ba'zilari. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha mamlakatlarning eng mashhur tasnifi Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan quyidagi mezonlarga muvofiq taklif qilingan: iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari (aholi jon boshiga YaIM / YAIM, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, asosiy ishlab chiqarish jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlar turlari, aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari, iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari); iqtisodiy o'sish turi (ekstensiv, intensiv, bilim talab qiladigan); tashqi iqtisodiy aloqalar darajasi va xususiyati (iqtisodiyotning ochiqligi darajasi bilan belgilanadi); mamlakatning iqtisodiy salohiyati hajmi.

Geoiqtisodiyotning maqsadi turli davrlarning raqobatlashishi dinamikasi, inqirozga olib boruvchi yoki oldini oluvchi usul va yo'llarini o'rganadi. Geopolitik raqobatning maqsadi jahondagi iqtisodiy liderlikni qo'lga kiritishdan iboratligicha qolmoqda. Jahon iqtisodiyotida yetakchilik qilish uchun geopolitik kuchlar tomonidan turli iqtisodiy ittifoqlar, tashkilotlar, alyanslar tuzilmoqda¹. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi, Xalqaro savdo tashkiloti, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, Yevraziya iqtisodiy ittifoqi, Yevropa iqtisodiy zonasi, Yevropa rekonstruktsiya va taraqqiyot banki, Shanxay hamkorlik tashkiloti va hokazolar shular jumlasidandir. Bu ittifoqlarning asosiy vazifasi u yoki bu geopolitik kuchlarning manfaatlariga mos bo'lgan iqtisodiy vaziyatni, iqtisodiy munosabatlarni yuzaga keltirishdan iborat.

Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz, biz ta'kidlab o'tganimizdek, mamlakat-larning iqtisodiy imkoniyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi, iqtisodiy retsessiyani boshlab berdi. Natijada geopolitik kuchlar o'rtasida jahondagi iqtisodiy liderlik uchun kurash yangi pallaga kirdi. Jahon iqtisodiyotida yetakchilik qilish uchun iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qodir barcha manba-lardan unumli foydalanish kerak, albatta. Ana shunday manbalarning eng asosiysi tabiiy resurslar bilan bog'liqligi bizga yaxshi ma'lum. Darhaqiqat, iqtisodiy taraqqiyot va farovonlikning asosiy manbai tabiiy resurslardir. Buning ustiga, tabiiy resurslarga ega bo'lgan davlat

¹ Ushbu mavzu bo'yicha Rустамов Р. Р. Геополитик рақобат шароитида маънавий тарғибот системасидаги атрибутив ўзгаришлар: муаммолар ва ечимлар номли dissertatsiyasidan foydalanildi (Самарқанд. 2019 54-60 бетлар)

jahon iqtisodiyotida ham mustahkam mavqega ega bo'ladi. Shuning uchun moliyaviy-iqtisodiy inqirozdan keyingi davrda iqtisodiyotdagi geopolitik raqobat ayniqsa tabiiy resurslar - neft, gaz, suv, hosildor yer uchun kurashda yaqqol namoyon bo'ldi. Tabiiy resurslarni qayta bo'lib olishga, ularni arzon-garovga xarid qilish imkonini beradigan mexanizmlarni joriy qilishga intilish, tabiiy resurslarga boy mamlakatlarni (Venesuela, Saudiya Arabistoni, Eron, Iroq, Quvayt, Suriya, Liviya, Nigeriya va boshqalar) o'z ta'sir doirasiga olishga urinish kuchaydi. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy taraqqiyot manbai deb qaralgan tabiiy resurs rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tom ma'noda ijtimoiy-siyosiy muammoga aylandi.

Iqtisodiy liderlik uchun kurash tabiiy resurslarga egalik qilishga intilish bilan intiho topayotgani yo'q. Tabiiy resurslar bozoridan muxolif kuchlarni siqib chiqarishga intilish ham jahon iqtisodiyotida yetakchilik qilish ilinjidan o'zga narsa emas. Buning uchun turli mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy sanksiyalar qo'llash tajribasi amalga oshirilmoqda. Masalan, keyingi 30 yilda Kuba, Venesuela, Eron, Rossiya, Shimoliy Koreya kabi ko'plab mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy sanksiyalar qo'llanildi. Mazkur sanksiyalar natijasida, bir tomondan jahon neft va gaz bozoridagi muvozanat tubdan o'zgargan bo'lsa, ikkinchi tomondan mazkur mamlakatlarning iqtisodiy potentsialiga jiddiy zarar yetkazildi. Eng tashvishlanarlisi, jahon bozoridagi tabiiy resurslarning narxi u yoki bu geopolitik kuchning manfaatlariga monand ravishda tez o'zgaruvchan xarakter kasb etdi.

Bugungi kunda avj olib ketgan yangi bozorlar uchun kurashni ham iqtisodiyot sohasidagi geopolitik raqobatning o'ziga xos shakli sifatida baholamoq kerak. Ma'lumki, rivojlangan mamlakatlarda ayrim mahsulotlarning ichki bozor ehtiyojlaridan ko'proq ishlab chiqarilishi kuzatiladi. Ko'plab kompaniyalar o'z mahsulotlarini bir necha toifaga ("rivojlangan mamlakatlar uchun", "Osiyo mamlakatlari uchun", "Afrika mamlakatlari uchun" va hokazo) tasniflagan holda ishlab chiqaradilar. Mamlakat ichkarisida sotilmay qolgan yoxud sotilishi rejalashtirilmagan mahsulotni realizatsiya qilish uchun yangi bozorlarni egallash, undagi muxolif kuchlarni siqib chiqarish zarur bo'ladi. Shu tariqa bozor sifatida baholangan ayrim mintaqalarda turli iqtisodiy manfaatlariga ega bo'lgan ikki geopolitik kuch o'rtasida raqobat yuzaga keladi. Buni, masalan, Yevropa energetika bozoridagi jarayonlarda ko'rish mumkin. Rossiyaning bu bozorni egallash uchun barpo etayotgan "Shimoliy oqim-2" gaz o'tkazgichi boshqa geopolitik kuchlarning keskin qarshiligiga uchradi. Bu kuchlar mazkur gaz o'tkazgichni hatto Yevropa energetik xavfsizligiga tahdid deya ta'kidladilar.

2018 yilda avj olgan AQSh va Yevropa Ittifoqi, AQSh va Xitoy, AQSh va Kanada, AQSh va Meksika o'rtasidagi savdo urushi ham geopolitik kuchlarning

iqtisodiy liderlik uchun kurashi mahsulidir. Ma'lumki, davlatlar boshqa mamlakatlar bilan savdo-sotiq ishlarini amalga oshirayotganda eksport bilan import o'rtasidagi muvozanatni saqlashga harakat qiladilar. Bunda ma'lum mamlakatdan import qilingan mahsulotlar miqdorining eksport hajmidan oshib ketishi xavfsizlikka tahdid sifatida, teskari balans esa iqtisodiy ustuvorlik manbai sifatida baholanadi. AQSh hukumati qator mamlakatlar bilan qilinayotgan savdodagi balansning mahalliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos emasligini e'tirof etar ekan, import qilinayotgan ayrim mahsulotlarga 25 foizlik boj to'lovi joriy qildi. Tez orada Xitoyning javob choralari ma'lum qilindi. Natijada ikki mamlakat 800 dan ortiq mahsulotlarga 68 milliard dollarga teng boj to'lovlari belgiladi¹. Tez orada Yevropa Ittifoqining ayrim mamlakatlari, Kanada, Meksikada ham javob choralari ishlab chiqildi. Shu tariqa turli geopolitik kuchlarning manfaatlari to'qnashgan keng ko'lamli savdo urushi boshlanib ketdi.

Ko'rinib turibdiki, iqtisodiyotdagi geopolitik raqobat nihoyatda murakkab xarakterga ega. Bu jarayonda targ'ibot sistemasi imkoniyatlaridan samarali foydalanilayotgani esa vaziyatni yanada chigallashtirmoqda. Yangi asr boshlariga kelib, iqtisodiyot va targ'ibot uyg'unlashib ketdi. Targ'ibot geopolitik kuchlarning jahon iqtisodiy sahnidagi pozitsiyalarini asoslab berishga, ular uchun maqbul bo'lgan iqtisodiy munosabatlarni ulug'lashga xizmat qiluvchi vositaga aylandi. Buni postindustrial iqtisodiy munosabatlar targ'ibotida yaqqol ko'rish mumkin. Neoliberalizm nazariyotchisi, Nobel mukofoti laureati Milton Fridman o'zining 1962 yildayoq yozilgan "Kapitalizm va erkinlik" nomli asarida postindustrial iqtisodiy munosabatlar nazariy asoslarini ifodalab bergandi. Uning fikricha, mamlakat alohida, erkin individuumlarning yig'indisidan tashkil topadi. Bu individuumlar turli shaxsiy maqsadlar konsensusi bo'lgan milliy maqsadlarnigina tan oladi, turli shaxsiy vazifalar konsensusi bo'lgan milliy vazifanigina qo'llab-quvvatlaydi. Boshqacha aytganda, Fridman nazdida xalq emas, alohida individuumlar yig'indisi, milliy g'oya emas, manfaatlar konsensusi mavjud, xolos. Korporatsiya (yoxud davlat) esa o'z hissadorlari (yoxud ana shu erkin shaxslar) manfaatlarini himoya qiluvchi vositaga aylanmog'i kerak. Uning atigi bir mas'uliyati bor: hissadorlari uchun imkon qadar ko'proq pul topish; har qanday boshqa ijtimoiy mas'uliyat erkin jamiyat asoslarini yemirishga xizmat qiladi.

M. Fridman g'oyalarining tarafdorlari (masalan, yangi formatsiya siyosatdonlari nomini olgan R. Reygan, M. Tetcher, R. Xouk, B. Malrouni va boshqalar) hokimiyat tepasiga kelganlaridan so'ng eski jahon iqtisodiy sistemasi tubdan demontaj qilindi. Xususan, dollar butun jahon mamlakatlarining asosiy rezerv valyutasiga aylantirildi, BMT, Xalqaro Valyuta jamg'armasi, jahon Banki va shu

¹ Каткова Е. "Крупнейшая в истории": Трамп развязал войну. [https:// m.gazeta.ru](https://m.gazeta.ru).

kabi xalqaro tashkilotlarning nufuzi oshirildi. Bu tashkilotlar esa global iqtisodiy modelni targ'ib qilishda bosh-qosh bo'ldilar. Dunyoning barcha rivojlanayotgan va qoloq mamlakatlari AQSh va G'arbiy Yevropaga muxolif bo'lgan iqtisodiyot sifatida emas, mahsulotlarni sotish uchun bozor va xom ashyo donori sifatida e'tirof etiladigan bo'ldi. Mamlakatlar AQShda ishlab chiqilgan standartlar asosida toifalarga ajratildi, ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar, normativlar joriy qilindi¹. Eng qizig'i, ushbu yangi jahon iqtisodiy sistemasi, uning huquqiy asoslarini ifodalovchi normativ hujjatlar ommaviy kommunikatsiya vositalari orqali keng targ'ib qilinmoqda. Bunday vaziyatga xilof bo'lgan har qanday holatni yuzaga keltirgan, mavjud qoidalarni shubha ostiga olgan davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlari to'g'risida noto'g'ri ma'lumotlar tarqatish tendentsiyaviy tus olmoqda.

Nazorat savollari

1. Hozirgi jahon sistemasining tasnifi va yangi geosiyosiy tendensiyalarni mohiyatini tushuntiring?
2. Jahon iqtisodiy hayotining globallashuvi deganda nimani tushunasiz?
3. Davlatning geoiqtisodiy manfaatlari sistemasini tasvirlan bering?
4. Jahon siyosiy makonining globallashuvi va suveren davlatlar huquqlari bir biriga qanday ta'sir qiladi?
5. Mondalizm va monosentrizm qanday g'oya hisoblanadi?
6. Jahon axborot makonining globallashuvini asosi nimada?
7. Globallashgan dunyoda pang'oyalar ahamiyati qanday?
8. O'zbekistonga qanday pang'oyalar tahdid solishi mumkun?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Беляев Е.А. Информационная безопасность как глобальная проблема / Международная конференция «Глобальные проблемы как источник чрезвычайных ситуаций». Доклады и выступления / Под ред. Ю.Л. Воробьева М.: УРСС, 2000. С. 123–134
2. Борисова П.С. Эстония в европейском геоэкономическом пространстве : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. СПб., 2005. 4 с.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П.М. Кудюкина; Под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. СПб.: Унив. кн. 2001. — 416 с.

¹ Кошмаров М. Ю. Экономические теории и эволюция пропаганды.// Мир новой экономики, 2017, №4.- С.51.

4. Гловели Г.Д. Геополитическая экономия как традиция российской экономической мысли : автореф. дис. ... д-ра экон. наук. М., 2009. 4с.
5. Геоэкономика Жака Аттали [Электронный ресурс] // Дугин А. Основы геополитики. Кн. 1. Электрон. дан. URL: <http://uchebnik-online.com/129/407.html> (дата обращения: 21.04.2021).
6. Геополитика : учеб.-метод. пособие / Л. М. Гайдукевич [и др.]. —2-е изд., перераб. и доп. — Минск : БГУ, 2011.С.60-62
7. Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Akademiya. 2020 й. 77 б.
8. Интрилигатор М. Определение «глобальной безопасности» // Разоружение. 1991. Т. XIV. № 4. С. 73–89
9. <https://www.grandars.ru/college/sociologiya/mirovaya-sistema.html>
10. Исаев Б.А. Геополитика : учебник для вузов. СПб. : Питер. 2016. 494 с.
11. Исаев Б.А. Политология. СПб. : Питер, 2005. 5-е изд. 7 с. (Краткий курс).
12. Игнатьева И.Ф. Туристская деятельность: организация, экономика, политика. СПб. : Д.А.Р.К., 2014. 136-153 с.
13. Игнатьева И.Ф. Пространство потоков: экономический и геополитический анализ туризма // Общество. Среда. Развитие. 2013. № 1 (26). С. 111–115.
14. Карло Ж., Паоло С. Геоэкономика. М.: Ad Marginem, 1997.
15. Кочетов Э.Г. Геоэкономическая парадигма (основы высоких геоэкономических техно-логий по гармонизации мира и новое «поле» для междивилизационного глобального договора /диалога/) [Электронный ресурс] // Безопасность Евразии. 2006. № 4. С. 560–578. Электрон. версия печат. публ. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-272488.html> (дата обращения: 21.04.2021).
16. Подберезкин А. Глобальные процессы и международные отношения (Проект). http://www.nasled.ru/pressa/isdaniya/global_1/.
17. Рустамов Р. Р. Геополитик рақобат шароитида маънавий тарғибот системасидаги атрибутив ўзгаришлар: муаммолар ва ечимлар. Самарқанд. 2019 154 б.
18. Каткова Е. “Крупнейшая в истории”: Трамп развязал войну. <https://m.gazeta.ru>.
19. Кошмаров М. Ю. Экономические теории и эволюция пропаганды.// Мир новой экономики, 2017, №4.- С.51.

XULOSA

Ushbu o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtidagi Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi va Falsafa yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, geosiyosat asoslari fani bo'yicha birinchi urinish hisoblanadi. Ushbu fan bo'yicha mamlakatimizda ham, chet ellarda ham to'plangan tadqiqotlar tajribasini sarhisob qilindi. Geosiyosat fani - bu sintetik fan, u ko'p qirrali siyosiy qarashlar, ziddiyatli vaziyatlarni yechimi, geosiyosiy qarashlarning asosiy yo'nalishlarini qamrab oladi. Kitobda sayyoramizning turli geosiyosiy mintaqalari, eng murakkab ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va harbiy tizimlarning hozirgi holatining mohiyati, ularning geostrategik munosabatlarining haqiqiy istiqbollari to'g'risida bayon qilingan.

Geosiyosat fani geografik muhitning siyosiy omillaridan foydalanish yo'li bilan unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga, ularni o'rganishga, davlatning iqtisodiy, ekologik, harbiy-strategik xavfsizligi ta'min etilishiga xizmat qiladi. Amaliy geosiyosat davlatning hudud muammolari, sarhadlari, aholisi bilan birga, u molik bo'lgan strategik zahiralarning joylashtirilishi va foydalanilishiga oid barcha narsalarni o'rganadi. Quruqlik va suvda voqelik oddiy siyosat doirasidan chiqib, global geosiyosatga aylandi. Dunyo yangi tartibotni istamoqda.

Geosiyosat XXI asrning yetakchi gumanitar fanlaridan biriga aylanmoqda. Xalqaro maydondagi barcha voqealarni quruqlik va dengiz sivilizatsiyalari o'rtasidagi ob'ektiv mavjud qarama-qarshiliklar doirasida ko'rib chiqilib, ushbu fan sayyoralar tarixini tushuntirishning ko'plab sub'ektiv tomonlar qarshilarini tahlil qiluvchi amaliy fabdir. Bundan tashqari, geosiyosat nafaqat tor doiradagi olimlar va mutaxassislar fikrinini, balki Sovuq urush tugaganidan so'ng o'ziga xos mafkuralar vakuumiga tushib qolgan keng qatlamlarni ham jalb qiladi.

Dunyo globallashayotgan sharoitda xalqaro munosabatlarning barcha pog'onalarida – davlatlararo, tashkilotlararo va hatto alohida shaxslararo aloqalarda milliy, mintaqaviy va jahoniy geosiyosiy vaziyatni to'g'ri baholash katta ahamiyat kasb etadi. Bu borada mazkur o'quv qo'llanma faqat talabalar uchungina emas, balki davlat xizmatchilari, siyosatshunoslar, va keng o'quvchi qatlami uchun ham ahamiyatlidir.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida biz butun dunyo geosiyosiy manzarasini o'zgartirayotgan tub o'zgarishlarga guvoh bo'ldik. Bugungi kun geosiyosat oldida yangi geosiyosiy jarayonlar uzluksiz g'alayonlar davrini ochadimi yoki uzoq muddatli barqarorlik davri - yangi geosiyosiy tartibni yaratadimi; agar shunday bo'lsa, yangi dunyoda hukmron kuchlar va yirik to'qnashuvlar qanday bo'ladi; qaysi mintaqalar va davlatlar dunyo yadrosida qoladi?, degan savolni ko'ndalang

qilib qo‘ymoqda. Aynan ushbu savollarga javob izlash davlatlarga va ularning siyosiy elitalariga munosib xulq-atvor chizig‘ini shakllantirishga imkon beradi.

Bugungi kunda geosiyosat nafaqat davlatlarning jahon arenasidagi faoliyatining strategiyasi, nafaqat bilimlarning fanlararo sintetik sohasi, balki dunyoning xalqaro manzarasini tushuntiradigan, ma’lum e’tiqod tizimini shakllantiradigan maxsus makon-zamon dunyoqarashidir. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoda o‘ziga xos hududiy mavqega ega va geosiyosiy nuqtai nazardan Osiyo mintaqasida muvozanatli tashqi siyosat amalga oshirmoqda. Shuning uchun bu mintaqa muvozanatli tashqi siyosat, “katta o‘yin”larning xarakteri, maqsadini to‘g‘ri va chuqur anglashda mazkur fanning yutuqlari dolzarbdir.

MAVZULARGA DOIR TESTLAR

1. “Geosiyosat” fan sifatida qachon shakllangan?
 - a) XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida;
 - b) XX asr boshlarida;
 - c) XX oxirida;
 - d) XVIII asr oxirlari – XIX asr boshlarida.
2. “Geosiyosat” atamasining ma’nosi nima?
 - a) yunon tilida “geo” – “yer” va “politicos” – “davlatni boshqarish san’ati;
 - b) fransuz tilida “geo” – “yer” va “politicos” – “davlatni boshqarish”;
 - c) ingliz tilida “geo” – “yer” va “polite” – ajoyib;
 - d) rus tilida “geo” – “yer” va “politika” – “boshqarish”.
3. “Politische Geographie” (Siyosiy geografiya) asarining muallifi kim?
 - a) Fridrix Ratsel;
 - b) Rudolf Chellen;
 - c) Mishel Fushe;
 - d) Iv Lakost.
4. “Geosiyosat” atamasi kim tomonidan fanga kiritilgan?
 - a) Rudolf Chellen;
 - b) Fridrix Ratsel;
 - c) Mishel Fushe;
 - d) Iv Lakost.
5. Davlat hayotning bir shakli sifatida” (“Der Staat als Lebensform”) asarining muallifi kim?
 - a) Rudolf Chellen;
 - b) Fridrix Ratsel;
 - c) Mishel Fushe;
 - d) Iv Lakost.
6. geosiyosat= siyosat+tarix+geografiya² ushbu formula muallifi kim?
 - a) N. Starikov;
 - b) Y. Tixonrovov;
 - c) Mishel Fushe;
 - d) Iv Lakost.
7. “Geosiyosat” fanining obykti bu ...
 - a) jahon siyosati, yagona tizim sifatidagi dunyoning geosiyosiy tuzilishi va xalqaro dunyoviy tartibot;
 - b) jahon siyosati;
 - c) geosiyosiy omillar;
 - d) geosiyosiy munosabatlar.

8. "Geosiyosat" fanining predmeti bu ...

a) xalqaro va mintaqaviy muammolarni hal etish, geosiyosiy subyektlarning o'zaro munosabatlari, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar;

b) jahon siyosati, yagona tizim sifatidagi dunyoning geosiyosiy tuzilishi va xalqaro dunyoviy tartibot;

c) xalqaro va mintaqaviy muammolarni hal etish;

d) jahon siyosati.

9. Geosiyosatning asosiy aktorlari nimalar?

a) barcha javoblar to'g'ri;

b) klassik siyosiy aktorlar;

c) yangi geosiyosiy aktorlar;

d) hududiy aktorlar.

10. Klassik siyosiy aktorlar nimalar?

a) davlat, armiya, diniy tashkilotlar;

b) siyosiy partiyalar, elektoral geografiya, nodavlat tashkilotlar, iqtisodiy aktorlar, xalqaro moliyaviy institutlar, xalqaro mafiya, OAV, qurolli guruhlar.

c) inson;

d) barcha javoblar to'g'ri.

11. Yangi geosiyosiy aktorlar nimalar?

a) siyosiy partiyalar, elektoral geografiya, nodavlat tashkilotlar, iqtisodiy aktorlar, xalqaro moliyaviy institutlar, xalqaro mafiya, OAV, qurolli guruhlar;

b) davlat, armiya, diniy tashkilotlar;

c) inson;

d) barcha javoblar to'g'ri.

12. Tellurokratiya ... bu –

a) quruqlidagi kuch;

b) dengizdagi kuch;

c) kosmosdagi kuch;

d) davlatning kuchi

13. R. Chellenning fikricha davlatning qudratini belgilovchi omillar nimalar?

a) barcha javoblar to'g'ri;

b) ekosiyosiy, kratossiyosiy;

c) demossiyosiy, sotsiosiyosiy;

d) geosiyosiy.

14. R. Chellenning fikricha davlatni qudratini belgilovchi jihatlari nechta?

a) 5 ta;

b) 3 ta;

c) 4 ta;

d) 6 ta.

15. Demosiyosat – bu ...

a) davlatlarda istiqomat qiluvchi xalqlarni, ularning turmush tarzini tadqiq qilish;

b) davlatning ijtimoiy jihatlarini o‘rganish;

c) davlatlarning hokimiyat va boshqaruv shakllarini va ularning davlatdagi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan munosabati muammolarini o‘rganish;

d) davlatni iqtisodiy kuch markazi sifatida o‘rganish.

16. Sotsiosiyosat – bu ...

a) davlatning ijtimoiy jihatlarini o‘rganish;

b) davlatni iqtisodiy kuch markazi sifatida o‘rganish;

c) davlatlarning hokimiyat va boshqaruv shakllarini va ularning davlatdagi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan munosabati muammolarini o‘rganish;

d) davlatlarda istiqomat qiluvchi xalqlarni, ularning turmush tarzini tadqiq qilish.

17. Kratosiyosat – bu ...

a) davlatlarning hokimiyat va boshqaruv shakllarini va ularning davlatdagi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan munosabati muammolarini o‘rganish;

b) davlatni iqtisodiy kuch markazi sifatida o‘rganish;

c) davlatlarda istiqomat qiluvchi xalqlarni, ularning turmush tarzini tadqiq qilish;

d) davlatni iqtisodiy kuch markazi sifatida o‘rganish.

18. “Davlatning qudrati=Tabiiy-geografik omillar+ho‘jalik+xalq+boshqaruv shakli” ushbu formula kimga tegishli?

a) R. Chellen;

b) F. Ratsel;

c) Mishel Fushe;

d) Iv Lakost.

19. Birinchi jahon urushi qachon tugagan?

a) 1918-yil 11-noyabrda Germaniyaning Antantaga taslim bo‘lishi bilan

b) 1918-yil 18-yanvarda Fransiya poytaxti Parij shahriga 27 davlat delegatsiyasi to‘planishi bilan

c) 1918 yil martda Sovet Rossiyasining urushdan chiqishi bilan

d) 1918 yil yozida “To‘rtlar ittifoqi”ning mag‘lubiyati bilan

20. 1-jahon urushidan soʻng Osiyo va Tinch okean havzasidagi munosabatlarini tartibga solish maqsadida qachon va Vashington shahrida nechta davlat ishtirokida konferensiya oʻtkazildi?

- a) 1921-1922-yillarda, 9 ta
- b) 1919-1920-yillarda, 27 ta
- c) 1919-1920-yillarda, 27 ta
- d) 1921-1922-yillarda, 5 ta

21. 1-jahon urushidan soʻng Osiyo va Tinch okean havzasidagi munosabatlarini tartibga solish maqsadida qaerda konferensiya oʻtkazildi?

- A) Vashington shahrida
- B) London shahrida
- C) Parij shahrida
- D) Rim shahrida

22. 1-jahon urushidan soʻng Osiyo va Tinch okean havzasidagi munosabatlarini tartibga solish maqsadida nechta shartnoma imzolangan?

- a) 3 ta
- b) 5 ta
- c) 4 ta
- d) 9 ta

23. Versal shartnomasiga koʻra, Fransiya qaezlarni oʻziga qaytarib oldi?

- a) Saar viloyatini Elzas va Lotaringiyani
- b) Saar viloyatini
- c) Reyn daryosining chap sohilini
- d) Togo va Kamerunni

24. Talassokratiya – bu ...

- a) dengizdagi kuch;
- b) quruqlikda kuch;
- c) davlatning kuchi;
- d) kosmosdagi kuch;

25. Endemik maydon – bu ...

a) uzoq vaqtlardan beri maʼlum bir davlat tomonidan, maʼlum bir milliy guruh tomonidan nazorat qilib kelinayotgan borliq boʻlib, oʻsha borliqning aynan shu jamoaga tegishli ekanligini boshqa qoʻshnilar tomonidan tan olinishini nazarda tutadi;

b) bunday maydonda ma'lum bir milliy jamoa istiqomat qilsada, davlatning u yerda nazorat qilish funksiyasi rasmiy xarakterda bo'lib, yashayotgan odamlar turmush tarzi chegaradosh davlatga yaqinroq bo'ladi;

c) turli milliy jamoalarning yashashidan qat'iy nazar, ikki yoki undan ko'proq davlatlar da'vogar bo'lgan geosiyosiy borliq;

d) geostrategik mintaqaning bir qismi.

26. Chorrahaviy maydon – bu ...

a) turli milliy jamoalarning yashashidan qat'iy nazar, ikki yoki undan ko'proq davlatlar da'vogar bo'lgan geosiyosiy borliq;

b) geostrategik mintaqaning bir qismi;

c) bunday maydonda ma'lum bir milliy jamoa istiqomat qilsada, davlatning u yerda nazorat qilish funksiyasi rasmiy xarakterda bo'lib, yashayotgan odamlar turmush tarzi chegaradosh davlatga yaqinroq bo'ladi;

d) uzoq vaqtlardan beri ma'lum bir davlat tomonidan, ma'lum bir milliy guruh tomonidan nazorat qilib kelinayotgan borliq bo'lib, o'sha borliqning aynan shu jamoaga tegishli ekanligini boshqa qo'shnilar tomonidan tan olinishini nazarda tutadi.

27. Chegaraviy maydon – bu ...

a) bunday maydonda ma'lum bir milliy jamoa istiqomat qilsada, davlatning u yerda nazorat qilish funksiyasi rasmiy xarakterda bo'lib, yashayotgan odamlar turmush tarzi chegaradosh davlatga yaqinroq bo'ladi;

b) uzoq vaqtlardan beri ma'lum bir davlat tomonidan, ma'lum bir milliy guruh tomonidan nazorat qilib kelinayotgan borliq bo'lib, o'sha borliqning aynan shu jamoaga tegishli ekanligini boshqa qo'shnilar tomonidan tan olinishini nazarda tutadi;

c) turli milliy jamoalarning yashashidan qat'iy nazar, ikki yoki undan ko'proq davlatlar da'vogar bo'lgan geosiyosiy borliq;

d) geostrategik mintaqaning bir qismi.

28. Geosiyosiy makon – bu ...

a) geostrategik mintaqaning bir qismi;

b) turli milliy jamoalarning yashashidan qat'iy nazar, ikki yoki undan ko'proq davlatlar da'vogar bo'lgan geosiyosiy borliq;

c) endemic maydon;

d) chegaraviy maydon.

29. Geosiyosatning funksiyalari nimalar?

- a) barcha javoblar to'g'ri;
- b) gnoseologik funksiya, prognoz qilish funksiyasi;
- c) boshqaruv funksiyasi;
- d) mafkuraviy funksiya, skeptitsizm funksiyasi.

30. Gnoseologiya – bu ...

- a) bilish nazariyasi;
- b) geosiyosat predmeti;
- c) geosiyosiy jarayonlar;
- d) siyosiy munosabat.

31. Geosiyosatning prognoz qilish funksiyasi nima?

- a) tadqiqotlar natijasida bashorat qilish;
- b) siyosiy muammolarni hal qilish;
- c) siyosiy jarayonlarda ishtirok etish;
- d) davlatlar o'rtasida aloqani ta'minlash.

32. Geosiyosat fanining uslublari nimlar?

- a) barcha javoblar to'g'ri;
- b) tizimli yondashuv uslubi;
- c) qiyosiy uslub, funksional uslub;
- d) tarixiy uslub, faoliyatli uslub.

33. Geosiyosiy davrlar nechta?

- a) 7 ta;
- b) 5 ta;
- c) 4 ta;
- d) 6 ta.

34. Geosiyosat fanining o'rganish uslublari nechta?

- a) 5 ta;
- b) 6 ta;
- c) 4 ta;
- d) 3 ta.

35. "Davlatlarning makoniy o'sish qonunlari" asarining muallifi kim?

- a) R. Chellen;
- b) F. Ratsel;
- c) Mishel Fushe;
- d) Iv Lakost.

36. X. Makkinder fikricha dunyoning geosiyosiy davrlari nechta?

- a) 3 ta;
- b) 4 ta;
- c) 6 ta;
- d) 5 ta.

37. X. Makkinder fikricha geosiyosiy davrlari?

- a) barcha javoblar to'g'ri;
- b) kolumbgacha bo'lgan davr;
- c) kolumb davri;
- d) kolumbdan keying davr.

38. Rossiyada Yevroosiyochilik harakatining asoschisi kim?

- a) L.N. Gumilov;
- b) O. Shpengler;
- c) O. Toynbi;
- d) A.G. Dugen.

39. Ikkinchi jahon urushida nechta davlat ishtirok etdi?

- a) 61 ta;
- b) 32 ta;
- c) 58 ta;
- d) 21 ta.

40. "Sovuq urush" kimlar o'rtasida yuz berdi?

- a) AQSH va SSSR;
- b) AQSH va Yaponiya;
- c) SSSR va Fransiya;
- d) SSSR va Germaniya.

41. "Sovuq urush" qachon boshlandi?

- a) 1945 yil;
- b) 1939 yil;
- c) 1991 yil;
- d) 1953 yil.

42. "Sovuq urush" qachon tugadi?

- a) 1991 yil;

- b) 1939 yil;
- c) 1941 yil;
- d) 1953 yil.

43. Qachon AQSh harbiy-havo kuchlari tomonidan Xirosima va Nagasakiga atom bombalari tashlandi?

- a) 1945 yil 6-9 avgust;
- b) 1945 yil 1-2 sentyabr;
- c) 1945 yil 9 may;
- d) 1945 yil 1-8 noyabr.

44. Qachon SSSR atom bombsini sinovdan o'tkazdi?

- a) 1949 yil;
- b) 1939 yil;
- c) 1952 yil;
- d) 1953 yil.

45. "Marshal rejsi" bo'yicha Yevropaning nechta davlatiga yordam ko'rstildi?

- a) 16 ta;
- b) 20 ta;
- c) 10 ta;
- d) 5 ta.

46. "Varshava shartnomasi" qachon tuzildi?

- a) 1955 yil 14 may;
- b) 1953 yil 14 may;
- c) 1939 yil sentyabr;
- d) 1991 yil avgust.

46. "Varshava shatnomasi" ishtirokchilar kimlar?

- a) barcha jabvoblar to'g'ri;
- b) Bolgariya, Vengriya, GDR;
- c) Polsha, Ruminiya;
- d) SSSR, Chexoslovakiya, Albaniya.

47. NATO qchon tashkil topdi?

- a) 1949 yil 4 aprelda;
- b) 1953 yil dekabrda;
- c) 1955 yil 14 mayda;

d) 1991 yil 31 avgustda.

48. Bipolyar tizim – bu ...

- a) ikki qutubli dunyo;
- b) bir qutubli dunyo;
- c) ko‘p qutubli dunyo;
- d) notekis dunyo.

49. V. Vilsonning «14 moddasi» asosida Versal saroyida qaysi davlatlar bilan imzolanadigan shartnoma matni tayyorlandi?

- a) Germaniya, Avstriya, Ruminiya, Bolgariya va Turkiya
- b) Germaniya, Avstriya, Vengriya, Bolgariya va Turkiya
- c) Germaniya, Avstriya, Ruminiya, Bolgariya va Turkiya va Polsha
- d) AQSH, Buyuk Britaniya, Italiya va Fransiya

50. Versal shartnomasiga ko‘ra Millatlar Ittifoqi boshqaruvidagi «erkin shahar» deb olingan davlat bu

- A) Gdansk shahri
- B) Morelle okrugi
- C) Shlezvigning shimoliy qismi
- D) Vena shahri

51. Versal shartnomasiga ko‘ra Germaniya qaysi davlatga bo‘lgan da’volaridan voz kechishga majbur etildi?

- A) Avstriya
- B) Polsha
- C) Serbiya
- D) Daniya

52. 1 jahon urushidan keyin Germaniyaga nisbatan Komissiya reparatsiya miqdorini qachongacha belgilaydigan bo‘lgan?

- A) 1921-yilning 1-mayigacha
- B) 1921-yilning 2-mayigacha
- C) 1922-yilning 1-mayigacha
- D) 1921-yilning aprel-mayigacha

53. Versal shartnomasiga ko‘ra Germaniyaga qancha reparatsiya belgilanadi?

- A) 132 mlrd oltin marka
- B) 142 mlrn oltin marka

- C) 132 mlrd oltin marka
- D) 32 mln oltin marka

54. Versal shartnomasiga ko'ra Germaniya reparatsiya quyidagi davlatlarga necha foizdan to'lashi belgilangan? 132 mlrd oltin marka miqdorida belgilanadi.

A) 52 foizi Fransiyaga; 22 foizi Buyuk Britaniyaga; 10 foizi Italiyaga; 8 foizi Belgiyaga; Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga birgalikda 6,5 foizi; 0,75 foizi Yaponiyaga

B) 52 foizi Fransiyaga; 22 foizi Buyuk Britaniyaga; 11 foizi Italiyaga; 8 foizi Belgiyaga; Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga birgalikda 6,5 foizi; 0,75 foizi Yaponiyaga

C) 52 foizi Fransiyaga; 22 foizi Buyuk Britaniyaga; 10 foizi Italiyaga; 8 foizi Belgiyaga; Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga birgalikda 7,5 foizi; 0,75 foizi Yaponiyaga

D) 52 foizi Fransiyaga; 22 foizi Buyuk Britaniyaga; 10 foizi Italiyaga; 9 foizi Belgiyaga; Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga birgalikda 5,5 foizi; 0,75 foizi Yaponiyaga

55. Versal shartnomasiga ko'ra Germaniya Komissiya reparatsiya miqdorini aniqlagunga qadar Antantaga qancha miqdorda tovon to'lashi belgilangan?

- A) 20 mlrd markani oltin
- B) 2,25 mlrd markani oltin
- C) 132 mlrd markani oltin
- D) 2 mlrd markani oltin

56. Versal shartnomasiga ko'ra Germaniya qancha qo'shin saqlash huquqi berilgan?

- A) 100 ming kishilik qo'shin
- B) 30 ming kishilik qo'shin
- C) 50 ming kishilik qo'shin
- D) 20 ming kishilik qo'shin

57. Millatlar Ittifoqi qachon tuzilgan?

- A) 1919-yilning 14-fevral
- B) 1919-yilning 24-oktyabr
- C) 1920-yilning 15-fevral
- D) 1919-yilning 10-fevral

58. Millatlar Ligasining asosiy vazifasi nima?

- A) Tinchlikni va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash
- B) Antanta mafaatini himoya qilish
- C) Harbiy va iqtisodiy sanksiyalar qo'llash
- D) Agressor davlatlarga nisbatan kurashish

59. Millatlar Ligasining oliy organini aniqlang?

- A) Assambleya
- B) Xavfsizlik Kengashi
- C) Bosh kotib
- D) Ittifoq Kengashi

60. Millatlar Ligasi tashkil topganda uni ustavini nechta davlat tasdiqlagan?

- A) 44
- B) 27
- C) 5
- D) 9

61. Millatlar Ligasida Ittifoq Kengashning doimiy a'zolarini aniqlang?

- A) AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Yaponiya
- B) AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Xitoy
- C) AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Rossiya va Xitoy
- D) AQSH, Buyuk Britaniya, Rossiya, Italiya va Yaponiya

62. Millatlar Ligasi amalda qaysi davlatlar siyosatining quroliga aylanib qolgan?

- A) Buyuk Britaniya va Fransiya
- B) Italiya va Yaponiya
- C) AQSH va Buyuk Britaniya
- D) Rossiya va Xitoy

63. Millatlar Ittifoqi a'zolidan chiqqan davlatni aniqlang?

- A) AQSH
- B) Xitoy
- C) Rossiya
- D) Yaponiya

64. Kratosiyosat – bu ...

a) davlatlarning hokimiyat va boshqaruv shakllarini va ularning davlatdagi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan munosabati muammolarini o'rganish;

- b) davlatni iqtisodiy kuch markazi sifatida o'rganish;
- c) davlatlarda istiqomat qiluvchi xalqlarni, ularning turmush tarzini tadqiq qilish;
- d) davlatni iqtisodiy kuch markazi sifatida o'rganish.

65. Buyuk Ipak yo'li faoliyat davrlari?

- a) milloddav avvalgi II asrdan milodiy XVI asrgacha;
- b) milloddav avvalgi VI asrdan milodiy XVI asrgacha;
- c) milloddav avvalgi II asrdan milodiy XI asrgacha;
- d) milloddav avvalgi II asrdan milodiy XV asrgacha.

66. Markaziy Osiyoda Temuriylar davlati o'rniga qaysi davlat keldi?

- a) Shayboniylar;
- b) Eron
- d) Boburiylar;
- c) Rossiya.

67. Shayboniylar davlatining asoschisi kim?

- a) Muhammad Shayboniyxon
- b) Bobur;
- c) Ismoil Samoniy;
- d) Muhammad Xorazm shoh.

68. Shayboniyxon qachon Samarqandni uzul kesil egalladi?

- a) 1501 yil;
- b) 1506 yil;
- c) 1509 yil;
- d) 1503 yil.

69. Atlantizm g'oyasi qaysi davlatga tegishli?

- a) AQSH;
- b) Germaniya;
- c) Rossiya;
- d) Angliya

70. Mondealizm g'oyasi qaysi davlatga tegishli?

- a) AQSH;
- b) Germaniya;
- c) Rossiya;

d) Angliya

71. Uchinchi Rim – bu ...

- a) Moskva;
- b) London;
- c) Parij;
- d) Istanbul.

72. 1 jahon urushida “Porox to‘ldirilgan bochka” – bu ...

- a) Bolqon yarimorali;
- b) Kavkaz;
- c) G‘arbiy Yevropa;
- d) O‘rta Osiyo.

73. X. Makkinder fikricha geosiyosiy davrlari?

- a) barcha javoblar to‘g‘ri;
- b) kolumbgacha bo‘lgan davr;
- c) kolumb davri;
- d) kolumbdan keying davr.

74. Qachon AQSh harbiy-havo kuchlari tomonidan Xirosima va Nagasakiga atom bombalari tashlandi?

- a) 1945 yil 6-9 avgust;
- b) 1945 yil 1-2 sentyabr;
- c) 1945 yil 9 may;
- d) 1945 yil 1-8 noyabr.

75. ANZYUS shartnomasi ishtirokchilari kimlar?

- a) AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya;
- b) Yaponiya, Xitoy;
- c) Turkiya, Suriya;
- d) Yaponiy, Koreya.

76. ASEAN – bu ...

- a) Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi;
- b) harbiy blok;
- c) Tich okeani davlatlari Assotsiatsiyasi;
- d) Umumiy bozor

77. ASEAN ishtirokchi davlatlari?

- a) barcha javoblar to'g'ri;
- b) Malayziya, Singapur, Tailland;
- c) Filippin;
- d) Vetnam.

78. O'zbekiston Respublikasi qachon BMTga a'zo bo'ldi?

- a) 1992 yil 2 martda;
- b) 1993 yil fevralda;
- c) 1994 yil 1 iyul;
- d) 1191 yil 1 sentyabr.

79. "Katta o'yin" nechta bosqichdan iborat?

- a) 2 ta;
- b) 3 ta;
- c) 5 ta;
- d) 6 ta.

80. Demarkatsiya – bu ...

- a) davlatlar o'rtasidagi chegarani qonunchilik asosida o'rnatish;
- b) nizolarni hal qilish;
- c) shartnoma tuzish;
- d) betaraflik e'lon qilish.

81. Fanatizm – bu ...

- a) muayyan g'oyalarning to'g'ri ekanligiga qattiq ishonish, ularga mukkasidan ketish;
- b) siyosiy jarayonlarda ishtirok etish;
- c) umumiy bozor;
- d) sherikchilik.

82. Geosiyosiy mintaq – bu ...

- a) Bu siyosiy, iqtisodiy, madaniy, savdo va boshqa aloqalar uchun qulay imkoniyatlarga va istiqbollarga ega bo'lgan geografik maydon;
- b) nizolar markazi;
- c) chegaraviy maydon;
- d) chorrahaviy maydon.

83. Gollizm g'oyasi qaysi davlatga tegishli?

- a) Fransiya;
- b) Rossiya;
- c) Germaniyya;
- d) AQSH

84. Gollizm gʻoyasi asoschisi kim?

- a) Sharl de Gol
- b) Lenin;
- c) Stalin;
- d) Getler;

85. Gollizm gʻoyasining asosiy tushunchalari?

- a) millat, kuchli davlat, ulugʻvorlik, ijtimoiy islohatlar;
- b) kuchli davlar, shovinizm;
- c) millat, xalq, vatan;
- d) ittifoq, tinchlik.

86. “Heartland” – bu ...

- a) asosiy oʻlka – Yevroosiyoning shimoliy-sharqiy qismi;
- b) Sharqiy Osiyo;
- c) Gʻarbiy Yevropa;
- d) Old Osiyo.

87. Integratsiya – bu ...

- a) birlashuv;
- b) rivojlanish;
- c) chetlashish;
- d) aloqa.

88. ISHIT qachon tashkil etildi?

- a) 2006 yil;
- b) 2005 yil;
- c) 2001 yil;
- d) 2010 yil.

89. Jahon Savdo Tashkiloti qachon tashkil topgan?

- a) 1995 yil 1 yanvarda;
- b) 2001 yil 11 sentyabr;
- c) 1991 yil 1 yanvar;

d) 1994 yil 12 iyun.

90. “Kosmopolitizm” soʻzining maʼnosi?

- a) dunyo fuqaosi;
- b) umumiy bozor;
- c) harbiy blok;
- d) yagona bozor.

91. “Liberalizm” soʻzining maʼnosi?

- a) erkinlik;
- b) umumiy bozor;
- c) ozodlik;
- d) hukmronlik.

92. Maastrixt bitimi qachon tuzildi?

- a) 1991 yil dekabrda;
- b) 1994 yil yanvar;
- c) 2001 yil dekabr;
- d) 2005 yil yanvar.

93. Maastrixt bitimini nechta davlat imzolandi?

- a) 12 ta;
- b) 10 ta;
- c) 6 ta;
- d) 20 ta.

94. Monro doktrinasini qachon ishlab chiqildi?

- a) 1823 yil 2 dekabr
- b) 1894 yil 2 dekabr
- c) 1905 yil 2 yanvar
- d) 1906 yil mart

95. Rimland nazariyasi – bu ...

- a) qirgʻoqboʻyi makon;
- b) quruqlik makon;
- c) chegaraviy makon;
- d) chorrahaviy makon

96. SEATO – bu ...

- a) Janubiy-Sharqiy Osiyo tashkiloti
- b) Tich okenai tashkiloti
- c) Osiyo tashkiloti;
- d) Yevroosiyo tashkiloti

97. Shanxay hamkorlik tashkiloti qachon tashkil topdi?

- a) 2001 yil;
- b) 1995 yil;
- c) 1996 yil;
- d) 2005 yil.

98. Shanxay beshlligi qachon tashkil topdi?

- a) 1996 yil;
- b) 2001 yill;
- c) 2005 yil;
- d) 1999 yil

99. Shanxay beshlligi tashkiloti qaysi davlatlar kirgan edi?

- a) Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston;
- b) AQSH, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston;
- c) Rossiya, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston va Tojikiston;
- d) Xitoy, Rossiya, Turkmaniston, Qozog‘iston, Afg‘oniston.

100. 2018 yil Shanxay Hamkorlik tashkilotiga qaysi davlatlar a‘zo bo‘ldi?

- a) Hindiston va Pokiston;
- b) Hindiston va Afg‘oniston
- c) Eron va Pokiston
- d) Turkmaniston va Eron

GLOSSARIY

Aktor - bu hududlar va makonlar to'g'risida g'oyalarni ishlab chiqadigan va bu g'oyalarni, shu jumladan har xil talablarda ifodalaydigan, shuningdek, bo'shliqlarga ta'sir ko'rsatadigan, odamlar, tashkilotlar va hududlarni o'z ichiga olgan barcha odamlar va tuzilmalarning umumiyliigi. .

Anakondaning strategiyasi - bu geosiyosiy kengayishni to'xtatish uchun Atlantizmning geosiyosiy yo'nalishidir.

Atlantizm - (suv, dengiz, talassokratiya, dengiz kuchlari atamalari bilan bog'liq) - murakkab geosiyosiy tushuncha. O'zida birlashtiradi: insoniyat tsivilizatsiyasining tarixiy g'arbiy sektori, liberal-demokratik mafkura hukmron bo'lgan G'arb davlatlarining strategik ittifoqi, NATOning harbiy-strategik a'zolari, "savdo tizimi" va "bozor qadriyatlari" (AQSh) tomon yo'naltirilgan ijtimoiy yo'nalish. model). Yevrosiyochilikning aksi.

Aerokratiya - yunoncha. "havo orqali hukmronlik". Havo makonini rivojlantirish va uni geosiyosiy kengayish uchun ishlatishga asoslangan strategiyaning kuchli komponenti. Aviatsiyaning rivojlanishi, navigatsiya rivojlanishidan farqli o'laroq, o'ziga xos nomlarni yaratmadi va faqat talassokratik printsipting rivojlanishiga aylandi.

Berlin - Markaziy Yevropaning tabiiy strategik poytaxti.

Bipolyar dunyo - (bipolyarizm yoki bipolyarlik) sayyora miqyosida talassokratiyaning tellurokratiyaga qarshi asosiy geosiyosiy dualizmini aks ettiradigan tabiiy geosiyosiy tuzilish.

Blok - bu strategik va geosiyosiy sifatini sezilarli darajada o'zgartiradigan, ularni sayyoralar faoliyatining yuqori darajasiga olib chiqadigan bir nechta davlatlarning birlashmasi. "Mekansal progressiya" qonuniga binoan bloklarning paydo bo'lishi muqarrar jarayondir.

Boy Shimoliy Atlantika, G'arb va liberal demokratik dunyo bilan bir xil.

Katta maydon - (Grossraum) Shmittning muddati. Bir nechta vakolatlarni yagona strategik ob'ektga birlashtirish. Katta makonlarning paydo bo'lishi "fazoviy taraqqiyot" nazariyasi bilan bog'liq.

Tashqi yarim oy - (yoki orol yarim oyi) Makinderning talassokratik ta'sir zonasiga kiritilgan hududlarning umumiyligini anglatuvchi atamasi. Materiklar va orollarning "dengiz kuchi" tomon tortishish qismlari. Xuddi shunday, mintaqa butunlay strategik atlantizm nazorati ostida.

Ichki dengiz - (mare internum lat.) Quruqlikdagi tellurokratik hajmdagi suv havzasini bildiruvchi atama va shu sababli strategik yoki madaniy chegaralar emas.

Ichki okean - bu atama "ichki dengiz" bilan bir xil ma'noni anglatadi, faqat sayyora miqyosida. Shuningdek, O'rta okean.

Ichki yarim oy - (yoki kontinental yarim oy yoki rimland) Makkenderning atamasi "tashqi yarim oy" va "eksenel oraliq'i" o'rtasida joylashgan Yevroosiyaning qirg'oq mintaqalarini bildiradi.

Ichki o'q - bu bitta strategik (yoki siyosiy) makon ichida markaz va atrof o'rtasidagi geosiyosiy aloqaning sifati. Shuningdek, geosiyosiy ray va geosiyosiy segmentga qarang.

Tarixning geografik o'qi (yoki ekstenel sohasi yoki yuragi) Makinderning atamasi, uning atrofida tarixiy taraqqiyotning fazoviy dinamikasi sodir bo'lgan ichki Yevroosiyo hududlarini bildiradi. Rossiya hududiga to'g'ri keladi.

Geosiyosat - bu fan, uning asosiy qoidalari ushbu kitobda keltirilgan.

Geopolitik dualizm - tarixiy jarayonning harakatlantiruvchi sifatida talassokratiya va tellurokratiya qarama-qarshiligini tasdiqlovchi geosiyosatning asosiy printsiplari.

Geostratiya - geosiyosiy tahlilning harbiy jihatlari.

Geoiqtisodiyot - atlantika geosiyosatining bir bo'lagi. Joyni utilitar-iqtisodiy ma'noda ko'rib chiqadi. "Talassokratik" tahlilning ustuvor yo'nalishlaridan biri.

Millat davlati - aniq markaziylikka ega bo'lgan dunyoviy davlat. Davlat shakllari etnos va uning madaniyati tug'ilishiga olib keladigan siyosiy ta'lim. U etnik (jamoat, odamlar) va imperiyadan farq qiladi.

Geopolitikada chegara - ikki xil chegara mavjud: chiziqli chegara va chiziqsiz chegara.

Chiziq chegarasi dengiz chegarasini bildiradi. Chegara quruqlikdan iborat. Planetalar miqyosida harakat qilishni da'vo qilayotgan geosiyosiy blokning vazifasi chegara chizig'ini o'zi uchun maksimal, dushmani uchun minimal qilish va aksincha.

Demopolitika - Kjellenning atamasi. Demografik parametrlarning davlat tuzilishiga ta'siri. Keng foydalanilmaydi.

Yevroosiyochilik murakkab geosiyosiy tushuncha; o'zida birlashadi: insoniyat sivilizatsiyasining tarixiy sharqiy sektori, imperativlikni tan olishdan bosh tortgan davlatlar va millatlarning strategik jihatdan tegishli yoki potentsial bloki.

Yevroosiyo qit'a, yurak, yer, tellurokratiya bilan bir xil. Cheklangan ma'noda bu geosiyosiy Rossiyani anglatadi.

G'arb talassokratiya, atlantika bilan sinonimdir.

Geopolitikada yer (yoki er) "tellurokratiya" uchun maxsus atama hisoblanadi. "Yer" nazariyasi, das Land, ayniqsa Karl Shmitt tomonidan batafsil ishlab chiqilgan.

Mafkura gr. "g'oyalar, ideallar kuchi". Rossiya yevrosiyolari atamasi (N. Trubetskoy, P. Savitskiy). U "materianing kuchi", "bozor tizimi", "savdo tizimi" ga qarshi. Mafkura ostida jamiyatdagi ierarxiya va mehnatni rag'batlantirish iqtisodiy bo'lmagan printsiplardan kelib chiqadi.

Imperiya - diniy, axloqiy yoki mafkuraviy xarakterdagi universal g'oya homiyligi ostida bir nechta xalqlar va mamlakatlarni birlashtirgan o'ta davlat shakllanishi.

Geosiyosatda integratsiya bir nechta fazoviy sohalarni birlashtirishning ko'p shakllarini anglatadi. Integratsiya harbiy kengayish asosida ham, tinch yo'l bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Geosiyosiy integratsiyaning bir necha usullari mavjud: iqtisodiy, madaniy, lingvistik, strategik, siyosiy, diniy va boshqalar. Ularning barchasi blokning strategik va fazoviy hajmining o'sishining bir xil yakuniy natijalariga olib kelishi mumkin. Koloniya - bu suv havzasi bilan ajralib turadigan kuch bilan boshqariladigan hudud. Umumiy geosiyosiy jihatdan begonalashgan vaqtinchalik va tashqi baza sifatida qaraladi

Kontinentalizm tor strategik jihatdan Yevrosiyalizm bilan sinonimdir. Kontseptsiya Yer, Yer tushunchalariga yaqin. Kontinentalist geosiyosat maktabi Rossiyada yagona Germaniyada mavjud bo'lib, Frantsiyada mavjud bo'lib, anglo-sakson mamlakatlari uchun imkonsizdir.

Liberalizm - bu siyosat sohasida chap (minimalist gumanizm, individualizm, etnik va madaniy tenglik) va iqtisodiy sohada o'ng (bozor, xususiylashtirish, xususiy mulk, kapitalizm) tarkibiy qismlarini birlashtirgan dunyoqarash. Atlantika lagerining hukmron mafkurasi. Liberal demokratiya - liberalizmning siyosiy ifodasidir.

Meridian kengayishi - (shimoliy-janubiy o'qi bo'ylab kengayish) ta'sir doirasini (harbiy, strategik, madaniy yoki iqtisodiy) meridian bo'ylab kengayishi, shuningdek uzunlamasina kengayish); davlatning hududiy va strategik barqarorligining asosiy sharti.

Meridian integratsiyasi - (shimoliy-janubiy o'qi bo'ylab integratsiya) meridian bo'ylab alohida fazoviy tarmoqlarni bir butunga bog'laydigan (shuningdek, uzunlamasina integratsiya). Shimoliy va markaziy mintaqalar ustidan ishonchli nazorat bo'lsa ijobiy. Agar u shimolda yoki strategik kapitalga sodiqligi shubhali yoki zaif bo'lgan geosiyosiy shakllanishlar markazida joylashgan bo'lsa, bu salbiydir.

Minimal geosiyosat - bu haqiqiy geosiyosatdan ba'zi atamalar va metodologiyalarni qabul qiladigan, ammo asosiy geosiyosiy dualizmni chetga suradigan amaliy intizom.

Dunyo oroli - Makkerer atamasi. Makinder ularni Evroosiyo va tarixning geografik o'qi deb atagan. Spikmen uchun ushbu kontseptsiya o'z ma'nosini tubdan o'zgartirib, talassokratik zonalar (tashqi yarim oy zonolari) ni belgilay boshladi. Ushbu nomuvofiqlik tufayli noaniqlikka yo'l qo'ymaslik uchun bu atamani keng ishlatmaslik yaxshiroqdir.

Ko'p qutbli dunyo hozirgi bosqichda bir nechta Katta makonlarning birgalikda yashashini nazarda tutadigan sof nazariy tushunchadir. Bir qutbli dunyoni engib chiqqandan keyingina mumkin.

Mondializm fr. monde "tinchlik" ("tinchlik" emas, "dunyo" ma'nosini anglatadi). Bilan barcha sayyoralar mavjudligiga barcha davlatlar va xalqlarning birlashishini nazarda tutadigan maxsus mafkura. Jahon hukumatining o'rnatilishi, irqiy, diniy, etnik, milliy va madaniy chegaralarning yo'q qilinishi. "O'ng" mondializm va "chap" mavjud. O'ng Atlantikizmning globallashuvini anglatadi. Chap taraf yevroosiyo sektorini Qo'shma Shtat tarkibiga kiritishni zarur deb hisoblaydi (u yoki bu sabablarga ko'ra).

Neoatlantizm - bu atlantizmning zamonaviy versiyasi bo'lib, mondializmni (hatto o'ng qanotni ham) berilgan sharoitda muddatidan ilgari va amalga oshirib bo'lmaydigan loyiha sifatida rad etadi. Uning fikriga ko'ra, "Yagona dunyo" o'rniga tsivilizatsiyalar to'qnashuvi bo'ladi. Yangi tartib keng miqyosli geosiyosiy qayta tashkil etish loyihasidir. Yangi dunyo tartibi mondializm va Jahon hukumatini yaratish loyihalari bilan bir xil.

Passionarlik - Gumilyovning atamasi. Etnik guruhning ichki energiyasi, madaniy, siyosiy va geosiyosiy ijodning harakatlantiruvchi kuchi.

Periferiya - mustaqil geosiyosiy yo'nalishga ega bo'lmagan, strategik poytaxtdan uzoqda joylashgan, ularning nomidan asosiy geosiyosiy qarorlar qabul qilingan makonlar va yerlar.

Siyosiy geografiya - Ratselning atamasi, Kjellendan keyin "geosiyosat" deb nomlangan.

Possibilizm - fr. mumkin, "mumkin". Vidal de la Bleyshning muddati. Qisman geosiyosatga xos bo'lgan geografik determinizmni nuans qilish uchun mo'ljallangan. Possibilizm nazariyasi kosmos tarixni oldindan belgilab qo'ymaydi, balki faqat u yoki bu yo'lni oldindan belgilab beradi, deb ta'kidlaydi.

Amaliy geosiyosat - bu Lakostening atamasi. Asosiy printsiplarni hisobga olmagan holda mintaqaviy darajadagi mikro muammolarga nisbatan geosiyosiy vositalardan foydalanish. Bundan tashqari minimal geosiyosat.

Strategik poytaxt bu (geosiyosiy qutb yoki geosiyosiy nur manbai) geosiyosiy integratsiya markazi va keng miqyosli geosiyosiy jarayonning faol figurasi. Strategik poytaxtlar orasidagi bog'lanishlar geosiyosiy o'qlarni hosil qiladi.

Tellurokratiya - yunoncha. "quruqlik orqali kuch" yoki "quruqlik kuchi". Yerning aniq geosiyosiy yo'nalishiga ega bo'lgan kuchlarning xususiyatlari. Yevrosiyo, Heartland, mafkurani.

Talassokratiya - yunoncha. "dengiz kuchi". Navigatsiya ustun bo'lgan davlatlar va millatlarning xususiyatlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. RAHBARIY ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Тошкент.: Ўзбекистон, 2018.4-6 бетлар.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. -56 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2017.-104 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Марказий Осиёда ўзаро дўстлик ва ҳамкорликни таъминлаш барқарор ривожланиш кафолатидир.// Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2018, 262 бет.
5. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги 4947-сонли Фармони // Халқ сўзи. 2017 йил 8 февраль.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавасизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.—Т.: Ўзбекистон, 1997.Б.3.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак. – Т.: Ўзбекистон, 2013 йил.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма. – Т.: Маънавият, 2019. 264-265-бетлар.
9. “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining qonuni.167-I21.12.1995. <http://lex.uz/docs/-121051?otherlang=1>

II. MAXSUS ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф. Манфаат тушунчаси ва унинг моҳияти. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.Т. 1994, №4 25-26 бетлар
2. Алексеева Т.А. Рациональный эгоизм национального интереса (Материалы круглого стола) // Полис. 1995. № 1. С. 92-93.

3. Абулқосимов Х.П. Иқтисодий хавфсизлик. -Т., Akademiya. 2006. 8-bet
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Логос, 1998 – С.300.
5. Баттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 1.–С.7-8.
6. Барков А.В. Проблемы! гармонизации в Евразийском экономическом сообществе. // «Журнал российского права». 2003, № 8.
7. Беляев Е.А. Информационная безопасность как глобальная проблема / Международная конференция «Глобальные проблемы как источник чрезвычайных ситуаций». Доклады и выступления / Под ред. Ю.Л. Воробьева М.: УРСС, 2000. С. 123–134
8. Борисова П.С. Эстония в европейском геоэкономическом пространстве : автореф. дис. ... канд. геогр. наук. СПб., 2005. 4 с.
9. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П.М. Кудюкина; Под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. СПб.: Унив. кн. 2001. — 416 с.
10. Гафарли М.С., Касаев А.Ч. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик тараққиёт асоси. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
11. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. Учебник. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2007. – С.5.
12. Гаджиев, К.С. Геополитика: учебник для академического бакалавриата - М. : Издательство Юрайт, 2014. — 466 с
13. Гловели Г.Д. Геополитическая экономия как традиция российской экономической мысли : автореф. дис. ... д-ра экон. наук. М., 2009. 4с.
14. Геоэкономика Жака Аттали [Электронный ресурс] // Дугин А. Основы геополитики. Кн. 1. Электрон. дан. URL: <http://uchebnik-online.com/129/407.html> (дата обращения: 21.04.2021).
15. Геополитика : учеб.-метод. пособие / Л. М. Гайдукевич [и др.]. —2-е изд., перераб. и доп. — Минск : БГУ, 2011. С.60-62
16. Глобал бошқарувда Хитой етакчилиги. Жин Нуо тахрирлигида – Тошкент . Oltin Media, 2019-368 б.
17. Дугин А.Г. Законы геополитики. – М.: Арктогея, 2000. <http://arctogaia.com/public/osnovygeo/geop13.htm#6>
18. Дугин А. Евразийская стратегия Турции // www.evrazia.org.
19. Дугин А. Основы геополитики. - М.: Арктогея, 1997. -С. 353 - 364.
20. Данные и расчет по Краткой статистике Китая за 2018г. 中国简要统计. Пекин, 2018, С. 10.
21. Жалилов А., Туленова Г. “Геосиёсат” фанидан услубий кўлланма. Т. 2008

22. Жалилов А.Т. Геосиёсат. Тошкент. Akademiya. 2020 й. 134 б
23. Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория: Учебное пособие. М.: Вузовский учебник, 2009. С259
24. Зюганов Г. На рубеже тысячелетий. – М.: 2002. – С.374-377.
25. Индия, Китай, Центральная Азия: глобальные, региональные, страновые аспекты. Коллективная монография под редакцией Л.Г. Ерекшевой. – Алматы: ИД «МИР», 2017. С. 258.
26. Исаев Б. А. Геополитика: Учебное пособие.— СПб.: Питер, 2006. — С.6.
27. Истомин С.И., Моравек Я.И. Таможенный союз стран ЕврАзЭС (комментарий в документах). «Экономика», -М.: 2001.
28. Интрилигатор М. Определение «глобальной безопасности» // Разоружение. 1991. Т. XIV. № 4. С. 73–89
29. Игнатьева И.Ф. Туристская деятельность: организация, экономика, политика. СПб. : Д.А.Р.К., 2014. 136-153 с.
30. Игнатьева И.Ф. Пространство потоков: экономический и геополитический анализ туризма // Общество. Среда. Развитие. 2013. № 1 (26). С. 111–115.
31. Китай вновь заявил о своем возмущении против продажи США оружия Тайваню. http://russian.news.cn/2015-12/16/c_134923326.htm
32. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001 С.18.
33. Карло Ж., Паоло С. Геоэкономика. М.: Ad Marginem, 1997.
34. Кочетов Э.Г. Геоэкономическая парадигма (основы высоких геоэкономических техно-логий по гармонизации мира и новое «поле» для межкультурного глобального договора /диалога/) [Электронный ресурс] // Безопасность Евразии. 2006. № 4. С. 560–578. Электрон. версия печат. публ. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-272488.html> (дата обращения: 21.04.2021).
35. Каткова Е. “Крупнейшая в истории”: Трамп развязал войну. <https://m.gazeta.ru>.
36. Кошмаров М. Ю. Экономические теории и эволюция пропаганды.// Мир новой экономики, 2017, №4.- С.51.
37. Лукин А. Постбиполярный мир: мирное сосуществование или хаос? 2016 г. № 1, с. 17–29
38. Лукин А., Мочульский А. Шанхайская организация сотрудничества: структурное оформление и перспективм развития. - Аналитические записки. -М.: МГИМО, вш. 2(4), февраль 2005.
39. Леонтьев. М. Большая игра. – М.: АСТ 2008. – С.319
40. Макошев А.П. Политическая география и геополитика: Учебное пособие. – Горно –Алтайск, 2005, - С.53.

41. Михалев А.В «Новая большая игра» в центральной азии: фактор монголии.// Региональная экономика: теория и практика № 2. 2013 с.35-36
42. Маринченко А.В. Геополитика: Учеб. пособие. — М: ИНФРА-М, 2010. — С.5.
43. Мусаев О.Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари. фал.фан.доктори дисс-яси. т.: 2015. 46-бет.
44. Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы, цели. // Военная мысль, 1995. № 6. С. 36.
45. Махамматов О. Глобал ижтимоий-маданий жараёнларда ёшларнинг маънавий-мафкуравий хавфсизлиги масалалари. фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Самарқанд. 2021 156 бет.
46. “Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани илмий мақола ва тезислар тўплами. Тошкент. 2019, 218-219 бетлар.
47. Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Тўлдирилган учинчи нашри. -Т.: Шарқ, 2006.
48. Нартов Н.А. Геополитика: Учебник для вузов / Под ред. Проф. В.И. Староверова . –2-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004.С.12.
49. Подберезкин А. Глобальные процессы и международные отношения (Проект). http://www.nasled.ru/prensa/isdaniya/global_1Norbekov.U.Geosiyosat.asoslari. Т.: Fan va texnologiya. 2017- 176-бет.
50. Рустамов Р. Р. Геополитик рақобат шароитида маънавий тарғибот системасидаги атрибутив ўзгаришлар: муаммолар ва ечимлар. Самарқанд. 2019 154 б.
51. Рашид А. Талибан: ислам, нефть и новая большая игра в Центральной Азии. М.: «Библион — Русская книга», 2003.
52. Ревякин А.В. История международных отношений в новое время. -М.: РОССПЕН, 2004. –С. 119-121. Сафоев С.С. Марказий осийдаги геосийёсат. Тошкент – 2005
53. Стариков Н. В. Геополитика. Как это делается / Н. В. Стариков — «Эксмо», 2019 9-10-с
54. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856-1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. — М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. - 454 с., 8 вкл.
55. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б.А. Исаева. — СПб.: Питер, 2009. — С.440.

56. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром. – Москва: Рипол классик, 2004. – С. 4.
57. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. – М., 1999. – С. 537.
58. Хаусхофер К. Панидеи в геополитике // Хаусхофер К. О геополитике. М., 2001, с.253.
59. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века Почему не интегрируются страны СНГ. -М.: 2001. Гл. 7
60. Sherov M.B. Mamlakatshunoslik.Darslik.Toshkent 2018
61. Юнусова М. П., Мўминов Х. М. Ўзбекистонда геосиёсат ва геосиёсий вазият асослари (Ўқув кўлланма) - Андижон: 2009. 39-40-бетлар.
62. Қобилов Р.Р. Ўзбекистон геоиқтисодий сиёсатининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Самарқанд. 2021 168 бет.

III. XORIJIY ADABIYOTLAR

1. Lushenko P., Hardy J. China, the United States and the Future of Regional Security Order – An Unhappy Coexistence // Asian Security. 2016. Vol. 12 (1). P. 1–28.
2. Agnew, John A. 2003. Geopolitics: revisioning world politics. New York, N.Y..Routledge. P.179
3. National Military Strategy of the United States. January, 1992. P. 8–10.
4. Rosenbluth, Frances and Kohno, Masaru, "Japan and the World: Japan's Contemporary Geopolitical Challenges – A Volume in Honor of the Memory and Intellectual Legacy of Asakawa Kan'ichi" (2008). CEAS Occasional Publication Series. Book 2. http://elischolar.library.yale.edu/ceas_publication_series/2
5. Colin Flint. Introduction to Geopolitics. Madison Ave, New York, 2006 P-13.
6. Kennan G. Morality and Foreign Policy. // Foreign Affairs. Winter 1985/86. – www.foreignaffairs.org Четырнадцать пунктов В.Вильсона. - <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetirnadcat-punktov.php>
7. Pei, Minxin and Swaine, Michael: “Simmering Fire in Asia: Averting Sino-Japanese Strategic Conflict” Carnegie Endowment, Policy Brief no. 44 (November 2005), at <http://carnegieendowment.org/files/pb44.pei.FINAL.pdf>.
8. What is kemalism? – <http://www.erkutaldeniz.com/what-is-kemalism/>
9. History of civilizations of Central Asia. - UNESCO Publishing, Paris, 1996.

10. Halford Mackinder "Geographical Pivot of History" in "Geographical Journal", 1904. Русский перевод в ж-ле
11. Strategic Assessment of Central Eurasia, The Atlantic Council & Central Asia - Caucasus Institute, SAIS, Washington DC, 2001, p.8
12. Umida Hashimova. "China Launches 5+1 Format Meetings With Central Asia". <https://thediplomat.com/2020/07/china-launches-51-format-meetings-with-central-asia/> , July 20, 2020.
13. Stephen Blank. "China's Silk Roads and Their Challenges", 01/07/2015 issue of the CACI Analyst, <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13119-chinas-silk-roads-and-their-challenges.html>
14. Spykman N. America's Strategy in World Politics. N. Y., 1942. P. 41
15. America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. N. Y. :Harcourt, Brace and Company, 1942.
16. Humboldt, A. de. Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie compare. - Paris, 1843.
17. History of civilizations of Central Asia. - UNESCO Publishing, Paris, 1996.
18. Davis L, Huttenback R. Mammon and the Pursuit of Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 71.

IV. INTERNET va GAZETA MA'LUMOTLARI

1. Joint Statement for the Press on C5+1 High-Level Dialogue, July 9, 2020, <https://uz.usembassy.gov/c51-fact-sheet-central-asian-u-s-forum-to-enhance-regional-economic-environmental-and-security-cooperation/>
2. The U.S. Congress Silk Road Strategy Act of 1999. <https://www.congress.gov/bill/106th-congress/house-bill/1152>
3. <https://www.state.gov/bureau-of-south-and-central-asian-affairs-releases/u-s-chair-statement-of-the-june-30-2020-c51-high-level-dialogue/>
4. Стратегия национальной безопасности Соединенных Штатов Америки. 2002 г. - <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2002/>; Стратегия национальной безопасности Соединенных Штатов Америки от 2006 г. - <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/>
5. "Коммерсантъ" №190 от 16.10.2020 <https://www.kommersant.ru/doc/4531609>
6. <https://sites.google.com/site/politicamira/geopolitika/geopolitika/geopoliticeska-a-strategia-aponii>
7. <https://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika/199-tema-5-russkaya-geopoliticheskaya-shkola>

8. <https://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika/199-tema-5-russkaya-geopoliticheskaya-shkola>
9. Бобоёров Ғ. Илк ўрта аср манбаларида Туркистон атамаси. Интернет ресурс <https://shosh.uz/ilk-orta-asr-manbalarida-turkiston-atamasi> (мурожат санаси 04.02.2021)
10. www. [http// sputnik.uz](http://sputnik.uz)
11. <https://geopolitika.uz/hududlar/yevrosiyo/mdh-va-rossiya/17-markaziy-osiyoda-suv-mojarolari>
12. <https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/3830/>
13. <https://uza.uz/oz/posts/o-zbekiston-respublikasining-davlat-xavfsizligi-tizimini-tak-14-03-2018>
14. <http://geografiya.uz/10-sinf-geografiya/11248-ozbekistonning-geosiyosiy-orni-va-munosabatlari.html>
15. <https://www.grandars.ru/college/sociologiya/mirovaya-sistema.html>
16. <http://casp-geo.ru/klassicheskaya-geopolitika/>

MUNDARIJA

№	Kirish.....	3
I-BO‘LIM GEOSIYOSAT ASOSLARI FANINI METODOLOGIK JIHLTLARI VA UNING RIVOJLANISH TARIXI		
I-bob.	Geosiyosat asoslari fan sifatida	5
1.1.	“Geosiyosat asoslari” fanining predmeti, obyekti, maqsad va vazifalari	5
1.2.	«Geosiyosat asoslari» fanining kategoriyalari, qonunlari, metodlari va funktsiyalari	16
II-bob	Geosiyosiy qarashlar tarixi: maktablar, oqimlar, kontsepsiyalar va tamoyillar.....	29
2.1.	Mumtoz geosiyosatning asosiy g‘oyalari va tamoyillari	29
2.2.	Geosiyosiy oqimlar va maktablar.....	48
2.3.	Yangi davr geosiyosiy nazariyalari va maktablari.....	62
2.4	Turkiston hududida vujudga kelgan dastlabki geosiy bilimlar va harakatlar.....	72
2.5	XVI-XIX asrlarda vujudga kelgan geosiyosiy bilimlar va harakatlar.....	84
2.6	«Katta o‘yin» kontsepsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (1-bosqich).....	95
III-bob.	Geosiyosiy bilimlar rivojida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarining nazariy-metodologik ahamiyati.....	106
3.1.	Ikki qutbli dunyoning barham topishi, dunyoning yangi geosiyosiy xaritasida Markaziy Osiyo: strategik muvozanat, yangi ming yillik muammolari va yondashuvlar.....	106
3.2.	Insoniyatga xavf solayotgan tahdidlar.....	110
3.3.	Barqarorlik shartlari	121
3.4.	Taraqqiyot kafolatlari	123
IV-bob.	Zamonaviy geosiyosiy harakatlar va kontsepsiyalar...	127
4.1.	Yangi ming yillikda Rossiya-AQSH-Xitoy munosabatlari rivoji va istiqbollari.....	127
4.2.	Geosiyosiy munosabatlar tizimida AQSHning roli.....	135
4.3.	Xitoyning geostrategiyasi va uning mohiyati.....	144

4.4.	Yaponiyaning uzoq shardagi geosiyosati va ijtimoiy taraqqiyoti	155
4.5.	Mintaqaviy geosiyosiy voqelikda Turkiyaning roli.....	169
4.6.	Markaziy Osiyo regionidagi geosiyosiy jarayonlar.....	180
4.7.	Yangi “katta o‘yin” konsepsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (2-osqich).....	195
II-BO‘LIM.		
MARKAZIY OSIYO MINTAQAVIY TARAQQIYOTIDA YANGI GEOSIYOSIY MUNOSABATLARNI SHAKLLANISHI VA O‘ZBEKISTONNING GEOSIYOSIY KELAJAGI		
V-bob.	Milliy manfaatlar va milliy xavfsizlik	213
5.1.	Milliy manfaatning asosiy tarkibiy qismlari, shakllari va ularni amalga oshirish usullari.....	213
5.2.	Milliy xavfsizlik tushunchasi va uning tarkibiy qismlari.....	219
5.3.	Milliy xavfsizlikni ta'minlashning eng muhim vositasi va yo‘nalishlari.....	224
5.4	O‘zbekistonning chuqur o‘ylangan, oqilona milliy siyosati va geosiyosiy kelajagi.....	230
VI-bob.	Yangi dunyo tartibotida O‘zbekiston: ko‘p tomonlama hamkorlik, strategiyalar, xavfsizlik masalalari	238
6.1.	O‘zbekiston va MDH davlatlari o‘rtasidagi geosiyosiy munosabatlar istiqbollari.....	238
6.2.	O‘zbekiston va ShHT geosiyosiy istiqbollari.....	246
6.3.	Yangi ming yillikda Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta'minlash vazifalari. Avg‘oniston muammosi.....	252
III-BO‘LIM.		
GLOBAL GEOSIYOSIY VOQELIK - XXI ASRNING NAZARIY BILIMLARI		
VII-bob	Global geosiyosiy, geoiqtisodiy tuzilmalar va xalqaro munosabatlar	276
7.1.	Global geosiyosiy tuzulmasining shakllanishi: davrlar va modellar.....	276
7.2.	Zamonaviy jahon sistemasi va uning geosiyosiy voqeligi.....	287
7.3.	Zamonaviy geosiyosatning tuzilishi va undagi geoiqtisodiyotning o‘rni.....	295
	Xulosa	306
	Mavzuga doir testlar.....	308
	Glossariy	325
	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	329

ОГЛАВЛЕНИЕ

№	Введение.....	3
РАЗДЕЛ I МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОСНОВ ГЕОПОЛИТИКИ И ЕЁ ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ		
I-Глава.	Основы геополитики как наука.....	5
1.1.	Предмет, объект, цели и задачи предмета «Основы геополитики».....	5
1.2.	Категории, законы, методы и функции предмета "Основы геополитики".....	16
II-Глава	История геополитических взглядов: школы, течения, концепции и принципы.....	29
2.1.	Основные идеи и принципы классической геополитики.....	29
2.2.	Геополитические течения и школы.....	48
2.3.	Геополитические теории и школы в новое время.....	62
2.4	Ранние геополитические знания и движения на территории Туркестана.....	72
2.5	Геополитические знания и движения, возникшие в XVI-XIX вв.....	84
2.6	Концепция «большая игра» и ее геополитическое значение (этап1).....	95
III-глава.	Теоретическая и методологическая значимость произведение Первого Президента Республики Узбекистан И.А. Каримова «Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия стабильности и гарантии прогресса» в развитии геополитических знаний.	106
3.1.	Конец биполярного мира, Центральная Азия на новой геополитической карте мира: стратегический баланс, вызовы и подходы нового тысячелетия	106
3.2.	Угрозы человечеству	110
3.3.	Условия стабильности	121
3.4.	Гарантии прогресса	123

IV- глава	Современные геополитические движения и концепции...	127
4.1.	Развитие и перспективы отношений Россия-США-Китай в новом тысячелетии.....	127
4.2.	Роль США в системе геополитических отношений.....	135
4.3.	Геостратегия Китая и ее сущность.....	144
4.4.	Геополитика Японии на Дальнем Востоке и социальное развитие	155
4.5.	Роль Турции в региональных геополитических реалиях.....	169
4.6.	Геополитические процессы в Центрально-азиатском регионе	180
4.7.	Новая концепция «большая игра» и ее геополитическое значение (этап 2).....	195
РАЗДЕЛ II. ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ БУДУЩЕЕ УЗБЕКИСТАНА		
V- Глава.	Национальные интересы и национальная безопасность	213
5.1.	Основные компоненты, формы национальных интересов и способов их реализации.....	213
5.2.	Концепция национальной безопасности и ее компоненты.....	219
5.3.	Наиболее важные средства и направления обеспечения национальной безопасности	224
5.4.	Взвешенная, глубоко продуманная национальная политика и геополитическое будущее Узбекистана.....	230
VI- глава.	Узбекистан в новом мировом порядке: многостороннее сотрудничество, стратегии, вопросы безопасности.....	238
6.1.	Перспективы геополитических отношений между Узбекистаном и СНГ.....	238
6.2.	Геополитические перспективы Узбекистана и ШОС.....	246
6.3.	Задачи безопасности в Центральной Азии в новом тысячелетии. Проблема Афганистана.....	252

**РАЗДЕЛ III.
ГЛОБАЛЬНАЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ -
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ XXI ВЕКА**

VII- глава	Глобальные геополитические, геоэкономические структуры и международные отношения.....	276
7.1.	Формирование глобальной геополитической структуры: периоды и модели.....	276
7.2.	Современная мировая система и ее геополитическая реальность.....	287
7.3.	Структура современной геополитики и роль в ней геоэкономики	295
	Заключение	306
	Тесты по темам.....	308
	Глоссарий.....	325
	Список использованной литературы.....	329

TABLE OF CONTENTS

№	Introduction	3
SECTION I METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE FOUNDATIONS OF GEOPOLITICS AND ITS HISTORY OF DEVELOPMENT		
Chapter I.	Fundamentals of geopolitics as a science	5
1.1.	Subject, object, goals and objectives of the subject “Fundamentals of Geopolitics”	5
1.2.	Categories, laws, methods and functions of the subject "Fundamentals of Geopolitics"	16
Chapter II-	History of geopolitical views: schools, trends, concepts and principles	29
2.1.	Basic ideas and principles of classical geopolitics	29
2.2.	Geopolitical currents and schools	48
2.3.	Geopolitical theories and schools in modern times	62
2.4	Early geopolitical knowledge and movements in the territory of Turkestan	72
2.5	Geopolitical knowledge and movements arising in the XVI-XIX centuries.	84
2.6	The concept of “big game” and its geopolitical meaning (Stage 1)	95
III- глава.	The theoretical and methodological significance of the work of the First President of the Republic of Uzbekistan I.A. Karimov “Uzbekistan on the threshold of the XXI century: safety threats, stability conditions and guarantees of progress” in the development of geopolitical knowledge.	106
3.1.	The end of the bipolar world, Central Asia on the new geopolitical map of the world: strategic balance, challenges and approaches of the new millennium	106
3.2.	Threats to humanity	110
3.3.	Stability conditions	121
3.4.	Guarantees of progress	123

IV- глава	Modern geopolitical movements and concepts ...	127
4.1.	Development and prospects of Russia-USA-China relations in the new millennium	127
4.2.	The role of the United States in the system of geopolitical relations	135
4.3.	China's geostrategy and its essence	144
4.4.	Japan's geopolitics in the Far East and its social development	155
4.5.	The role of Turkey in regional geopolitical realities	169
4.6.	Geopolitical processes in the Central Asian region	180
4.7.	New concept of "Big game" and its geopolitical significance (stage 2)	195
SECTION II. FORMATION OF NEW GEOPOLITICAL RELATIONS INTO THE REGIONAL DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA AND THE GEOPOLITICAL FUTURE OF UZBEKISTAN		
V- Глава	National interests and national security	213
5.1.	The main components, forms of national interest and methods of their implementation	213
5.2.	The concept of national security and its components	219
5.3.	The most important means and destinations of national security	224
5.4	A thoughtful, prudent national policy and the geopolitical future of Uzbekistan	230
VI- глава	Uzbekistan in a new world order: multilateral cooperation, strategies, security issues	238
6.1.	Prospects for geopolitical relations between Uzbekistan and the CIS	238
6.2.	Geopolitical prospects of Uzbekistan and the SCO	246
6.3.	Security tasks in Central Asia in the new millennium. The problem of Afghanistan	252

**SECTION III.
GLOBAL GEOPOLITICAL REALITY - THEORETICAL
KNOWLEDGE OF THE XXI CENTURY**

VII- глава	Global geopolitical, geoeconomic structures and international relations.....	276
7.1.	Formation of a global geopolitical structure: periods and models.	276
7.2.	The modern world system and its geopolitical reality	287
7.3.	The structure of modern geopolitics and the role of geoeconomics in it.....	295
	Conclusion	306
	Tests by themes.....	308
	Glossary.....	325
	List of used literature.....	329

SAMADOV AKTAMKUL RAFIKOVICH

GEOSIYOSAT ASOSLARI

O‘quv qo‘llanma

Muharrir
Musahhah
Texnik muharrir

O.Sharapova
N. Isroilov
O.Shukurov

ISBN 978-9943-7042-1-3

2021-yil 18 noyabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2021-yil 22 dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84._{1/16}. “Times New Roman” garniturasini.

Offset qog‘ozini. Shartli bosma tabog‘i – 21,5.

Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 534

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

